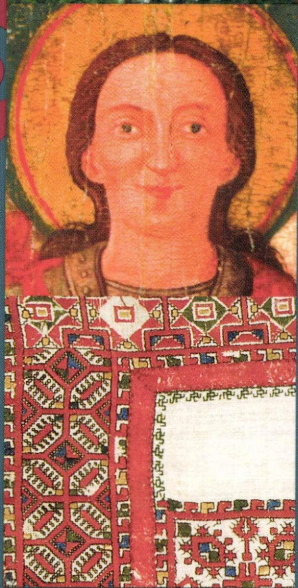

L X X X V I I I

2 0 0 6

Néprajzi Értésítő

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Néprajzi *Értésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Néprajzi Múzeum, Budapest 2007

LXXXVIII
2006

Néprajzi
Értésítő

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Szerkesztőbizottság
Balázs György, Fejős Zoltán (elnök),
Gráfik Imre, Szacsвай Éva

Szerkesztette
Fejős Zoltán

Munkatárs
Árva Judit

Grafikai terv
Gerhes Gábor

Nyomdai előkészítés
ART-AND Design Stúdió

Nyomás
ETO-Print

Az angol rezüméket fordította
Maltese Rachel

© Néprajzi Múzeum, Budapest, 2007

Felelős kiadó
Fejős Zoltán főigazgató

www.neprajz.hu

A címlapon

1. kép. Erdélyi kályhacsempe 1661-ből, ltsz.: 2000.37.5
Csupor István felvétele
2. kép. Szent Mihály-ikon, Szamosújvár (Románia), 19. század vége, ltsz.: 2002.14.7
Roboz László felvétele
3. kép. Hímzett menyasszonyi kendő, Cseremiszföld, 1898, ltsz.: 40300
Sarnyai Krisztina felvétele

HU ISSN 0007-9699

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

A Néprajzi Múzeum fenntartója az

OKM

Tartalom

SZULOVSKY JÁNOS	Kiaknázatlan források és lehetőségek a kézművesiparok kutatásában	9
BRIGITTE BÖNISCH-BREDNICH	Gondolatok az etnográfiai elbeszélés művészi formájáról Átány bővületében	39
TORONYI ZSUZSANNA	Útmutató gyűjtemények néprajzi értelmezésére: zsidó néprajzi múzeum?	49
GYŰJTŐK, GYŰJTEMÉNYEK		
BORSOS BALÁZS	A Teleki-expedíció kelet-afrikai gyűjteménye	65
BIRÓ ANNA	„Nem céloom puszta etnográfiai tárgyak gyűjtése” Bíró Lajos új-guineai gyűjteménye	79
KEREZSI ÁGNES	A Kuznecov-gyűjtemény A Néprajzi Múzeum legrégebbi mari tárgyai	99
GYARMATI JÁNOS	Karl Wahle Costa Rica-i gyűjteménye és az amerikai antropológia hajnala	119
WILHELM GÁBOR	Baráthosi Balogh Benedek néprajzi gyűjtései	131
TERDIK SZILVESZTER	„Elsőrendű ipari termékek” A Néprajzi Múzeum két ikonosztázionjáról	143
ÚJ SZERZEMÉNYEK 2000–2005		
CSUPOR ISTVÁN	A kerámiagyűjtemény	159
KATONA EDIT – LACKNER MÓNIKA	A textil- és viseletgyűjtemény	175
SÁFRÁNY ZSUZSA	Az állattartás-pásztorművészet gyűjtemény	189
SZOJKA EMESE	A szokás- és játékgyűjtemény	203
SZACSVAY ÉVA	Az egyházi gyűjtemény	221

Contents

JÁNOS SZULOVSKY	Underutilised Sources and Unexploited Possibilities in Trades Research	9
BRIGITTE BÖNISCH-BREDNICH	In the Art of Writing Ethnography – The Átány Community Studies	39
ZSUZSANNA TORONYI	Guide to the Ethnographic Interpretation of Collections: the Jewish Ethnography Museum?	49
COLLECTORS, COLLECTIONS		
BALÁZS BORSOS	The Teleki-expedition and the East African collection	65
ANNA BIRÓ	“My intention has never been the mere collection of ethnographica” Lajos Bíró and the New Guinea Collection	79
ÁGNES KEREZSI	The Kuznetsov Collection The Museum of Ethnography’s oldest Mari artifacts	99
JÁNOS GYARMATI	The collection of Karl Wahle from Costa Rica and the beginnings of the American anthropology	119
GÁBOR WILHELM	The Ethnographic Fieldwork of Benedek Baráthosi Balogh	131
SZILVESZTER TERDIK	Two Iconostasion of the Museum of Ethnography	143
NEW ACQUISITIONS, 2000–2005		
ISTVÁN CSUPOR	The pottery collection	159
EDIT KATONA – MÓNICA LACKNER	The textiles and costume collection	175
ZSUZSA SÁFRÁNY	The collection of animal keeping and herdsman’s art	189
EMESE SZOJKA	The collection of customs and toys	203
ÉVA SZACSVAY	The collection of religious objects	221

Kiaknázatlan források és lehetőségek a kézművesiparok kutatásában¹

1. Amikor értesültem arról a nagy megtiszteltetésről, hogy a Népi Hagyományokért Alapítvány Kuratóriuma *A magyar kézművesipar története* című kötetért Batty Zsigmond-díjban részesít, végiggondoltam, hogyan is kapcsolódom Batty életművéhez. Az említett könyvben a kézművesipar iránti tudományos érdeklődés kibontakozásáról szólva természetesen kitértem Battyknak ez irányú munkásságára is, kiemelve az *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* című úttörő művét, s a *Magyarság néprajzában* az általa írt *Mesterkedés* fejezetet (SZULOVSKY, szerk. 2005. 17, 23). Ezen túlmenően azonban hozzáköt egy másik, sokkal személyesebb szál is. Azok közé az utolsó hallgatók közé tartozom, akik Gunda Béla tanítványának tarthatják magukat, annak a Gunda Bélának, aki Batty Zsigmondra – a magyar néprajz egyik legszelesebb látókörű, sokoldalú tudós egyéniségére – a mestereként tekintett. Mint ismeretes, értékes kismonográfiát is szentelt élete és munkássága bemutatásának (GUNDA 1978). Így tehát Batty-tanítvány tanítványaként vehettem át e rangos díjat a mai napon (1. kép). Március 5. ezentúl már nemcsak a kislányom születésnapjaként lesz emlékezetes, hanem e szakmai elismerés miatt is.

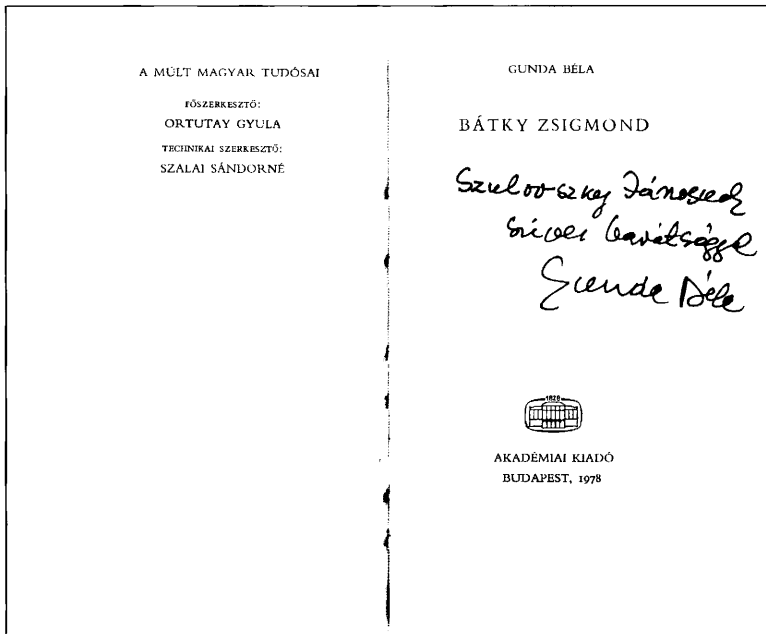
2. Mielőtt a tulajdonképpeni előadásomra rátérnék, indokolt egy-egy pillantást vetni a kézművesipar-történeti kutatások fontosabb mérföldköveire.

2.1. Mindenekelőtt röviden két nagyszerű tudósról kell megemlékeznem, akiknek az anyagi kultúra s ezen belül többek között a kézművesség kutatása terén is sokat köszönhetünk, ám munkásságuknak ez a része még nincs benne igazán a szakmai köztudatban sem. Az egyik *Ipolyi Arnold*. Őt nemcsak mint a *Magyar Mythologia* és számos úttörő jellegű régészeti és művészettörténeti munka szerzőjét illeti elismerés, hanem mint a *tárgyi világ* – köztük az addig jószerevével figyelemre sem méltott tárgyi néprajzi emlékek – első felfedezőjeként is (SZULOVSKY 1999). Ráadásul az ő látását nem ejtette rabul a felszín, nem rekedt meg a „tetszetősség” vagy „érdekesség” szintjén: a kevésbé díszes használati tárgyokban is észrevette az életmódot dokumentáló történeti kútfő értékét. Az ő hatására lett az addigi természetbúvár *Rómer Flóris* a történeti múlt elkötelezett kutatója. Még ha az érdeklődése eleinte elsősorban az ősrégészeti vonatkozásokra irányult is, de Rómer figyelme kiterjedt azért a későbbi századokra, a kézművességre, sőt a népi fazekasságra is. *Agyagműveink helyes elnevezéséhez* című írásából egyértelműen kiderül, hogy ismeri a recens néprajzi anyagot, s tisztában van a fazekasság termékeinek és terminológiájának területi különbségeivel is (RÓMER 1870b). Így tehát amikor 1872-ben Xántusszal együtt megbízták, hogy a bécsi világkiállításra gyűjtsék össze a magyarországi háziipari anyagot, már nem volt idegen ez a feladat Rómer számára. Sajnálatos, hogy a *Magyar néprajzi lexikon* még egy szócikkre sem méltatta, holott munkássága megérdemelné, hogy a néprajztudomány jobban számmon tartsa, sajátjának érezze.

Történelemszörökben sem tartják igazán számon, hogy Rómer Flóris már az 1870-es évek derekán szorgalmazta a céhmemlékek szisztematikus feldolgozását. Miután 1877-ben az egyik céhtörténeti tanulmánya (RÓMER 1877a) igen kedvező tudományos visszhangot keltett, ez arra ösztökölte, hogy egy javaslatot forduljon a Magyar Történelmi Társulat választmányához:

„Felbátorítva azon buzdító helyeslés által, mellyel a múlt ülésben a »Magyar ötvösség történetéhez«, közölt adalékomat a tekintetes választmány fogadni szíveskedett, de még inkább meggyőződve szakbarátim fölszólítása által arról, hogy az általam említett »Czéhyszabályok gyűjtésével« és kiadásával a magyar történelemírásnak új meg új forrásokat nyithatnánk, komoly meg-

1 A 2006. március 5-én a Batty Zsigmond-díj átadása alkalmából a Néprajzi Múzeumban elhangzott előadás szerkesztett változata.

1. kép. Dedikáció a Bátky-tanítvány tanítványának

fontolás után néhány, ezen irányban már úgy is működő tagtárssal egyelőre az említett tervnek kivihetőségéről és a szükséges módokatól értekezünk, elhatározván azt, hogy ezen szándékunkat a t. választmány elébe terjesztjük és a Történelmi Társulat hathatós pártfogásába ajánljuk. Ezen alkalommal e jeles társulat összes tagjaihoz is fordulunk és őket erélyes közreműködésre szólítjuk föl, jól tudván azt, hogy ily terjedelmes anyagnak gyűjtésénél és földolgozásánál az egyes buzgók ereje végre ellankad és kifárad, de a nagy kihatású terv is eredménytelenül, talán igen hosszú időre, ismét feledésbe merül.

Tervezett előmunkálataink egyelőre abban állanak, hogy a városokban, mezővárosokban, sőt falukban is létezett czéhek számát, és a náluk még fönmaradt szabályok nyelvét, kiállítóját, a czikkek számát, a remekek minőségét és az okmányok keltét megtudjuk, és a kevésbé ismert vidéki lapokban és folyóiratokban kiadott czéhszabályokra figyelmeztessük.

Nagy fontosságot tulajdonítunk annak, hogy a czéhszabályokon kívül a czéhek autonómiájából folyó jegyzőkönyveikben foglalt czéhhatározatokat is ismerjük, melyek a czéhek sajátos szokásaira, a czéhek területére, beléletére, szellemére kellő világot vetnek, és fölötte érdekes statisztikai adatokat nyújthatnak számadásaikból, bírságaikból, az iparművek áraiból, a segítők béreiből; stb.

Érdekes lenne ezenfölül megtudni, vajlon bírunk-e még a czéh clenodiumaikkal: a czéh ládáival, pecsétjeikkel, kancsóikkal, poharaikkal, zászlóikkal, meghívó tábláikkal stb. és hogy ezek milyen időből valók, van-e művészi becsük? Ha pedig többé a czéhek vagy városok birtokában nincsenek, hová kerültek? stb.

Kedves adalékkul szolgálnának a vándorkönyvek, a fölszabadító levelek; azon szertartások és körmenetek, melyekkel a ládát az új czéhmasterhez átvitték, és mikor szűntek meg ezek? továbbá volt-e szabad a legényeknek kitüntetésül fegyvert hordaniok? senkelt volt-e a czéh, vagy is a vándorlegényeknek járt-e a mestertől ajándék? És milyen volt a czéhez való tartozásukat igazoló beköszöntőnek tartalma?

Mind ezeket az öregebb mesterektől kell megtudni; de hogy az iratokról, valamint a régi szokásokról is kellő feleleteket nyerjünk, szükséges, hogy ezen egész, nagy fontosságú ügyet a t. Történelmi Társulat védszárnyai alá helyezzük, kérvén annak t. választmányát: miszerint e célra saját kebléből egy központi bizottságot kiküldeni méltóztassék, melynek feladata legyen oda hatni, hogy a társulat vidéki tagjaival érintkezvén, minél több anyagot összegyűjtsön.

Beérkezvén a felelő lapok, melyek mindegyike, a kezelés könnyebbítése végett csak egy-egy czéhnek lenne szentelve, kezdődnék a nagyobb munka, t. i. a fennebbi módon jeltzett adatok osz-

tályozása, a központi bizottság tagjai ki fogják jelölni a typicus czéhszabályokat, melyek egész terjedelmükben leendenek közölve, míg azokból, melyek a typicusok másolatai csak az eltérések említetnek, vagy azoknak egyedül nevei és keletjük közöltetnek.

E munkálatnak következtében ki fog tűnni, valjon található-e a vidéki szabályok eredetije a főváros gyűjteményeiben, vagy szükséges-e azokat terjedelmesen leírni?

Az osztályozás befejeztével végre kivonandók lesznek az általános jellemzések; az egyes czéhek régisége, elterjedése, befolyása a hazai műipar fejlődésére, hazai nyelvünk a czéheknél való használata, vagy hullámzása; czéhtársak jólétére, erkölcsiségére, kitűnő befolyása; a vevő közönség érdekeire való tekintet; és a mesterek segédekhez, apródjaikhoz, valamint a humplerok- és kontarók-hoz való viszonya!

Mind ezek meg levén határozva, oly munkával léphetnénk föl a világ előtt, mely biztos alapját vetné meg hazánk művelődési történetének, és mivel eddig ilyen irányú szakmunkával nem bírunk, hézagot pótolna irodalmunkban.

Előre láthatólag egy-két év el fog telni, míg az előmunkálatok be lesznek fejezve, csak akkor lehet majd a munka terjedelméhez képest a költséget meghatározni és a munkát kiadni! Azonban a megkezdést továbbra halogatni már azért sem szabad, mivel a széteszlott czéhek okmányai és hagyományai mindinkább elvesznek és feledésbe mennek!

Kérem tehát a mélyen t. választmányt, méltóztassék ezen eszmét fölkarolni, támogatni; a szervező központi bizottságot kiküldeni, és kegyes pártolását az által is nyilvánítani, hogy a társulat organuma, a Századok t.i. ezen ügy előmozdítására közreműködjék és lapjain időről időre e mozgalomról társaink számára közleményeket, vagy utasításokat terjesszen.” (Századok, 1877. 3. sz. 281–282.)

A választmány maradéktalanul magáévá tette ezt a kezdeményezést, s Rómer Flóris elnökségével és Deák Farkas, Csontos János, Nagy Gyula, valamint Vincze Gábor részvételével bizottságot állítottak fel a nagyszabású cél megvalósítása érdekében (Századok, 1877. 3. sz. 282–283). Bár ugyan megindultak a munkálatok a Történelmi Társulat támogatásával, ám az eredménye végül mégis torzó maradt. Az ebbe fektetett munka azonban nem ment teljesen veszendőbe, mert a magyarországi céhek történetéről szóló akadémiai székfoglalója megírásához Szádeczky Lajos ezt az összegyűjtött anyagot is felhasználta (SZÁDECZKY 1889).

A céhes kézművesipar forrásanyagának számbavételére csaknem száz esztendő kellett várni. Amit az 1870-es években még könnyűszerrel meg lehetett volna tenni, a céhszakasokról az idősebb mesterek kikérdezését, arra egy évszázad múltán már természetesen nem volt lehetőség. De amit lehetett, a kutatói társadalom összefogása az 1970-es évek elején rövid idő leforgása alatt megtette (ÉRI et al., szerk. 1975–1976). Az anyag feldolgozása és közreadása során a kötet összeállítói a rendelkezésre álló legkorszerűbb eszközöket is felhasználták, így az 1970-es évek közepén megjelent *Céhkataszter* az első jelentős lépés volt a számítógép hazai társadalomtudományi alkalmazása terén. E mű azonban nemcsak ezért váltott ki széles körű nemzetközi elismerést, hanem mert a rendelkezésre álló források lelőhelyeinek csaknem teljes körű feltárása révén rendkívül hasznos kutatási segédletet jelent. Ezzel a lehetőséggel éltek is a kutatók, s szorgalmuk rövid időn belül igen szép termést hozott.

2.3. Az 1970-es, 1980-as években néprajzi szempontból több fontos monográfia látott napvilágot. Katona Imre a habán kerámiáról, Domonkos Ottó a kékfestésről, K. Csilléry Klára a bútorművészegről, R. Tombor Ilona a festett asztalosmunkákról, Weiner Piroska a mézeskalácsosságáról, Szabadfalvi József a fekete kerámiáról írt fegyelemre méltó könyveket. Ekkortájt, 1977-ben írta meg kandidátusi értekezését a magyar fazekasságról Kresz Mária. Jórészt az 1970-es évek óta az MTA VEAB Kézművesipar-történelmi Munkabizottság körül tevékenykedő etnográfusok részvételével készült el az 1990-es évek elejére Domonkos Ottó főszerkesztésében a nyolckötetes *Magyar néprajz* új szintézise részeként a *Kézművesség* kötet (DOMONKOS, főszerk. 1991). Ha ez idegen nyelven is megjelent volna, méltán válhatott volna a nemzetközi szakirodalom egyik alampművévé. Ezel csaknem egy időben látott napvilágot Domonkos Ottó és Nagybakay Péter gondozásában a több mint 5600 könyvészeti adatot tartalmazó *Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája* (DOMONKOS–NAGYBÁKAY, szerk. 1992).

2.4. Az árszabások forrásértékére a történészek már korán felfigyeltek. A Tudományos Gyűjtemény hasábjain már 1835-ben – vagyis nem sokkal azután, hogy az utolsó limitációt kiadták – közreadtak egy 17. századi árszabást (GYURIKOVITS 1835; FLÓRIÁN, szerk. 1995. 7), amelyet a különböző szakfolyóiratok hasábjain időről időre újabban publikálása követett (DOMONKOS–NAGYBÁKAY, szerk. 1992. 118–122). A néprajzkutatók közül Györffy István volt az, aki következetesen törekedett e forrás kiaknázására (GYÖRFFY 1930). Talán nem véletlen, hogy szintén egy néprajzos, Domonkos Ottó volt az, aki a *Céhkataszter* anyagának feldolgozása után, 1975 decemberében a

következő súlyponti feladatként javasolta a hazai levéltárakban és múzeumokban őrzött valamennyi limitáció jelzeteinek összegyűjtését és kiadását. Kutatói összefogással néhány év leforgása alatt ez a segédlet is elkészült. Az ugyancsak kétkötetes *A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere* munkálatai során a *Céhkataszter* kapcsán már bevált metódust alkalmazták (DOMONKOS et al., szerk. 1986). Tártyörténeti szempontból kimagasló jelentősége miatt az MTA Néprajzi Kutatóintézetében Takács Lajos hozzálátott a publikálatlan árszabások összegyűjtéséhez és feldolgozásához. E nagyszabású feladat elvégzésében halála megakadályozta. A munkát Flórián Mária folytatta tovább, jelentősen kiegészítve az addig fénymásolatban összegyűjtött árszabásanyagot. Flórián és a feldolgozó munkába bekapcsolódó H. Csukás Györgyi 1995 és 2005 között *Az Mester Emberek Műveinek Árázása* sorozatcímmel összesen tíz tematikus árszabáskötetet tettek le a tudomány asztalára (FLÓRIÁN, szerk. 1995; 1997; 1998; 1999; 2002; H. CSUKÁS, szerk. 1996; 2001; 2004; 2005a; 2005b).

2.5. Az 1990-es években több korábban megkezdett szisztematikus kutatás ért be. Ezúttal is csak az eredendő néprajzi indíttatásukat említjük. Flórián Mária nemcsak egyik közreadója az árszabásoknak, hanem a limitációkban található gazdag adatok avatott felhasználója is, amely kiemelkedő értékét adja viselettel kapcsolatos tanulmányainak, összegzéseinek. A nem viselettel kapcsolatos árszabások tártyörténeti adataival H. Csukás Györgyi foglalkozik. A kádármesterségről Nagy Zoltán, a malomiparról Balázs György és Vajkai Zsófia, a sütőiparosokról Szilágyi Miklós, a kőfaragásról Hála József, a fazekasságról P. Szalay Emőke, Csupor István, Vida Gabriella és Nagy Molnár Miklós, a kályhásságról Sabján Tibor, az üvegemesterségről Veres László, a szappanosokról, gyertyamártókról és -öntőkről Selmeczi Kovács Attila, a nyergességről Füvessy Anikó és Gráfik Imre, a szekérkészítésről Kemecsi Lajos, a kéményseprőkről és más szolgáltatóiparokról Szulovszky János írt fontosabb áttekintő tanulmányokat. Juhász Antal számos munkájában kiemelten vizsgálta az iparosoknak a helyi társadalomban elfoglalt helyét, szerepét. Sokoldalú életművében több ízben foglalkozott a kézművesség egyes területeivel Paládi-Kovács Attila. Neki köszönhető a nyolckötetes *Magyar néprajz* társadalmat bemutató kötetében a kézművesekkel, iparosokkal foglalkozó remek rétegtanulmány is (PALÁDI-KOVÁCS 2000).

Örvedetes, hogy a fiatal kutatók között is vannak, akik elkötelezték magukat a kézművesség kutatása mellett. Továbbhaladva a Domonkos Ottó által kitaposott úton, a kékfestő ipar múltjában mind teljesebb feltárását Méri Edina folytatja (MÉRI 2005). Erdei Lilla a csipkekészítés szisztematikus feldolgozását kezdte meg (ERDEI 2005). Egy kisalföldi építőközpont máig tovább élő céhes hagyományairól a közelmúltban Csiszár Attila jóvoltából jelent meg egy figyelemre méltó összegzés (CSISZÁR 2001).

2.6. Ezzel a tudománytörténeti háttérrel érthető és értékelhető *A magyar kézművesipar történetének* elkütizése. A kiadó, a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara elvárása csupán anyyi volt, hogy a kötet a tudomány legújabb eredményeit közérthetően foglalja össze, és bőségesen tartalmazzon illusztrációkat. Ezt szerkesztőként a következő célokkal egészítettem ki: használható kézikönyv legyen az oktatás számára is, és újabb kutatásokra ösztönözzön. Ennek érdekében többek között külön fejezet tekinti át a kézművesiparra vonatkozó fontosabb forrásokat (SZULOVSKY, szerk. 2005. 29–60).

3. Amikor a továbbiakban – korántsem a teljesség igényével – a kézművesipar-történeti kutatások terén kiaknázatlan forrásokról beszélek, nem azt jelenti, hogy a felsorolt lehetőségeket a szakirodalom egyáltalán nem ismeri – bár erre is akad példa –, hanem csupán azt hangsúlyozom, hogy a tudományos feldolgozások során mind ez idáig kevésbé forgatták ezeket. Meggyőződésem szerint érdemes lenne ezen változtatni, mi több: a mindeddig kevésbé kiaknázott források összegyűjtése és tervszerű feldolgozása sokat segíthetne nemcsak a tudományos kutatásban, hanem a gyakorlati muzeológia terén is.

3.1. A hazai könyvtárakban szétszórtan és csak meglehetősen hiányosan hozzáférhető a 18. században kibontakozó technológiai, műszaki-enciklopédiai irodalom, holott ezek vaskos kötetei fontos történeti adatok tárházai.

1666-ban Franciaországban a *Királyi Tudományos Akadémiát* azzal a céllal hozták létre, hogy a gazdaságot segítő alkalmazott tudományok intézménye legyen. Már a 17. század végén tervezték a különböző iparoknak egy átfogó leírását, ám ez végül csak két emberöltővel valóult meg. *A Leírása a művészeteknek és mesterségeknek* (*Descriptions des arts et métiers*) című sorozat első kötete 1761-ben látott napvilágot. 1789-ig összesen kilencvennégy, számoztalan tematikus füzetet jelent meg, összesen mintegy 1500 kiváló rézmetszettel.

A Leírás...-t egy évtizeddel megelőzte, s bizony be is árnyékolta a *Denis Diderot* és a *Jean Le Rond d'Alembert* nevével fémjelzett *Nagy Francia Enciklopédia*. Napjainkban alig tudjuk elképzel-

ni, hogy a 18. század második felében sorra megjelenő nagy illusztrált technikátörténeti forrásmunkák mekkora hatással voltak a korabeli társadalomra. Ez kifejezetten érvényes az Enciklopédiára. Amint azt J. Carter és P. H. Muir *A könyvek, amelyek megváltoztatták a világot* című munkájukban írják, az Enciklopédia minden egyes kötetének a megjelenése szenzációt keltett Európaszerte. Az előfizetők eredetileg ezres létszáma igen hamar négyezerre ugrott. De még inkább jelzi a hallatlan érdeklődést az, hogy 1780-ig legkevesebb hét kalózkiadásáról tudunk... A szó mindkét értelmében nagy formátumú mű forrásértékét nagyban emeli az illusztrációként közölt, háromezernél is több kitűnő rézmetszet.

Az enciklopédiának azonban nemcsak hívei voltak. Szellemiségét a francia főállamügyész és a pápa egyaránt károsnak tartotta. A porosz kameralista nemzetgazdász-professzor, Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771) sem az Enciklopédia, hanem a Francia Akadémia gondozásában megjelenő munkát értékelte többre. Az idő tájt, II. Frigyes (1740–1786) korában Poroszországban igen nagy respectusa volt Colbert-nek, maga az uralkodó is nagy híve volt a merkantilista gazdaságpolitikának. Mértékadó körökben sokan vélték úgy, hogy a fontos francia kézikönyvek ismeretanyagát németül is közkinccsé kell tenni. Justi gondozásában már 1762-ben megjelent a *Descriptions* német nyelvű válogatott fordítása, illetve részbeni átdolgozása. Figyelemre méltó, hogy a német változat címének szóhasználata Tommaso Garzoni 1585-ben Velencében kiadott munkájára (*La piazza universale di tutte le professione del mondo*) emlékeztet: „Színtere a művészetnek és a kézművészeknek” (*Schauplatz der Künste und Handwerke*). Justi halála után a sorozatot – amelynek 1805-ig összesen huszonegy kötete jelent meg – D. G. Schreber és a neves közgazdász, Johann Samuel Halle vitte tovább. Az utóbbi egyébként 1761 és 1779 között közreadott egy figyelemre érdemes, hatkötetes munkát A mai művészet műhelyei (*Werkstätte der heutigen Künste*) címmel. Ebben elsősorban a berlini régió iparát írta le. A későbbi kötetekben ehhez már francia forrásokból is merített.

A 18. század utolsó harmadában Németországban párhuzamosan több olyan nagyobb szabású könyvsorozat is folyamatosan megjelent, amelyek többek között a kézművesiparoknak is teret szenteltek. A *Descriptions* német változata és Halle idézett munkája mellett ezek közé tartozott Peter Nathan Sprengel, illetve Otto Ludwig Hartwig gondozásában a *Kézművesiparok és művészetek táblákban* (*Handwerke und Künste in Tabellen*) című, számos rézmetszettel illusztrált kiadvány, amely 1767-től 1795-ig tizenhét kötetben látott napvilágot. E három, már súlyra is tekintélyes könyvsorozat azonban együttvéve is eltörpül egy gigantikus vállalkozás mellett.

A Justi által útjára indított *Schauplatz* első négy kötetét 1762 és 1765 között egy fiatal orvos, Johann Georg Krünitz (1728–1796) ültette át németre. (Első felesége halála után egyébként 1786-ban a *Schauplatz*ot is gondozó Halle lányát vette nőül.) Egy bő évtized múltán, 1773-ban már Krünitz állt elő egy új, nagyszabású kezdeményezéssel. Az inspiráló ezúttal is egy francianyelvű kézikönyv volt, az 1770–1771-ben tizenhat kötetben megjelent *Encyclopedie Oeconomique, ou Systeme general de l’Oeconomie rustique, domestique & politique*. Ennek adaptálásába fogott. Enciklopédiája célja az volt, hogy a tudományos ismeretek közlésével elősegítse az ország anyagi jólétének emelését. A porosz kormányzat felismerte ezt az értékét. Azzal támogatta, hogy 1775-ben minden magisztrátusnak ajánlotta e kiadvány megrendelését. Krünitz hihetetlen szorgalommal huszonhárom év alatt összesen 72, átlagosan 850 oldalas kötetet rendezett sajtó alá. A mű címe kétszer módosult. *Gazdasági enciklopédiaként* indult, a 33. kötettől ez kiegészült a *technológiai* jelzővel, majd a 73. kötettől a kötetfolyamat tovább gondozó munkatársai elérték a munkát megindító Johann Georg Krünitz nevét. Azóta is csak „a Krünitz”-ként emlegetik a szakemberek. Jellemző rá, hogy például a Leder – ‘bőr’ – címszó egy külön kötetet tesz ki, ez részletesen taglalja – rézmetszetekkel illusztrálva – a kor valamennyi ismert bőrkikészítési módját, országonkénti sajátosságait. A lakatosmesterség részletes leírását is több mint negyven rézmetszettel szemléltették. 1782-ben, amikor a 25. kötetnél tartottak, elindították a második kiadását a korábbi köteteknek. Nem véletlen, hogy Trafler, az utánnomásairól hírhedt brünni nyomdász 1787 és 1823 között kalózkiadásként megjelentette első 129 darabját.

A Krünitz-féle gazdasági-technológiai enciklopédiának 1773-tól 1858-ig összesen 242 kötete jelent meg. Ezek lapjai jól tükrözik, amint e 85 év során Poroszország agrárállamból iparivá válik. Az ösztönzést adó eredeti francia mű tizenhat kötetes volt, és „mindössze” 9430 oldalt tett ki. A német változat terjedelme ezt sokszorosan meghaladja, a könyvespolcon hosszú folyómétereket foglal el ez a valóban grandiózus forrásmunka-sorozat. Ha tekintetbe vesszük, hogy az egyes kötetek átlagos terjedelme hatszáz és ezer oldal között volt, némi fogalmat lehet alkotni a méreteiről. S ez egyúttal azt is jelzi, hogy mennyire nem egyszerű fordítása volt a gazdasági enciklopédiának, hanem alaposan kibővített, az eredetinel mintegy hússzor terjedelmesebb átdolgozása.

A Krünitz méreteivel csupán a Schauplatz 19. századi megújítása, a *Neuer Schauplatz der Künste und Handwerke* kötetei vetekszenek. 1817 és 1904 között háromszáz kötete jelent meg Weimarban (SZULOVSKY, szerk. 2005. 48–52).

A fentebb vázlatosan ismertetett technológiai irodalom Magyarországon csak nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhető. Hasznos volna, ha valamelyik hazai tudományos intézményünk felvállalná legalább bibliográfiai szinten ezek szisztematikus feltárását s a fontosabb anyagok digitális változatának beszerzését. Sajnos eddig még csak a töredéküket tették közzé az interneten.²

3.2. Német nyelvterületen már a 18. század vége óta használatban voltak *árुकatalógusok*. E kiadványok a kereskedők készletét tükrözték. A kézművesipar szempontjából főként a vasárukatalógusok szolgálnak sok tanulsággal, mivel ezek kínálatában megtalálható volt szinte valamennyi mesterség által használt eszköz. Magyar vonatkozásban fontos megemlíteni, hogy a meglehetősen sokrétű s beható áruismeretet igénylő vasárostudományt egy tatai születésű vaskereskedő-segéd, Joseph Wathner rendszerezte, s Grazban 1825-ben rézmetszetekkel illusztrálva kiadta. E mű a vasárosok valóságos katekizmusává vált. Alig két emberöltő múltán, 1885-ben ennek már a negyedik kiadása jelent meg. Összesen több mint negyvenezer példányban talált gazdára. Nemcsak a Monarchia területén terjedt el, hanem Németországban, Itáliában, Oroszországban, sőt Ázsiában, Afrikában és Amerikában is (NAGYBÁKAY 1993. 182).

Jóllehet, nem ismeretlen ez a forrás kutatóink előtt (vö. például BODGÁL 1968; CSORBA 1984; DOMONKOS 2002), mégis olybá tűnik, e nagyszerű kútfő nincs igazán kiaknázva. Tudományos szempontból legkövetkezetesebb felhasználóként azt a Nagybakay Pétert említhetjük, aki régi debreceni vasároscsalád leszármazottjaként, már jogi diplomával a zsebében maga is kitanulta a vaskereskedés csínját-bínját. A magyarországi céhjelvények feldolgozása során (NAGYBÁKAY 1995) egy-egy speciálisabb szerszám meghatározásához számára is csak a „Wathner” tudott segítséget nyújtani. Ha a Wathnernek és a többi könyvészeti ritkaságnak számító vasárukatalógusnak lenne digitalizált kiadása, az mind a kézművesipar kutatóinak, mind pedig a gyakorló muzeológusoknak is hasznos kiegészítő szolgálna az egyes tárgyak, munkaeszközök azonosításánál (vö. NAGYBÁKAY 1993. 181–183). S ugyancsak hasznos volna az összes többi árुकatalógusnak is elkészíteni legalább a katalógusát.

3.3. A modernizáció és az üzleti élet gócpontjaiban. Nyugat-Európa nagyobb városaiban a 18. században már rendszeresen városi címtárak jelentek meg. A címtárirodalom kiterjedtségét jól szemlélteti, hogy a 19. század második felében már a *címtárak címtárai* is a piacra kerültek. A lipcei Schulze & Co. kiadó és könyvesbolt által 1913-ban immár tizenhetedik ízben közreadott *Adreßbuch der Adreßbücher* – a több száz tételnyi városi és községi adattárakat nem számítva! – több mint ezer címléírást tartalmazott.

Magyarországon Pest városát volt az első nyomtatott lokális címtár; az orvos Ráth Pál gondozásában 1803-ban látott napvilágot. A német nyelvű könyvecske terjedelmének csaknem egyharmadát a kereskedők és iparosok szakmánkénti felsorolása teszi ki. Ezt időről időre később is kiadták. Az első kimondottan iparos- és kereskedő-címjegyzék szándékával készült munka az 1840-es évek közepén Szalkay Gergelynek és munkatársának, Németh Jánosnak köszönhető. A *Magyar Kereskedelmi Almanach* a váltótörvény alapján a váltótörvényeségeknél 1844. szeptember végéig bejegyzett kereskedők és iparosok nevét és lakhelyét tartalmazta. (Ezek száma nem sokkal haladta meg a nyolcszázat.) E kezdeményezésüket a következő évtől – változatlan célkitűzéssel – már *Ipar Címtár* címmel folytatták.

Az első megközelítő teljességű iparos- és kereskedőcímtár csak 1885-ben jelent meg, de néhány év múlva már újabb és még teljesebb kiadása is forgalomba került. Közreadójuk *Jekelfalussy József*, a Statisztikai Hivatal egyik vezető személyisége volt. E vaskos kötetek a szűkebben vett Magyarország mellett a társországeként évszázadokon át a magyar koronához tartozó Horvát-Szlavónország adatait is tartalmazzák, s az egyes kereskedelmi és iparágakon belül a községek betűrendjében adják meg az önálló vállalkozók nevét. Az 1892-ben kiadott címtár különös értékét az adja, hogy anyagát az 1890. évi népszámlálással együtt gyűjtötték.

A címtárak hazai történetének első szakaszában is előfordult, hogy egyes foglalkozások vagy szakmacsoportok megjelentették adattárukat. Olykor egyes kereskedelmi és iparkamarák is előálltak – akadt, amelyik többször is – tagjaik jegyzékével. A címtárirodalom egy különös típusa is napvilágot látott, amelyben nem konkrét foglalkozáscsoport vagy területi egység a közreadás rendezője, hanem egy technikai eszköz birtoklója: ipartörténeti szempontból fölöttébb értékes,

2 A trieri egyetem könyvtárának köszönhetően immár teljes egészében hozzáférhető az interneten a Krünitz-féle enciklopédia: www.kruenitz1.uni-trier.de.

hogy a gőzkazánvizsgálók országos egyesülete 1912-ben közreadta Magyarország ipari és gazdasági gőzkazán-tulajdonosainak lajstromát.

Az első világháborút lezáró békeszerződés következtében Magyarország területe egyharmadára zsugorodott, s minden harmadik magyar valamelyik utódállamba került. Ám nemcsak azért beszélhetünk a címtárak újabb korszakáról, mert a vonatkozó terület lényegesen kisebb lett, hanem mert a közreadók, illetve a motívumok is megváltoztak, s jelentős mennyiségi változás is történt: nagyságrenddel több gazdasági címtár került forgalomba. Az állami kezdeményezés teljesen visszaszorult, piacosodott e kiadványok kiadása. Ekkorra az információ már Magyarországon is önmagában érték: kereskedés és üzlet tárgya lett. A hirdetési, illetve sajtóvállalkozók mellett többnyire érdekképviseltek állnak a címtárak megjelenése mögött. De törvényhatóság, olykor egy megye is felvállalta ilyen jellegű kiadvány publikálását.

A két világháború közötti korszakot inkább a kisebb kaliberű, bizonyos foglalkozásokra vagy szűkebb területre vonatkozó címjegyzékek uralják. Országos viszonylatú és teljes körű címtárakat lényegében csak a berlini sajtómágnás, Rudolf Mosse Magyarországon is megletelepedő részvénytársasága adott ki. *A Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtárát* három ízben jelentették meg (SZULOVSKY 2000).

E sorok írója OTKA-támogatással elvégezte a legteljesebb címtárak fontosabb adatainak számítógépes rögzítését.³ A közeljövőben elektronikusan formában kiadásra kerül mind az 1892. évi Jekelfalussy-féle, mind pedig a Mosse-címtárak digitalizált anyaga. Remélhetőleg ez lendületet adhat a gazdasági címtárak adatainak felhasználásához, s akár e forráscsoport hazai bibliográfiájának és leltérijegyzékének elkészítéséhez is.

3.4. Egyre többen ismerik fel, hogy a korabeli helyi sajtó vagy az illusztrált képeslapok (például a *Vasárnapi Ujság*) mellett jelentős forrásul szolgálhatnak a 19. század második felétől egyre nagyobb számban megjelenő *iparosújságok*, *-szaklapok*. Sajnos ezek évfolyamai a különböző könyvtárakban meglehetősen töredékesek. Ráadásul, mivel nagy részüket klórtartalmú papírra nyomták, félfő, hogy elporladnak, mielőtt iptörténeti szempontból feldolgozhatnák őket. Szükséges volna az összefogás mielőbbi digitalizálásuk érdekében, mert e szakmai folyóiratok értékes, máshonnan aligha pótolható adatok tárházai. Egy Jeney Szabó Árpád nevű kéményseprő például a mestersege különböző szaklapjainak hasábjain ezres nagyságrendben mérhető szakmatörténeti cikket publikált. Nemcsak tudatosan kikérdezte idősebb szaktársait, összegyűjtve azok visszaemlékezéseit, hanem kímásolt és közölt olyan céhiratokat és a padlásokon talált, szakmához kapcsolódó feljegyzéseket is, amelyek eredetijei a történelem megpróbáltatásai miatt már rég elenyésztek. Cikkei hozzásegítették a kutatást az egykori hétköznapiak jobb megismeréséhez és bemutatásához (SZULOVSKY 2003a; 2003b).

3.5. A korabeli szakkönyvektől kezdve az iparosok segítségére készült útmutatókig a múlt kutatói értékes információkra bukkanhatnak a *gyakorlati életet szolgáló kiadványokban*. Ezt egy mind e ideig a tudomány által nem hasznosított kiadvány vázlatos ismertetésével szemléltetjük.

Magyarországon a 1880-as évek végén, az 1890-es évek elején jelentek meg az első pályaválasztást segítő kiadványok. Ezeknek jó ideig nem nagyon akadt követőjük. Így amikor Dóczi Sámuel az általa szerkesztett *Iparoskáté. Évkönyv praktikus tudnivalók gyűjtésére* című sorozatában 1912-ben közreadta az *Ipari pályamutató* című könyvecskét, még e műfaj úttörői közé számított. Ahhoz, hogy a pályaválasztás előtt álló fiatalok, illetve szülei megalapozott döntést hozhassanak, Dóczi egy egész kérdéssort küldött szét a fővárosi és vidéki szakmai érdekképviseltek vezetőinek:

1. Milyen testalkat, milyen testi erő és milyen egészségi állapot kívánatik ehhez az iparág-hoz?

2. Milyen betegségek és milyen egészségi zavarok teszik alkalmatlanná a jelöltet?

3. Mik azok a betegségek és testi elváltozások, amelyek ebben az iparágban hosszabb foglalkozás nyomán mutatkoznak szoktak?

4. Mennyi a tanoncidő? A tanonc fizet-e a mesternek, vagy ellenkezőleg, a mesterek szoktak a tanoncnak fizetést adni a tanoncévekben? Kap-e a tanonc szállást, mosást és étellemezést? Ha nem, akkor a mester mennyiért vállalja ezeket?

5. Van-e erre az iparágra valami szakiskola vagy szaktanfolyam, a tanonc kiképzésére és később, segédkorában való továbbképzésére? Mennyibe kerül átlagosan ezek elvégzése?

6. Milyenek a tanoncnak és a segédnek kereseti viszonyai? Mennyi a jövedelme, ha teljesítmény-, és mennyi,

3 OTKA F 020745, T 032988, T 034807.

ha óraberben, illetve napszámában dolgozik? Van-e munka az egész éven keresztül, ha nincs, hol található a segéd valami kiegészítő keresetét?

7. Milyenek az önállósuló kilátásai a boldogulás dolgában? Mennyi tőke elegendő a kicsiben való önállósuláshoz (berendezkedés és forgótőke külön-külön) a) a vidéken, b) a fővárosban?

8. Milyenek ez idő szerint a munkaviszonyok? Ajánlatos-e ezt az iparágat választani? Keresettek-e a tanoncok és a segédek?

9. Egyéb fontos megjegyznivalók.

10. Adózási és jövedelmi viszonyok.

E kérdésekre – hol többre, hol kevesebbre – összesen hatvannégy mesterség művelőitől érkezett be értékelhető válasz.⁴ A válaszok egyáltalán nem tekinthetők statisztikai jellegű mintavételnek, s különösen nem reprezentatív mintának, inkább a néprajzi gyűjtés sajátosságai, esetlegességei jellemzik. Ezzel együtt jól hasznosítható adalékokat tartalmaz. A kiadvány értékét növeli, hogy a szerkesztő tudatosan nem kívánta feloldani a különböző válaszadók egymásnak ellentmondó állításait.

Milyenek ez idő szerint a munkaviszonyok? Ajánlatos-e ezt az iparágat választani? Keresettek-e a tanoncok és a segédek? A nyolcadiknak feltett kérdéscsokorra többek között ilyen válaszok érkeztek:

Asztalos:

„Hova-tovább nem lesz segédmunkás, mert tanoncot nem kap az ember, ha kap is, az nem iparosnak való, hanem kocsisnak vagy kapásnak, mert iskolája sincs; hogy legyen abból értelmes iparos, csak a lelkét emésztí vele a mestere, ez a legnagyobb bajunk, de az országnak is baja lesz ebből nemsokára.”

„Amennyiben kevés a munkás, a megfelelően képzett munkásban nagy hiány van s a tanonc-nak, ha jó iskolája van, könnyen boldogulhat.” (Dóczi 1912. 75.)

Bádogos: „Tanonchiány három év óta van.” (Dóczi 1912. 77.)

Borbély és fodrász: „Ha kiképzése teljes és ügyes, akkor nagyon ajánlható, mert az ügyes segéd igen keresett.” (Dóczi 1912. 78.)

Cukrász: „Segédekben, mint pedig tanoncokban nagy a hiány.” (Dóczi 1912. 80.)

Faszobrász: „Ezidőszerint a modern sima építkezés és lakberendezéseknél nagyon kevés a fafaragás és ezért ajánlatos, hogy az illető a gipsz és kőszobrászatban kellő jártassággal bírjon.” (Dóczi 1912. 84.)

Fényképész:

„A dilettantizmus nagy elterjedése folytán ez az iparág hanyatlik.”

„Ezt az iparágat ajánlatos választani, mert képzett fotómekanikai munkásunk alig van. Valamire valót ma még külföldről kell hívni.”

„A fényképész ha csak mesterember az ő hivatásában, akkor nem igen viszi magasra manapság, ha azonban művészi, akkor a legmagasabb nivóra fog emelkedni. Aki a kellő gyakorlatot megakarja szerezni, annak 3–4 évig kell, hogy gyakorolja ezen iparágat.” (Dóczi 1912. 85–86.)

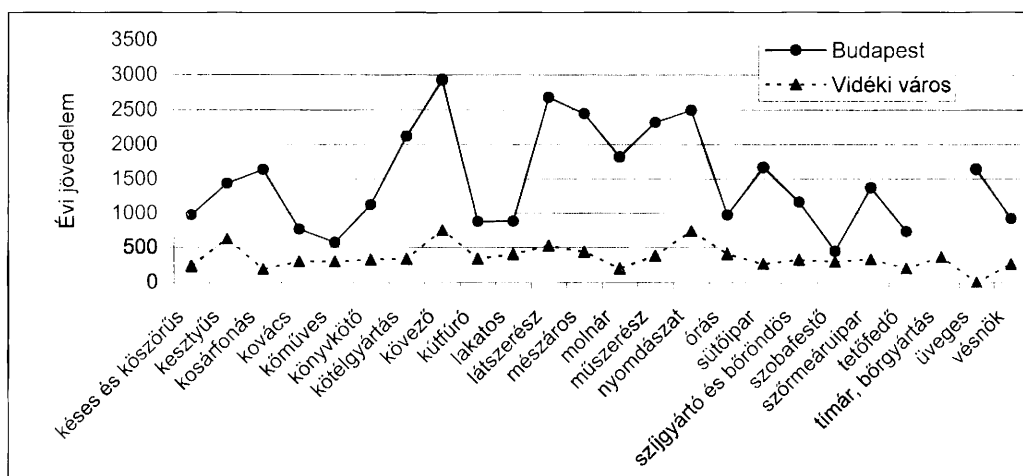
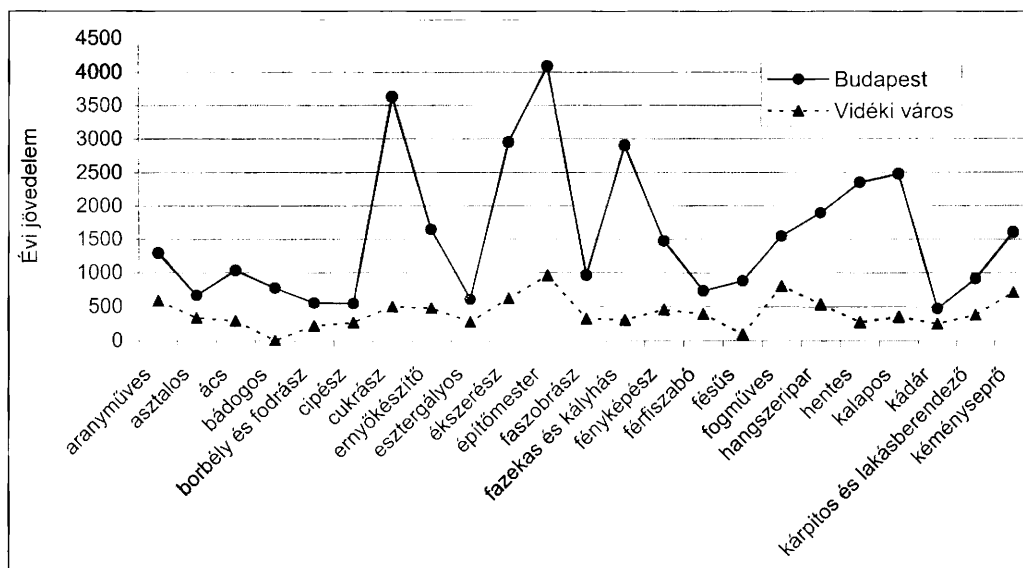
Nincs ezúttal módunk a Dóczi-féle pályaválasztási tanácsadó behatóbb ismertetésére, de még két adatsorára mindenképpen föl kell hívni a figyelmet.

A kiadvány a hivatalos adóstatistika alapján közölte a fővárosi és a vidéki adó és jövedelmi viszonyokat. Ennek kapcsán a szerkesztő megjegyezte: „[...] ezek az adatok természetesen nem felelnek meg egészen a valóságnak, mert nálunk senki sem fizethet a valóságos jövedelme után adót, melynek kulcsa ma olyan magas, hogy a tényleges jövedelem pontos bevallása esetén keresetének legalább felét vinné el a finánc. Ezért a tényleges jövedelmi viszonyokat kedvezőbbeknek kell venni.” (Dóczi 1912. 72.)

4 Az ismertetett mesterségek: 1. aranyműves, 2. asztalos, 3. ác, 4. bádogos, 5. borbély és fodrász, 6. bronzműves, csillárkészítő, 7. cipész, 8. cukrász, 9. ernyőkészítő, 10. esztergályos, 11. ékszerész, 12. építőmester, 13. faszobrász, 14. fazekas és kályhás, 15. fényképész, 16. férfiszabó, 17. fésűs, 18. fogműves, 19. gépgyártás, 20. gép-szijgyártás, 21. hangszeripar, 22. hentes, 23. jégszekerénygyártás, 24. kalapos, 25. kádár, 26. kárpitós és lakásberendező, 27. kefekötő, 28. kelmefestés és vegyi tisztítás, 29. ké-ményseprő, 30. késes és köszőrüs, 31. kesztyűs, 32. kosárfonás, 33. kovács, 34. kőműves, 35. könyvkötő, 36. kötélgyártás, 37. kövező, 38. kőszobrász, 39. kútíró, 40. lakatos, 41. látszerész, 42. liftgyártás, 43. litográfia, 44. mészáros, 45. méz- és viaszáruipar, 46. molnár, 47. műszerész, 48. nyomdász, 49. órás, 50. puskaműves, 51. rézőntő és cinező, 52. sérvkötőipar, kötszerész, 53. sör-gyártás, 54. sütőipar, 55. szerszámkészítés, 56. szijgyártó és bőrdödös, 57. szobafestő, 58. szőrmeáruipar, 59. tetőfedő, 60. tímár, borbélygyártás, 61. üveges, 62. vendéglős, szakács, 63. vésnök, 64. villanyszerelés.

Figyelemre méltó, hogy ugyanazon mesterség esetén a fővárosi iparúzó a vidéki városban dolgozó mestertársához képest nemritkán négyszer-öttször többet keres. A negyvenhét érdemi adatokat szolgáltató foglalkozás esetén a legjobban és a legkevésbé jövedelmező budapesti mesterség között több mint kilencszeres volt a különbség (építőmester 4086,62 K – szobafestő 446,64 K). Az építőmesteren kívül még további tizenegy olyan szakma van, amelyik éves jövedelme meghaladja a kétezer koronát (cukrász: 3631,5 K, ékszerész: 2949,8 K, kövező: 2927,69 K, fazekas és kályhás: 2899,4 K, látszerész: 2676,4 K, nyomdász: 2495,87 K, kalapos: 2473,26 K, mészáros: 2448,56 K, hentes: 2347,81 K, műszerész: 2322,67 K, kötélgyártás: 2121,66 K). A budapesti jövedelmi rangsor harmincadik helyén álló faszobrászok átlagos jövedelme (962,7 K) is meghaladta a legjobban jövedelmező vidéki mesterség évi bevételét (1. ábra).

A vidéki városi jövedelmi rangsor élén is az építőmester állt (959,35 K). A rangsor másik végén álló fésűsmester évi jövedelme ennek nem érte el a tizedrészét sem (94,37 K). A vidéki városi mesterségek átlagosan 399,61 koronát hoztak a konyhára – a budapesti átlag 1521,56 K volt. Az előbbieket esetében tizenhat, az utóbbiaknál húsz olyan foglalkozás akadt, amelynek jövedelmezősége meghaladta a csoportja átlagát.

1. ábra. A mesterek éves jövedelme 1912-ben, koronában

A pályaválasztási tanácsadó összeállítója nemcsak rákérdezett arra, hogy mennyi tőke szükséges „a kicsiben való önállósuláshoz” vidéken és a fővárosban, hanem jó néhány esetben részletes útmutatót is közölt. „A legtöbbször elszámítja magát az önállósuló segéd az üzleti tőke irányában. Nem képes megállapítani, hogy mennyi pénzre van szüksége az önállósuláshoz. Házbér, adó, általános üzleti költség, anyagbeszerzés és műhelyberendezés, ezek mind fontos részletei az önállósulásnál számba jöhető terheknek” – szögezte le Dóczi Sámuel, majd így folytatta: „Főleg és kiváltképp a műhely-berendezés számításával nincsenek tisztában, még az idősebb és tapasztaltabb segítők sem, mert hiszen soha sincs alkalmuk műhelyberendezési tárgyakat vásárolni. Ezért azt hisszük, igen hasznos és tanulságos szolgálatot teszünk e részben is, ha a gyakoribb 16 iparágban egy-egy kisebb méretű műhely berendezési tervét és költségszámítását, valamint az első anyagbeszerzést felállítjuk.”

A közreadott műhelyfelszerelés-jegyzékek (lásd Függelék) a gyakorló muzeológus számára is hasznos támpontokat adhat egy-egy mesterség minimális szerszámkészletéről.

4. Lehetne még folytatni a sort akár további források, akár a megvalósítandó feladatok sorolásával, például hogy milyen jó lenne, ha a Mezőgazdasági Múzeum munkaeszköz-ábrázolási archívuma mintájára létrejöhetne a kézművesipari munkaeszközök és munkafolyamat-ábrázolások archívuma. Azonban érdemes józanul szembenézni a jelen helyzettel: az ismertetett források zöme olyan, hogy csak összefogással, megfelelő intézményi háttérrel dolgozható fel. A kézművesipar-történeti kutatások számára ez már jó ideje hiányzik. Jóllehet, immár három és fél évtizede működik a VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottsága, ám tizenhét éve nem áll mögötte semmilyen infrastruktúra. (Az első húsz évben a munkabizottság elnöke, Éri István „hivatali hátsóországa”, a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, majd pedig a Múzeumi Restaurációs és Módszertani Központ biztosította a kollektív szakmai munkához szükséges hátteret.)

Bár az ország jelenlegi, a magyarságtudományokat és a múzeumügyet is erősen sújtó gazdasági állapota nem kedvez a nagyobb szabású terveknek, túl sokáig nem lehet elodázni legalább a legégetőbb teendők elvégzését. Az 1870-es években Rómer Flóris a céhek írott és tárgyi emlékeinek megmentését tartotta a legidőszerűbb feladatnak. A 21. század első éveiben a legsürgetőbb a 19. századi szaklapok digitális rögzítése, az anyagmentés – amíg lehetséges, amíg el nem porladnak.

Csak remélni lehet: ez talán nagyobb eredménnyel valósul meg, mint a Rómer által tervezett első céhkataszter ügye. Mert a klórtartalmú papírok nem bírnak ki újabb száz évet.

	Kell hozzá:				K	63.—
2	drb	gyalupad, á K 31.50				9.32
2	"	eresztőgyalu, 2-ös vasu, á K 4.66				7.52
2	"	eresztőgyalu 1-es vasu, á K 3.76				
2	drb	nagy ollógyalu á K 1.04			K	2.08
2	"	simitó gyalu, á K 1.20			"	2.40
2	"	simitó gyalu, kettős, á K 2.10			"	4.20
2	"	simitó gyalu funérhoz, á K 7.50			"	15.—
2	"	fogas gyalu 2-2 vassal, á K 2.86			"	5.72
2	"	párkánygyalu, á K 1.10			"	2.20
1	"	párkánygyalu 2-ös vassal, á K 4.80			"	4.80
1	"	párkánygyalu részelő-vágó, állítható			"	2.30
4	"	derékszögmérő 4 $\frac{1}{2}$ " és 9" acéi			"	3.80
1	"	derékszögmérő 100 cm. hosszú			"	1.20
2	"	részmérő 45%-os, á K —.50			"	1.—
2	"	részmérő, állítható (amerikai), á K 2.60			"	5.20
2	"	jelző-mérték rézborítással, á K 0.76			"	1.52
2	"	csavarhuzó, á K —.80			"	1.60
14	"	véső 1/8, 3/8, 1/2, 3/4, 4/4, 5/4" rézs 5/4"			"	13.52
2	"	kalapács á K 1.30			"	2.60
2	"	harapófogó, á K 2.20			"	4.40
2	"	jelző ár, á K —.10			"	—20
2	"	hegyes körző, á K 1.20			"	2.40
2	"	ráspoly D, á K 1.30			"	2.60
2	"	reszelő D, á K 1.40			"	2.80
2	"	reszelő I, á K 1.20			"	2.40
2	"	fűrészreszelő, á K —.36			"	—72
2	"	simitó-lemez, á K —.70			"	1.40
6	"	fűrész, rá mával			"	8.96
1	"	fűrészlap-befogó satu			"	2.40
1	"	eresztő-fűrész bordával (amerikai)			"	6.80
1	"	gerincfűrész, állítható			"	2.60
1	"	lyuk-fűrész, állítható (amerikai)			"	—80
1	"	kézi fűrész, foghajtogató			"	1.50
1	"	vasfurdancs kereplővel (amerikai)			"	8.—
1	"	vasfurdancs szoritópotáival			"	3.60
12	"	központ-furó			"	6.62
12	"	csigafuró			"	10.74
12	"	szegfuró			"	1.90
1	"	mélyítő furó			"	1.—
6	"	lyukvéső			"	6.15
2	"	pántvéső ablak- és ajtóhoz			"	1.65
1	"	falgyalu			"	5.50
1	"	gerincgyalu			"	4.50
1	"	alappyalu vasból, 3 késsel			"	5.35
1	"	keretgyalu, állítható egyenes vassal			"	2.40
1	"	keretgyalu, állítható 2 fallal, rézsvassal			"	4.40
1	"	sikpad-gyalu, állítható rézs 2-ös vassal			"	5.20
1	"	sikpad-gyalu, állítható, egyenes			"	3.30
1	"	tapasz aljgyalu, állítható			"	4.—
1	"	végaljgyalu, vasalt			"	3.20
6	"	völgyelő-gyalu, á K 1.14			"	6.84
3	"	gömbölytő tag-gyalu			"	5.40
1	"	hajó-gyalu (Stanley)			"	20.—
12	"	különféle lécgyalu			"	20.—
1	"	részelő gyaluláda			"	16.—
1	"	részelő fűrészláda			"	9.—
1	"	rudkörző állítható			"	5.50
36	"	vascsavarszorító 6 drb 120, 12 drb 200, 18 drb 300 mm.			"	130.20
6	"	csavarszolga 130 cm. hosszú			"	20.80
2	"	csavarszolga 205 cm. hosszú			"	10.40
1	"	padszolga			"	1.80
6	"	enyvezőbak 6 drb orsóval, acélcsavarokkal			"	408.—
1	drb	enyvező-kulcs			K	10.—
1	"	köszörűkő, fekvő			"	4.80
2	"	szerszámlehuzó			"	—80
3	"	enyvtőző vörös rézből			"	39.—
6	"	ecset			"	5.—
		Összeg			K	988.01

Nyersanyag:

Enyv, üveges-papir, habkő, szegkek, facsavarok, stb. vegyes anyagok „	200.—
Különféle faanyagok	600.—
Furnérok	200.—
Összeg	1000.—
Mind összesen	K 1988.01

1 drb	hustörő-gép 1-es faállványon	K 350.—
1 „	husvágó-gép 16 b. (Vindobona)	„ 360.—
1 „	négyélű bárdoló-kés és rakott gyertyánfa tőke	„ 265.—
1 „	függőleges töltőgép, 1. sz. faállványon	„ 130.—
	Összesen	K 1105.—
Keverőgép		„ 400.—
	Mind összesen	K 1505.—

4. Kolbászkészítő műhely berendezése, kézi erőre

Kell hozzá:		
2 drb	kályhás-kalapács, nyéllel, á 4.— K	K 8.—
2 „	kis kézikalapács, nyéllel, á 3.— K	„ 6.—
2 „	szögmérő, á K 3.—	„ 6.—
1 „	kályhás vízmérő	„ 7.—
2 „	cserépvágó-kés, á K 3.—	„ 6.—
2 „	harapófogó, á K 2.50	„ 5.—
2 „	fakalapács, á K 1.—	„ 2.—
2 „	hüvely-mérce, á K —.60	„ 1.20
2 „	csüngő, á K 2.50	„ 5.—
2 „	tüske, á K 2.50	„ 5.—
1 „	köszörűkő, vasvályuval, 20 cm., kézihajtásra	„ 9.—
1 „	köszörűkő, nagyobb lábállóval, favályuval, 40 cm.	„ 25.—
	Összesen	K 85.20
	Égető kemence	„ 800.—
	Minták csempékhez	„ 500.—
		K 1385.20

Nyersanyag:

400 kg.	agyag	K 40.—
200 kg.	gipsz	„ 24.—
	Mind összesen	K 1449.20

5. Kályhásműhely berendezése

Kell hozzá:			
2 drb	kárpitos-kalapács, hosszú fejű, á K 4.40		K 8.80
2	„ kárpitos-kalapács rövid fejű, á K 4.40		„ 8.80
2	„ kárpitos-kecskeláb, á K 1.60		„ 3.20
1	„ tengerifü-bontó		„ 1.80
2	„ rugós mérce, á K 1.20		„ 2.40
2	„ angol olló, á K 3.50		„ 7.—
2	„ görbe tü 2 zoll á K —.08		„ —.16
3	„ „ 3 „ á K —.12		„ —.36
3	„ „ 4 „ á K —.12		„ —.36
3	„ „ 5 „ á K —.12		„ —.36
3	„ „ 6 „ á K —.16		„ —.48
3	„ „ 8 „ á K —.20		„ —.60
3	„ „ 10 „ á K —.24		„ —.72
3	„ egyenes tü 1 hegyű, 5 zoll á K —.12		„ —.36
3	„ „ 1 „ 6 „ á K —.12		„ —.36
3	„ „ 1 „ 7 „ á K —.18		„ —.54
3	„ „ 1 „ 8 „ á K —.18		„ —.54
3	„ „ 1 „ 9 „ á K —.20		„ —.60
3	„ „ 1 „ 10 „ á K —.24		„ —.72
2	„ „ 2 „ 10 „ á K —.24		„ —.48
2	„ „ 2 „ 12 „ á K —.30		„ —.60
2	„ „ 2 „ 14 „ á K —.36		„ —.72
2	„ „ 2 „ 16 „ á K —.40		„ —.80
2	„ rugó levarró tü 5 „ á K —.04		„ —.08
2	„ „ 6 „ á K —.06		„ —.12
2	„ „ 7 „ á K —.08		„ —.16
2	„ „ 8 „ á K —.10		„ —.20
2	„ gyűszű, á K —.10		„ —.20
2	„ szörhuzó, á K 1.—		„ 2.—
2	„ harapófogó, á K —.80		„ 1.60
1	„ hevederfeszítő fogó, á K 5.—		„ 5.—
1	„ szörbontógép		„ 120.—
	Bérmentesítés és csomagolás		„ 20.—
	Összeg		K 190.12

Nyersanyag:

1 bál tengeri fü		„ 22.—
30 méter zsákvászon, sűrű		„ 12.—
30 méter zsákvászon, ritka		„ 10.—
25 kg. 1 kötés rugó		„ 15.—
2 vég heveder (Gurten)		„ 6.—
Összeg		K 65.—
Kárpitos szerszámok bérm.		„ 190.12
Kárpitos nyersanyag bérm.		„ 70.—
Mind összesen		K 260.12

Kell hozzá:

1 drb	bognár gyalupad, előfogóval, 205 cm. hosszú	K	65.—
1	„ francia faragó-balta 661. sz.	„	5.45
1	„ bogsnár faragó-balta 673. sz.	„	4.20
1	„ keresztfejsze 678. sz.	„	4.46
1	„ laposvágó fejsze 681. sz.	„	2.60
1	„ faragó balta	„	5.20
1	„ bogsnár vonókés, betét nélkül	„	4.24
4	„ betét hozzá, á K 1.51	„	6.04
1	„ faragó szék 924. sz.	„	19.80
3	„ bogsnár rókás kés, 23 cm. széles, á K 5.10	„	15.30
3	„ füles-véső 21 mm. 2.70 K, 24 mm. 2.80 K, 300 mm. 3.14 K	„	8.64
5	„ kerékagyfúró 50/12.50, 60/13.70, 70/16.—, 80/20.30, 90/25.—	„	87.50
2	„ nagyoló gyalu 30/1.38, 36/1.51 K	„	2.89
2	„ simító gyalu 36/1.51, 45/1.70	„	3.21
1	„ kettős gyalu, 45 mm.	„	2.78
1	„ párkánygyalu, 30 mm.	„	1.32
1	„ állítható heveder-gyalu, 2 fallal	„	3.63
1	„ foglalószek 327. sz.	„	8.25
2	„ szolgálta, á K 2.55	„	5.10
2	„ derékszög fából 50 cm. —.77 K, 90 cm. 1.20 K,	„	1.97
1	„ vonalzószer	„	0.55
1	„ sáskaláb	„	0.99
1	„ körző fából, 50 cm.	„	4.40
2	„ fabunkó 10 cm. 1.20 K, 14 cm. 2.04 K,	„	3.24
2	„ kalapács 0.42 kg. K 1.57, 0.58 kg. K 1.94	„	3.47
5	„ csavarszorító cm. 13/—88, 1/1.08, 19/1.28, 25/176, 31/230	„	7.30
1	„ gömblyító gyalu 914. sz.	„	2.75
12	„ különféle fa-fúró	„	14.38
	4 6 10 13 16 20 25 28 30 34 cm.		
	—15 —16 —24 —34 —90 1.04 2.15 2.50 3.10 4.—		
1	„ keresztvágó fűrész, 5"	„	3.75
4	„ rámásfűrész 3", á K 2.60	„	10.40
1	„ rókafark-fűrész, 34 cm., hát nélkül	„	1.80
1	„ lyukfűrész 12"	„	—80
	8 10 13 15 20 26 mm.		
6	„ favéső —47 —50 —57 —65 —74 —90	„	—80
6	„ vésőnyél, á K —.20	„	1.20
1	„ fűrészfoghajlító, fanyéllal	„	—96
6	„ fűrészreszelő 5½", á K —.50	„	3.—
2	„ faráspoly 350 mm., á K 2.20	„	4.40
Csomagolás és a vasuti állomásra szállítás			
2 drb	fatőke, á K 4.—	„	8.—
1	„ esztergapad	„	220.—
		Osszeg	K 568.—
	60 drb talpfa	„	9.60
	100 „ küllő	„	8.—
	8 „ agyfa	„	5.60
	12 „ rudfa	„	12.—
	4 „ rudszárny	„	4.—
	4 „ tengelyfa	„	4.—
	8 „ löcs	„	4.80
	8 „ görbe fasaroglya	„	3.20
	2 „ rud springvas küllő	„	4.—
	Agykarikák	„	3.—
		Osszeg	K 58.20
Műhelyberendezés K 568.—			
Nyersanyag „ 60.—			
Mind összesen K 628.—			

7. Kerékgyártóműhely berendezése

Kell hozzá:

1 drb tojásdad furó állvánnyal, 2. sz.	K	90.—
1 készlet szabadalm. szákyavas alulfuró, tűzpart és tűzfalal	"	40.—
1 készlet tűziszerszám, u. m. pamács, horog, lapátka és piszkavas	"	8.—
3 drb különféle tűzfogó	"	12.—
1 " acél-ülő, kb. 70 kg.	"	62.—
1 " acél szarvas-ülő, kb. 15 kg.	"	20.—
1 " acél pad-ülő, kb. 30 kg.	"	27.—
1 " satu, kb. 30 kg.	"	35.—
1 " párhuzam-satu, forgatható 80 m.	"	25.—
1 készlet üllő-betét, mely áll: 1 vágó-, 1 hegyes-, 1 domboru		
betét, 3 különféle gömbbetét és ehhez különféle gömbkalapács	"	35.—
1 drb simító kalapács	"	4.—
3 " különféle lyukasztó kalapács	"	12.—
1 " szegfej-kalapács	"	5.—
1 " hideg vágó kalapács	"	4.—
1 " sikattyu széles	"	3.—
1 " sikattyu kulcsal	"	8,50
1 " abronsz-sikattyu	"	7.—
1 " kis nyeles sikattyu, átfurva	"	2.—
2 " előítő kalapács, 1 drb 2 és 1 drb 3 kg.	"	9.—
2 " kézi kalapács, 1 drb 1 és 1 drb 1 1/2 kg.	"	5.—
2 " szegcselő kalapács	"	2.—
1 " lapos kézi hidegvágó	"	1,60
2 " szegcselő kalapács	"	2.—
1 " lapos kézi hidegvágó	"	1,60
1 " kézi hidegvágó	"	1,60
1 " pontjelző	"	1,20
3 " különféle kézi lyukasztó	"	3.—
3 " szegecs-huzó	"	3,60
3 " szegecs-fejező	"	3,60
1 " francia csavarkulcs, kettős	"	9.—
3 " kétnyílású csavar-anyakulcs	"	3,30
2 " csavarhuzó, kisebb és nagyobb	"	2.—
1 " harapófogó	"	1,80
1 " lapos drótfogó	"	—,90
1 " hegyes drótfogó	"	—,90
1 " egyetemes szerelőfogó	"	4,50
1 " ércüresz kerettel	"	5,50
1 " furó-kereplő, keret-furóval	"	15.—
1 " amerikai mell-furdancs	"	12.—
10 " amerikai csigafuró 2—10 mm.-ig	"	7.—
1 " súlyesztő-furó 10 mm.	"	—,50
1 szögdőrszár	"	2.—
1 készlet csavarmetsző, 8 pár pófával és 6 furóval 3/16", 1/4", 3/8",		
1/2", 5/8", 3/4", 7/8", 1	"	56.—
2 drb fordító vas	"	6.—

Reszelők:

4 drb I I-es kézi reszelő, 2 drb 330 mm., 2 drb 400 mm.	"	8.—
8 " előreszelő —, —, —, és 0 4 drb 200 mm. és 4 drb 300 mm.	"	9,60
8 drb simító reszelő, ugyanily összeállítással —, —, —, és 0 —, —	K	12.—
1 készlet 7 drb finom kulcsreszelő	"	4.—
1 drb faráspoly	"	1.—
1 " reszelő kefe	"	—,60
1 " önöntő kanál	"	2,50
1 " fakalapács	"	1.—
1 " forrasztó-páka	"	5.—
1 " forrasztó-lámpa	"	15.—
1 " szab. állítható ércvakaró	"	2.—
1 " kézi pléh-olló	"	6.—
1 " víz-mérték	"	3.—
1 " hegyes körző	"	1,50
1 " lyuk-körző	"	1,20
1 " másoló körző	"	1.—
1 " szögmérő ütközővel	"	4.—
1 " tolmérő	"	5.—
1 " szalagmérték, 20 m.	"	8.—
1 " hüvely-mérce	"	—,60
1 készlet acélszám 4 mm.	"	1,80
1 készlet acélbetű 4 m.	"	4,80
1 drb olajozó kanna, acélból	"	2,20
1 " lyukfűrész	"	—,60
1 " rámás-fűrész	"	1.—
1 " kettős gyalu	"	2,10
1 " véső	"	1.—
1 " pánt beeresztő véső	"	1.—
1 " pánt butorzár beeresztő véső	"	1.—
1 " függőleges furógép, 25 mm.	"	100.—
1 " lyukasztógép, lyukaszt 8 mm. átmérőjű, 7 mm. vastagságban	"	70.—
1 " lemezvágó-gép, 5 mm. vastagságig	"	70.—
	Összesen	K 901.—
Nyersanyagra	"	300.—
	Mind összesen	K 1201.—

Sütőkemence alkatrészei:

1 drb öntöttvas kemence-ajtó, 55 cm. szélességben, libbenő gőz-ajtóval, öntöttvas mellvassal	K 80.—
1 „ kemence-lámpa öntött lámpaházzal, pléhköpenynyel, szórólencsével és reflektorral	„ 15.—
2 „ gőzelzáró öntött vasból, esztergályozva, vörösréz, kupakkal, á K 16.—	„ 32.—
1 „ gőz- és füstelzáró-ajtó, 70 cm. hosszú,	„ 20.—
1 „ vízmelegítő öntött vasból, csappal ellátva, 60 liter űrtartalommal	„ 50.—
Kemence felépítése	„ 160.—

Műhelyberendezési tárgyak:

1 fateknő 2.5 m. hosszú, 50 és 60 cm. széles	K 35.—
3 drb kosár, á K 1.—	„ 3.—
1 „ tésztamérleg ónozva	„ 16.—
1 „ fali gyám hozzá	„ 6.—
1 készlet sárgaréz-súly, fadobozban	„ 4.50
1 készlet öntöttvas-súly, mely áll: 2 drb $\frac{1}{2}$, 2 drb 1, 2 drb 2, 1 drb 5 kgr.-os súlyból	K 6.—
1 drb mosdató-veder, vaslemezről, ónozva	„ 7.—
10 „ zsemlyeláda (kastli), á K 3.—	„ 30.—
10 „ kelesztő-deszka, á K 1.60	„ 16.—
20 „ kendő, á K 1.—	„ 20.—
2 „ szita, á K 3.—	„ 6.—
3 „ lapát, á K 4.—	„ 12.—
1 „ vasvonó	„ 2.—
2 „ kis cseber, á K 1.—	„ 2.—
2 „ nagy cseber, á K 4.—	„ 8.—
1 „ feladó-gép (garb)	„ 200.—
20 „ pléh, á K —.70	„ 14.—
2 „ bekenő kefe, á K 1.—	„ 2.—
1 „ lisztseprő kefe á K 3.—	„ 3.—
2 „ acél vakarókés, á K 1.—	„ 2.—
1 „ kád a kemence mellé	„ 5.—
Bérmentesítve	„ 20.—
Összeg	K 776.50

Nyersanyag:

1 zsák fehér liszt	„ 30.—
1 zsák barna liszt	„ 25.—
Összesen	K 55.—
Pékműhely berendezés	K 776.50
Nyersanyag	„ 55.—
Mind összesen	K 831.50

9. Egy-egy inással dolgozó pékmester részére szükséges szerszámok jegyzéke

Kell hozzá:			
1 drb	kaszapad-vassal		K 35.—
1	„félkéz vas		2.—
1	„husló-ráma		3.—
1	„műhely-asztal, 1,50×0,5 m., 2 fiókkal		35.—
1	„rámázó tábla, 1,50×1 m.		5.—
1	„szücs-szabó tábla		2.—
1	„kád, 50 vedres		24.—
20	„sapkatőke, 54–63 cm., á K 1.60		32.—
1	„olló		4.—
1	„szücs-kés		2.60
1	„szücs-fogó		2.20
2	„szücs-gyűszű, á K —.10		—20
2	„fenőkő, á K —.40		—80
3	„levéltű 1., 0., 00. sz., á K —.60		1.80
	Összeg		K 149.60
Nyersanyag:			
4 drb	fehér báránybőr, erdélyi, á K 3.—		K 12.—
4	„fekete báránybőr, erdélyi, á K 4.—		16.—
2	„berbécsbőr, á K 6.—		12.—
6	matring hársz, piros, zöld, rózsasz., á K —.30		1.80
6 drb	irha, piros, zöld, fekete, á K 3.—		18.—
	Cérna, szürke		2.—
	Összeg		K 61.80
	Műhelyberendezés		K 149.60
	Némi nyersanyag		„ 61.80
	Mind összesen		K 211.40

11. Szücsműhely berendezése

2 drb	szücskés á 2.60		K 5.20
2	„szücsfogó kovácsvasból 6+1.20		7.20
2	„gyűszű		—20
10	levél tű 2–0., 2–1., 2–2., 2–3., 1–4., 1–5. á —.40 K		4.—
2 drb	reszelő nyéllel á —.60 K		K 1.20
2	„fenőkő á —.40 K		—80
2	„egyenesar á —.20 K		—40
1	„gombfelszuró ár		—60
1	„gombkötő ár		—60
1	„csipkéző vas		3.—
2	„olló á 3+4 K		7.—
2	„huslókés		2.—
1	„huslóráma		3.—
2	„szücskasza állvánnyal á 16.— K		32.—
1	„szabó-asztal		12.—
1	„műhely-asztal		10.—
2	„műhely-szék á 4.— K		8.—
	kádak 2 nagy á 16=32 K, 1 kis á 10 K		42.—
	cseber 2 nagy á 4=8 K, 1 vedres á 2 K		10.—
	teknő (szappanozó)		3.—
1	„vizmérő kártya		1.20
1	„bőrtörő horog		3.—
16	„sapka-tőke á 2.— K		32.—
	munkásláda		24.—
	sátor		15.—
	ponyva		24.—
	Összesen		K 251.40
Kezdő anyagszükséglet:			
10 drb	fehér báránybőr		
10	„fehér báránybőr) á 3.— K		60.—
10	„irha á 2.— K		20.—
10	„juhbor á 3.— K		30.—
6	karikacérna (fehér, fekete)		3.60
1	lakk szürke cérna		2.80
	Összesen		K 116.40

12. Parasztszücsműhely berendezése

	Kell hozzá:	
1 drb	köszörűkő favályuban, kéz és lábajtásra 50 cm. átm.	K 30.—
1 „	köszörűkő vasvályuban erőhajtásra, laza és szilárd szijko- ronggal 80 cm. átm.	„ 180.—
1 „	üllő kb. 26 kg.	„ 26.—
1 „	satu kb. 16 kg.	„ 22.—
1 „	párhuzamos satu 100 mm. széles	„ 38.—
2 „	kalapács, önt. acélból, 30 deka összesen	„ 1,60
2 „	„ „ „ 50 deka összesen	„ 2.—
1 „	„ „ „ 1 $\frac{1}{4}$ kg. drbja	„ 2,40
1 „	„ „ „ 2 kg. drbja	„ 3,60
1 „	„ „ „ 3 kg. drbja	„ 2,40
1 „	kis fali furógép	„ 50.—
1 „	függőleges furógép	„ 120.—
1 „	emeltyűs lemezvágó	„ 90.—
1 „	szellentyűs tábori tűzhely	„ 62.—
1 „	egyengető kalapács (Richthammer)	„ 2.—
2 „	I kézi reszelő összesen	„ 4,18
2 „	lapos előreszelő összesen	„ 2,75
2 „	I előreszelő összesen	„ 2,05
2 „	D simító reszelő összesen	„ 2,80
2 „	D „ „ „	„ 2,55
1 „	harapófogó	„ 1,80
1 „	kézi sikattyuval	„ 4.—
3 „	tűzfogó	„ 16.—
1 „	csiszoló-állvány fából, lábálóval és hozzá	
1 „	tengelyre szerelt fatárcsa bőrrrel bevonva 313×28 mm.	
1 „	ismét 432×28 mm.	
1 „	tengelyre szerelt nemez tárcsa kb. 200 mm.	K 100.—
	Összesen	K 765,13
1 drb	kötés acél ca 50 kg.	„ 50.—
3 kg.	rézlemez 7. $\frac{1}{9}$ mm. á K 3.50	„ 10.—
1 drb	kötés drót 22. sz.	„ 1,60
1 „	kötés drót 25. sz.	„ 1,60
Csontok		„ 30.—
1 drb	szilvafa hasáb	„ 3.—
1 „	puszpángfa hasáb	„ 10.—
1 „	ébenfa hasáb	„ 10.—
	Összesen	K 116,70

13. Kisebb késesműhely berendezése

a) Öntött vasnyomó vezeték szereléséhez:

1 drb	Reuther-féle ólomolvasztó kemence, 1 rostéllyal, 2 drb ürtermelő fogantyúval és 1 drb szállító ruddal valamint tüzi horoggal felszerelve	K	54.—
1 „	ólomolvasztó üst, hozzá 50 kg. főrőnek 4941/II.	„	35.—
1 „	ólom-merőkanál vasnyéllal és fagoggantyúval	„	3.10
1 „	salakszedő kanál hozzá az ólomhab lefőlésére	„	2.50
1 „	vasvágó tégely, acélból önt. vascsövek levágására	„	1.20
1 „	ólomvágótégely acélból, ólomtömbök szétdarabolására	„	8.—
1 „	keresztvágó önt. vascsövek szétvágására	„	1.—
1 készlet	ólomtömítő vas (5 drb) 6, 8, 10, 12, 14 mm. vastag	„	6.10
1 „	kötéltömítő vas (3 drb) 2, 4, 6 mm. vastag	„	4.—
1 drb	kézi verő kalapács	K	2.50
2 „	döngölővas fanyéllal csögdörök betömésére 2.50 =	„	5.—
1 „	keskeny nyelű döngölő csövek alá tömésére	„	3.—
4 „	csákány nyéllal á K 2.—	„	8.—
4 „	ásó nyéllal á K 1.50	„	6.—
4 „	lapát nyéllal á K 1.30	„	5.20
1 „	nagy kötőru kalapács	„	5.—
3 „	tégely acél véső, 1 drb 30 mm. vastag, 1.50 cm. hosszú rudacélból	„	6.—
1 „	$1\frac{5}{32}$ mm. vastag, 1 fm. hosszú lapos acélból	„	4.50
1 „	$1\frac{1}{2}$ mm. vastag, 0.60 fm. hosszú lapos acélból	„	3.50
2 „	kézi targonca földfuvarozáshoz á K 10.—	„	10.—
1 „	kétkerekű kézikocsi csövek fuvarozásához	„	60.—

b) Kovácsoltvasvezetékek szereléséhez:

1 „	nagy 1.20×0.90—0.60 m. méretű szerszámláda	„	25.—
1 „	amerikai »Hart«-féle szabadalmazott »Duplex« csavarmetsző $\frac{1}{2}$ —2-ig komplett	„	125.—
1 „	0.80×1.06—0.75 m. méretű satupad szögvasakkal merevítve, elzárható első szekrényvel az egész erős 2 tölgyfalappal és $10\frac{1}{10}$ cm. staffili fából készülő vázzal	„	45.—
1 „	Columbus-féle kettős csavarkulcs 315 mm. hosszú 5870. sz.	„	7.50
1 „	Reishauer-féle belső csőmaró (kereskedelmi) $\frac{1}{4}$ —1"	„	6.—
1 „	ugyanaz a 1"—2"	„	12.20
1 „	ugyanaz külső $\frac{1}{4}$ "—1"	„	13.—
1 „	ugyanaz külső 1"—	„	22.50
1 készlet (5 drb)	csavarfuró $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$, 1, $1\frac{1}{2}$ és 2" és pedig $\frac{1}{4}$ "	„	1.35
	$\frac{1}{2}$ "	„	1.30
	$\frac{3}{4}$ "	„	3.20
	1"	„	4.70
	$1\frac{1}{2}$ "	„	6.80
	2"	„	8.50
1 drb	égő és golyófogó 4826. sz. (gázfogó) 6"	„	4.20
1 „	francia kulcs kombinált	„	13.—
2 „	egyetemes állítható csőfogó 1 drb $\frac{1}{4}$ " és 1" 4907. sz.	„	11.60
1 „	párhuzamos satu a 22. sz. alatti szerelő padhoz 573 $\frac{1}{2}$ sz.	„	60.—
1 „	légszeszcső satu $\frac{1}{4}$ "—3"-ig 4918. sz.	„	24.—
1 „	szállítható tábori tüzhely egészen vasból 495 $\frac{1}{1}$ sz.	„	95.—
1 készlet	reszelő (1 durva, 1 félfinom, 1 finom)	„	„
1 drb	légszeszcsővágó $\frac{1}{2}$ "×1"-ig	„	12.—
1 „	ugyanaz, de 1"—2"-ig	„	18.—
1 „	harapófogó 6"	„	1.60

14. a) Vízvezetékszerelő-műhely berendezése

c) Ólomnyomó és lefolyó vezeték szereléséhez:

1 drb	próbaszivattyú 20 atm.-ig, vizszekrény és feszültség mérővel 1800. sz.	K 120.—
1 drb	0,35×0,60—0,40 szerszámláda fenyőfából lakattal	„ 10.—
1 „	svédjegyű forrasztó-lámpa 4961. sz.	„ 16.—
1 „	forrasztó páka	„ 4.—
1 „	benzines kanna, ovalis fenekű foggantyúval	„ 1.—
1 készlet:	3 drb ólomtömítő vas	„ 10.—
1 készlet:	2 drb kötélverő	„ 6.—
1 drb	laposvágó	„ 2.—
1 „	ólmovágó	„ 2.—
1 „	keresztvágó	„ 1,50
2 „	gázfogó 8" és 12" 7.80+6.40	„ 11,20
1 „	kézi lemezolló	„ 7.—
1 drb	ólmocsó vágó olló	K 3,50
1 „	kis kézi kalapács	„ 2.—
1 „	verő-kalapács (Schlägel)	„ 2,50
3 „	reszelő 1 drb kereszt metszetű finom	„ 1,50
	„ 1 „ lapos durva	„ 1,50
	„ 1 „ félgömb középtinom	„ 1,50
1 „	ólmráspoly (faráspoly)	„ 1,50
1 „	róka fark kézi-fűrés	„ 1,80
1 „	csavarhuzó betétpengéekkel 3 betétel	„ 6.—
1 „	favéső, nyeles	„ —,70
2 „	szögfűrő: 4 mm. és (I) 7 mm. és (II)	„ —,20
1 „	fakalapács	„ 1.—
2 „	falyéső 20 mm. széles, 400 mm. hossz.	„ 4,20
1 „	drótcsipő (Hommel) 365. sz.)	„ 1,60
1 „	görbe vasólmcső kiegyengetéséhez	„ 1.—
1 „	francia kulcs kombinált	„ 13.—
1 „	fűrő kerep	„ 12.—
1 „	doboz gyantának	„ —,50
1 „	doboz fagygyanak	„ —,50
1 „	hüvely mérce	„ 2.—
1 „	vizmérték, lejtések mérésére	„ 20.—
1 „	spirális dróttekeres ólmcsövek hajlításához	„ 2,50
5 „	ólmcsőtágító keményfából esztergályozva és pedig:	
	1 drb 52 mm. cs.	„ 1.—
	1 „ 40 „ „	„ 1.—
	1 „ 32 „ „	„ 1.—
	1 „ 52 mm.-es karmantyutágító	„ 1.—
	1 „ nyomócsőtágító	„ 1.—
Egyéb szerszám.		
1 drb	mérőszalag tokban 10 mteres (Hommel No. 214.)	„ 3,50
1 „	függő-mérce	„ 2,50
1 „	szerelő-készlet	„ 261,70
	Összesen	K 1228,40

14. b) Vízvezeték-szerelő-műhely berendezése

1	karika cca 75 kg.	$\frac{20}{29}$	belül ónozott ólomnyomócső	á	Kg.	70	K	52.50
1	„ cca 75 kg.	$\frac{13}{21}$	belül ónozott ólomnyomócső	á	Kg.	70	„	52.50
1	„ cca 45 kg.	$\frac{10}{17}$	belül ónozott ólomnyomócső	á	Kg.	70	„	31.50
2	szál = 4 fm.	52 mm.-es	ómlomlefofócső	$\frac{50}{34}$	mm.	14.24	á	Kg. 70 „ 9.97
1	szál = 2 fm.	$\frac{40}{45}$	mm.-es ómlomlefofócső	6.56	Kg.	á	Kg. 70 „ 4.60	
2	szál = 4 fm.	$\frac{32}{36}$	mm.-es ómlomlefofócső	á	kg.	70	„	7.84
5	drb	ólomsyphon tisztító csavarral	52 mm.-es	á	1.50	„	„	7.50
2	„	ólomsyphon tisztító csavarral	40 mm.-es	á	1.40	„	„	2.80
4	„	13 mm.-es magán főelzáró vitzelenítőcsap	201 e. h.	á	3.20	„	„	12.80
3	„	20 mm.-es magán főelzáró vitzelenítőcsap	201 e. h.	á	4.86	„	„	14.58
2	„	12 mm.-es szelepes áteresztő csap	206 l. h. v.	á	3.50	„	„	7.—
2	„	20 mm.-es szelepes áteresztő csap	206 l. h. v.	á	4.95	„	„	9.80
5	„	szelepes kifolyó csap	210. sz.	13 mm.-es	á	1.80	„	9.—
1	„	szelepes kifolyó csap	frankfurti 720 sz.	13 mm.-es	„	„	„	3.25
1	„	20 mm.-es kifolyó sárgarézből	281 sz.	„	„	„	„	1.35
1	„	13 mm.-es áteresztő elzáró szelep	206/lh.	„	„	„	„	2.16
2	„	10 mm.-es áteresztő elzáró szelep	206/lh.	á	1.80	„	„	3.60
5	„	sárgaréz sajtoló rosetta	13 mm.-es	286. sz.	á	—15	„	—75
1	„	sárgaréz sajtoló rosetta	20 mm.-es	286. sz.	á	—27	„	—27
5	„	13 mm.-es sárgaréz falikorong	211. sz.	á	—45	„	„	2.25
1	drb	20 mm.-es sárgaréz falikorong	211. sz.	á	1.08	„	K	1.08
2	„	önt. vas csapszekerény	125. sz.	á	1.70	„	„	3.40
3	„	önt. vas csapszekerény	124/VI. sz.	á	1.50	„	„	3.—
2	„	önt. vas belül zománcozott konyhai kagyló	160. sz.	á	9.90	„	„	19.80
2	„	önt. vas belül zománcozott konyhai kagyló	109/III. sz.	á	13.—	„	„	26.—
6	szál	52 mm.-es angol öntöttvas lefofócső	á	2.70	„	„	„	16.20
4	„	65 mm.-es angol öntöttvas lefofócső	á	3.17	„	„	„	12.68
2	drb	angol ág.	$\frac{65}{65}$	mm.	á	1.15	„	2.30
2	„	„	$\frac{52}{69}$	mm.	á	—99	„	1.88
4	„	„	iv. 65 mm.	—45°	á	—96	„	3.84
3	„	„	52 mm.	—45°	á	—80	„	2.40
2	„	„	65 mm.	—90°	á	—99	„	1.98
1	„	„	52 mm.	—90°	á	—80	„	—80
1	köteg	sárgaréz kötődrót	2 Kg.	á	3.—	„	„	6.—
20	fm.	nemez szalag	á	—16	„	„	„	3.20
30	„	tömítőkötel	10 kg.	á	—60	„	„	6.—
100	Kg.	gypsz	á	8.—	„	„	„	8.—
100	„	portland és román cement	50—50 kg.	7.—	„	„	„	7.—
1	drb.	öntöttvas	50—50 cm.	aknakeret	fedéllel	„	„	18.—
1	„	faaknakeret	60×60 cm.	fedéllel	tölgyfából	„	„	10.—
500	drb	tégla	(1000 drb	á	38 K)	„	„	19.—
						Összesen		K 407.78

15. Vízvezetési mintaműhely kezdő anyagszükséglete

1 drb szijvágó gép, 2 késsel	3200/10 cm.	K	21,—
1 „ bőrgyalu	3227	„	14,—
1 „ tűzésjelzőgép	3230	„	8,—
1 „ laktörőszakítókörcső	3247	„	4,—
1 „ lyukasztófogó	3268	„	5,—
1 „ tárcavágókörcső	3262	„	6.50
1 „ negyedoldalalukés	3218	„	2.40
1 „ görbekés	3214	„	1.80
1 „ kössü		„	9.20
1 „ szegecselőkalapács	3282	„	3,—
1 „ széldörzsölő	3237	„	—,80
1 „ dörzscsont	3240	„	—,50
1 „ $\frac{2}{\%}$ szélszedő	3245	„	1.70
1 „ körzőívvel		„	2,—
1 „ nyergesfogó	3264	„	5,—
1 „ csipőfogó	3272	„	1.80
1 „ kecskeláb	3286	„	1.60
1 pár rámás kapocs	3288	„	3.60
1 drb olló	3294/7	„	2.60
1 „ szőrhuzó, nyéllal	3317	„	—,90
1 „ sléfesár	3319	„	1,—
1 tucat árnyél		„	2.40
2 „ varróár á K 0.88		„	1.76
2 drb gyűszű á K —,10		„	—,20
18 drb bevarrótű	$\frac{5}{6} \quad \frac{6}{7}$	„	2.52
	$\frac{K - ,12 \quad - ,12 \quad - ,18}{3 \quad 3 \quad 8}$		
9 „ görbe tű	$\frac{5}{6} \quad \frac{6}{8}$	„	1,44
	$\frac{K - ,12 \quad - ,16 \quad - ,20}{3 \quad 3 \quad 8}$		
4 levél tű 1., 2., 3., 4. K —,20		„	1,12
4 levél levarrótű 00. á K —,12		„	—,48
	Összesen	K	106.32

Kezdő anyagszükséglet:

6 m. kocsiposztó á K 8,—	K	48,—
$\frac{1}{\%}$ kötés azaz 5 drb kecskechagrénbőr ülésnek való	„	50,—
$\frac{1}{\%}$ kötés azaz 5 drb juhchagrénbőr ülésnek való	„	28,—
20 kg. lószőr á K 1.20	„	24,—
30 „ tengeri fű á K —,30	„	9,—
2 vég heveder 8 cm. széles	„	4.80
1 vég heveder 5 cm. széles	„	2,—
50 mt. csihavászson sűrűbb	„	30,—
50 mt. csihavászson ritkább	„	25,—
1 csomag azaz 10 gom. varró spárpa $\frac{2}{16}$ sz.	„	5,—
1 csomag azaz 10 gom. varró spárpa $\frac{3}{10}$ sz.	„	5,—
50 drb butorrugó 38.	„	3,—
Szegek: 1—16/16 mm., 1—12/16 mm., 1—18/20 mm., 1—25/25	„	3.50
144 drb levarró gomb	„	2.50
1 mainzi tehén tetőbőr	„	80,—
1 sárga ló bőr	„	30,—
1 fekete ló bőr	„	36,—
	Összesen	K 385.80

2 drb	egyenes kétnyelű kés á 4,20	K	8,40
2 „	görbe kétnyelű kés 4,20, 4,50	„	8,70
1 „	taszítópad gyalu	„	33,—
2 „	szekerce 9,50, 10,—	„	19,50
1 „	amerikai hasítóbárd	„	7,—
6 „	cinvágó-gyalu akós 2—4,40, 5—5,50, 10—6,20, 20—7,25, 10—8,50, 50—10,— kor.	„	41,85
4 „	belső donga-gyalu mm. sz. 42—2,10, 45—2,20, 48—2,70, 54—3,10 kor.	„	10,10
4 „	külső donga-gyalu mm. sz. 42—2,10, 45—2,20, 48—2,70, 54—3,10 kor.	„	10,10
4 „	véső-gyalu mm. 42—2,10, 45—2,20, 48—2,70, 54—3,10	K	10,10
3 „	simitó-gyalu 42—1,80, 48—1,80, 54—2,20 kor.	„	5,80
2 „	kétfüles-gyalu 48—2,60, 54—3,10 kor.	„	5,80
2 „	kétfüles vésőgyalu 48—3,30, 54—3,80 kor.	„	7,10
3 „	edénygyalu 45—1,70, 54—1,80 kor.	„	3,50
2 „	kétfüles külső donga-gyalu 45—3,10, 54—3,30 kor.	„	6,40
3 „	fakörző akós 5—4,— 20—5,10, 50—5,50 kor.	„	14,60
2 „	fenékszél gyalu 45 mm. 3,30 K, 54 mm. 3,80 K	„	7,10
1 „	tőkegyalu 18 hossz. 80 mm, széles dupla vassal	„	15,—
2 „	faragószék 5 ¹ / ₂ á 18.— K	„	36,—
	csomagolás	„	5,—
	bérmentesítés	„	13,—
	Osszesen	K	267,—

Kezdő anyagszükséglet:

5 m³ fenyőfa á 50 K K 250.—

Irodalom

BALÁZS György

2005 Malmok, molnárok. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 403–412.

BODGÁL Ferenc

1968 A kovácmesterség kutatása. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 157–170.

CSISZÁR Attila

2001 Garta. Egy kislalföldi építőközpont és céhes hagyományai. Kapuvár, Kapuvári Városszéptő Egyesület.

CSORBA Csaba

1984 A magyarországi kézműipari vasfeldolgozás történetének kutatása. In ZSÁMBOKI László (szerk.): Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből. II. Miskolc, Nehézipari Műszaki Egyetem. 297–340.

H. CSUKÁS György

- 2003 A bútorkészítésben közreműködő iparosok 17–19. századi árszabásai. Néprajzi Értesítő, 85. évf. 17–29.
- 2005 Építőiparok. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 419–426.

H. CSUKÁS Györgyi (szerk.)

- 1996 Építőiparosok, famunkák, építőanyagok, asztalosok és esztergályosok árszabásai (1626–1820). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2001 Fazekasok, üvegesek, pintérek, fémművesek, szítások árszabásai (1626–1820). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2004 Vasárosok, kovácsok, kerékgyártók, kaszkötők árszabásai (1626–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2005a Lakatosok, puskaművesek, csiszárok, kőtélgyártók árszabásai (1626–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2005b Sziígyártók és nyeregyártók árszabásai (1597–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

CSUPOR István – CSUPORNÉ ANGYAL Zsuzsanna

- 1992 Fazekas iskola. Budapest, Szakszervezetek Fővárosi Művelődési Háza.
- 1998 Fazekaskönyv. Budapest, Planétás.

DÓCZI Sámuel

1912 Ipari pályamutató. Budapest. (Iparoskáté. Évkönyv praktikus tudnivalók gyűjtésére.)

DOMONKOS Ottó

2002 A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XIX. században. Budapest, Nemzeti Szakképzési Intézet. (Ipartörténeti könyvtár, I.)

DOMONKOS Ottó (főszerk.)

1991 Magyar néprajz. III. Kézművesség. Budapest, Akadémiai Kiadó.

DOMONKOS Ottó – KISS Mária – NAGYBÁKAY Péter (szerk.)

1986 A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere 1463–1848. I–II. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága.

DOMONKOS Ottó – NAGYBÁKAY Péter (szerk.)

1992 Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

ERDEI T. Lilla

2005 Az iglói Szontagh nővérek és a Csetneki Magyar Csipke. Debrecen, Csetneki Magyar Csipke Alapítvány.

ÉRI István – NAGY Lajos – NAGYBÁKAY Péter (szerk.)

1975–1976 A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. 1–2. Budapest, [k.n.].

FLÓRIÁN Mária

- 1997 Öltözködés. In FÜZES Endre – KISBÁN Eszter (szerk.): Magyar néprajz. IV. Életmód. Budapest, Akadémiai Kiadó. 585–767.
- 2001 Magyar parasztviseletek. Budapest, Planétás.

FLÓRIÁN Mária (szerk.)

- 1995 Csapók, gubások és szűrszabók, süvegek és kalaposok árszabásai (1597–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1997 Szűcsök és kesztyűsök árszabásai (1597–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1998 Váltó- és vásárműves magyar szabók, német szabók és zubbonyosok árszabásai (1626–1820). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

- 1999 Tímárok, kordovánosok és irhások, bocskorosok, magyar és német vargák, csizmadiák és kapcakötők árszabásai (1597–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2002 Takácsok, kékfestők, gombkötők és gombcsinálók árszabásai (1626–1820). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

FÜVESSY Anikó

2002 A füredi nyereg. Tiszafüred, Tariczky Alapítvány.

GRÁFIK Imre

- 2002a Nyeregbe! / In the Saddle! / Fest im Sattel! Kiállítás a Néprajzi Múzeumban. 2002. március 22.–szeptember 10. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- 2002b A nyereg. Budapest, Néprajzi Múzeum. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 6.)

GUNDA Béla

1978 Bátly Zsigmond. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A múlt magyar tudósai.)

GYÖRFFY István

1930 A cifraszűr. Budapest, Szerző. (Magyar népi hímzések, 1.)

GYURIKOVITS György

1835 A Mesteremberek mívjei árának 1669-dik esztendőben Poson, Nagy Szombath, Modor, Bazin és Szent György Szabad Királyi Városok által lett meghatározása. Tudományos Gyűjtemény, 1. sz. 81–101.

HÁLA József

- 1987 A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX-XX. században. Budapest, ELTE BTK Tártyi Néprajzi Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae, 6.)
- 1995 Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. (Életmód és tradíció, 7.)
- 2006 Ásványok, kőzetek, emberek. Történeti és néprajzi dolgozatok. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. (Életmód és tradíció, 9.)

HOLLÓ Szilvia Andrea – SZULOVSKY János (szerk.)

2006 Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest-Veszprém, MTA VEAB. (Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében, 1.)

JUHÁSZ Antal

2003 A kézművesek, kisiparosok a helyi társadalomban. In VIGA Gyula – HOLLÓ Szilvia Andrea – Cs. SCHWALM Edit (szerk.): Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Budapest, Archaeolingua. 39–58.

KEMECSI Lajos

- 1998 Szekerek, kocsik, szánok. Paraszti járműkultúra Észak-Dunántúlon. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. (Életmód és tradíció, 8.)
- 2005 Kocsigyártás. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 435–440.

MÉRI Edina

2005 Kékfestés. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 381–384.

MÉRI Edina (szerk.)

2003 A pápai Kluge-kékfestőműhely mintakönyvei. 18–19. század. Pápa, Textilmúzeum Alapítvány.

NAGY Zoltán

- 2001 Dunántúli cseréppipa készítő műhelyek és termékeik a XIX. században. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 2005 Kádármesterség. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 431–434.

NAGYBÁKAY Péter

- 1993 Képes vaskereskedelmi árkatalógusok és tankönyvek mint a kézművesipartörténeti kutatómunka segédeszközei. In NAGYBÁKAY Péter (szerk.): VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1992. november 9–11. Veszprém, Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága. 181–184.
- 1995 A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. (Bibliotheca humanitatis historica.)

NAGY MOLNÁR Miklós

2006 Népi kerámia a Nagykunságban (XVIII–XIX. század). In HOLLÓ Szilvia Andrea – SZULOVSKY János (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest-Veszprém, MTA VEAB. 127–140. (Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében, 1.)

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2000 Kísiparosok. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Magyar néprajz. VIII. Társadalom. Budapest, Akadémiai Kiadó. 310–362.

RÓMER Flóris Ferencz

- 1868 Ősrégi agyagművesség viszonya a történelemhez. Századok, 2. évf. 6. sz. 413–432.
- 1870a Régi kályhafiókok. Archaeologiai Értesítő, 4. évf. 6. sz. 141–145.
- 1870b Agyagműveink helyes elnevezéséhez. Archaeologiai Értesítő, 4. évf. 8. sz. 181–183.
- 1876 A magyar fazekasságról. Archaeologiai Értesítő, 10. évf. 5. sz. 135–141.
- 1877a Adalékok a magyar ötvösség történetéhez. Századok, [11. évf.]. 222–235.
- 1877b A hazai ötvös czéhek szabályai. Századok, [11. évf.]. 407–424.
- 1877c A czéhládával való körmenetek Magyarországon. Századok, [11. évf.]. 563–566.
- 1879 Vándorlevelek. Archaeologiai Értesítő, 13. évf. 240–241.

SABJÁN Tibor

2005 Kályhás mesterség. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 355–362.

SELMECZI KOVÁCS Attila

2005 Szappanosok, gyertyamártók és gyertyaöntők. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 445–450.

SZÁDECZKY Lajos

1889 A czéhek történetéről Magyarországon. Budapest.

P. SZALAY Emőke

- 1993 A debreceni kerámia. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. (Studia folkloristica et ethnographia, 34.)
- 2001 A debreceni ötvösség. Debrecen, Ethnica.
- 2002–2003 Magyar népi kerámia a Déri Múzeumban I–II. Debrecen, Déri Múzeum.

SZILÁGYI Miklós

- 1998 A pékek és a pékáruk a 20. századi mezővárosokban. In SZENDE Katalin – KÜCSÁN József (szerk.): „Isten áldja a tisztet ipart”. Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. Sopron, Soproni Múzeum. 423–438. (A Soproni Múzeum kiadványai, 3.)
- 2005 Sütőiparosok. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. Oldalszám.

SZULOVSKY János

- 1992 A szolgáltatóiparok az első magyarországi kapitalizmus iparigazgatási rendszerében. In GYIMESI Sándor (szerk.): Gazdaság – politika – kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Budapest, Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutató Központ. 27–39. (Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek, 2.)
- 1999 A tárgyi világ felfedezése. Ipolyi Arnold tudománytörténeti szerepéről. Ethnographia, 110. évf. 1. sz. 147–180.
- 2000 A gazdasági címtárak forrásértéke. Statisztikai Szemle, 78. évf. 7. sz. 536–549.
- 2003a Füstfaragók. A kéményseprő mesterség kultúrtörténete. Budapest, Plusz Könyvek.
- 2003b Jeney Szabó Árpád, a tudós kéményseprő. In VIGA Gyula – HOLLÓ Szilvia Andrea – CS. SCHWALM Edit (szerk.): Vándorutak. Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Budapest, Archaeolingua. 229–238.

SZULOVSKY János (szerk.)

2005 A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara.

VAJKAI Zsófia

- 1978–1980 Malomtípusok és molnár mesterség a XIX. századi Magyarországon. I. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 351–371.
- 1981–1983 Malomtípusok és molnár mesterség a XIX. századi Magyarországon. II. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 349–369.

VERES László

- 1991 Magyarország 17–19. századi parasztüvegei. Debrecen Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.
- 2005 Az üveg mesterei. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 363–366.
- 2006 Üvegművességünk a XVI–XIX. században. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.

VIDA Gabriella

- 1998 A miskolci fazekasság a 16–19. században. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- 2005 Fazekasok, fazekasközpontok. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 339–353.

Underutilised Sources and Unexploited Possibilities in Trades Research

The author, following an overview of the history of handicrafts research, runs through a (non-exhaustive) discussion of various important resources of which the professional literature has yet to take full advantage.

One such group of source material comprises the technical encyclopaedias that came into their own starting in the 18th century. Unfortunately, one of the main obstructions to using the information contained in this type of literature is that it is both scattered across a number of Hungarian libraries, and also sadly incomplete.

In German-speaking areas, *mail-order catalogues* came into use around the end of the 18th century, providing a perfect reflection of the types of goods sold by various merchants. Ironmongery catalogues, for example, offered tools for use by virtually every trade and therefore contain a good deal of useful information on the handicrafts industries. The science of ironmongery, which required a penetrating and diversified knowledge of available merchandise, was systematised in Hungary by the Tata-born ironmonger Joseph Wathner, who published his own catalogue – complete with copper engravings – in Graz in 1825. The work soon became something of an ironmonger's bible, reaching its fourth publication by 1885, scarcely two generations later. Over the decades, the catalogue sold over forty thousand copies not only within the Austro-Hungarian Monarchy, but also in Germany, Italy, Russia – even Asia, Africa, and America. Though the catalogue has not been wholly ignored as a source of ethnographic information (see Ferenc Bodgál, Ottó Domonkos and particularly Péter Nagybakay, who used it quite frequently in his work), still, this veritable wellspring of information has yet to be properly exploited. This circumstance might be permanently altered if Wathner and his similarly rare bibliographical companions were to be made available in digital form for use by both handicrafts researchers and museum scholars in identifying tools and other artefacts.

During the 18th century, address directories were already seeing regular publication in the larger cities of Western Europe, by then serving as nodes of modernisation and business activity. The popularity of the medium is evidenced by the publication during the second half of the 19th century of “directory directories”. The first local directory to see print in Hungary was that of the City of Pest, published in 1803. The first directory dedicated expressly to the addresses of craftsmen and merchants appeared in 1844, and though the first such volume to carry a complete listing of tradesmen and merchants became available only in 1885, its publication was followed a few years later by a newer, more complete edition. Under the auspices of József Jekelfalussy, a leading personality at the Hungarian Statistics Bureau, the thick volumes included information not only on Hungary proper, but also on Croatia-Slavonia, which had belonged to the Hungarian crown for centuries, and listed the names of independent businesses in alphabetical order first by trade, and then by community. Published in 1892, the Jekelfalussy directory is particularly valuable in that the material it contains was collected together with that of the 1890 census. The author of the present article has recorded major information from the most complete directories (the Jekelfalussy Directory of 1892 and two Hungarian Mosse directories published between the two world wars) in a computer database to be released in the near future for use by various scientific disciplines.

An increasing number of scholars have come to the recognition that, in addition to contemporary press and illustrated periodicals (such as the „*Vasárnapi Ujság*”), the trade papers that appeared in increasing numbers starting in the second half of the 19th century can also serve as useful sources of information. Unfortunately, the copies preserved in various libraries represent only a fraction of published issues, and since most such periodicals were printed on chlorine-containing paper, they could well turn to dust before anyone has the chance of recovering what information on industrial history they have to offer. Some sort of co-operative effort will be required if these valuable publications are to be digitised and the invaluable vocational information they contain preserved.

Researchers of the past will find all kinds of valuable information in *practical help publications* ranging from contemporary vocational books to guides intended to provide assistance to

practitioners of various trades and industries. The author of the present article illustrates the significance of this group of source material by providing an overview of a particular publication that to date appears to have remained unused for scientific purposes.

In 1912, Sámuel Dóczi published an unassuming little book entitled *Guide to the Industrial Trades*. So that young people and their parents could make well-informed decisions as to what careers to choose, Dóczi sent a series of questions regarding the mental and intellectual requirements, possible occupational hazards, earnings, job placement prospects, and the costs of setting up shop associated with various occupations to the leaders of trade councils in Budapest and rural towns. The publication included a plan and cost estimate for furnishing a small shop (including start-up materials) for each of the 16 trades most frequently pursued (carpenter, case maker, butcher, sausage stuffer, furnace maker, upholsterer, wheelwright, locksmith, baker, harness maker, furrier, peasant furrier, cutler, plumber, coach upholsterer, and softwood cooper). The shop furnishings indices included in an appendix to this study are intended to provide museum researchers with useful points of attack in determining what tools would constitute a basic inventory for individual trades.

Gondolatok az etnográfiai elbeszélés művészi formájáról

Átány bővületében

A *Német Néprajzi Társaság* 1977-ben az európai közösség tanulmányoknak szentelte braunschweigi kongresszusát. Ezzel egyrészt a szakma egyik központi kutatási témája került a figyelem előterébe, másrészt a leltárként és helyzetfelmérésként szolgáló ülés végül a közösség tanulmányok terén paradigmaváltást vezetett be. E kutatási irány fejlődése szempontjából különösen fontos szerepet játszott egy magyar kutatónak – Hofer Tamásnak, a budapesti *Néprajzi Múzeum* munkatársának – előadása, mely a német és nemzetközi közönség előtt bemutatta a két évtizedig Fél Edittel közösen folytatott Átány-kutatást (HOFER 1979). Hofer *Tárgyak falusi és városi környezetben* című előadása megerősítette annak szükségszerűségét, hogy az Átányról már megjelent három átfogó monográfiának helye van a néprajztudomány kollektív tudatában (FÉL-HOFER 1969; 1972; 1974). E monográfiákat jellemezte néhány évvel később Utz Jeggle Axel Steensberg nyomán „mint az etnográfiai égbolt nagy csillagait, amelyek némely briliánsokat is elhalványítanak” (JEGGLE 1983. 13).

A híressé vált Átány-köteteket felhasználva szeretnék néhány gondolatot kifejteni a néprajzon belüli *Narrating Culture* problémaköréhez kapcsolódóan. Hozzászólásom alapvetően a *Writing Culture* diskurzus vitájához tartozik, azonban nem annyira a terepmunka etnográfiai szövegbe való átültetésének problematikájával, sokkal inkább a szerzőség szerepével és a szövegek kutatói körökben való recepciójával foglalkoznék. Alapvetően a *Reading Culture* néprajztudományra vonatkozó jelentőségéről van szó. Az a kérdés, hogy a szövegek miként keletkeznek, milyen fogadtatásban részesülnek, és hogyan értelmeződnek újra. A James Clifford által bevezetett „etnográfia etnográfiája” kutatási területtel, illetve a *megfigyelők megfigyelése* perspektívával foglalkozom. Néhány kiválasztott példa alapján azt az írásmódot és perspektívát vizsgálom, amellyel a néprajzosok bemutatják kutatási területüket, valamint azt a gondolati keretet, melyen belül a gyűjtött anyagot interpretálják.

Az etnográfiai reprezentációról szóló vitába Christian Häusler vezette be módszertani eszközként a *Reading Culture* perspektíváját (HÄUSLER 1999). A reprezentáció kritikája nyomán ajánlotta, hogy az etnológiai szövegeket módszeres olvasási gyakorlatnak vessük alá, ehhez pedig a *re-reading* módszerét javasolta, hogy egy polifon szemléletű olvasási elemzéssel tárjuk fel az adott etnográfiai szövegek reprezentációs stratégiáit. Nyilvánvalóan Clifford GEERTZ (1990) által elemzett olvasmányoktól (Malinowski, Benedict, Lévi-Strauss, Evans-Pritchard) inspirálva Häusler azt állítja, hogy az etnográfiai szövegek alapos *újraolvasásával* közelebb kerülünk a terepmunka etnográfiai szöveggé való átalakulásához.

Az *újraolvasást* (*re-reading*) arra használhatjuk, hogy a kultúrák szerzők által létrehozott konstrukcióját feltárjuk, továbbá betekintést nyerjünk az etnográfiai írás műfajába, stílusesszébe, a konstrukció elemeibe és a szerző személyiségébe. Végül Häusler felveti, hogy az etnográfiai szöveget mint a stíluselemzés eszközeivel megközelíthető szöveget vizsgáljuk, amelyet így a tudományos írás és az irodalom közötti szövegfajta-ként kezelhetünk. Häusler elsősorban olyan szövegek *újraolvasására* buzdít, melyek ugyanazon korban hasonló témát dolgoztak fel. Számomra azonban az is gyümölcsöző felvetésnek tűnik, hogy a szövegek „újra-és újraolvasását” tudománytörténeti perspektívából közelítsük meg. A *Writing Culture* vita¹ fogadtatása és Thomas S. KUHN (1967) munkáinak tartós hatása annak a kérdésnek végiggondolására inspirált, hogy vajon mi mint *tudományos közösség* miért olvasunk újra és újra

A cikk eredeti címe és megjelenési helye: Überlegungen zur Kunstform des ethnographischen Erzählens. Die Faszination des Dorfes Átány. Zeitschrift für Volkskunde 102. Bd. (2006.) nr. 1. 1–15.

1 Vö. FUCHS-BERG 1995; BACHMANN-MEDICK, Hrsg. 1996; GOTTOWIK 1997. A néprajzi fogadtatáshoz lásd KNECHT-WELZ 1995.

bizonyos szövegeket, miért van szükségünk a „klasszikusainkra”, és végül miképpen illeszkedik az újraolvasás iránti igény bizonyos gondolkozás- és olvasásmódokhoz. A *Narrating Culture* művészi formáinak kérdéseit az eddigiekben ritkán vetették fel saját néprajzi szövegeink. A következőkben ezt az elmaradást szeretném pótolni az etnológia nagy törzsi monográfiáival párhuzamba állítható európai közösségtanulmányokon végzett vizsgálattal. Mivel a néprajz teljesen eltérő fejlődéstörténetet járt be, túlzás volna Fél és Hofer, Moser vagy Kramer munkáit mint a „nyugati pacifikum argonautái” vagy a „szomorú trópusok” megfelelőit jellemezni. Az egzotikus terepen való hosszú távú kutatás mint az oda érkező etnológus egyedül lehetséges *átmeneti rítusa* a hagyományos néprajzi terepmunkában nem kapott kitüntetett jelentőséget, inkább a történeti és forráskritikai szövegelemzés volt hangsúlyos. A 20. század második felében az empirikus kutatás, különösen a terepmunka jelentősége számottevően megnőtt, ez az oka, hogy Fél Edit és Hofer Tamás tanulmányai központi jelentőségre tettek szert. A szerzőpáros kiemelkedő minőségű terepmunkája és annak megírása bebizonyította, hogy az Európában végzett terepmunka is fontos és helyénvaló, ezzel nemzetközi rangot vívtak ki, és mintegy hidat emeltek a néprajz, a folklorisztika és az antropológia közti árkok felett.

Először is emlékeztünkbe kell idéznünk az Átányról szóló három monográfiát (mintha erre valóban szükség lenne!), és rá kell mutatnunk néprajzi jelentőségükre. Ezt követően az Átány-tanulmányok gazdag recepciótörténetéből két irányadó felvetést ragadok ki, és az általuk adott reinterpretációt elemzem a megfelelő tudománytörténeti kontextusban. Ennek során nemcsak Átány eredeti reprezentációjának konstrukcióját értelmezem, hanem e reprezentációnak a modern néprajz különböző periódusaiban betöltött jelentőségét, a nyílt és rejtett paradigmaváltásokban játszott szerepét is elemzem. Az Átány-tanulmányok és persze más klasszikusok² is – ezt mintegy hipotézisként megfogalmazhatjuk – egyfajta *tudományos mérföldkövet* alkotnak a bölcsészeti- és társadalomtudományok történetében.³ Ugy tekintem őket, mint az etnográfiai írás módszertani és stratégiai paradigmaváltásának határjeleit. A három monográfia mai szemmel nézve a tudománytörténet olyan jelensége, amelyen keresztül jól bemutatható, hogy az új perspektívák és írásmódok sikeres áttörése mikor következett be. Ezeket a *mérföldköveket* persze olyan kutatók fektetik le, akik megérik a módszertani és elméleti nyugtalanságot, akik a megfelelő időben a megfelelő kutatási témát választják, és végül akik a közkezen forgó javaslatokból válogatva, a szakmai hagyományok és innovációs potenciálok iránti kellő tapintattal új perspektívát nyitnak. Ami egy ilyen tudományos innovációhoz szükséges, az mindenekelőtt az, amit Michel Foucault úgy fejez ki, hogy „az igazban lenni” (FOUCAULT 1991. 13–15). Evvel arra a diskurzuskeretre utal, amelyet a mindenkori kutatói társadalom értelmezési hatalomként való kollektív funkciójában „igazként és helyesként” szab meg. Ahhoz, hogy ebbe a diskurzusba tudományos innovációkat vezessünk be, szükségünk van arra a képességre, hogy saját szövegünket a jelenlegi elméleti vitákban el tudjuk helyezni. Itt arra gondolok, hogy a jelenleg kidolgozott valóságformák között kell argumentációkkal mozognunk. Ha egy szerző túlságosan különcködő vagy éppenséggel uniformizált – vagy nem rendelkezik megfelelő státussal –, a tartalomra és a valóságra nézve is marginalizáló hatással lesz. Amennyiben viszont a tudományos társadalomban szuverén módon mozgunk, lehetőségünk van arra, hogy egy új közös igazságot találjunk. Az innovatív ember a valóság kollektív kódját egyik vagy másik irányba bővíti anélkül, hogy attól teljesen eltávolodna. Az új tudást mindenképpen a jelenleg rendelkezésre állóhoz kell kapcsolnunk a sikeres fogadtatás érdekében. A paradigmaváltások az etnotudományokban pedig rendszerint új reprezentációs technikák bevezetésével is együtt járnak.

A következőkben arra szeretnék kitérni, hogy melyek az Átány-tanulmányok azon tulajdonságai, amelyek az említett követelményeknek megfelelnek. A három, sorban 1962-ben, 1972-ben és 1974-ben megjelent monográfia mai szemmel nem túlságosan forradalmi címeket visel: *Proper peasants. Traditional Life in a Hungarian Village* (1969); *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnographische Untersuchung* (1972) és végül *Die Geräte der Átányer Bauern* (1974). Mégis mindhárom új néprajzi gondolkodásmódot tükröz, és juttat sikeresen érvényre. A három monográfia három különböző perspektívát körvonalaz, amit a következő címszavakkal jellemezhetünk: „falvak társadalomszerkezete”, „strukturális rendszerek” és végül a „tárgyjelentés, szimbolikus és valós tárgyvonatkozások”.

A közösségtanulmányok az Átány-kutatást megelőzően szorosan követték az úgynevezett néprajzi ká-

2 Emlékezzünk itt Richard Weiss *Volkskunde der Schweiz* című könyvére, mely nagy befolyással volt Fél és Hofer munkájára, Karl Sigismund Kramerra és a közösségtanulmányok más klasszikusaira, például Laurence WYLIE (1969), Henry GLASSIE (1982) vagy Yvonne VERDIER (1982) munkájára. De más okokból megemlíthetjük itt a tübingeni Kiebingger-féle kutatásokat is.

3 Köszönettel tartozom a wellingtoni Robert Tristramnak azért a nagyszerű beszélgetésért, amelyet a paradigmaváltásról, valamint azon fogalmakról és munkákról folytatunk, melyek a paradigmaváltás ellenére megtartották jelentőségüket.

nont, azaz a falukutatók egy előre lefektetett hagyományos kérdés- és témakatalógus szerint zajlottak, amelyek meghatározott témákról bizonyos általános és relevánsnak tekintett tudást céloztak meg. Idetartoztak a népi elbeszélések, népdalok, a hagyományos tárgyi kultúra, építkezés, viselet, táplálkozás, babona, hogy csak néhányat említsünk. Olyan dolgokat vizsgáltak, amelyek (Leopold Schmidt után) a falut a maga „hagyományos rendjében” határozták meg (vö. BIMMER 2001. 447). A falusi kultúrát a kutatók már a terepmunka előtt meghatározott kérdéskategóriákra osztották fel, ennek következtében a létrehozott szövegek is egyöntetűek voltak. A kutatás a már eleve rendelkezésre álló tudás kiegészítését célozta meg, és az összegyűjtött anyag összehasonlítására épült. Azonban már az 1960-as évektől (a néprajz hagyományorientált régiségkutatásból modern kultúratudománnyá válásának fordulatótól) az ilyen jellegű megközelítések már túl szűk keretnek bizonyultak,⁴ még akkor is, ha a terephez meggyőző közelséget tudtak felmutatni, és ezáltal ma is olvashatók tekinthetők.

Fél Edit és Hofer Tamás átvéni terepmunkájukat a közösségtanulmányok fentiekhez hasonló magyar szakmai háttérében kezdték meg. A falusi közösségi élet, az ünnepek, rítusok, a mindennapokból kiragadott momentumok álltak a kutatás középpontjában; a festői, tarka és különös dominált a hétköznapiság ellenében, emellett pedig a *Néprajzi Múzeum* gyűjteménygyarapítási stratégiája is irányadó volt, amelynek keretében a két kutató dolgozott. A svájci néprajzkutató, Richard Weiss hatása alatt, az amerikai *közösségtanulmányok* által inspirálva, valamint a néprajzi és szociológiai szemlélethez is kapcsolódva fejlesztette ki a két kutató a falusi hétköznapok új megközelítését. A *Bäuerliche Denkweise* (Paraszti gondolkodásmód) című kötetük előszavában megjegyzik: „[...] megkíséreltük, hogy a témák kiválasztásában túlmenjünk a konvencionális »néprajzi kérdések körén« [...] Mi az az ismeretanyag, amelynek segítségével az emberek mindennapi életük helyzeit és cselekvéseik alternatív lehetőségeit felfogják és értékelik?” (FÉL-HOFER 1972. XVI.)⁵

Fél Edit és Hofer Tamás mintegy húsz évet szentelt az Alföldön fekvő falunak. Az évek során mintegy ötszáz napnyi terepmunkát végeztek Átányban, részt vevő megfigyelés és interjúk formájában, és emellett több ezer tárgyat dokumentáltak és vásároltak a *Néprajzi Múzeum* számára. Figyelmüket kutatásuk során egyre inkább a mindennapokra és a falu mint társadalmi, gazdasági és kulturális hálózat működésére fordították. Egy olyan hálózat működésére, amelyet egy köztes szituációban: a 20. század eleji modernizáció, valamint a hagyományos társadalmi és gazdasági szerkezetet leromboló kollektivizálás között találtak. A két kutató az 1960-as években tehát már a falu időközben történelemmé vált mindennapi struktúrái után kutattot, amely már csak a privát szférában és az emlékezetben élt. A hétszáz családból és nagyjából ugyanennyi gazdaságból álló hagyományos falu megszűnőben volt, és egyre inkább a „modern” agrártelepülés jellemzőit kezdte mutatni (iparosodás, gépesítés, elvándorlás, előregedés). Az Átány-tanulmányokban evvel szemben még egy kollektivizálás előtti gazdasági formával találkozhatunk, egy olyan falu képével, amely ebben a formában megszűnt létezni, a szövegekben és tárgyasult formában azonban még bizonyos mértékig élő maradt.

A kutatók elbeszéléstechnikáján jól észlelhető a törekvés, hogy az átányiakat minél közelebb hozzák az olvasókhöz, egy folyamatosan fenntartott belső elbeszélői pozícióval biztosítják számunkra az átányi rendszerek megértését. Mindez lehetővé teszi a kutatási témák határos ábrázolását, de mindenekelőtt természetesen a tudományos konstrukció, az etnográfiai elbeszélés művészi formáját mutatja be. Fél és Hofer az átányiak kísérőinek tekintették magukat, de saját újító módszertani eljárásukat mégis leginkább abban a tényben határozták meg, hogy nyíltan tudományos céllal érkező látogatókként jelentek meg. Végül azonban már a falu szerves részévé váltak. Ehhez kapcsolódóan fejtik ki a *Proper peasants* első kötetében a következőket: „Ezt a tanulmányt magyar kutatók írták egy magyar faluról, a községmonográfiáknak így abba a csoportjába tartozik, mely honfitárs kutatók munkája.” (FÉL-HOFER 1969. 3.)⁶ Ez a megjegyzés természetesen az angol kiadásnak szól, amelyben szükségszerűen magyarázatra és igazolásra szorult a szokatlan kutatói pozíció: „etnológus a saját hazájában”.⁷

4 Jó példa erre a változásra és az azt követő új irányultságra a Gaál Károly által megkezdett burgenlandi terepmunka kritikája: ZUPFER 1972.

5 Az idézet magyar fordítását lásd Fél-Hofer: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest, Balassi, 1997, XV. (A ford.)

6 Magyar fordítását lásd Fél Edit: Átány I. Társadalom. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára Ms 2065/1. 1. p. (A ford.)

7 Vö. HOFER 1968. A szöveg részletes újraolvasatát adta székfoglalójában David A. Kideckel, a European Association of Social Anthropologists elnöke 2002-ben, annak a reménynek adva hangot, hogy etnológia Hofer után is lehetséges: „However, the goal of an informed and critical anthropology remains everywhere the same; laying bare the mystifications of power, intensifying and deepening the understanding of diverse life-ways, and above all pushing the envelope of human possibility.” Lásd www.h-net.org/~sae/sae/Presidential%20Address-2002.htm (utolsó letöltés: 2006. október 1-jén).

Az Átányról szóló szövegkonstrukciók művészien fedik el a szerzők szubjektivitását, legfőképpen azáltal, hogy Fél Edit és Hofer Tamás elhiteik velünk, hogy a faluról magát a valóságot „írják le”. Az átányiak életének bemutatása annak belső logikájával, a lakosok gondolkodásmódjával dokumentarista sürűsége ér el, amely a beleélő terepmunkának, a két kutató össz munkájának és a meggyőző kérdésfeltevéseknek köszönhető. Az átányiak saját szavaikkal mesélnek világukról, de a közvetlen idézeteken kívül is az általuk adott magyarázatokat olvashatjuk. Noha a szerzők egyrészt kimaradnak a szövegből, másrészt azonban hallgató, tanuló és továbbadó résztvevőként mindig jelen vannak. A könyv felépítése – az elméleti és módszertani gondolatokat tartalmazó bevezetőt és az utolsó fejezetet is beleértve – mindig a faluközösség belső logikáját követi. Éppen ez az a szemlélet, amely később az európai néprajz szövegeiben egy sajátos művészi formává fejlődött tovább: a néprajzi jelen tempuszában játszódó elbeszéléssé, amelyről a későbbiekben még szólni szeretnék. Geertzre visszautalva, „szerzőként papíron »jelen lenni« mindenképp felér egy műalkotással, amelyet éppoly nehéz megvalósítani, mint a személyes »otlétet« (GEERTZ 1990. 30).

A szóban forgó szövegek felidézését elősegítendő, a következőkben a *Geräte der Átányer Bauern* kötetből, A *felszerelés anyagcseréje* című fejezetből idézek, amelyben a munkaeszközökkel való bánásmódról, azok különleges értékéről és későbbi (újra)felhasználásukról van szó. „A szerszámok anyagi értéke miatt a parasztok szeretetteljes aggodással veszik körül munkaeszközeiket, ez a féltő törődés praktikus oldalról érthető meg [...]. »Egy jó szerszámot az ember nem felejt el soha. Mert nálunk, parasztoknál azt mondja az ember, minden jó, ha jó a szerszám«, nyilatkozta egy lakos a kaszájáról beszélve, amelyről szólva a legtöbbször az eszköz könnyen kezelhetőségét említette, tudva azt, hogy egy kasza nem kevesebbet, mint 100–120 kg búzát ér. »Vót egy nagyon jó Hangya kaszám, de az olyan vót, jobban fogta a mezőt (füvet), mint a lucernát. Az feli erőből dolgozott, ha magától nem ment is. Kimentem kaszálni, osz csak egy heretuskóba akadt meg, kettépattant. Mikor egy olyan drága szerszám elpusztul, megfájul ugy-e az ember szíve.«” (FÉL-HOFER 1974. 342.)

Fél Edit és Hofer Tamás egy leáldozóban lévő kultúrát írt le, amely a megjelent könyveken, azok érzékeny nyelvezetén keresztül részben fennmaradt és megőrződött. Az átányi világ etnográfiai szövegek általi bemutatását megértendő a *Proper peasants* kötetből idézek egy, a paraszti munka értékeléséről szóló részletet (mely az adott időszakban e formában már nem létezett). „A határban lenni nem jelent elkülönülést a falu népétől, magányt – hanem éppen fordítva, találkozási való bővebb alkalmak. [...] Télen így beszélnek az emberek: »Ha a tavaszi munkára mén az ember, majd jobban tudja, mi van a faluba, jobban hallja«. [...] Orbán Ferenc így fejezte ki ezt a ragaszkodását a földhöz, konkrétan az átányi határhoz: »Jó a határba lenni, dolgozni, viszi a vágya az embert kifele. Ez a legkedvesebb munkám, ebbe születtem, ebbe nyöttem, ebbe szeretnék megmaradni míg élek.«” (FÉL-HOFER 1969. 57.)

Amit Fél Edit és Hofer Tamás etnográfiai elbeszélésükben (helyesebben írásstratégiájukban) reprezentációként és kvázi-ellenreprezentációként megvalósítanak, kettős jellegű. Egyrészt saját diszciplínájuk kutatási elképzeléseit fejlesztik tovább azáltal, hogy egy hagyományos kultúrát egy teljesen új perspektívából és új nyelven mutatnak be. Mai szemmel nézve és a mai szakszókincssel kifejezve azt is mondhatnánk, hogy az újdonság az Átány-tanulmányokban legfőképpen az egyént középpontba helyező megközelítés, a beszélgetőpartnerek egyéni megjelenítése és az *oral history* egy korai formájához való közeledés. Mindez együtt jár a vizsgált terület mindennapi kultúrájának, a gazdálkodásnak mint tapasztalaton alapuló cselekvéseknek szisztematikus társadalmi, gazdasági elemzésével. Másrészt a szerzők egy jól működő paraszti társadalom képét mutatják be a kollektivizálás ellenképeként. Habár a tanulmányok látszólag „csak” a mindennapokat írják le, a konstrukció mögött felsejlik a gazdasági és társadalmi rendszer szétrombolásának kritikája is.

E meggyőzően leírt és ezáltal is létező kultúra sűrű képe azért is hat olyan erősen, mert azt a sztálinista politika megsemmisítette. Ennek megfelelően a könyvek

8 Magyar fordítását lásd Fél Edit: Átány III. Eszköz kötet magyar változata. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára Ms 2076/1. 494. p. (A ford.)

9 Magyar fordítását lásd Fél Edit: Átány I. Társadalom. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára Ms 2065/1. 61 62. p. (A ford.) Hozzátehetjük, hogy ez a szöveg azért tűnik olyan művészinek, mert egy városi szemszövegéből, városiak számára íródott. A néprajzsokkal együtt részt vehetünk a felfedezésben; ám senki, aki maga is egy falusi munkaközösség része volt, nem lett volna képes a földeken való munka társadalmi aspektusáról csodálatát nyilvánítani. Amit a szöveg az olvasók számára olyan hatásosan közvetít, az a kívülálló nézőpontja, ami jelen esetben az etnográfiai elbeszélés művészi eszközeként jelenik meg.

nyelvezete és etnográfiai reprezentációja meggyőző és hangsúlyos agrárromantikaként egyfajta csendes ellenállást fejez ki egy olyan országban, amelyben több mint egy évtizeddel a levert forradalmat követően még olyan értelmiségiek élnek, akiknek van bátorságuk ilyen kulturális ellenképeket létrehozni. A három monográfia soha nem jelent meg magyarul,¹⁰ ezért német és angol nyelvű reprezentációként szintén kivételes esetet képeznek. Nemcsak kiemelkedő tudományos kvalitásuk révén kínálkoztak fel identifikációs szöveggként, hanem az uralkodó ideológiával szemben álló jellegük által is.

Egy további lépésben, amelyet Fél Edit és Hofer Tamás nem láthattak előre, a monográfiák a német néprajztudományt kivezették egy dilemmából. Azáltal, hogy a paradigmaváltás útmutatói – akik a kánontól a társadalmi és gazdasági rendszerek egységes szemléletéhez vezettek – Magyarországról jöttek, egy olyan országból, amely különböző okok miatt nagy szimpátiát élvezett, Átány üzenete széles körben konszenzusra talált. Éppen azért, mert a tanulmányok a szocialista Magyarországról származtak, a fiatal néprajzkutatókra a haladás és egyben az egzotikus aurájával hatottak. A hagyományos vidéki élet újszerű bemutatásával és a kollektivizálás kritikájával pedig az idősebb, már befutott néprajzkutatókban alakítottak ki kedvező képet. Akárcsak a korabeli néprajz vezetőségi elítjét, mint például Gerhard Heilfurthot, aki a második Átány-monográfiát marburgi sorozatában megjelentette, az akkori fiatal generációhoz tartozó Utz Jeggle, a falusi élet urbanizációval járó társadalmi, gazdasági változását vizsgáló tübingeni kutatócsoport tagját is (akit a mai napig a közösségtanulmányok legfontosabb képviselőjeként tartunk számon) inspirálták Fél és Hofer munkái. Elismerésükkel jelentősen hozzásegítették az Átány-tanulmányokat példaképfunkciójukhoz.

Kereken tíz évvel a monográfiák megjelenése után szintén Utz Jeggle volt az, aki a *Német Néprajzi Társaság* 1981-es kongresszusán az *Umgang mit Sachen* (A tárgyakkal való foglalatosság) témához kapcsolódó, irányadó előadásában az Átány-kutatást egy új interpretációs síkra helyezte. És ezzel gondolatmenetem második részéhez értem, az Átány-recepció szövegeinek újraolvasásához. Miért vette újra elő, és miért tette előadása központi magjává Utz Jeggle az Átány-tanulmányokat „mint az etnográfiai égbolt nagy csillagait, melyek némely briliánsokat is elhalványítanak?” (JEGGLE 1983. 13.)

Hogy ezt megértsük, emlékeznünk kell arra, hogy az 1980-es évek elején a zöld-alternatív mozgalom egyik első virágkorát élte, a természeti források globális elherdálása, valamint ennek nyomán az ökológiai gazdálkodás volt a kritikai társadalmi nyilvánosság uralkodó beszédtemája. A zöld öntudat a progresszív néprajztudomány munkáiban is tükröződött. Ebben a gondolati háttérben Átány sok néprajzkutató számára egy lehetséges ellenvilágként tűnt fel, amelyben a forrásokat még elővigyázatosan és értelmesen használták fel, ahol az emberek még harmóniában éltek és dolgoztak a természettel. Átány egy olyan világot képviselt, ahol nemcsak tervszerű és működő – túlélést biztosító – gazdálkodás, hanem a megfelelő mérték normája szerinti élet folyt. A forrásokkal és az „ésszerű” szerszámokkal való bánásmód ökológiai példaképpé vált. Utz Jeggle a „Homo Creator” felirattal jellemezte Orbán Ferenc adatközlőt és sajátos kapcsolatát kapájához: „»Én a kapanyelet a magam testéhez igazítom«¹¹ [ez az idézet a könyvből származik, azután Utz Jeggle folytatja], mondja Orbán Ferenc, és ezzel a szerzőt mint a természet és az emberi test közti hidat ábrázolja, ami kettős jellegű, ugyanis a kapa azért van, hogy a földet megművelje, és a test jóllakjon, másrésztől a nyél a kéz meghosszabbítása és az emelő erőkarja, ami akkor keletkezik, amikor az izmimat megfeszítem. [...] A fából készült kapanyél – a gyümölcsfa nyél nem okoz hólyagokat a bőrön – kézzel készített meghosszabbítása és elhajlítása a kar erejének és ügyességének. Isteni pillanat hidat verni az emberi akarat és az ellenálló vagy éppen gyanútlan természet között, és ez a kézműves munkában mindig érzékelhető. Minden sült kenyér, minden finoman meglendített szerszámnyél teremtmény, amely egyedülálló élményt nyújt a természet felhasználásakor és megváltoztatásakor.”¹²

A kézművességet tehát Utz Jeggle a Fél- és Hofer-féle hagyományos gazdálkodásba való beágyazottságból

10 1997-ben jelent meg *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban* címmel a Balassi Kiadó gondozásában a *Bäuerliche Denkweise* magyar kiadása. Ezt megelőzően is ugyan különböző rejtett publikációs formában, de napvilágot láttak magyarul is az átányi munka eredményei: például *Az átányi gazdálkodás ágai*. Néprajzi Közlemények, 1961. IV. évf. 2. sz. 1–220.; *A parasztember szerszámai*. Beszámoló az átányi monográfikus eszközvizsgálatról. Ethnographia, 1961. 72. évf. 487–535.; *A monografikus tárgygyűjtés. Az átányi példa*. Néprajzi Értesítő, 1964. 46. évf. 5–89.; *Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban*. Kézirat gyanánt. Néprajzi Közlemények, 1967. XII. évf. 3–4. (A ford.)

11 Az idézetet magyarul lásd Fél–Hofer: *A parasztember szerszámai*. Beszámoló az átányi monografikus eszközvizsgálatról. Ethnographia, 1961. 72. évf. 287–535., 502. (A ford.)
12 JEGGLE 1983. 15.

egy modern, gyáripari termelést kritizáló példaképfunkcióba helyezi át. Orbán Ferenc a kapája révén a nyolcvanas évek eleji környezetvédelmi mozgalom mintapéldájává vált, egy olyan időben – szívesen emlékezünk vissza –, amikor az egyetemisták és az iskolások fazekastanfolyamokra jártak, kenyérsütést tanultak, és az előadások alatt maguk fonta gyapjúból pulóvert kötöttek. Az Átány-tanulmányok, illetve helyesebben a távoli magyarországi átányiak az összetett tapasztalati kincsen alapuló „tárgyakkal való foglalatosság” („*Umgang mit Sachen*”) megtestesítőiként jelennek meg. A nyelvezet pedig, amely erre reflektált, s amely ezt közvetítette, költőibb és gazdagabb lett metaforákban, mint amilyen Orbáné vagy a két szerző reprezentációjáé eredetileg volt. Utz Jeggle előadását akkoriban nagy lelkesedéssel fogadták, és a mai napig jelen van a 23. Német néprajzi kongresszus kollektív emlékezetében. Az Átány-szöveget Utz Jeggle nemcsak újrainterpretálta, hanem ezáltal határozottan meg is erősítette nyelvében és közvetítői technikáiban. Az Átány-tanulmányok a Jeggle-féle újrafelfedezéssel ismét a modern néprajztudomány részévé, Átány lakói pedig a fenntartható modern élet példaképfiguráivá váltak.

Harmadik lépésként egy olyan szöveget szeretnék bemutatni, amely elsőként kérdezett rá az Átány-trilógia reprezentációjára annak stilisztikai eszközei után kutatva. Tíz évvel Utz Jeggle felhasználását követően, 1991-ben jelent meg az *Ethnologia Europea* folyóiratban Konrad Köstlin esszéje *A mindennapok és a néprajzi jelen (Der Alltag und das ethnographische Präsens)* címmel (KÖSTLIN 1991). Habár ebben a Writing Culture-vita nincs kifejezetten említve, egyértelműen észrevehető, hogy egy új gondolkodásmód, az etnográfiai igazságok dekonstrukciója áll a háttérben. Az Átány-tanulmányok alapján Konrad Köstlin a néprajzi jelen eszközével leírt mindennapiságot mint etnográfiai konstrukciót leplezi le. Mindezt Fél és Hofer munkájának legnagyobb elismerésével, de egyben az új reprezentáció kritikája iránti lelkesedéssel teszi, és nem utolsósorban a tudományos eredmények valóságstartalma elvesztésének tudatában.

Amíg Utz Jeggle Orbán Ferenc létét mint kész tényt fogadta el, addig Köstlin a néprajzi elbeszélőstílus által létrehozott figurának tartja, előtérbe állításában az etnográfiai szöveg dekonstrukciós eszközét látja. Orbán Ferenc alakja tehát egy szövegben megformált ideálfigura, akinek valós életéről csak annyit tudunk meg, amennyit Fél Edit és Hofer Tamás alaposan megkomponált válogatásukban megosztani kívánnak velünk. Az Átány-tanulmányokban használt néprajzi jelen Köstlin szemében az idő befagyasztásának, az átányiak törtenelemből való kikapcsolásának stilisztikai eszköze. Az idő itt a „régii jó idők” értelmében sajátos minőséggel ruházódik fel, a szerzők „a történeti, kritikai kérdésfeltevéssel láthatóan nem foglalkoznak” (KÖSTLIN 1991. 80). Köstlin számára a Fél Edit és Hofer Tamás által készített reprezentáció a hagyományos élet egy szigete, amelyet mind a korábbi, mind a későbbi, valamint az egyidejűleg létező modernizációs átalakulások elkerülnek. Argumentációjának alátámasztására egy olyan szöveghelyet használ, amely a „bölc adatközlőt”, Orbán Ferencet idézi. Ez egyben a *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban* című kötet bevezetőjében található. Fél és Hofer ebben a következő képpel nyit: „Vendégségben voltunk Átányon Orbán Ferencnél, bölc adatközlőnkél. Este koccintás közben egyikünk azt kívánta a gazdának: »Adjon Isten olyan szüretet, hogy legyen Ferenc bácsinak 100 hektó bora...« »Az sok lenne – felelte Orbán Ferenc –, annyit ne tessék kívánni, elég 20 akó is.«” (FÉL-HOFER 1972. 1;¹³ KÖSTLIN 1991. 71.) Konrad Köstlin a következőképpen kommentálja ezt a dekonstrukciós folyamat értelmében: „Húsz akó volt az elegendő és szerény mértéke annak, amire egy év alatt szüksége volt. [...] Orbán válasza izgalmas, többet mond, mint a hosszú tudományos eszme-futtatások tudnának: így is kinézhetne az élet.¹⁴ E gondolat előtti áhítattól megdermedve, a válasz bölcsességétől és mértékletességétől elragadtatva már-már erkölcstelenül és rombolóan hangzik a kérdés, hogy vajon az öreg Orbán Ferenc fiatal korában is így gondolkodott-e.” (KÖSTLIN 1991. 72.)

Az új mód, ahogy Köstlin Átányt mint a reprezentáció tengerében lévő, időn kívüli szigetet, mint a paraszti önellátó gazdaság modernizáció által fenyegetett utolsó mentsvárát leírja, egyértelmű ellentétben áll Utz Jeggle Átány-interpretációjával, amely a fenntarthatóságot szem előtt tartó élet példáját látja a faluban. Konrad Köstlin kritikája Fél és Hofer stílustechnikájáról, az etnográfiai jelen konstrukciójáról pontosan egybeesik avval, amit Christian Häusler az etnográfiai hazugság stílusformájának nevez. Köstlin szeretné Átányt dekonstruálni és a szöveg szubjektivitását feltárni. Szeretné a falut az idő menetébe behelyezni, és mindezt szövegében a falu 19. századi gazdasági fejlődésére, a régióhoz fűződő kapcsolatára, a Budapestre való elvándorlásra és végül a

13 Az idézet magyar fordítását lásd Fél Edit-Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi, 1997, 1. (A ford.)

14 Köstlin itt ironikusan Jegglére utal, az ő euforikus és a valóságtól elrugaszkodó értelmezését kritizálja.

kollektivizálásra vonatkozó érvekkel teszi meg. Ellenképet vázol fel a néprajzi jelen időtlen, statikus képével szemben.

Ha azonban az újraolvasást (*re-reading*), amelyet Köstlin a szóban forgó, példaértékű tanulmányok dekonstrukciójának módszereként felkínál, az ő esszéjére is alkalmazzuk, meglepő eredményre juthatunk. Habár forrásaira pontosan utal, amelyek alapján a könyvben alkalmazott néprajzi jelent tárgyalja, ugyanezt nem teszi meg azokkal az információkkal kapcsolatban, amelyek alapján Átányt társadalomtörténetileg elhelyezi. Ezeket az információkat bizonyára pontosan ugyanazon könyvből szerezte: az előszóból és az utolsó fejezetből, és ha nem is a tulajdonképpeni néprajzi elbeszélésből, mégis annak tudományos keretéből. Habár ma már teljesen nyilvánvaló előttünk a néprajzi jelen tisztaságának csalárd volta – amely ma még inkább uralja a tudományos és zsurnaliszta nyelvezetet, mint bármikor –, nem hallgathatjuk el, hogy Fél és Hofer a néprajzi jelen használatát a következőképp indokolta: „Tanulmányunk sok esetben jelen időt használ, ez az idő azonban nem az 1966-os Átányra vonatkozik. E munkánkban a »néprajzi jelen idő« az a több évtizednyi kor, melyben adatközlőink – történelmi fordulatok, állami beavatkozások változó terheit viselve – saját családjuk körében, saját portájukon, gazdaságukban mégis többé-kevésbé szabadon az átányi hagyományok szerint éltek; mely tudatukban elevenen jelen van...” (FÉL–HOFER 1972. 18¹⁵). Köstlin érvelésében számomra megjegyzésre érdemes, hogy az ismert és elismert Átány-szövegeket használja a néprajzi jelen problémájának és mindenekelőtt az etnográfiai mintaelbeszélések konstrukciójának tárgyalásához. Átányról új reprezentációt próbál meg felvázolni, amely a reprezentációs krízis értelmében elszakad az érvényes valóságok követelményétől, és Átányt egy néprajzi meseországban lokalizálja. Mindezt a rá jellemző önróniával és igen szelektíven teszi meg, ugyanis csak a számára megfelelő érveket használja, és másokat, amelyek az időbeli kontinuitás bemutatását támasztanák alá, elhanyagol. A kérdés azonban nemcsak az, hogy mit tesz egy szerző, amikor egy újrainterpretálás során példaként szövegrészleteket ragad ki, hanem az is, hogy miért esik a választás bizonyos művekre újra és újra, és másokra miért nem.

Úgy gondolom, hogy a válasz Fél Edit és Hofer Tamás írásainak jelentőségében rejlik. Munkáikkal a néprajzi reprezentáció műremekét hozták létre, amelynek kisugárzása messze túlnyúlik megjelenési idejükön. Jelentőségteljes *tudományos mérföldkövet* raktak le, amelyet újra és újra fel lehet használni arra, hogy új gondolatokat vezessünk be, új írás- és gondolkodásmódokat próbáljunk ki. És ez a szerepük messze túlszárnyalja a néprajzi közösségtanulmányok területén gyakorolt hatásukat. Az Átány-tanulmányok recepciója, különösen az új gondolkodásmódok bevezetésénél való felhasználásuk pedig szorosan összefügg elismert alapműstátusukkal.

Felvetődik a kérdés, hogy ki kezdeményezheti az újraértelmezéseket. Paul Rabinow gondolatához kapcsolódva, aki a reprezentációt mint társadalmi tényét szemléli (RABINOW 1995), sejthető, hogy az újrainterpretálásnak, valamint az új írás- és gondolkodásmódoknak a kutatói társadalomban szintén megvannak a saját megkülönböztető mechanizmusai. A *Writing Culture* újraolvasatának tehát nem a Christian Häusler-féle szöveginterpretációs síkon kellene végződnie, hanem végig kellene gondolni azokat a társadalmi implikációkat és tudományos tradíciókat is, amelyek befolyásolják egy szöveg létrehozását és fogadtatását.

Az Átány-tanulmányok mintegy négy évtizedig kísérték minket, jelen voltak a néprajzi kánontól való búcsúzáskor, a néprajztudomány kvalitatív kultúra- és társadalomtudománnyá való átalakulásakor. Egyetemisták generációit segítették annak megértésében, hogy a hipotézis nélküli terepmunka lehetséges és értelmes, hogy az előítélet nélküli kutatás csodálatos eredményeket hozhat, végül újra és újra segítséget és inspirációt nyújtanak a tudományos érvelésben. Felvetődik a kérdés, hogy tanulmányomban miért Átányt használom én is érvelésem és elemzésem eszközeként. A szakma fejlődésének mely szakaszában tartunk, és miért kell most egy régi olvasmányt felelevenítenünk? Nincs mód most az általánosításra, csak azt tudom mondani, hogy ezen szövegek tisztasága mindig nagy hatással volt rám, bizonyos mértékig egyfajta irigységet is kivált belőlem. Ez a magyar falu egyértelműen itt van a szemem előtt, Fél Edit és Hofer Tamás megnyit előttem egy világot, amelyet ismerni vélek, amelyben letisztult rendszerek érvényesülnek, amelyet a kutatók ugyan „etnografálnak”, de semmi esetre sem dogmatizálnak. Természetesen tudatában vagyok, hogy nem mehetünk vissza az időben – ezért az irigység –, mégis azt kérdezem magamtól, hogy a lelkesültség és az áttörés érzése, amelyet az Átány-kötetek sok más klasszikussal együtt kiváltak, miért ragad el minket?

A többszörös elemzés technikái, a stíluskritika, a kutatási témáinkhoz való állítólagos nyílt közelítés ellenére vagy éppen mindezek következtében néhány éve azt a

15 Az idézetet lásd magyarul Fél Edit–Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi, 1997, 18. (A ford.)

kérdést kerülgetjük, hogy van-e még értelme annak, amit csinálunk, vagy az egyszerűen kedvteléssé fajul, hogy vajon képesek vagyunk-e még megfelelő kérdéseket feltenni (és egyáltalán tisztában vagyunk-e még az implicit kérdéskatalógusunkkal). Röviden szólva annyira bizonytalanokká váltunk, hogy azt a luxust is megengedhetjük magunknak, hogy saját magunkkal untassuk magunkat. Tudunk-e még valami autentikusat (vö. BREDNICH 2001) létrehozni, tudunk-e még valami kifejezetten antropológiát felmutatni, és egyáltalán: még olyan episztemológiai keretben mozgunk-e, amely megengedi, hogy a valóságban legyünk, és rákérdézzünk arra, amit ezen értünk? Azt gondolom, hogy igen. Addig, amíg lelkesedéssel fordulunk az etnográfiai mesterművek felé, biztos értelmet találhatunk tudományunk munkaeszközeiben is. Descola azt ajánlja egy nemrég megjelent írásában, hogy tudatosan állítsuk munkánk középpontjába az etnográfiai és antropológiai munka három vezérfonalát: a megfigyelést, a leírást és az elemzést (DESCOLA 2005. 72¹⁶), olyan eljárásmodokat tehát, amelyeket éppen a klasszikusainkban példászerűen megtalálhatunk. Akármilyen banális is hangzik, de éppen ez az, amire Clifford Geertz gondol, amikor azt írja: „aminek az etnográfianak lennie kell [...], az mindenekelőtt a valóság visszaadása, a szakvakba foglalt vitalitás” (GEERTZ 1990. 138). Éppen ezért érdemes valamit újraolvasni (*re-reading*), hogy újra és újra emlékezzünk arra, ami – minden szükséges kritika és elemzés mellett – lehetséges volt, és amire új, eltérő és sokkal összetettebb világunkban emlékezni és törekedni érdemes.

Fordította Mészáros Borbála

16 „Do we as anthropologist, have anything specific to offer to help humankind understand the varieties of its experience of the world? [Ö] Are we reluctant imperialists riding the waves of globalisation and trying to peddle half-hearyedly our used wares to people who have no real need for them, or do we still have a contribution to make [...]? I think we do. For if the concept we use – abstract templates such a society, culture or representation – were indeed born in a specific time, place or specific time, [...] the style of knowledge that we have divised is undoubtedly an original bequest to our fellow denizens of the planet.”

Irodalom

BACHMANN-MEDICK, Doris (Hrsg.)

1996 Kultur als Text. Die anthropologische Wende in der Literaturwissenschaft. Frankfurt am Main, Fischer.

BIMMER, Andreas

2001 Brauchforschung. In BREDNICH, Rolf W. (Hrsg.): Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie. Berlin, Reimer. 445-468.

BREDNICH, Rolf Wilhelm

2001 Feldforschung und Authentizität. In LÖFFLER, Klara (Hrsg.): Dazwischen. Zur Spezifik der Empirien in der Volkskunde. Wien, Institut für Europäische Ethnologie. 83-92.

DESCOLA, Philippe

2005 On Anthropological Knowledge. Social Anthropology, vol. no. 1. 13. 65-73.

FÉL Edit – HOFER Tamás

- 1969 Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village. New York – Chicago, Wenner-Green Foundation Anthropological Research. (Viking Fund Publication in Anthropology, 46.)
- 1972 Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnographische Untersuchung über das ungarische Dorf Átány. Göttingen, Verlag Otto Schwartz & Co. (Veröffentlichungen des Instituts für Mitteleuropäische Volksforschung an der Philipps-Universität Marburg-Lahn. Allgemeine Reihe, Bd. 7.)
- 1974 Die Geräte der Átányer Bauern. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FOUCAULT, Michel

1991 Die Ordnung des Diskurses. Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch-Verlag.

FUCHS, Martin – BERG, Eberhard

1995 Phänomenologie der Differenz. Reflexionsstufen ethnographischer Repräsentation. In FUCHS, Martin – BERG, Eberhard (Hrsg.): Kultur, soziale Praxis, Text. Die Krise der ethnographischen Repräsentation. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

GEERTZ, Clifford

1990 Die künstlichen Wilden. Der Anthropologe als Schriftsteller. München-Wien, Fischer.

GLASSIE, Henry

1982 Passing the Time in Ballymenone. Culture and History of an Ulster Community. Bloomington-Indianapolis, Indiana University Press.

GOTTOWIK, Volker

1997 Konstruktionen des Anderen. Clifford Geertz und die Krise der ethnographischen Repräsentation. Berlin, Reimer.

HÄUSLER, Christian

1999 Reading Culture oder Die Authentizität der ethnographischen Lüge. kea, Nr. 12. 241-256.

HOFER Tamás

- 1968 Anthropologists and Native Ethnographers in Central European Village: Comparative Notes on the Professional Personalities of Two Disciplines. Current Anthropology, vol. 9. no. 4. 311-315.
- 1979 Gegenstände im dörflichen und städtischen Milieu. Zu einigen Grundlagen der mikroanalytischen Sachforschung. In WIEGELMANN, Günter (Hrsg.): Gemeinde im Wandel. Volkskundliche Gemeindestudien in Europa. Münster, Cöpppenrath. 113-135.

JEGGLE, Utz

1983 Vom Umgang mit Sachen. In KÖSTLIN, Konrad-BAUSINGER, Hermann (Hrsg.): Umgang mit Sachen. Zur Kulturgeschichte des Dinggebrauchs. 23. Deutscher Volkskundekongress in Regensburg vom 6-11. Oktober 1981. Regensburg, Deutsche Gesellschaft für Volkskunde. (Regensburger Schriften zur Volkskunde, 1.)

KNECHT, Michi – WELZ, Gisela

1995 Ethnographisches Schreiben nach Clifford. kea, Sonderband, Nr. 1. 71-91.

KÖSTLIN, Konrad

1991 Der Alltag und das ethnographische Präsenz. Ethnologia Europea, Bd. 21. Nr. 1. 71-85.

KUNH, Thomas S.

1967 Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

RABINOW, Paul

1995 Repräsentation sind soziale Tatsachen. Moderne und Postmoderne in der Anthropologie. In FUCHS, Martin – BERG, Eberhard (Hrsg.): Kultur, soziale Praxis, Text. Die Krise der ethnographischen Repräsentation. Frankfurt am Main, Suhrkamp. 158–199.

VERDIER, Yvonne

1982 Drei Frauen. Das Leben auf dem Dorf. Stuttgart, Klett-Cotta.

WYLIE, Laurence

1969 Dorf in der Vaucluse. Der Alltag in einer französischen Gemeinde. Frankfurt am Main, Fischer.

ZUPFER, Wolf Dieter

1972 Gegen eine scheinbar problemlose Feldforschung. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde Bd. 75. Nr. 1. 41–49.

BRIGITTE BÖNISCH-BREDNICH

In the Art of Writing Ethnography The Átány Community Studies

The three monographs on the Hungarian village of Atány written by Edith Fel and Tamas Hofer in the 1970s are regarded as classic community studies in Cultural Anthropology. Although they stand as superior works of their time, they are worth re-reading from time to time. This article traces the different modes of re-analysing and re-interpretation of the Atány studies through the last decades of German Volkskunde. In a first step the paper tries to explain the reason why the Atány studies could have such an impact: they are based on extensive fieldwork, they very well constructed and well written and they seem — although not denying the ethnographic gaze — to always argue from the midst of their informants. The reader gets immersed into small but perfectly comprehensible world of village life in the Hungarian plains. In a second step it shows how Fel and Hofer's work was used to introduce and underpin new theoretical and political trends and how certain quotes served cherish working class and peasant wisdom, collective and community sense, notions of sustainable economy and last but not least concepts of doing fieldwork, participans observation and research on material culture. The re-reading and the analysis of the different periods of re-reading their works by colleagues also shows the charisma these text have and what a longstanding impact well constructed ethnographic writing can have for our discipline and how it can be used to introduce or induce changes of paradigms.

Útmutató gyűjtemények néprajzi értelmezésére: zsidó néprajzi múzeum?¹

2006 kora tavaszán a *Népszabadság* hírül adta, hogy a felújítandó Rumbach Sebestyén utcai zsinagógában zsidó néprajzi múzeum megvalósítását tervezik. Most – gyakorlati megvalósíthatóságát csak némiképp érintve – a terv elméleti háttéréhez kívánunk néhány adalékkal szolgálni.

Elsőként tekintsük át a név egyes elemeinek az intézményben megnyilvánuló jelentését, jelentéseit. Mit jelent egy ilyen intézmény esetében a zsidó, mit a múzeum, s mitől lesz a kettő találkozása néprajzi jellegű?

Zsidó

Mivel a zsidó népet szétszórátása idején a közös vallás és az azon alapuló szokások tartották fenn, őrizték meg népnek a diaszpóra évszázadaiban, a zsidó nép története és vallási jellegzetességei nem különválaszthatók. Mivel az emancipációs törvényekkel a zsidóságot általában a korábbi nemzetiségi besorolás helyett vallási közösségként határozták meg – az identitást is pusztán a vallásra alapozták. Ennek következtében sajátosan modern identitásproblémák keletkeztek, melyekre választ (többek között) az új ideológiaként jelentkező cionizmus adott, amennyiben világi, nemzeti önazonosságot kínált a hagyományos vallási identitás helyett. A magyar közéletben több mint százéves vita folyik a két fő konkurens irányzat között: az egyik a zsidóságot pusztán vallásként kívánja meghatározni, a másik a népi jelleget hangsúlyozza a vallási rovására. A népi irányzat, bár nem vonja kétségbe a vallásnak a zsidó történelemben betöltött szerepét, de napjainkban autentikusabbnak érzi a közösség népi alapon történő újraszervezését. A zsidó vallási hagyomány jogi része a zsidó közösségbe való belépés (betérés) lényegi részét a zsidósághoz mint etnikai közösséghez való csatlakozásban látta. E csatlakozás, bár vallási szertartás keretében történt, de lényegében a közösség életformájának elfogadásában és nem pedig a teológiai, elméleti komponens elsajátításában nyilvánult meg. Ebből természetesen nem az következik, hogy a zsidó hagyomány premodern korszakában bárki is egymástól elválaszthatónak tartotta a zsidó közösség vallási és etnikai komponensét, hanem inkább azzal kapcsolatban merülhetnek fel kételyek, hogy a modernitás korában oly élessé váló distinkció e két tényező között valójában releváns szempont-e a premodern zsidó identitás tanulmányozásakor. Noha a zsidó közösségek diverzitása mindig is jellemző volt, és a különbségek a modern korban még sokkal élesebbé váltak, de tudatukban él egy mitikus „egységtudat”, „zsidó szellemiség”, amely túlhalad, felülemelkedik különbözőségeiken, fejlődésük időbeli eltérésein és földrajzi szétszórtságukon. Mi a közös a judaizmusban, és mik a területileg jellemző sajátosságai? A világ számos jelentős zsidó múzeumának kellett feltennie a fenti kérdéseket. Természetesen szinte sehol sem vállalkoznak a zsidó múlt és jelen teljességének bemutatására, mindenhol azt a szeletét ismertetik meg a látogatókkal, ami az adott területen élő zsidók számára leginkább relevánsnak tűnik, azokkal a helyi sajátosságokkal, amelyeket a helyi többségi kultúrához való sajátos alkalmazkodás eredményezett.

Múzeum

A zsidó múzeumi gondolat első hulláma a 19–20. század fordulójára nyúlik vissza. Ekkor Európa-szerte alakultak zsidó múzeumok (BROCK-NANNESTAD 1995; COHEN 1992; 1998), melyekben az eltűnőfélben lévő tradicionális zsidó

1 Köszönettel tartozom Szacsvey Évának és Fejős Zoltánnak, akik hasznos tanácsaikal segítettek a tanulmány elkészítését.

kultúra emlékeit kívánták összegyűjteni. Magyarországon ezeket a tendenciákat némiképp módosította a magyarországi millenniumi ünnepségsorozat sokféle hatása. A rendkívül megosztott magyarországi zsidó közösség modern eszmékre nyitott felében megjelent a zsidó önképző és az országos kiállítások, majd – nem függetlenül az országos szervezők helyi múzeumoktól (MÚZSÁK KERTJE 2002) – elsőként ekkor merült fel a zsidó múzeum megteremtésének gondolata is (BÜCHLER 1896; SZABOLCSI 1896; ALEXANDER 1897). A millenniumi kiállításban a zsidó tárlat sok vita után végül nem a nemzetiségek, hanem az egyházak között kapott helyet (SZABOLCSI 1895), s a felekezeti kiállított tárgyakkal méltón reprezentálta identitását, miszerint a magyar zsidóság pusztán vallásában tér el a többségi társadalomtól, s a többi felekezettel egy térben megnyitott kiállítása a recepció szimbólumát (és ekkor még diadalát is) jelentette (TORONYI 2005. 148–150). (Megjegyzendő, hogy az 1884-es történeti ötvösmű-kiállításban bemutatott judaikák is az egyházi tárgyak között voltak láthatók, de ennek emléke 1895-ben már nem volt eleven [TORONYI 2007a. 114].) Az ugyanakkor megnyitott bécsi zsidó múzeumban külön szobát rendeztek be a keleti (tulajdonképpen a galíciai) zsidók stílusában, ezt tisztaszobának (*Sabbathstube* vagy *Gute Stube*) nevezték, s óriási sikere volt (PURIN 1995). A tisztaszobát Izidor Kaufmann festő tervei alapján, a múzeum egyik részlegét jelentő Galícia-gyűjtemény (KOHLEBAUER-FRITZ 2005) tárgyaira alapozva hozták létre (HEIMANN-JELINEK 1995). Ez illeszkedett egyrészt a zsidó múzeumok alapítását többek között motiváló nosztalgiahullámba (COHEN 1995; 1998), másrészt a bemutatás módja, vizuális megjelenése a korszak legmodernebb elveit tükrözte.² Szinte ugyanakkor (1898) megalakították a hamburgi zsidó néprajzi társaságot, mely folyóiratában, a *Jüdische Volkskunde*-ben publikálta eredményeit (SCHATZ 2004).

Budapesten mindez nem lett volna lehetséges. A kiállításokat, múzeumokat létrehozni szándékozó és képes modern magyarországi zsidóság éles harcot folytatott saját ortodox ellenzékével, mely sem földrajzilag, sem időben nem volt kellőképpen távol tőle ahhoz, hogy nosztalgikus érzéseket táplálhasson iránta. A kiállítást létrehozók, majd húsz évvel később a múzeumalapítók rádöbbenek, hogy a zsidó múlt egy szelete – a vallásos, falusi, kisvárosi zsidó élet – eltűnőben, átalakulóban van, s ennek megmentése, dokumentálása rájuk vár.³ A zsidó múzeumtól az azt létrehozó közösség kettős feladatot várt el: egyrészt növelje a zsidók önértékelését, a külvilág szemében pedig hozzon megbecsülést a dicső történelemmel és kultúrával rendelkező zsidóknak (HELLER 1902. 246–247). Ennek megfelelően a dokumentálandó zsidó múltat erősen korlátozták, s szinte kizárólag az „oberlandi”⁴ zsidó múlt vonatkozó tárgyakat, dokumentumokat gyűjtötték. Ennek természetesen az ideológiai okok mellett az is oka volt, hogy a múzeumot létrehozó közösség gyökerei ide vezettek vissza, itt rendelkeztek helyismerettel és kapcsolatokkal. Ugyanakkor az is tény, hogy az erősen megosztott magyarországi zsidóság ezen részében volt szándék a múlt tudományos célú dokumentálására és megőrzésére, míg a tradicionális közösségek a hagyományos zsidó múltszemléletnek megfelelően jártak el – ez azonban sem múzeumalapítást, sem múzeumi megőrzést nem eredményez.⁵ A végül

1909-ben megalapított Zsidó Múzeum⁶ intézményének és gyűjteményének alakulása jól jellemzi azt a történetiszemléletet, mely a 19–20. század fordulóján neológ zsidóságnak volt sajátja. Ebben a közegben a múzeum szimbolikus tartalmat nyert, s a múzeumban felhalmozott tárgyak nem csupán a judaizmus és a zsidó múlt bemutatását, hanem nem kis mértékben a korszaknak megfelelő zsidó múlt megteremtését célozták meg, elsősorban, de nem kizárólag tárgyakon keresztül.

A múzeumot az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat⁷ alapította: „[...] a zsidóság történetére, szellemi életére, vallási kultuszára, hagyományára és művészi érzékére vonatkozó jellemző emlékek, szertartási tárgyak, kiválóbb régi művek, képmások, ötvösmunkák és okiratok szakszerű gyűjtésére [...] zsidó múzeumot és e végből külön alapot létesít”.⁸ A múzeum gyarapítását elsősorban donációkra alapozták, jóllehet végig volt némi vásárlási keret, amelyből a gyűjtemény érdeklődési körébe kerülő értékesebb tárgyakat megvehették. Több budapesti műgyűjtő (Dirsztyai Béla, Hollós Oszkár, Kohner Adolf, Friedlieber Ignác) rendszeresen ajándékozott tárgyakat a múzeumnak, s nem egy esetben kifejezetten a múzeum számára vásároltak.

2 Vö. Jankó János által berendezett falu az ezredéves kiállításban vagy a stockholmi skanzen megnyitása ugyanebben az időszakban.

3 BALASSA 1899; 1900. Az akkoriban kezdődő gyűjtésről lásd RÉKAI 1999. 24–26.

4 Oberland és Unterland mint a magyar zsidó tradíció jellemzően eltérő területeihez lásd SILBER 2002. 336–341.

5 Vö. YERUSHALMI 2000. 85–92; ROSKIES 1987.

6 1909–1931: Magyar Zsidó Múzeum, 1932–1948: Országos Magyar Zsidó Múzeum Tudományos és Művészeti Egyesület, 1948–1949: Országos Magyar Zsidó Múzeumi és Könyvtári Egyesület, majd 1950 után: Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény. A szövegben végig a Zsidó Múzeum megnevezést használom.

7 Az IMIT szellemiségéhez lásd HANDLER 1986. 114–116.

8 Mezei Ferenc beszéde, 1909. december 1. Közl.: Magyar Izrael. Az Országos Rabbiegyesület közlönye. Nagykanizsa, 1916. (január 31.) 1–2 sz.

1. kép. Idős férfi tóraékszerekkel a zsinagóga ajtajában, Csabrendek, 1930-as évek
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, ltsz.: 70.87

Tárgyak

A zsidó múzeumok gyűjtési körébe természetesen a zsidók környezetét jelentő tárgyak tartozhatnak. „A zsidók a könyv népe” – tartja a mondás, s ez többféle olyan előfeltevést takar, amely releváns lehet a tárgyakra vonatkoztatva is. A mondásban kimondva-kimondatlanul benne rejlő jelentéstartalmak egyike a tárgytalanság: annak feltételezése, hogy a zsidó népet történelme során elsősorban az írás, annak fizikai megjelenése és tartalma érdekelte, s kevesebb figyelmet fordítottak a vizualitásra (ROSKÓ–TURÁN 2004. 11–19). Ezt támasztaná alá a zsidók – legalábbis a korabeli társadalmakhoz képest – rendkívüli mobilitásában rejlő, tárgyakra leselkedő veszély, azaz a sok helyváltoztatással és költözéssel a fizikai valóságukban megjelenő tárgyakat érintő kevesebb figyelem, amely helyett a virtuális tartalmak felértékelődnek. Egy másik zsidókkal kapcsolatos, közkeletű toposz a túlszabályozottság, amely a szigorú vallástörvényi (*halakhikus*) szabályokat követő közösségek esetében valóban létezik, a tárgyakra nézve azonban meglepő a szabályozás hiánya. A zsidó tárgyakra (*objects*) vonatkozóan többféle szabályozási szint létezik – ezeket a közösségek meglévő diverzitásától függetlenül a zsidó világ egészében egységesen elfogadják (MANN 1982. 18–21). Ugyanakkor ez a szabályozás meglehetősen hiányos, alig néhány – a zsidó rituális életben kiemelkedően fontos – tárgyat érint, s a tárgyak jelentős részéről egyáltalán nem rendelkezik. Körültekintő, a tárgyak fizikai sajátosságaira utaló szabályozás mindössze három, a szent szövegek mindennapi megjelenését szolgáló tárgyra létezik. Ezek a Mózes öt könyvét tartalmazó pergamentekercs, azaz a tóra, valamint a tórai idézeteket a lakások bejáratain őrző mezua és a hasonló, pergamenre írt szövegrészeket az imádkozásnál használt imaszíjak (*tfillin*) pergamenjére és írására vonatkoznak. Kizárólag a pergamenre, a tintára, a szövegre és az írás rituális folyamatára (DÁVID–TORONYI 2006. 43–46), de nem vonatkoznak az írást hordozó pergament tartó kellékekre! A többi tárgyra nem igazán vonatkoznak előírások, a *halakha* által mindössze a *sabbathkor* és a *hanukkahor* gyújtandó fénycsere (mennyeségére, sorrendiségére, az égő

anyagok milyenségére, de nem a gyertyatartóra magára!) van előírás, illetve szabályozott a borra mondandó áldásnál a bor minimális mennyisége, ezáltal áttételesen a serleg mérete. Szabály még, hogy a szukkoti csokor részét képező etrog nevű gyümölcs csak akkor kóser, azaz rituálisan használható, ha a csúcsa ép, valamint a már említett pergamentekercsek akkor használhatók, ha valamennyi rájuk írt betű tökéletesen olvasható. Ezért ezeket a tárgyakat hagyományosan nagy körültekintéssel, óvatosan tárolják – de a tárolóedény formájára, vizuális megjelenésére nincs szabály. Az összes többi tárgyra, a zsidó életben előforduló kellékekre gyakorlatilag sem előírás, sem szabály nincs, ezért ezeknél érvényesülhetnek a környezeti hatások, az egyes közösségekre jellemző megformálási, díszítési módok.⁹ Ezek használata, díszítése és lehetőség szerinti legnemesebb anyagok használata *hiddur micva*, azaz a parancsolatok teljesítésének megszépítése, kiteljesítése (ROTH 1961. 308) – de nem maga a parancsolat teljesítése, azt általánosságban tárgyak nélkül is teljesíteni lehet. A tárgyak megjelenítésében így csak az anyagokra vonatkozó, formai vagy ikonográfiai korlátozás lehetősége maradt, de ezen a téren az egyébként szigorú rabbik is meglehetősen liberális döntéseket hoztak: ismeretes például a Chatam Szófernek¹⁰ egy döntése,¹¹ melyben engedélyezte egy törávérten Mózes és Áron alakjának féldomborművű megjelenését,¹² jóllehet első pillantásra ez minden szempontból tilalmasnak tűnik (ROSKÓ-TURÁN 2004. 100–126).

Néprajz

A tárgyakra vonatkozó zsidó kodifikáció – illetve annak hiánya – ismeretében nyilvánvaló, hogy egy tárgyakra alapozott zsidó gyűjtemény többféle muzeológiai irányvonalat követhet. A budapesti Zsidó Múzeum alapításával kapcsolatos kijelentésekben is megjelenik a zsidó néprajzi és művészeti múzeum megteremtésének igénye – mindezek természetesen az apologetikus szándékkal létrehozott múzeum fő profiljának tekintett történelmi gyűjtemény (azaz a begyűjtött tárgyak történelmi interpretációja) mellett. Ugyanakkor a zsidó történelem és művészet mibenlétéről, létjogosultságáról szóló – és főképp a nem zsidó művészettel való egyenrangúságának bizonyítására irányuló – sajtópolemia létezett, a zsidó néprajzról viszont csak szűk – elsősorban néprajzi – tudományos körökben esett szó. A továbbiakban a néprajztudomány zsidó néprajzi gyűjtésekre irányuló törekvéseit nem elemzem,¹³ csak a Zsidó Múzeum zsidó néprajzzal kapcsolatos terveit, a tárgyak néprajzi értelmezésével kapcsolatos attitűdjét vizsgálom.

A néprajzi tárgyak gyűjtésének igényét valamennyi gyűjtésről szóló írásban megtaláljuk, de nem mindig egyértelmű, hogy mit értenek rajta. Lajta Béla építész egy 1908-ban kelt levelében utal egy zsidó múzeum létesítésére, melyben lennének „etnográfiai leletek” is. „Zsidó műemlékek, iparművészeti tárgyak és etnográfiai leletek számára. Régi héber írások, könyvek és metszetek befogadására.”¹⁴ Lajtánál a múzeum valószínűleg tágabb értelmű, mint a később valóban megnyílt, közönségnek szóló kiállításban tárgyakat bemutató intézmény; feltételezzük, hogy a műemlékek és az etnográfiai leletek inkább valamiféle adattári elképzelést jelentettek.¹⁵ A múzeum létrehozásában majd jelentős szerepet vállaló temesvári rabbi, a néprajzos érdeklődésű Kohlbach Bertalan¹⁶ szintén néprajzi múzeumot szeretett volna: „Zsidó néprajzi múzeumért lelkesedtem; már láttam is – egyelőre ugyan csak bérházban, ama 6–7 szobát berendezve [...] A múzeum bemutatná – szerintem – a zsidóság szokásait a különböző életkorokban. [...]” (KOHLBACH 1911. 51–53.) Ugyancsak lelkesen tervezett egy múzeumkonceptiót Ács Lipót,¹⁷ aki

⁹ Talán legérzékletesebb példája ennek a török zsidók körében használt menyasszonyi papucs. A menyasszonynak a házasságkötés előtt alá kell merülnie a rituális fürdőben, a mikvében. A mindenféle testiséget elvető keresztény Európában ennek gyakorlatilag még irodalma is alig van, a gazdag fürdőkultúrával rendelkező török környezetben azonban komoly szertartássá alakult, melyhez a vőlegény családja díszes, magas talpú, gyakran berakásokkal díszített fapapucsot ad a menyasszonynak. Képét közli MANN 1982. Cat. Nr. 39.

¹⁰ A Chatam Szóferként is ismert Schreiber Mózes pozsonyi rabbi a 18–19. század fordulóján a magyarországi rabbinikus ortodoxia legjelentősebb alakja volt, akinek rabbinikus döntvényeit egész Európában – sőt azon túl is – ismerték, és hivatkoztak rájuk (lásd KATZ 1992).

¹¹ Szövegét közli MANN 2000. 126–128.

¹² A törávértr jelenik a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében található, ltsz.: 64.734.

¹³ Erről lásd többek között VOICIT 1994; RÉKAI 1999; BERÉNYI 2005.

¹⁴ MZSML Kéziratár: Lajta Béla levele Weinmann Fülöpnek, 1908.

¹⁵ Hasonló tervek születtek akkoriban, például a zsidó építészeti emlékek, de akár kegytárgyak fényképen való összegyűjtésére és megőrzésére. Lásd Magyar zsidó régiségek. (Fürst Aladár terve.) Múlt és Jövő, 1912, 351. Hasonló központot alapítottak Berlinben, ahol nem elsősorban eredeti tárgyakat, hanem minden zsidó alkotásról dokumentációt gyűjtöttek.

¹⁶ Kohlbach Bertalanra vonatkozóan lásd SCHEIBER 1996. 378–390; OLÁH 2005.

¹⁷ MZSML VI-A, Magyar Zsidó Múzeum iratai.

szintén nagy hangsúlyt helyezett a tárgyak mellett az adattári egység – azaz a múzeum tudományos életet szolgáló részlege – létrehozására. „Folklorisztikus szempontból össze kell gyűjteni a szóbeli hagyományokat, közmondásokat, meséket, mondákat, ünnepi-, születési-, esketési-, temetkezési népies szokásokat, a családi életre vonatkozó különleges szokásokat, a régi énekeket, játékokat stb-t. Mindezekről pontos jegyzetek, leírások, fényképek, fonográf felvételek készíthetők.” Tervezete egységes, ebben a kegytárgyak (*ceremonial art*) nem alkotnak különálló egységet, jellemzően iparművészeti interpretációval, hanem az egységes néprajzi gyűjtemény részeként szerepelnek: „Rendkívül fontosak a vallás szolgálatában álló tárgyak és eszközök összegyűjtése. Úgyszintén a zsidó életet illusztráló grafikai munkák. (Metszetek, litográfiák, aquarellek, kézi rajzok) és festmények.” Ebben még Kohlbach sem ilyen egységes, és a néprajzi irányultság lehetetlenné válása után, beletörődve a Magyar Zsidó Múzeum megvalósuló profiljába, a kegytárgyakat a „vallásrégiségek” egységében, néprajzi értelmezés nélkül ismertette. „Mínhogy azonban nem zsidó néprajzi, hanem magyar-zsidó múzeum, óhajtom, hogy magyar pártolóink magyar vallásrégiségekkel gyarapítsák az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat ezen legfiatalabb alkotását.” (KOHLBACH 1916. 248.)

A néprajzi intézményrendszer érdeklődése a zsidó néprajz és a zsidó múzeum tárgyai iránt nem túl hangsúlyos, jóllehet több kapcsolatlehetőségről tudunk. Kohlbach egy lábjegyzetében utal rá, hogy Goldziher Ignác ellenezte egy ilyen osztály felállítását.¹⁸ 1911-ben az éppen megalapított zsidó múzeumnak is felajánlották a csatlakozás lehetőségét: „Dr. Fabó Bertalan előadja, a Néprajzi Múzeum felszólítást intézett hozzá, hogy a Magyar Zsidó Múzeum tárgyait, a Néprajzi Múzeum keretében az ott felállítandó zsidó néprajzi gyűjteménybe helyezze el. [...] A bizottság úgy határozott, hogy a Néprajzi Múzeum felhívását köszönettel veszi ugyan tudomásul, de nem tartja kívánatosnak, hogy a múzeum egy más gyűjtemény részeként szerepeljen, hanem a Múzeumot az eredeti célnak megfelelően, önálló intézményként fogja kifejleszteni.”¹⁹ A csatlakozás lehetőségét egyedül Kohlbach támogatta, aki már a Zsidó Múzeum megalapítása előtt szerette volna a zsidó néprajzi tárgyakat egybegyűjteni, s erre a feladatra a Néprajzi Múzeum jogelődjét szánta: „Arra is gondoltam én, hogy ha külön nem lehet, a Néprajzi Társaságnak ajánlom, hogy gyönyörű múzeumát egy zsidó néprajzi osztállyal kiegészítse.” (KOHLBACH 1911. 54.)

A zsidó néprajzi tárgyak definiálási nehézségei és az intézményi alapok megteremtésének problémái mellett komolyabb gondot jelentett a „néprajz” rendkívül sokrétűen terhelte jelentése a zsidó múzeumot megteremtő neológ zsidó közösség számára.

Alapvető problémát jelentett – és bizonyára egyes közösségekben jelent még ma is –, hogy szabad-e egyáltalán a tudomány módszereivel antropológiai megfigyelés tárgyává tenni a szakralitás jegyeit hordozó szokásokat, tárgyakat (RÉKAI 2003. 185). A zsidó nép életében a vallás különös jelentősége fokozhatta ezt a kételyt. Az első bemutatkozás alkalmával, 1896-ban komoly sajtópolémia-t okozott, hogy szabad-e kiállítási tárgyként bemutatni – azaz profán térben, tisztátalan szemek előtt mint egzotikus tárgyat szemlélni – a tóratekerceset s a hozzá kapcsolódó kegyzserketet. Ez a vita – a muzeológia szempontjából – pozitívan zárult, az s a hozzászólók nem kis hangsúllyal emlegeték a keresztényi egyházak hasonló – azaz kegytárgyakat iparművészeti tárgyként kiállító – gyakorlatát. A „kiválasztott nép” antropológiai szemléletű vizsgálata istenkísértésnek tűnhetett, hiszen még Kohlbach is csak későn, 1934-ben írt a *jom kippurról*, s halogatása okaként olyan bibliai idézetet idéz, amely erre utal (KOHLBACH 1943. 52). A néprajz esetében tovább nehezítette a pozitív döntés meghozatalát, hogy a korabeli etnográfia vagy egzotikus népek, vagy pedig a társadalom alsóbb szintjein élők múlt- vagy közelmúltbeli tárgyaira koncentrált (FEJŐS 2000. 18). A városi társadalomban betöltött előkelő helyzetét, pozitív történelmi szerepét bemutatni szándékozó s ugyanakkor az egzotikum helyett a beolvadás szándékával fellépő zsidó tudományosságnak ez a megközelítés nyilvánvalóan nem kellett. A zsidó közösség és a többségi társadalom képviselőit is jelentő néprajzosok közti kommunikációban a „néprajzi” jelző azt jelentette az akkor nagyon erős asszimilációs szándékokat felmutató zsidó közösségnek, hogy magyar nemzeti érzéseit vonják kétségbe. „De megtudtam, hogy ezen társaság számol a mi érzékenységünkkel és folklorisztikus emlékeinknek vallásos jellegével és mellőzi a zsidó vonatkozású tárgyak gyűjtését. Méltánylom az okokat, de nem helyeslem. Igaz, hogy annyira érezzük magyar voltunkat, hogy fáj, ha minket bármilyen vonatkozásban is népfajnak tekintenek, de mindazonáltal tény, hogy felekezeti életünkben anyni a faji néprajzi, hogy ennek gyűjtése a tudománnyal szemben vállalt egyik kötelezettségünk.” (KOHLBACH 1911. 54–55.)

18 KOHLBACH 1943. 52; SCHEIBER 1996. 385; Goldziher etnográfiai munkásságához lásd HELLER 1941. 317–324. Goldziher *Naplójában* nem találtam erre utaló bejegyzést.

19 MZSML VI A: Magyar Zsidó Múzeum iratai. A múzeumbizottság 1911. november 25-én tartott ülésének jegyzőkönyve.

A zsidó közösség belső kommunikációjának néprajzzal kapcsolatos konnotációit a gyűjtési felhívások megfogalmazásában érhetjük tetten. Még a múzeum alapítása előtt, 1899–1900-ban az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kérdőívet küldött szét, melyben hat pontban fogalmazták meg az egyes zsidó közösségek eredetére, nyelvhasználatára, rítusára, babonáira, szokásaira, költészetére és tárgyi emlékmagyarára vonatkozó kérdéseiket (RÉKAI 1999. 24–26). A sikertelen próbálkozás után több eredménnyel járt az időközben megalapított Zsidó Múzeum 1910-ben, Weisz Miksa által összeállított kívánságlistája. Ebben a listában zömmel azon történeti események megnevezése szerepel, melyhez kapcsolódó iratokat, dokumentumokat várt a múzeum. Tárgyak (*object*) e listában csak a „kegytárgyak” és a „folklore” kategóriában találhatóak – ez utóbbit részletesen is kifejtve: gyermekágyi táblák, amulettek, kámeák, chanukajátékok, néppatika. A felhívás felsorolása és megszevegzése arra utal, hogy Weisz ismerhette Bátky Zsigmond négy évvel korábban megjelent *Útmutató...*-jét (BÁTKY 1906), s azt adaptálta a zsidó viszonyokra. Feltűnő, hogy az általa néprajzának tekintett tárgyak a rabbinikus judaizmusban a rabbik által elfélt tárgyak. Ezeket az 1910-es években már elsősorban a keleti országrészben élő haszid közösségek használták, a neológ közönség elítélte és lenézte a babonás hiedelmek e termékeit (ÚJVÁRI 1929. 35–36).

Mandl Bernát 1913-ban, elsősorban zsidó tanítókhoz intézte felhívását, hogy állomáshelyükön segítsék a gyűjtést.²⁰ Az ő szövege már tárgyközpontúbb, s a begyűjtendő tárgyakat hat csoportba osztva ismerteti: 1. Zsinagógai szertartási tárgyak (régí vagy művésziesen készített), 2. családi szertartási tárgyak, 3. néprajzi tárgyak felirattal vagy véséssel, 4. grafikai tárgyak, 5. nyomtatványok, 6. képek. (Ebben a listában a nem nyomtatással készített iratok, kéziratok a grafikai tárgyak kategóriájába kerültek.) A néprajzi tárgyak ebben a listában az alábbiak: „pecsétnyomók, gyűrűk, amulettek, pörgettyűk [trenderli], chevra-korsók, pénzadomány-gyűjtő csészék vagy tálcák, hámán-kereplők, héber feliratú sétatobok, pénzdarabok, pidjon-érmék, egyéb zsidó-tárgyú emlékek”. Az 1910-es listához képest a zsidó egyesületek, valamint az ünnepek játékaival széleseedik a néprajzának ítélt tárgyak köre.

A Zsidó Múzeum 1916-ban a nagyközönség számára is megnyílt, a múzeum dolgozói rendszeresen publikáltak a tárgyakról, s kialakult a múzeumi világon belüli kapcsolatrendszere is. Igyekeztek jó kapcsolatokat ápolni a külföldi zsidó múzeumokkal, s a jelentősebb gyűjtemények katalógusait, tárgyleírásait gyűjtötték. A magyarországi múzeumi világban főként az Iparművészeti Múzeummal voltak jó kapcsolatban – ennek legalább annyi személyes oka volt, mint az a tény, hogy a főként szertartási tárgyakra alapuló gyűjtemény több darabja szerepelt az Iparművészeti Múzeum által szervezett kiállításokon (1927: régiezüst-kiállítás; 1935: a régi Buda és Pest iparművészetének kiállítása), s az Iparművészeti Múzeum dolgozói több esetben szakmai segítséget nyújtottak a Zsidó Múzeum mindvégig önkéntesekből álló dolgozógárdájának. Ugyanakkor feltűnő, hogy az időközben jelentős gyűjteménnyé vált Néprajzi Múzeummal semmilyen kapcsolatuk nem volt, nem ismerték sem a kevéske ott begyűjtött tárgyat (SZACSVAY 2000. 430), sem például Győrffy Zömmel ortodox zsidókról készült fotóit. Ez annál meglepőbb, mert a Néprajzi Múzeumnak több tárgyat begyűjtő Grünbaum Gyula (CSISZÉR 2004) Sopron környékéről, Németkeresztúrról stb. gyűjtött (SZACSVAY 2000. 408), amely terület a Zsidó Múzeum első számú érdeklődési területe volt – „ideológiai” szempontokból csakúgy, mint a dolgozók származási helye miatt.²¹

20 MZSML VI A. T.78.3. Mandl Bernát felhívása a zsidó tanítókhoz, 1913. február.

21 Fürst Aladár: Kismarton, Grünvald Fülöp: Sopron, Naményi Ernő: Nagykanizsa, Munkácsi Ernő: Nyitra stb.

22 „A néprajzi múzeumok a jelen felé fordulnak, ugyanakkor történelmi távlatok is vannak (már csak azért is, mert tárgyaik átélte rendszerek maradványai). A művészettörténeti múzeumok a történelem felé fordulnak, tárgyaikkal azonban a jelenkori értékrendek számára is ösztönzést adnak.” (KORFF 2002. 10.)

23 Erre az óbudai kegytárgyak nyújtanak példát: a jelentős közösség kegytárgyairól csak alapos tanulmányozás után tudhatjuk meg, hogy mely közösség teremtette és használta őket, viszont mivel általában pesti ötvösök munkáiról van szó, a gyűjtemény katalógusaiban pesti tárgyakként szerepelnek.

A Zsidó Múzeum történetét tanulmányozva el kell fogadnunk Korff azon elméletét, miszerint a néprajzi és a művészeti múzeumok között alapvető ellentétek vannak, s – legalábbis esetünkben – az átjárás intézményi szinten nem megvalósítható.²²

Ugyanakkor a múzeum a két eltérő értékrend szerint kínálta szolgáltatásait zsidó és nem zsidó látogatóinak: az átlagos múzeumlátogatónak az egyházi gyűjtemények művészeti múzeumokhoz igazodó normái szerint ismertette (és ismerteti ma is) a kegytárgyakat. A kiállításban csakúgy, mint a kiadványokban szerepel a tárgyak megnevezése, készítője, kora, anyaga stb. Nem elemzik a használat módját, mikéntjét – nagyon gyakran még a helyét sem!²³ Ugyanakkor a múzeum nyitvatartási ideje, a látogatás szabályozása a néprajzi múze-

umoktól jobban elvárt „nemzeti identitásteremtés” szándékát jelezheti, s a tanult zsidóknak az összetartozás érzését adhatja. A múzeumi nyitvatartási napok hétfőn és csütörtökön voltak, ami a tóratanulás hagyományos ideje a tradicionális közösségekben. Látogatható volt még szombaton, valamint a szigorú böjtölést és öt istentiszteletet előíró engesztelőnapon (*jom kippur*), amikor minden évben kinyitották a múzeumot, hogy az egész napos imádkozás közben a templomból kiáramló emberek egyéb, esetleg még vallásos parancsolatok megszegésével is járó cselekedetek helyett inkább a múzeumba mehessenek, ahol a zsidó múlttal szembesülhetnek. Az 1932-től a Dohány utcai zsinagóga mellett emelt épületben helyet kapó múzeumi gyűjtemény kegytárgyai mintegy visszatértek eredeti helyükre, és a muzeumizáció után újra a vallásos közösségi kontextussal érintkezhetnek. A vallási élet kegytárgyainak megtekintése kvázivallásos cselekedetté lépett elő, ami akár az egész napos böjtöt és imádkozást előíró *jom kippur*kor is megengedett volt. Ugyanakkor tény, hogy a múzeumban lévő kegytárgyak azért lehetnek ott, mert a tárgyak folyamatos, vallási célú alkalmazása megszűnt, s az egyes közösségek rituális használata helyett az egyes közösség kulturális használatába mentek át. (Ezzel összefügg, hogy a múzeum épületét a lipótvárosi zsinagóga helyett és annak költségén építették fel, azaz a rituális helyett a kulturális épületet választották [TORONYI 2007b].) A kortársak is érezték ezt a határvonalat, az óbudai közösség így reagált értékes tóraékszerek esetleges múzeumi elhelyezésére: „Tekintettel azonban arra, hogy Hitközségünk kegyzerei nem muzeális tárgyak, hanem jelenleg is és állandóan használatban lévő szertartási eszterlényeket képeznek, sajnálatunkra nem vagyunk abban a helyzetben, hogy azokat a t. egyesület rendelkezésére bocsáthassuk.”²⁴

A múzeumba kerülő tárgyak kontextusa megváltozik, s ahhoz, hogy a múzeumot létrehozó közösség céljainak megfelelő jelentést hordozzák, szükség van a múzeumi szakemberekre, a tárgyakról minél sokrétűbb adatokat nyújtó háttérkutatásokra. A múzeumért legtöbbet fáradó, a tárgyakról legtöbbet publikáló dolgozók Naményi Ernő és Grünvald Fülöp, mindketten rabbik fiai, akik némiképp eltávolodtak a szülői ház vallásos légkörétől, s talán ezt a hiányt pótolták a múzeumban, kegytárgyak között végzett munkával. Nekik a néprajzi értékelés még túl profán lett volna, a kegytárgyak művészeti értékelése, közkinccsé emelése viszont talán rokonítható a „*hiddur micva*”, azaz a parancsolatok kiteljesítése, megszerzése fogalmával. A Zsidó Múzeum 1916 és 1963 közötti történetében²⁵ a tárgyak művészeti interpretációja volt elfogadott, ezt támasztja alá a múzeumi titkár 1933-ban írt levele egy felajánlott tárgy kapcsán: „mivelhogy a mi újonnan megnyílt Zsidó Múzeumnak a mizrachnak illyfajtájú ábrázolásával még nem rendelkezik, és különben is a zsidó iparművészet ilyen különös remekének kiállításá...”²⁶ A *mizrach*táblák a zsidó lakások keleti falát megjelölő, gyakran házilag készített, gazdagon díszített alkotások. Európában a zsidó iparűzést a fennálló jogszabályok, a céhes keretek sokáig gátolták, ezért a zsidó kegyzerek jelentős része – s elsősorban a nemesfémből készült ötvöstárgyak, tóradíszek – jellemzően nem zsidók művei (WEBER 2002. 103–115; P. BRESTYÁNSZY 1993–1994. 180–182). Ugyanakkor a textilek (különösen a hagyományos női kézimunka), a papírkivágások, fafaragások, festett, rajzolt, otthon vagy a céhen kívüli iparűzők által készített apróbb tárgyak jellemezhetik igazán a zsidó kézművességet (KIRSHENBLATT-GIMBLETT 1977. 39). Ugyanakkor tény, hogy a nem zsidó iparosok által gyártott, de zsidó közösségen belüli használatra szánt termékeknel figyelembe vették a megrendelő igényeit, s ezért a kegytárgyak ikonográfiai elemzése zsidó kontextusban értelmezhető. (Megjegyzendő, hogy ez csak Európában igaz, Észak-Afrikában, különösen Jemenben és Marokkóban a zsidók egyik jellemző foglalkozása az arany- és ezüstművesség, s kegytárgyaikat ennek megfelelően saját maguknak készítették [THON 1998. 87–88].)

A Zsidó Múzeumban az „emancipációs álom” az első zsidótörvények korszakával véget ért. Az asszimiláció és a magyar-zsidó együttélés csődjét jelentő diszkriminatív törvények után a zsidó közösség egyre inkább magába fordult, s próbálta korábbi értékrendszerét a belső zsidó értékek felé alakítani. Az ortodox-neológ törésvonalon meghatározott múzeumi irányvonal helyett

24 MZSML VI A budai hitközség levele a múzeumnak, 1932. június 20.

25 A múzeum 1916-ban nyílt meg, s 1963-ig gyakorlatilag az alapítók, illetve az alapítók mellett felnövekedett munkatársak dolgoztak a gyűjteményben jobbra önkéntesen. 1963-ban, a magyar múzeumügy szabályozása keretében a gyűjteményt igazgató Grünvald Fülöpöt mondva csinált okokra hivatkozva elbocsátották, a tárgyakat az eredeti provenienciadatakat elhagyva újraeltárolták. Az újraeltárolás során többek között elsikkadt a tárgyakat készítő, használó, majd múzeumnak ajándékozó közösségek emléke is. A múzeum 1963 utáni szellemiségét elsősorban nem a gyűjteményt létrehozó zsidó közösség, hanem a működését biztosító magyar állam határozta meg. Ezért tartjuk indokoltnak az 1916 és 1963 közötti időszak egy egységként kezelését, megkülönböztetve az azt követő időszakotól.

26 MZSML VI A múzeumi titkár levele Tolnai L. Bélának, 1933. március 9. A mizrach képét közli: Múlt és Jövő, 1912. 192.

előtérbe került a meglévő értékek dokumentálása, s újra megfogalmazták a néprajzi gyűjtés szükségességét: „Múzeumunk kettős célt kíván szolgálni: [...] Belső megerősödésünket, a zsidó vallási, népi élet ismertetését és megbecsülését terjeszteni. Másrészt a magyar zsidó múlt történelmi emlékeivel pedig bizonyítjuk történelmi jogunkat e haza földjén.”²⁷ Létrehozták a „Zsidó történelmi műemlékek bizottságát”,²⁸ fejleszteni kívánták a történelmi gyűjteményt és a „néprajzi irányt”. Gyűjtő körutakat szerveztek vidékre, s ezek meghatározásánál már nem a korábbi, „oberlandi” irány volt a mérvadó, hanem olyan községeket látogattak meg, melyek jelentős ortodox központok voltak, s ahol a régi, érintetlen falusi zsidó életet remélték meglelni. A 18. században jelentős Zsámbék közösségétől be tudták gyűjteni a régi hitközségi jegyzőkönyveket, de az olyan ortodox fellegvárak, jesivaközpontok, mint Paks, Gyöngyös, Bonyhád és Hőgyész nem adták a múzeumnak értékeiket – itt „gazdag anyaggal, de meg nem értéssel” találkoztak a múzeum munkatársai.

Zsidó néprajzi múzeum

Ha ma zsidó néprajzi múzeumot akarunk emelni, akkor a zsidó közösség eddig használt retorikájának ismeretében ez több dolgot jelenthet. Egyfelől pozitívabb szemléletet a néprajztudomány felé.²⁹ Ez remélhetőleg együtt jár azzal is, hogy a néprajzi és a zsidó tudományosság közelít egymáshoz, ami az érdeklődő végzeteket alkalmassá teheti a jelen mellett a múlt néprajzi szemléletű feldolgozására, ami eddig a kétféle érdeklődés és készségigény miatt nem valósulhatott meg. Rékai Miklós említi a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság jegyzőkönyveit mint lehetséges néprajzi forráscsoportot (RÉKAI 1999. 32). A jegyzőkönyveket időközben publikálták,³⁰ de továbbra is kizárólag a holokausztkutatók használják őket, jóllehet jelentős részük nyújt információt a zsidó közösségek és családok deportálást megelőző életéről (HORVÁTH 1997. 47). A Zsidó Múzeum gyűjteményének kialakító különös gonddal gyűjtötték a régi hitközségek és *hevra kadisák* jegyzőkönyveit; a múzeum művészeti érdeklődéséből fakadóan elsősorban az illusztráltakat. Ezekben a díszes könyvekben mindig megtalálhatók az adott egyesület alapszabályai (*taqqanot*; DÁVID–TORONYI 2006. 50–51), melyek az általános rendelkezések mellett a helyi szokásokat (*minhag*) is pontosan felsorolják. Ugyanilyen adatokat tartalmaznak a zsidó naptárak (*luah*), az egyes ünnepek szokásait leíró részekben. Feldolgozásukhoz a héber nyelv használatán kívül a zsidó törvények és szokások (*halakha*) alapos ismerete is szükség van, ugyanakkor a néprajz szakmódszertana szükséges a tudományos megközelítéshez (PALÁDI-KOVÁCS 1990. 8).

A néprajz pozitívabb megítélése másrészt azt (vagy azt is) jelentheti, hogy nosztalgikus érzéseinket kiterjesztjük a neológ tudományosságból jobbra kifejejtett unterlandi ortodoxiára is, figyelmünkkel és gyűjtési terveinkkel pedig nemcsak a művészien kivitelezett, hanem az egyszerű, hétköznapi tárgyakra is tekintünk. Ez nem számít forradalmi gondolatnak a muzeológiában. A tárgyak begyűjtése olyan meghatározott, tudományos alapokon nyugvó terv alapján történhet, mely a jelenlegi múzeum tárgyalományaának kiegészítésével valóban a zsidó élet teljességének bemutatására törekedhet. Napjaink zsidó múzeumi gyakorlatában a kegytárgyak és az etnográfiai tárgyak jellemzően egy gyűjteményt alkotnak, azaz egymástól elválaszthatatlan egységben gyűjtik és értelmezik őket, s a budapesti hasonló intézménynek is ezt az utat kellene járnia. A gyűjtés gyakorlati nehézségét jelentheti az a tény, hogy a begyűjtendő tárgyakat használó közösségek jelentős része elpusztult a holokausztban, és tárgyalományuk nehezen rekonstruálható.³¹ Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a begyűjtendő tárgyakat birtokló közösségek jelentős része továbbra sem nyitott a tárgyak „múzeumba zárására”. Mások ugyanakkor közösségük „elismerését”, „felértékelését” várják a múzeumi

27 Az Országos Zsidó Múzeum igazgatóságának jelentése az 1942–43. évről. Libanon, 1943. VIII. évf. 4. sz. 112–118.

28 A terv nagy valószínűséggel papíron maradt, a dokumentálásra semmilyen nyom sem utal.

29 A zsidó közösségek néprajzi múzeumokkal kapcsolatos vegyes érzéseit tovább rontotta az a tény, hogy az Anschlusst követően a világ elsőként alapított, s 1938-ban bezárt zsidó múzeumának tárgyait a bécsi Naturhistorisches Museum Anthropologische-Ethnographische Abteilungja kapta meg. A szintén megszállt Csehszlovákia zsidó gyűjteményeiből, valamint a zsidó hitközségektől elkobzott tárgyakból Prágában a náci fajelméletre alapított ideológia nyomán a kiirtott zsidó nép központi etnográfiai múzeumát kívánták megteremteni (ALTSIHULER, ed. 1983. 30–38; PROKISH 2005. 8–9).

30 Internetcím: www.degob.hu.

31 Két viszonylag jól dokumentált zsidó hitközség (Nagykanizsa és Óbuda) kegytárgyalományának rekonstrukcióját megkíséreltem. Kutatásom csak az illusztrált kéziratokra, a zsinagóga berendezésére és a fontosabb egyletek tárgyalományára vonatkozott, de nem érintette az olyan hétköznapi tárgyakat, amelyeknek különösebb zsidó vonatkozása nem volt (lásd TORONYI 2006).

megőrzéstől, s részt kérnének a tárgyak által meghatározott világ alakításából is (FEJŐS 2006. 17–18). A Zsidó Múzeum hétköznapijainak része, hogy közösségek kegytárgyakat kérnek kölcsön rituális alkalmakra, újra használatba veszik őket, majd visszaszolgáltatják a gyűjteménybe. A muzeumizálástól való korábbi idegenkedést lassan oldják azok a tapasztalatok, melyeket a rendszerváltást követő kárpótlási eljárásokban, illetve az identitás-újratemtés folyamatában tapasztalhattak: a zsidó népet ért hatalmas veszteség után jobbára az maradt meg a kollektív emlékezet számára, amit azt megelőzően múzeumi megőrzésbe utaltak (TORONYI 2005. 163). A személyes sorsokkal, múlttal foglalkozó zsidó intézményeknek az egész közösség mentális fenntartásában is szerepe van: számosan keresik fel ezeket az intézményeket, hogy elmeséljék történetüket, megmutassák megmaradt relikviáikat, illetve beszélgessenek egy általuk hitelesnek tartott (illetve az intézmény által legitimált) személlyel, muzeológussal. Ezért a tárgyak begyűjtését, az új múzeumi kollekció kialakítását nagyon széles társadalmi bázison, alaposan átgondolt kommunikációs stratégiával lehet és kell megvalósítani. Különösen nehezen megoldható a hétköznapi – nem továbbörökített és megőrzött – tárgyak esete. Az etnográfiai tárgyak gyűjtésénél kérdés a tipikus és az atipikus gyűjtésének szándéka. Eddigi – művészeti múzeumoktól átvett – zsidó muzeológiai gyakorlatunkban a művészi igénnyel készült, ritka tárgyak gyűjtésén volt a hangsúly, s ezeket a tárgyakat kellett elhelyezni a judaika nemzetközi palettáján, azaz analógiákat találni, s így stílusokat, korszakokat vagy akár készítő műhelyeket rekonstruálni a zsidó iparművészet történetében. A budapesti Zsidó Múzeum rendelkezik ritka és értékes szédertákkal – a kiállításban megjelenített széderasztal mégis kevésbé teljes, mint a 19. század végén Bécsben berendezett Sabbathstube asztala, ahol a legutolsó kiskanál és levesestál is hiteles, eredeti kontextusából át-emelt tárgy volt. Nálunk csak a speciálist tudjuk feltenni az asztalra, de a nem zsidókéval szinte teljesen azonos étkészlet – vajon azonos, vagy vannak jellemző eltérések? – nem áll rendelkezésünkre. Nem rendelkezünk ilyenekkel a történeti múltból, de lehetőségünk van arra, hogy dokumentáljuk a jelent és a közelmúltat – és ez lehetne a felállítandó zsidó néprajzi múzeum egyik jeles feladata. Van némi nosztalgikus-turisztikai érdeklődés a régi, közép- és kelet-európai, holokauszt előtti zsidó negyedek iránt (KUGELMASS 1992. 387–389). A hajdanvolt (vagy inkább sosem volt) pesti zsidó negyed múltjának megteremtése jelenleg zajlik – most alakul a hetedik kerület lepusztult részéből „*jewish quarter*”-ra (GRUBER 2002. 131–133). Civil egyesület óv (Óvás Egyesület³²) szinte minden egyes házat, melyben az egyesületben tevékenykedő építészeti érdeklődésű civilek a hajdani zsidó múlt emlékeit vélik felfedezni. Szeretnék megőrizni az épületet – miközben az épületekben lakók tárgyi kultúrája elvész, régiséget kedvelő közönségünk sajátos szelektálása után. Talán érdemes lenne a meglévő múzeumalapító szándékot a kortárs, antropológiai érdeklődésű muzeológia már meglévő eredményeinek ismeretében egy városi skanzen vagy lakás – esetleg gangos bérház – jellegű múzeum irányába elmozdítani. A virtuális vagy valós „zsidó negyed” egy jellegzetesnek vélt épületében be lehetne mutatni az itt élt emberek teljes tárgyi világát – ráadásul olyan társadalomtörténeti folyamatokkal együtt, amelyek emocionális szinten még nem kellőképpen feldolgozottak ahhoz, hogy a múzeumai bemutatáshoz szükséges tudományos higgadtsággal lehetne közelíteni feléjük (a vegyes házasságok hétköznapijai, kikeresztelkedések, a zsidók szerepe az államszocializmusban, kisipar és kikereskedelem a Kádár-korszakban, családon belüli erőszak stb.). A dokumentáció napjaink virtuális valóságokat építő világában nem lehetetlen, van már példa arra, hogyan lehet a hétköznapi történeteket és a kisemberek hétköznapijainak tárgyi világáról szóló fotókat és adatokat gyűjteni és rögzíteni.³³

Fejős Zoltán, a Néprajzi Múzeum főigazgatója arra a kérdésre adott válaszában, hogy nem kellene-e múzeuma nevét megváltoztatni – és a kérdező itt a néprajz mára alaposan megváltozott tartalmára utalt –, visszakérdezett: a néprajzit vagy a múzeumot (ÉBLI 2005. 81)? Napjainkra mindkét fogalom alaposan megváltozott a néprajztudomány és a múzeumok hazai kialakulása – azaz gyakorlatilag a 19. század második fele – óta. Zsidó néprajzi múzeum megteremtésének száz évvel ezután akkor van értelme, ha a korszak antropológiai-muzeológiai gyakorlatát integrálna, egy tudományos múzeumnál szélesebb bázison felépülő, kutató-dokumentáló intézetet sikerül létrehozni, és ugyanakkor szem előtt tartjuk, hogy napjainkban a múzeumok turisztikai tartalma is jelentős átalakuláson megy keresztül (vö. KIRSHENBLATT-GIMBLETT 1998).

32 Weboldalának internetcíme:
www.ovasegyesulet.hu.

33 Lásd például www.centropa.hu,
www.esztertaska.eu.

Irodalom

ALEXANDER Bernát

1897 A Millenniumi Kiállításon. IMIT Évkönyv, 43–48.

ALTSHULER, David (ed.)

1983 *The Precious Legacy. Judaic Treasures from the Czechoslovak State Collections.* New York, Summit Books.

BALASSA János

- 1899 A magyar zsidóság néprajzi felvétele. IMIT Évkönyv, 15–21.
- 1900 A magyar zsidóság néprajza. Magyar Zsidó Szemle, 17. évf. 8–10.

BÁTKY Zsigmond

1906 Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest, Hornyánszky.

BERÉNYI Marianna

2005 A zsidó népelet magyarországi kutatásáról. Néprajzi Látóhatár, XIV. évf. 3–4. sz. 11–32.

P. BRESTYÁNSZKY, Ilona

1993–1994 *The Becker Family: Silversmiths of Bratislava.* *Journal of Jewish Art*, vol. 19–20. 180–193.

BROCK-NANNESTAD, Margarethe

1995 Jüdische Museologie. Entwicklungen der jüdischen Museumsarbeit im deutsch-jüdischen Kulturraum. In PURIN, Bernhard (ed.): *Wiener Jahrbuch für jüdische Geschichte, Kultur und Museumswesen.* Bd. 1. 1994/95. Wien, Brandstetter. 55–71.

BÜCHLER Sándor

1896 Az alapítandó zsidó múzeum dolgában. *Egyenlőség*, 40. sz. 2–4.

COHEN, Richard I.

- 1992 *Self-Image Through Objects: Toward a Social History of Jewish Art Collecting and Jewish Museums.* In WERTHEIMER, Jack (ed.): *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era.* New York – Jerusalem: The Jewish Theological Seminary. 203–242.
- 1995 *Nostalgia and Return to the Ghetto. A Cultural Phenomenon in Western and Central Europe.* In NATTER, G. Tobias (Hrsg.): *Rabbiner, Bocher, Talmudschüler. Bilder des Wiener Malers Isidor Kaufmann 1853–1921.* Wien, Jüdisches Museum der Stadt Wien. 43–95.
- 1998 *Jewish Icons. Art and Society in Modern Europe.* London–Berkely – Los Angeles: University of California Press.

CISISZÉR Dóra

2004 *Alkalmi szerzeményezés vagy tervszerű gyarapítás? Adatok a Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek formációs folyamataihoz.* Néprajzi Értesítő, 86. évf. 85–94.

DÁVID Gábor – TORONYI Zsuzsanna

2006 *Segédlet a héber iratok kezeléséhez.* Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár.

ÉBLI Gábor

2005 *A múzeum mint társadalmi lelkiismeret.* In UÓ: *Az antropologizált múzeum. Válogatott írások.* Budapest, Typotex. 74–90.

FEJŐS Zoltán

- 2000 Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezésére. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei.* Budapest, Néprajzi Múzeum. 9–49.
- 2006 *A múzeumok „helyi” körülményei és kontextusai.* *Múzeumi Közlemények* 2006. 2. sz. 15–22.

GRUBER, Ruth Ellen

2002 *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe.* Berkeley, University of California Press.

HANDLER, Andrew

1986 *The Seminary and the Israelite Hungarian Literary Society (IMIT).* In CARMILLY-WEINBERGER, Moshe (ed.): *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume.* New York, Sepher-Hermon. 113–122.

HEIMANN-JELINEK, Felicitas

1995 *Inventory of the Shabbath-Room.* In NATTER, G. Tobias (Hrsg.): *Rabbiner, Bocher, Talmudschüler. Bilder des Wiener Malers Isidor Kaufmann 1853–1921.* Wien, Jüdisches Museum der Stadt Wien. 147–164.

HELLER Bernát

- 1902 *A zsidóság a viláckiállításán.* IMIT Évkönyv, 229–247.
- 1941 *Goldziher Ignác és a néprajz.* In SCHEIBER Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Heller Bernát professzor hetvenedik születésnapjára.* Budapest. 309–324.

HORVÁTH Rita

1997 *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története.* Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. (Makor, Magyar zsidó levéltári füzetek, 1.)

- KATZ, Jacob
1992 Chatam Szófer életrajzához. Századok, 126. évf. 1. sz. 80–112.
- KIRSHENBLATT-GIMBLETT, Barbara
– 1977 Introduction. In Fabric of Jewish Life. Exhibition Catalogue. New York, The Jewish Museum. 37–40.
– 1998 Destination Culture. Tourism, Museums and Heritage. Berkeley, University of California Press.
- KOHLBACH Bertalan
– 1911 Zsidó múzeum. IMIT Évkönyv, 51–59.
– 1916 Vallásrégiségek a magyar zsidó múzeumban. IMIT Évkönyv, 237–248.
– 1934 A bűnbocsánat napja. IMIT Évkönyv, 272.
– 1943 Adatok a zsidó néprajzhoz. Libanon 8. évf. 52–55.
- KOHLBAUER-FRITZ, Gabriele
2005 A régi Zsidó Múzeum Kelet-Európa Gyűjteménye. In HEIMANN-JELINEK, Felicitas – KROHN, Wiebke (szerk.): Az Első. Kiállítási katalógus. Bécs, Jüdisches Museum der Stadt Wien. 11–15.
- KORFF, Gottfried
2002 A néprajzi múzeum: a meghökkentés iskolája? Néprajzi Értesítő, 84. évf. 9–20.
- KUGELMASS, Jack
1992 The Rites of the Tribe: American Jewish Tourism in Poland. In KARP, Ivan (ed.): Museums and communities: the politics of public culture. Washington–London, Smithsonian Institution. 382–427.
- MANN, Vivian B.
– 1982 A Tale of Two Cities. Jewish Life in Frankfurt and Istanbul 1750–1870. New York, The Jewish Museum Exhibition Catalogue.
– 2000 Jewish Texts on Visual Arts. Cambridge UK, Cambridge University Press.
- MÚZSÁK KERTJE
2002 Múzsák kertje, a magyar múzeumok születése. Budapest: Pulszky Társaság.
- OLÁH János
2005 Kohlbach Bertalan, a folklorista. Magyar Zsidó Szemle, új folyam 2. sz. 189–212.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1990 Előszó. In KRIZA Ildikó (szerk.): A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből. Budapest, Akadémiai Kiadó. 7–9.
- PROKISCH, Christa
2005 Egy felhalmozódás krónikája. Bécsi zsidó múzeumok (1893–1938). In HEIMANN-JELINEK, Felicitas – KROHN, Wiebke (szerk.): Az Első. Kiállítási katalógus. Bécs, Jüdisches Museum der Stadt Wien. 6–11.
- PURIN, Bernhard
1995 Isidor Kaufmann's Little World. The „Sabbath-Room” in the Jewish Museum of Vienna. In NATTER, G. Tobias (ed.): Rabbiner, Bocher, Talmudschüler. Bilder des Wiener Malers Isidor Kaufmann 1853–1921. Wien, Jüdisches Museum der Stadt Wien. 129–145.
- RAJ Tamás
1990 „Zsidó” tudományos tennivalók Magyarországon. In KRIZA Ildikó (szerk.): A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből. Budapest, Akadémiai Kiadó. 247–257.
- RÉKAI Miklós
– 1999 „Szedjétek össze a maradékot, hogy el ne vesszen.” (Jn. 6,12) Válasz egy régi felhívásra. Ethnographia, 110. évf. 1. sz. 24–33.
– 2003 Vendégek – könyvek. Látogatói attitűdök hat kiállítás kapcsán. Néprajzi Értesítő, 84. évf. 181–186.
- ROSKIES, David G.
1987 Collective memory and archetypal thinking. In COHEN, Arthur A. – MENDES-FLOHR, Paul (eds.): Contemporary Jewish Religious Thought: Original essays on critical concepts, movements, and beliefs. Charles Scribner's Sons. Internetcím: <http://www.jhom.com/topics/memory/roskies.html>.
- ROSKÓ Gábor – TURÁN Tamás
2004 Képfogyatkozás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ROTH, Cecil
1961 Ritual Art. In ROTH, Cecil (ed.): Jewish Art. An Illustrated History. Tel Aviv, Massadah. 308–350.

SCHATZ, Christine

2004 „Angewandte Volkskunde”. Die „Gesellschaft für jüdische Volkskunde” in Hamburg. Vokus. Volkskundlich-wissenschaftliche Schriften, Bd. 14. 121–134.

SCHEIBER Sándor

- 1947 Zsidó tudományos tennivalók Magyarországon. In Szolgátságból szabadságba. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet. 3–7.
- 1996 Folklor és tárgytörténet (teljes kiadás). Budapest, Makkabi.

SILBER, Michael K.

2002 Utószó. In MUNK, Meir Ávrahám: Életem története. Budapest–Jeruzsálem: Múlt és Jövő. 333–341. (Hágár. Magyar zsidó történelem. Szöveg és tanulmány, 2.)

SZABOLCSI Miksa

- 1895 Zsinagógai tárgyak és zsidó régiségek a millenniumi kiállításon. Egyenlőség, április 30. 3–4.
- 1896 Zsidó Gyűjtemények Tára. Egyenlőség, 33. sz. augusztus 14. 4–6.

SZACSVAY Éva

2000 Egyházi gyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 403–432.

THON, Dalit

1998 Tappuhim: Torah Finials from Marocco. The Israel Museum Journal, vol. VII. 87–96.

TORONYI Zsuzsanna

- 2005 Történelem és Múzeum. In SCHWEITZER József (főszerk.): „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket”. Tanulmányok a zsidó történetírásról. Budapest: Universitas – Judaica Alapítvány. 145–170.
- 2006 Mnemotopoi. Kézirat.
- 2007a Votívkéz és kanalcácska. A Történeti Ötvösmű kiállítás judaikái. Iskolakultúra, február 114–124.
- 2007b A Zsidó Múzeum épületéről. In SCHWEITZER József (főszerk.): „Tér és Történelem”. Tanulmányok a zsidó történetírásról. Budapest: Universitas – Judaica Alapítvány (megjelenés alatt).

ÚJVÁRI Péter

1929 Zsidó lexikon. Budapest, Zsidó Lexikon kiadása.

VOIGT Vilmos

1994 A Magyar Néprajzi Társaság és a zsidó hagyományok kutatása. In DEÁKY Zita – CSOMA Zsigmond – VÖRÖS Éva (szerk.): ...és hol a vidék zsidósága? Budapest, Centrál-Európa Alapítvány. 17–26.

WEBER, Annette

2002 Geleitete Kultur. Christliche Schmuckformen für jüdisches Kulturgerät. In SPIEGEL, Paul et al.: Eine gute Woche! Jüdische Türme aus Schwäbisch-Gmünd. Schwäbisch-Gmünd, Museum im Prediger. 103–115.

YERUSHALMI, Yosef Hayim

2000 Zakhor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet. Budapest: Osiris – Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem.

Guide to the Ethnographic Interpretation of Collections: the Jewish Ethnography Museum?

The first Jewish devotional objects to be publicly exhibited in Hungary outside a synagogue appeared among similar Christian artefacts as part of the 1884 exhibition *Historical Metalworking*. It was a time when the Jewish community in Hungary was engaged in a battle to exchange its status as a national minority for that of a mere religious minority and to push through a law that would accept Judaism as an official religion; and of course, the community sought to represent itself accordingly. The Hungarian Jewish Museum was founded in 1909 with the mission of collecting the visual, written, and material resources of various Hungarian Jewish communities. The institution strove in particular to treat the topics of the recent social emancipation and official denominational recognition of Hungarian Jewry, and to collect material that illustrated these events.

Interpretation of Jewish devotional material in the holdings of the Museum of Ethnography may follow any of three methodologies, corresponding to three different branches of the sciences. The Hungarian Jewish Museum, for example, has taken a predominantly art historical approach, with items evaluated based on maker, place of manufacture, and style. A second possible approach requiring an ethnographic/anthropologic methodology focuses on other criteria, such as use, community association, and related customs. This tack has been used internationally since around the beginning of the twentieth century, though in Hungary various preconceptions have prevented any serious interest in it from being expressed. Finally, objects live their own lives and have their own fates; how items are acquired and how the framework for interpreting them changes are the focus of an approach that centres on collection history and the politics of remembering. Demand for the founding of a Jewish ethnography museum in Hungary has arisen only recently, at the beginning of the 21st century, the idea being to collect and preserve artefacts once owned by the rural Jewish peasantry. In the interpretation of the present article, the concept of a Jewish ethnographic object should be expanded to include items collected purely for artistic reasons, while a basis for fieldwork that relies on contemporary ethnographic methodologies must also be created.

GYŰJTŐK, GYŰJTEMÉNYEK

A Teleki-expedíció kelet-afrikai gyűjteménye

1886 januárjában gróf széki Teleki Samu (1845–1916) erdélyi főúr, nyugalmazott katonatiszt és híres vadász a dalmáciai Lacroma szigetén fölkereste barátját, Rudolf trónörökösöt, hogy elbúcsúzzon tőle, mielőtt többéves afrikai vadászexpedícióra indul. E találkozó alkalmával a főherceg és felesége, Stefánia főhercegnő rábeszélte a gróft, hogy útjára vigyen magával egy ismeretlen sorhajóhadnagyot, aki már régóta arról álmodozott, hogy részt vegyen Afrika földrajzi feltárásában. A fiatalember Ludwig Ritter von Höhnél (1857–1942) pozsonyi születésű osztrák tengerésztiszt volt, aki a trónörökös pár rendelkezésére bocsátott Greif jachton szolgált s akit először a jacht kapitánya ajánlott a gróf figyelmébe. A hercegi pár által támogatott ajánlat elfogadásával összeállt az a páros, amelyet az osztrák-magyar állampolgárságú felfedező utazók közül a tudomány máig a leg-sikeresebbnek tart.¹

Az expedíció útja és eredményei

A két utazó külön-külön végzett előkészületek után 1886 novemberében találkozott Zanzibár szigetén. Itt a helyi viszonyok megismerése és a kereskedőkaravánoktól származó hírek értékelése után, az egy hónappal korábban kikerkezett Höhnél javaslatára Teleki lemondott eredeti tervéről, a Tanganyika-tó meglátogatásáról és az onnan északkelet, azaz Etiópia felé teendő hosszabb útról. Úgy határozott, hogy az expedíció súlypontját a vadászatról a földrajzi felfedezésre helyezve át egyenesen északnak tart, és a Kelet-Afrikában utolsóként ismeretlennek megmaradt, nemcsak európaiak, de szuahéli kereskedőkaravánok által sem látott vidéket keresi fel: a mai Kenya északnyugati területét, ahol a meg nem erősített hírek szerint két nagy tó is található.

Az utazók Zanzibár szigetéről 1887. január 23-án a kontinensen lévő Panganiba hajóztak, s onnan – egy több száz fős karaván élén – 1887. február 4-én indultak a Pangani- (Ruvu-) folyó mentén fölfelé, a Kilimandzsáró irányába. A folyó egy 68 kilométeres szakaszát egyedül, a forrásvidékét pedig Höhnellel közösen Teleki térképezte fel először (HÖHNEL 1889a. 1). Az afrikai hegyóriás lábánál fekvő paradicsomi karavánpihenőről, Tavetából kiindulva megkísérelték megmászni a Meru tűzhányót és a Kilimandzsáró központi csúcsát. Bár egyik vállalkozásuk sem sikerült, a Kibón Teleki (saját mérése szerint) 5310 méter magasra jutott fel, s elérte az örök hó határát. Ezután a kelet-afrikai fennsíkon, a maszaik földjén, majd – véres csatározások közepette – a kikujuk országán keltek át, s Teleki megpróbált az addig még csak távolról ismert Kenya tűzhányóra is feljutni, ezúttal az akkor súlyosan beteg Höhnél nélkül. Itt sem járt azonban sikerrel, a csúcsrégió közeléből – saját mérése szerint 4680, a későbbi kutatás szerint 4300 méter magasról – vissza kellett fordulnia.² Az utolsó ismert vidék Kelet-Afrikában a Kenya tűzhányó és Abesszínia között, ahol előtűk európai utazó (Thomson és Fischer), illetve arab kereskedőkaraván már megfordult, a Baringo-tó környéke volt. Telekiék itt készültek föl a továbbhaladásra, és igyekeztek a lakatlan sivatagon való átkeléshez szükséges élelmiszert összegyűjteni. Innen küldte haza Teleki híres levelét, mely ezzel az ígérettel zárul: „[...] ha élek, jövő levelem a Rudolf és Stefánia tavakról fog tudósítást hozni” (ERDÉLYI 1977. 39).

¹ Hasonlóan sikeresnek csupán a Carl Weyprecht és Julius Payer által vezetett, a Ferenc József-föld felfedezését eredményező sarkvidéki expedíciót tartják, ám az lényegében osztrák vállalkozásnak tekinthető.

² Az első adatot Erdélyi Lajos számította ki Teleki Rudolf trónörököshöz intézett leveléből, amelyben „csaknem 16 000 láb”-ról ír (ERDÉLYI 1977. 35–36). A későbbi kutatásról lásd Borsos 1998. 28.

Telekiék 1888. február 10-én indultak el a Baringo-tó mellől. Egy hónap múlva, március 6-án érkeztek el egy hatalmas tóhoz, melyet Teleki – ígéretéhez híven – a trónörökösről keresztelt el (ma Turkana-tónak hívják). A 250 kilométer hosszú, sós vizű tó kietlen keleti partján további egy hónap alatt jutottak el annak északi sarkához, az ott élő resiatokhoz. A tótól keletre találtak még egy tavat, és Rudolf trónörökös feleségéről, Stefániáról nevezték el (ma Chew Bahir), majd a resiatok tiltakozása és az esős évszak miatt eredeti tervükről, a Rudolf-tó megkerüléséről lemondva, a már járt úton, a keleti part mentén indultak vissza. A tó keskeny déli végén egészen közel haladtak el a már odafelé megpillantott, és most az expedíció vezetőjéről elnevezett aktív tűzhányó mellett. A nyugati oldalon egészen a tó közepe táján betorkolló Trrgwell (ma Turkwel) folyóig hatoltak még észak felé a turkanák országába. Ezután dél felé fordulva, a szukok földjén át visszatértek a Baringo-tóhoz. Közben a szárazság és az ellenséges népek miatt az expedíció az éhhalál szélére került, ezért marharablásra is kényszerült. Innen most már incidens nélkül jutottak vissza a kikujuk és a kambák földjén át Tavetába. Amíg azonban ők a kontinens belsejében jártak, a partvidéken felkelés készülődött a német gyarmatosítók ellen, ezért Telekiék, nehogy elvágják őket Zanzibártól, Mombasába siettek, ahova 1888. október 25-én érkeztek meg. Ezután néhány hónapot még Zanzibáron töltöttek, majd az etiópiai Harar felkeresése után – itt érte őket utol Rudolf halálhíre – hazatértek.

Az út – több tudományág által is számba vehető – eredményeit Höhnél néhány kisebb publikációban és egy német nyelven írt és szinte azonnal magyarra és angolra is lefordított könyvben tárta a világ elé.³ Az expedíció kitűzött célját – a két még csak hallomásból ismert nagy tó felfedezését – elérte. A háromezer kilométeres vándorlás során az utazók föltérképezték a kelet-afrikai árokrendszer vidékét, és ők voltak az első európaiak, akik aktív tűzhányót láttak egy kontinens belsejében: e két felfedezés új geológiai elméletek születéséhez vezetett. Teleki minden korábbi utazónál magasabbra, egészen a hóhatárig jutott a Kilimandzsárón, és ő volt az első európai a Kenya tűzhányón. Az expedíció a bejárt vidék domborzati és vízrajzi feltárása, meteorológiai megfigyelések, zoológiai és botanikai gyűjtések – a hazahozott 237 növényfajból 78 ismeretlen volt a korabeli tudomány számára (FARKAS 1988. 43), és találtak három ismeretlen kameleon- és egy pókfajt is (KÁDÁR 1988. 41–42) – mellett nem utolsósorban az újonnan feltárt vidékek néprajzi megismerését is nagyban elősegítette. A számos, akkor még nem vagy csak névről ismert népcsoport leírását, illetve a négyszáz tárgyból álló, főleg kikuju és maszai anyagot tartalmazó néprajzi gyűjteményt páratlan értékű fotódokumentumok is kiegészítették.

Teleki és Höhnél útja a Kelet-Afrikát feltáró expedíciók között kiugró jelentőségű. Valamennyi közül ők járták be a legnagyobb (és így értelemszerűen a legnagyobb ismeretlen) területet. Csak ők próbálták meg megmászni mind a három óriástűzhányót (Kenya, Kilimandzsáró, Meru), még ha egyik helyen sem jártak sikerrel. Ők kerültek a legtöbb és gyakran ismeretlen néppel kapcsolatba. Höhnél írta le a legtöbb népet Kelet-Afrikában, még ha ez az ismertetés egyes törzsek esetében a mélységet, az alaposítást és a sokoldalú kitekintést illetően nem is érte el más szerzők – csupán egy-két törzsről készített – leírását.

Kelet-Afrika kutatásában, azáltal hogy több, már ismert vidék közt kapcsolatot teremtettek, mind néprajzi, mind földrajzi szempontból ők alkották az első igazi szintézist: az utánuk következő utazókra már csak az általuk felvázolt kép egyes részleteinek pontosítása, kiegészítése várt.

Az expedíció népleírásai

Höhnél legerjedelmesebb tudományos beszámolójának csaknem fele a megismert törzsek néprajzi bemutatásával foglalkozik (HÖHNEL 1890b. 20–41). Ez az átszámítva mintegy nyolcvan gépelt oldalnyi szöveg a törzseket nem megismerési sorrendben, hanem nyelvcsoportok szerint rendszerezve tárgyalja, és többször hivatkozik más, e népekről író, illetve a területen járt szerzőkre (Cecchi, Johnston, Thomson). Höhnél tehát a bejárt terület teljes néprajzi képét igyekszik megrajzolni az úton gyűjtött mindenféle adat alapján, de mind a saját, mind mások adatait kritikával szemléli, és tényként csak azt írja le, amiben biztos.

A megismert népek között Höhnél három alapvető rasszt különít el. Ő is említi, hogy ezek tulajdonképpen nyelvcsaládok (HÖHNEL 1890b. 20), a nyelvi és fizikai antropológiai határok azonban nem mindig esnek egybe, ezért a kétféle szempontú csoportosítást nem lehet egymásnak teljesen megfeleltetni.

³ Egyebek közt HÖHNEL 1889a; 1889b; 1889c; 1889d; 1890a és a legfontosabb: 1890b; illetve 1892a; 1892b; 1894. Részlete-sen lásd BORSOS 1998. 35–40.

Az antropológiailag negrid népekből álló bantu nyelvcsoporthoz Höhnel az általuk bejárt terület lakói közül (ma is helytállóan) tizenöt népet sorol, de ezek közül csak a Kilimandzsáró körüli törzsekkel (taveta, csaga, kahe, meru), valamint a kamba és a kikuju törzssel foglalkozik részletesen, mert szerinte a többi, a parthoz közeli vidéken lakó népet az ott járt kutatók és misszionáriusok már behatóan ismertették (HÖHNEL 1890b. 20). Igaz, valamennyi általa leírt bantu törzs is ismert volt már korábban (legkevesebbet talán a kikujukról lehetett tudni), de e népek lakóhelyén hosszabb időt töltött a Teleki-expedíció, és így olyan kulturális vonásokra is felfigyelhettek, amelyek a többi utazó figyelmét esetleg elkerülték.

Az expedíció által bejárt terület nilusi-szaharai nyelveket beszélő népeiről még ma sem eldöntött, hogy antropológiailag negridek (MURDOCK 1959. 9) vagy negrid-etiofid keverékek (FLEISCHACKER 1975. 107). Ma a nilóta csoporthoz tartozóként vagy nilo-hamitaként emlegetik őket,⁴ mert nyelvükben hamita (pontosabban kusita⁵), antropológiai alkatukban pedig erős etiofid beütés mutatható ki.⁶ Az esőerdőv peremén élnek Kelet- és Közép-Afrikában, közülük a maszaik messze délre beékelődnek a bantu népek közé (HÖHNEL 1890b. 20). Höhnel a felsorolt tizenhárom nilóta nép közül a már ismert maszai, kvafi és ndorobo, valamint az újonnan leírt burkenedzsi (ma: szamburu), turkana és szuk törzseket ismerteti részletesen, a többit (kamaszia, nandi, lumbua, karamodzsong, donyiro, buma, murle) csak megemlíti.

Az újonnan feltárt területeken a nilóták mellett a kusita nyelveket beszélő, a hamita (ma: sémi-hámi) nyelvcsaládhoz tartozó népek éltek, amelyek antropológiai felépítésükben már etiofid jellegzetességeket mutatnak (FLEISCHACKER 1975. 114). A tizenegy leírt hamita nyelvű törzsből Höhnel részletesen csak a rendiléket és resiatokat ismerteti, a többit (budu, kere, murdu, amar, bacsada, marle, aro, borana és arbore törzs) épp hogy csak felsorolja.

Összességében tehát Höhnel hat bantu, hat nilóta és két kusita népről ad részletesebb képet. Az egyes törzsek ismertetése körülbelül azonos rendszerben olvasható, leírásainak szerkezete lényegében fedi az antropológiai szakirodalom általános leírórendszerét a gazdálkodástól az anyagi kultúra egyes területein át a társadalom jellemzéséig, a szokásokig, vallásos elképzelésekig.

Az expedíció tárggyűjteménye

Teleki Samu gróf az expedíció során beszerzett, hazajuttatott, majd a tengeri szállítás okozta penész- és rostdafoltoktól megtisztított és osztályozott „[...] gyűjtemény nagy részét, főúri nagylelkűséggel és munificenciával a magyar nemzeti múzeum ethnographiai osztályának ajándékozta” (XÁNTUS 1889. 1). Ezek egy része a Néprajzi Múzeum birtokában van, egy másik része Ausztria múzeumait gyarapította. Teleki saját tulajdonában is maradtak tárgyak, ezek azonban sajnos a második világháború idején eltűntek a görögénszentimrei (Románia) kastélyból (ERDÉLYI 1977. 68).

A Teleki adományozta mintegy négyszáz tárgyból a Néprajzi Múzeumban jelenleg 303 darab azonosítható, de a leltári szám hiánya vagy elkallódása miatt további darabok lappanghatnak az Afrika-gyűjteményben.⁷ Az eredeti gyűjteményből hat tárgyat töröltek, noha három az 1980-as években újra előkerült. Ez a tárgymennyiség a 10 300 darabból álló Afrika-gyűjteménynek csak kis hányada, de értéke felbecsülhetetlen, hiszen egy 19. századi felfedezőúton és több, akkor még ismeretlen néptől gyűjtötték, s így a kelet-afrikai kultúrának a 19–20. század fordulójához köthető nagy átalakulása (marhavész, gyarmatosítás hatása) előtti jellegét képviseli.

Az egyes forrásokból nem állapítható meg pontosan, hogy Teleki hány tárgyat is adott át Xántus Jánosnak, az Ethnographiai Osztály örékének. Maga Xántus, aki az ajándékozást a *Nemzet* 1889. július 20-i számában köszönte meg, közel négyszáz tárgyról írt, és ebből

4 Vö. MURDOCK 1959. 328–331; FEDDERS SALVADORI 1979. 45–95; KOHLER 1975. 260–262; HUNTINGFORD 1953; 1968; GULLIVER P.– Gulliver P. H. 1953.

5 A kusita nyelveket egyes kutatók önálló nyelvcsaládhoz tartozónak tekintik, mások a sémi-hámi nyelvcsalád hámi ágához sorolják őket (FÜSSI NAGY 1982. 22; FODOR 2003. 150–152).

6 HUNTINGFORD 1968. 9; FLEISCHACKER (1975. 114) von Eickstedt felosztását követve a maszaikat a délietiofid formacsoporthoz tartozóként írja le.

7 A jelenleg meglévő Teleki-tárgyak leltári számai a következők: 2973–2980, 2983–2992, 2994–2996, 2998–3000, 3002–3018, 3020–3027, 3029, 3030, 3032 3040, 3042 3049, 3051–3060, 3062–3084, 3086–3092, 3094–3098, 3100–3131, 3133–3141, 3143–3146, 3148, 3150–3155, 3157–3164, 3166–3190, 3192–3194, 3195a–3195b, 3196–3270, 3272, 3279, 3280–3292, 3294–3300, 3307, 68.11.40–68.11.45, 68.69.94. Földessy Edina szíves szóbeli közlése, 2007. június 5.

8 Ugyanakkor Lázár István szerint „[Teleki] Hatalmas, közel ezer tárgyból álló néprajzi gyűjteményét alig pár évvel utazása után 1891-ben a Néprajzi Múzeumnak adományozza.” (LÁZÁR 1986. 162.) Mivel Lázár könyve népszerűsítő jellegéből következően forrásait nem adja meg, nem tudható, e téves adat honnan származik. Valószínűleg a *Néprajzi lexikon*ból, ahol ECSEDY Csaba (1982. 237) ezt a számot adja meg.

358-at összesítve fel is sorolt (XÁNTUS 1889. 1).⁸ A *Fővárosi Lapok* másnap az ajándékozásról beszámolván már 392 tárgyat említ.⁹ A *Budapesti Közlöny* nem hivatalos része a Magyar Nemzeti Múzeum 1889. évi június havi kimutatásában a IV. Néprajzi Osztályról szóló részben ugyanennyit ír.¹⁰ A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában több jegyzék is található, amelyek a gyűjteménnyel foglalkoznak. Ezek a számszerű adatokat tovább variálják.

„A Teleky-gyűjtemény (afrikai) nemzetiségi katalógusa”¹¹ összesen 410 tárgyról ír, de ha összeadjuk az egyes tételeket, csak 407 tárgyat találunk. A katalógus végén tárgyak szerinti összegzés is van, itt viszont már csak 372 darabot említene (főleg a fegyverek száma fogyatkozott meg). Negyvenkét tárgy mellett található a „cserére adható” megjegyzés. Ennek ellenére a tárgyak végső összegzése se nem 410–42 = 368, se nem 407–42 = 365, se nem 372–42 = 330, hanem 357. Hogy ezt a számot minek alapján számították ki, a jegyzék nem magyarázza meg.

„Gróf Teleki Samu afrikai gyűjteményének jegyzéke” mind eredetiben, mind gépirásos másolatban megtalálható a Néprajzi Múzeum irattárában.¹² A tárgyak végösszege mindkettőn 410, amelyből „Bécsnek adatott 56, még visszatartandó 24, marad a leltár számára 330” darab. Ugyanakkor a jegyzék eredetijén negyvenkilenc, a másolaton negyvenhét tárgy mellett szerepel a „Bécs” jelzés, és az eredetin huszonkilenc, a másolaton huszonnyolc helyen még a „doublet” (másodpéldány) jelzés is. Az eredeti jegyzékben a 248 és 305 szám között összeadási tévedés van (az oldal összege valójában csak 303), de a következő oldalon elkövetett ellenkező előjelű tévedés miatt helyes lesz az egyenleg.

A Béccsel való csere lebonyolításáról a Néprajzi Múzeumban fennmaradt dokumentumok¹³ szerint végül is ötvenegy tárgyat cseréltek el 1889. december 18-án, később pedig még egyet. Így végül az eredeti gyűjteményből huszonhárom fegyver, húsz ékszer, négy edény, négy eszköz és egy ruha került Bécsbe, de ezen a listán olyan tárgyak is szerepelnek, amelyek az eredeti jegyzékben egyáltalán nem. Például egy-egy kilimandsároi és kikuju dohánycsomag (péNZ), egy kamba amulett és mellél, illetve három resiat amulett.

A bécsi Museum für Völkerkunde leltárkönyve a listával nem minden részletében egyezik.¹³ Ott a leltárba M. Haberland 102 leltári számon 105 tárgyat vett, amelyek az eredeti jegyzékben negyvenkét tételszámon szerepelnek. Egy-egy számon leltároztak be két kikuju és egy kilimandsároi kardot, valamint tokjukat. A leltárban külön számot kapott egy kamba puzdra és huszonhét nyílvessző, egy kikuju puzdra és tizenkilenc nyílvessző, valamint hat szinte azonos maszai mellél. Ha azonban a magyar jegyzékek rendszerét próbáljuk erre a tárgyhalmazra is alkalmazni, akkor a bécsi leltárkönyvben is ötvenkét tételt találunk (összevonva a kamba és kikuju puzdrákat a nyílvesszőkkel, és a hat maszai mellélszt egy mellélsztként véve). Ezek pedig a tárgycsoportokat illetően szinte megegyeznek a magyarországi jegyzékkel (csak húsz helyett huszonkét ékszert, illetve négy helyett kettő edényt találunk). Az egyes tárgyak, illetve az azokat használó népek azonban már jelentősen eltérnek a két jegyzékben (elsősorban a kikuju anyag növekedett, például három maszai fegyver (két kard és egy íj) vagy hét kamba ékszer átkerült a kikujukhoz). A tárgyak „népváltásának” az lehet az oka, hogy e területen az egyes népek anyagi kultúrája számos vonatkozásában hasonló s emiatt könnyen összekeverhető volt, az egy tárgycsoporton belüli átrendeződés pedig annak köszönhető, hogy a magyar, illetve osztrák leltározók más-más szempontok alapján jellemezték a tárgyakat.¹⁴

E sok tévedés és bizonytalanság miatt az összesített anyagot tartalmazó eredeti jegyzék nép- és tárgynevei pontosságában is kételkednünk kell, az újabb másolatok, átírások, leltárkönyvek, leírókartonok megbízhatóságáról nem is szólva. Pontos adatokat tehát valószínűleg már sohasem tudunk meg az eredeti gyűjtemény

9 Gróf Teleki Samu afrikai útjáról. Fővárosi Lapok, 1889. XXVI. évf. 1463 1464.

10 Budapesti Közlöny, 1889. 167. szám (júl. 30.) 3.

11 Néprajzi Múzeum EAD-NMI 10/1889.

12 Néprajzi Múzeum EAD-NMI 1/1890:

13 Cserejegyzéke a bécsi népr. mus. és a Népr. Tár közti cserének (Néprajzi Múzeum EAD-NMI 13/1889). Heger levele a Telekyduplumok ügyében (Néprajzi Múzeum, EAD-NMI 15/1889). A bécsi muzeummal becsereelt tárgyak jegyzéke (Néprajzi Múzeum, EAD-NMI 8/1891).

13 „Ethnographische Gegenstände am Ost-Afrika. 1889. gesammelt von K. u. K. Linien-schiff-Lieutenant R. v. Höhnelt auf dessen Expedition nach Afrika mit dem Grafen Teleki. Vom Nationalmuseum im Budapest im Tausch erhalten.” (Kiemelések az eredetiben.) Érdemes felfigyelni rá, hogy az osztrákoknak maguk felé hajlott a kezük. A bécsi múzeum leltárkönyve szerint a tárgyakat Höhnelt gyűjtötte afrikai expedíciója során, amelyet Teleki gróffal tett, noha rögtön hozzá is teszik: e tárgyakat a budapesti Nemzeti Múzeumtól kapták, csereként. (Az expedíció eredményeinek osztrák kisajátításáról lásd BORSOS 2004; 2005.). A leltárkönyv fénymásolatát Sárkány Mihály bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton is szeretnék neki köszönetet mondani.

14 Az 1. ábrán a B (Bécsbe) rubrikában a pontos vessző (;) jel után külön szám jelzi a bécsi leltárkönyvben lévő darabszámot, ha az az átadási jegyzéktől eltér.

tárgy- és népmegoszlásáról. Végeredményben 410–52 = 358, illetve 407–52 = 355 tárgy maradt a Néprajzi Múzeum birtokában, de az 1889 októberében írt leltárba már csak 338 tárgy került, ezek közül is kettő a többitől elkülönítve.²⁰ A hiányzó húsz, illetve tizenhét tárgy hollétéről nem találtam adatot.²¹

Az 1980-as évek végéig a gyűjtemény feléről készült leírókarton. A legtöbbet (és a legalapossabbakat) Vajda László készítette 1952 és 1956 között, illetve Ecsedy Csaba az 1970-es években. Rajtuk kívül foglalkozott még néhány tárggyal Csalog Zsolt (1966), (Füssi) Nagy Géza (1967), Molnár Mária (1974), Agüero Irma (1975, 1981), Forrai Ibolya (1981), Fejős Zoltán (1981) és Vidacs Bea (1983) is. A gyűjtemény tárgyai közül néhányval 1976 augusztus-szeptemberében egy Teleki Sámuel-kiállítás keretében ismerkedhetett meg a közönség, sok pedig beépült a Néprajzi Múzeum állandó kiállításába. Összesen harmincnégy tárgyat állítottak ki, amelyek túlnyomó többsége maszai, illetve kikuju ékszer vagy fegyver, valamint néhány érdekesség: kamba kalapács (ltsz.: 3092), maszai kolomp (ltsz.: 3218) stb.

A gyűjteményt tudományos munkák is hasznosították, a Néprajzi Múzeum pajzsgyűjteményére alapozott cikkében Vajda László dolgozta fel a Teleki adományozta resiat (geleba) pajzsokat (VAJDA 1954. 216–221), Kelet-Afrika művészetéről írt munkájában pedig SÁRKÁNY Mihály (1981) használta fel a gyűjtemény anyagát.

Az egyes tárgyak származási helyeként a leltározott anyagon tizenhat, a nemzetiségi katalógusban tizenöt meghatározás szerepel.²² Zanzibár szigetét csak a leltárkönyv említi, de innen származónak csupán egyetlen tárgyat, egy lándzsát tartanak, s azt is kérdőjelesen. Összesen tizenegy meghatározás nép-, a többi földrajzi név, azt a vidéket jelöli, ahol a tárgyakat gyűjtötték. Ilyen például Zanzibáron kívül az Abessyna vagy a több tárgynál szereplő általános Kelet-Afrika megjelölés. A Kilimanjaro elnevezés is sok esetben előfordul, ezek valószínűleg a nagy tűzhányó lábánál élő csaga, taveta, esetleg kvafi törzs tárgyai. A Meru meghatározás nem a Kenya vulkántól északra élő népet jelöli (FEDDERS–SALVADORI 1979. 129–133), akik között Telekiék nem jártak, hanem a Meru tűzhányót, pontosabban a környékén élő csaga népcsoportot jelenti, hiszen Höhnel is wameru néven ír róluk (HÖHNEL 1890b. 22). A tizenegy népnév közül az ukambani megjelölés valójában szintén földrajzi név, de népnévből képzett, azt jelenti: a kambák országában.²⁴ A leltárkönyvben tizenhárom tárgy szerepel az elgina név alatt, míg a nemzetiségi jegyzékben mindössze egy. E név valószínűleg az elgume (a turkanák másik neve²⁵) elferdítése, és a leltárkönyvíró figyelmetlenségének tulajdonítható, amiképpen az is, hogy a jegyzékben összevontan szereplő „turkanák és szukok országa” kategóriából a szukokat rendre elhagyta, és csak turkanát írt. Valószínűleg az elginaként leltározott anyag a jegyzékben nem turkanaként, hanem resiatként szerepelt, mert e két népnévhez tartozó anyagot összehasonlítva látható, hogy azon resiat tárgyak száma, amelyeknél az elgina név a leltárban megjelenik, a jegyzékhez képest a leltárban lecsökken (például csuklókés támadásra vagy strucctojáshéj ékszer). A többi nyolc név ma is élő törzsek

20 A tárgyak 58. törzskönyvi számon 2973 3308, illetve 3979 3980. leltári számot kaptak. Valójában ez a 338 tárgy 341 darab, mert két turkana szemkaporó, két turkana nyakék, valamint két maszai majombőr lábpánt egy-egy leltári szám alatt szerepel.

21 Ez nemcsak számszerűen, hanem a tárgytipusokat illetően is bizonytalan szám, hiszen a jegyzék – bécsi anyag = leltárkönyv egyenlet a fegyverek esetében 24 darab hiányt, az ékszereknél viszont +7 többletet mutat ki (ruhák: 1; edények: 0; eszközök: +3).

23 A továbbiakban a hivatkozás nélküli elemzés az 1. ábrára támaszkodik, ez azonban óhatatlanul csak az összesítést tartalmazza, a pontos, számszerű, egyes tárgyakra lebontott részletes adatokat illetően BORSOS 1998. 207–235. oldalain szereplő táblázatokra szeretnék utalni. A tárgyak részletesebb feldolgozása és elemzése külön tanulmányt igényel.

24 HILDEBRANDT 1878. 347. A szuahéli nyelvben a népnévhez tartozó *u-* prefixum jelöli az adott nép által lakott vidéket, míg a *-ni* úgynevezett lokális szuffixum, csak állítmánnal együtt használható helyrag (Füssi Nagy Géza szóbeli közlése).

25 HÖHNEL 1892b. 581; MURDOCK 1959. 330, bár GULLIVER, P. GULLIVER, P. H. (1953. 9–10) szerint ma már a teszo népre tevődött át az eredetileg a turkanákra használt maszai „*il-kuume*” elnevezés.

27 A resiat népnév kivétel is lehet. Elképzelhető, hogy ez csak egy klánnév volt, és a resiatok beolvadtak más népcsoportba (Sárkány Mihály szóbeli feltevése). Haberland és Straube (1979. 114) nemzetiségi térképén a Rudolf-tó északi részén (ahol a Teleki-expedíció szerint a resiatok élnek) a geleba név szerepel. A szövegben a geleba mellett szinonimaként a „Dasanic” név olvasható (HABERLAND-STRAUBE 1979. 97). MURDOCK (1959. 200) szerint a „Reshiat”, „Geleba” és „Dathanaic” ugyanazt a népet jelöli.

Itt szeretném megjegyezni azt is, hogy a *Budapesti Közönyben* megjelent kimutatás tizenhét országot sorol fel, amelyek azonban nagyobbrészt népnevek. Érdekes, hogy a szöveg megkülönbözteti őket aszerint, hogy az onnan való tárgyakat a gróf „maga gyűjtötte” vagy „szerezte”. Ez utóbbiak közé tartozó „országokból” (Kaffa Doi, Meru, Vanderoobbe, Abyssinia) a nemzetiségi jegyzék szerint csak egy-egy tárgy való, a „Kandilé” névvel másutt nem találkozunk. (Talán a rendile név elferdítése lehet, ez a név ugyanis a közleményben nem szerepel.) A „maga gyűjtött(e)” tárgyak felsorolásában még külön szerepel a Szuk, Turkana és Elgine név. A nemzetiségi jegyzékből már ismert többi név (Kikuju, Kilimondjare, Massai, Szomáli, Ukambani, Reschiat, Chaga) mellett főbukban két további népnév (Buma, Dongiro), amely másutt már nem fordul elő. Valószínű, hogy ez még csak az első, hevenyészett felsorolása volt a Teleki-gyűjteménynek, s a gróf és Xántus később pontosította a tárgyak származási helyét.

28 Az idézett számszerű adatokat illetően a nemzetiségi jegyzékben szereplő 407 tárgyat vettem figyelembe, mert noha a leltározott anyag számában és néhol arányaiban is más, Telekiék eredeti gyűjtését ez képviseli. A nemzetiségi jegyzék készítésekor hiányzó három tárgy az arányokat nemigen befolyásolja. A legtöbb kategória esetében a leltározott anyag (338 darab) a nemzetiségi jegyzékhez (407 darab) képest arányosan csökkent, kivéve természetesen az elgina-resiát névcseré miatt e két anyagot. A tárgytípusok közül a ruhák és eszközök száma lényegesen nem változott, a fegyverek száma erőteljesen (harminc százalékkal), az edények és ékszerek száma kisebb mértékben (tíz százalékkal) csökkent. A Teleki-gyűjteménnyel foglalkozó korábbi cikk (BORSOS 1988) a leltározott anyagot veszi figyelembe, mivel az a Néprajzi Múzeum jelenleg is meglévő Teleki-anyagáról szól.

29 A szomáli törzset Höhnél nem írja le a tudományos beszámolóban. A gyűjtemény szomáli tárgyait (ezek túlnyomó része fegyver vagy edény) valószínűleg a karavánt kísérő szomáli aszkariktól, esetleg a harari kiránduláson szerezték be. Az ez utóbbi úton megismert népekről Höhnél nem tartotta feladatának, hogy beszámoljon, arról nem is beszélve, hogy a szomáliakat Burton az *Pastoral Democracy* című munkájában már behatóan ismertette (lásd erről BURTON 1966. 64).

elnevezése: csaga, kaffa, kikuju, maszai, ndorobo, rendile, resiat, szomáli.²⁷ Sok esetben egy-egy néptől csak egyetlen tárgy származik²⁸ (kaffa, ndorobo, rendile, valamint elgina, illetve Abessyna, Meru és [Zanzibár]), vagy alig tíz-húsz a számuk (szomáli,²⁹ illetve Kelet-Afrika és ukambani). Az eredeti anyagban a Kilimanjaro + csaga, a resiat, valamint a turkana + szuk tárgyak egyaránt körülbelül negyven tételt tesznek ki. A legtöbb tárgyat a maszaitól (91) és a kikujuktól (127) szerezték be: az egész gyűjtemény csaknem egyharmada a kikujuktól származik.

Nem véletlen, hogy Höhnél is legrészletesebben ezekről a törzsekről (kamba, kikuju, maszai, resiat, szuk, turkana) ír. Azokat a népeket ismerték meg a legjobban, és azoktól gyűjtötték a legtöbb tárgyat, ahol a karaván a leghosszabb ideig tartózkodott (kivételet jelentenek a csagák és a taveták). A Teleki-expedíció azonban jóval több néppel került kapcsolatba, és Höhnél is jóval többről számolt be, mint amennyinek tárgyi anyaga végül a gyűjteménybe került. Ezek a tárgyak is jól jelzik azonban a kelet-afrikai történelem azon sajátos vonását, hogy a terület kulturális változatossága ellenére az egyes népek tárgyi kultúrája bizonyos konvergenciát mutat.

Kelet-Afrika mai néprajzi képét az ősi (elsősorban a kusita, valamint a később eltűnt koisan) elemeken kívül az i. sz. I. évezredben Tanganyika irányába tartó, majd a part menti és a Kilimandszáró környéki másodlagos központokból a II. évezred első felében végbe ment, észak fele tartó bantu expanzió, az ugyanekkor a Nílus mentétől dél felé irányuló nilóta vándorlás, valamint a Rudolf- (Turkana-) tó melléki őshazából hullámokban, de elsősorban a 15. (nandi) és a 17–19. században (maszai) fölerősödő nilo-hamita terjeszkedés alakította ki (HUNTINGFORD 1963. 84–92). Mindez a bantu földművelő és a nilóta, hamita (kusita) állattartó gazdálkodás állandó harcához, versenyéhez vezetett, sőt az egyes gazdasági típusokon, az állattartókon, illetve a földművelőkön belül is voltak vetélkedések. Kelet-Afrikára a nagy gazdasági különbségek mellett az egységes haditechnika is jellemző volt, az állandó konfliktusok miatt az egész területen egyforma dárdák, pajzsok, kardok, harci ruhák alakultak ki (BAUMANN et al. 1940. 208). A két eltérő gazdasági típus közti cserekereskedelem is közelítette egymáshoz a népeket, a pásztor népeknél megjelentek a földművelők által készített eszközök, illetve a földművelő bantuk átvették az állattartók díszítőelemeit (például maszai minták jelentek meg a tavetai pajzsokon, VAJDA 1951. 155–156).

A Teleki-gyűjtemény tudományos feldolgozása a *Nemzet* cikkén (XÁNTUS 1889) kívül nem történt meg, noha Xántus ígéretet tett rá, bár talán arra is gondolt, hogy e munkát nem lenne illendő Höhnél előtt és helyett elvégezni.³⁰ Xántus, leírva az érintett népeket, életmódjukat és főképp – a szerinte borzalomkeltés céljából kifejlesztett – harci ruhákat, fegyvereket, megállapítja a kelet-afrikai népek anyagi kultúrájának viszonylagos szegénységét. Emiatt a Teleki-gyűjtemény legnagyobb értékének sokféleségét tartja: „[...] valóban meglepő miként a gróf *anyai* változatosságot tudott összeszerezni éppen Afrikában”.³¹ Ebben a megállapításban van ugyan igazság, de nem azért, mert az afrikai népek anyagi kultúrája szegényes, hanem azért, mert egy felfedezőutazáson nem nyíltak alkalom módszeres tárggyűjtésre. Az összeszedett anyag a földművelő társadalom teljes tárggyegyüttesét nem tartalmazhatja, s a vándorlásuk miatt tárgyi anyagban szegényebb pásztortársadalmak legjellegzetesebb tárgyai sem mind jelenhetnek meg, hisz ezek beszerzéséhez jóval hosszabb ideig kellene az adott néppel együtt élni. A kollekcióban óhatatlanul a legkönnyebben beszerezhető személyes tárgyak dominálnak: a gyűjtemény 38 százaléka (155 darab) fegyver, és több mint harmada (139 darab) ékszer, a maradék 28 százaléka ruhanemű, edény és különféle használati eszköz. E tárggyegyüttes azonban önmagán belül valóban igen változatos.

A fentiek ellenére a tárgyak bizonyos mértékig jellemzőek azokra a népekre, akikről gyűjtötték. A Kilimandzsáró csapadékos, termékeny déli lejtőin élő csaga nép már Telekiék korában is intenzív földműveléssel, istállózó állattartással és fejlett kézműiparral rendelkezett. Nem csoda, hogy a gyűjtemény csaga és Kilimanjaro néven bejegyzett anyagának több mint fele edény vagy eszköz.

A kelet-afrikai árokrendszer mentén élő marhatartó maszaiak kulturális hatása sokkal nagyobb, mint területi elterjedésük, egyrészt, mert marharabló vállalkozásaikon messze elkalandoztak, és emiatt távolabbi népeknél is „divat” volt a maszai öltözet és mintázat, másrészt, mert a belső háborúkban legyőzött maszai népcsoportok beleolvadtak a környező népekbe. A Teleki-anyagban főleg fegyverekkel, ékszerekkel, bőrruhákkal és a legváltozatosabb, az állattartást (kolomp), saját piperéjuket (ülőke) és a szállítást (zsákok) szolgáló eszközökkel szerepelnek. A gyűjtemény ruháinak kétharmada maszai. A kések kivételével szinte mindenfajta fegyver (kard, lándzsa, pajzs, buzogány és „szemkaparó”, valójában egy támadó célú kisebbfajta fegyver, sőt az öregek íja és nyila is) megtalálható a maszai anyagban. A fegyverek közül a strucc tollból készült harci fejdísz különösen érdekes. Az ékszerek már kevésbé változatosak, az edényeket pedig már csupán egyetlen víztartó kobak képviseli. Bár a maszaiak tárgyi kultúrája a földművelőkéhez képest szegényes, az hogy például a tejjgazdaság eszköztára hiányzik, jelzi a gyűjtés aránytalanságát.

A Kilimandzsárótól északra, a mai Kenya délkeleti részén élő földművelő kambák között az expedíció nem sok időt töltött, tehát az itt beszerzett tárgyakat főleg az embereknél lévő holmik jelentették: fegyverek, ékszerek, burnóttartó, ülőke és érdekességképpen két szakáll- és bajusztépő csipesz.

Az expedíció számára nagy nehézséget okozott a harcias kikujuk földjén való átkelés. Valószínűleg ezért is került be olyan sok (talán hadizsákmányként szerzett) harci eszköz a gyűjteménybe. Az összes fegyver csaknem negyven százaléka a kikujuktól származik, bár ez az arány nem sokkal nagyobb, mint a teljes kikuju anyag aránya a gyűjteményben. Érdekes módon nem tartalmaz sem edényt, sem ruhadarabot, ezzel szemben jó néhány ékszerre, valamint változatos eszközökre bukkanhatunk az anyagban. Ez utóbbiak (csákánykapa, harapófogó, kalapács) már utalnak arra, hogy a több ősi bantu nép keveredéséből kialakult törzs már letelepült, intenzív földművelést folytat, és fejlett kézműiparral rendelkezik.

A vadász-gyűjtőgető ndorobóktól mindössze egyetlen – elefántvadász- – lándzsa van a gyűjteményben, de erről mind Xántus, mind Höhnél megemlékeznek (XÁNTUS 1889. 1; HÖHNEL 1890b. 31).

A Rudolf-tó északi sarkában fölkeresett resiatokat és a tó déli, illetve középnagyati partjai körül élő turkanákat, valamint a még délebbre élő szukokat egyaránt főleg ékszerek, fegyverek és burnóttartók képviselik. Ezenkívül vannak a gyűjteményben resiat fejtámaszok (amelyekről szintén ír HÖHNEL [1890b. 39]), valamint két – valószínűleg inkább turkana, mint szuk³² – szeméremtakaró.

A tótól keletre vándorló tevés nomád rendilektől csupán egyetlen tárgy, egy vizet át nem eresztő tömlő származik, amelyet, mint Höhnél megemlíti, egy elhagyott lakóhelyen találtak (HÖHNEL 1890b. 38). A néprajzi beszámolóban részletesebben leírt törzsek közül a taveta, kahe, kvafi és burkenedzsi (szamburu) nép egyetlen tárgya sem szerepel a gyűjteményben.³³

30 „Addig is, míg tán tüzetesen hozzászólhatok a gyűjtemény egyes csoportjainak ismertetéséhez, le akarom róni hálaérzetemet...” (XÁNTUS 1889. 1).

31 XÁNTUS 1889. 1. (Kiemelés az eredetiben.)

32 Az útikönyvben a *Lémagori lánya* című képen szereplő turkana nő visel ilyet (HÖHNEL 1892b. 736).

33 Lehetséges természetesen, hogy a Kilimanjaro név alatt leírt tizenegy és beletárolt tizennégy tárgy egy része nem csaga, hanem taveta, kahe vagy kvafi anyag.

Noha a látott népek tárgyi kultúráját a gyűjtemény csak igen hiányosan reprezentálja, ez az anyag mégis felbecsülhetetlen jelentőségű, mert az európai behatolás előtti kulturális szintet képviseli. Ezt legjobban a gyorsan változó divattárgyak, az ékszerek viszonylagos eredetisége mutatja. Az európai gyöngy még csak korlátozott jelentőségű, az ékszerek csaknem hatvan százaléka gyöngy nélkül készült.

Az expedíció fotói

Végezetül a tárgyi anyag mellett meg kell emlékeznünk a Teleki-expedíció által készített fényképekről is. A fotódokumentáció csak újabban tett szert nagyobb jelentőségre, a maguk korában a fényképeket nem annyira tényleges dokumentatív értékük, inkább csak illusztratív erejük miatt becsülték: számos afrikai utazó beszámolójában a grafika, litográfia vagy rézmetszet formájában előállított képi anyag eredetije fotó volt.³⁴ Valószínűleg az első kutató, aki fényképeket készített Afrika belsejében, David Livingstone (pontosabban testvére, Charles és útítársa, dr. Kirk) volt az 1850-es évek második felében (LIVINGSTONE, D. – LIVINGSTONE, C. 1865. vii, 12). Ez különösen azért tekinthető figyelemre méltó teljesítménynek, mert a könnyebben kezelhető szárazlemez eljárást csak 1871 és 1878 között dolgozták ki (GAUTRAND 1998. 233). Ezután szinte minden kutató vitt magával fényképezőgépet, sőt akadt, aki hivatásos fotóst is: Wilhelm Junker 1875–1878 közti közép-afrikai utazásairól adott beszámolójának (JUNKER 1889) elkészítésében Richard Buchta osztrák fotográfus működött közre, nem véletlen, hogy a kötetben már valódi fényképek is szerepelnek. Buchta volt valószínűleg az első utazó, aki külön kötetben is megjelentette Afrikában készített fotóit és rajzait (BUCHTA 1881). Szinte valamennyi, a Teleki-expedícióval egy évtizedben Kelet-Afrikában járt utazó narratíváját néha fotók, de nagyobbbrészt fénykép után készített rajzok díszítik.

Ebben a közegben kell értékelnünk a Teleki-expedíció fotóit. Noha a Höhnel tulajdonában lévő a második világháborúban megsemmisültek (ERDÉLYI 1977. 70), a Teleki-kastélyban fennmaradtakat Jakó Zsigmond és Entz Géza megmentette az enyészettől. Ezeket Erdélyi Lajos Telekiről szóló könyvében 1977-ben megjelentette. Ugyanakkor a Kolozsvári Állami Levéltárban végzett legújabb kutatások nyomán valószínűnek látszik, hogy fennmaradtak más fotográfiák is, nemcsak az etiópiai kirándulásról, hanem a Telekiék által újonnan felfedezett területről is. Bár az Erdélyi által nem publikált képek feldolgozására még várni kell, ezek közül néhány látható volt a *Magyar Afrika-kutatók fotográfiái* című kiállításon.³⁵

Sajnos eddig nem sikerült megállapítani, milyen kamerát vitt Teleki és Höhnel magával. Bár mind Höhnel az útleírása és tudományossá beszámolója, mind Teleki kiadatlan naplója elején hosszú listát állított össze a magukkal vitt fegyverekről, műszerekről, eszközökről, a fényképfel-szerelésről egyikük sem tett említést.³⁶ A következő érdekes kérdés, hogy ki készítette a képeket.

Höhnel nyolc, Teleki négy esetben említi meg a fényképezést (ezek közül három ugyanaz az alkalom), valamennyinél Höhnel a szerző.³⁷ Az Erdélyi által publikált képek közül három szerepel Höhnel, ezeket valószínűleg Teleki készítette, ahogy a Kikujuföldön felvetteket is, hiszen ekkor Höhnel súlyos beteg volt (ERDÉLYI 1977. 2, 50, 52. kép, illetve 35–41. kép). A publikált képek közül negyvennyolc készült az afrikai szárazföldön az expedíció alatt, az útleírás illusztrációs listájával való összevetésen alapuló becslés szerint azonban ennél jóval többet, körülbelül hetven-nyolcvan felvételt készíthettek (BORSOS 2005. 121–122). Ezek szolgálhattak aztán három különféle módon az illusztrációk alapjául: csak nyersanyagként, egy az egyben készült litográfia-ként, illetve heliogravura eljárással eredeti fotóformában, ezekből hat kép került be a kötetbe.³⁸ Tematikailag a fennmaradt fényképek öt csoportba sorolhatók: események a karaván életéből (tábor, menetelés), vadászjelenetek (három), tájképek (tizenhat), növényképek (öt) és végül néprajzi képek az afrikai lakosságról. Az első és az utolsó a legnagyobb csoport, és vannak köz-

34 Lásd erről részletesen BORSOS 1990; 2005. 116–120.

35 2006. március 10.–április 10., Budapesti Történeti Múzeum. Rendezte: Régi Tamás.

36 HÖHNEL 1892a. 9, 13–14, 30–31, 38; 1890b. 16–17. Teleki naplója az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban sajnos csak fénymásolatban található meg, és az első oldalai erősen sérültek. Lehetséges tehát, hogy az eredetiben leírta a kamerát. Ez azonban nem valószínű, mivel a felkészülés csak fénymásolat feladatai közé tartozott, hogy megtanuljon fényképezni (HÖHNEL 1926. 45), a fotófel-szerelést tehát valószínűleg ő szerezte be.

37 HÖHNEL 1892a. 114, 122, 198, 210, 276, 523, 611, 746; TELEKI 1887–1888: 15.04.1887, 13.06.1887, 19.03.1888, 18.08.1888.

38 BORSOS 2005. 124–125; lásd még FRI-ZOT 1998. 228.

tük átfedések, hiszen sok afrikait a karaván táborában kaptak lencsevégre. A maguk korában az ismeretlen tájak képei lehettek a legfontosabbak, ezek közül ma is nagyra értékeljük a Kilimandzsáró felső régiójában készülteket. Az újonnan fölfedezett területekről Erdélyi könyvében egy tájfotó sem szerepel, a Budapesti Történeti Múzeum kiállításán azonban a nagyközönség megismerkedhetett egy (meglehetősen rossz minőségű) fotóval, amely a képen szereplő felirat szerint a Rudolf-tóról készült első látkép, s amely rajz formájában szerepel Höhnel útleírásában (HÖHNEL 1892a. 577). Tizennyolc fénykép tekinthető néprajzi szempontból érdekesnek, és további két illusztráció, amelyeknek hiányzik az eredetije. A legérdekesebbek közülük a Kilimandzsáró lábánál lévő kicsi csaga állam, Marangu vezetőjének, Mirialinak és (mintegy hatvan főt számláló) „hadseregének” képe (az útleírásba csupán két részlet került be, ERDÉLYI 1977. 17–18. kép; HÖHNEL 1892a. 181, 197), a karaván tábora a Rudolf-tó északi partján néhány resiat harcossal (a jelenleg ismertek között ez az egyetlen néprajzi kép az újonnan fölfedezett területekről, ERDÉLYI 1977. 52. kép; HÖHNEL 1892a. 649) és a Kikujuföldön készített képek. Ez utóbbiak ugyanis nem csupán egy akkor még aránylag ismeretlen nép öltözékét, fegyverzetét, ékszereit mutatják be, hanem külön értékük az is, hogy szinte tapinthatóvá teszik azt a feszültséget, amely a karavánt egy hónapos útján végigkísérte.

A Teleki-expedíció fényképei tehát nagyjából beilleszkednek az afrikai felfedezőutazásokon készült képek közé. Technikailag nem különbek, de nem is rosszabbak más kutatók alkotásainál. Különleges értékük az ott készült képeknek van, ahol korábban nem járt vagy nem fotózott európai utazó (Rudolf-tó, Kilimandzsáró, Kikujuföld). Csak sajnálhatjuk, hogy éppen az újonnan fölfedezett területek fotódokumentációja a leginkább hiányos, ám ez valószínűleg már a maga korában is így volt. Ott a terepen is kevesebb, illetve rosszabb minőségű kép készült, hiszen Höhnel könyvében is ritkábban szerepelnek e területről fotó után készített rajzok. Mégis elégedettek lehetünk, ha meggondoljuk, hogy két világégés ellenére a legsikeresebb magyar felfedezőutazáson készített fotók jelentős része fennmaradt.

1. ábra. A TELEKI-EXPEDÍCIÓ TÁRGYGYŰJTEMÉNYE SZÁRMAZÁSI HELY ÉS TÍPUS SZERINT

Elnevezés	Fegyver			Ékszer			Ruha			Edény			Eszköz			Összesen		
	k	B	l	k	B	l	k	B	l	k	B	l	k	B	l	k	B	l
Kilimanjaro	11	2	6	3		3	4		4	12		11		1		30	3	24
Csaga	2		2	3	2	6				5		5	1		1	11	2	14
Meru	1		1													1		1
Kamba	7	1	5	14	8;1	12				3		3	4		4	28	9;2	24
Kikuju	56	8;11	37	55	3;10	47				7	1	6	9	1; 2	10	127	13; 24	100
Maszai	22	7;4	16	37	5	30	19	1	17	4		4	9		14	91	13;10	81
Ndorobo	1		1													1		1
Turkana-szuk	14	3	9	16	;2	15	2		2	7		6				39	3; 5	32
Elgína			4	1		8									1	1		13
Resiat	20	2	10	10	2	2				4	3;1	3	4	1	2	38	8; 6	17
Rendile										1		1				1		1
Abessyna										1		1				1		1
Zanzibár			1													0		1
Szomáli	6		6			1				7		7	1			14		14
Kaffa	1		1													1		1
Ismeretlen																		
(Kelet-Afrika)	14		9				3		3				6	1;	1	23	1	13
ÖSSZESEN	155	23	108	139	20; 22	124	28	1	26	51	4;2	47	34	4	33	407	52	338

Rövidítések:
k: nemzetiségi katalógus
B: Bécsbe étedolt tárgyak jegyzéke
l: Néprajzi Múzeum leltárányve

Irodalom

- BAUMANN, Herman – THURNWALD, Richard – WESTERMANN, Diedrich
1940 Völkerkunde von Afrika. Essen, Essener Verlagsanstalt.
- BORSOS Balázs
– 1988 A Teleki-expedíció anyaga a magyar Néprajzi Múzeumban. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, V. évf. 25–30.
– 1990 A Teleki-expedíció fényképei és a fényképezés megjelenése az Afrika-kutatásban. Ethnographia, CI. évf. 2. sz. 315–322.
– 1998 Szafari a pále, pále. A Gróf Teleki Samu vezette expedíció (1887–1888) szerepe és jelentősége Kelet-Afrika néprajzi feltárásában. Budapest, MTA NKL. (Magyar etnológia, 3.)
– 2004 Whose Merit Is It Anyway? The Evaluation of Count Teleki's and Ritter von Höhnel's Roles in the Teleki Expedition to East Africa in 1887–1888. Archiv für Völkerkunde, 54. (Hrsg. Feest Christian F.ebd) Wien: Freunde der Völkerkunde 27–47.
– 2005 Photos of the Teleki Expedition and the Emergence of Photography in African Field-Studies. Volkskunde in Rheinland-Pfalz, Bd. 19. Nr. 2. 113–135.
- BUCHTA, Richard
1881 Die oberen Nilländer. Volkstypen und Landschaften (160 Photographien). Berlin, J. F. Stiehm.
- BURTON, Sir Richard Francis
1966 [1856] First Footsteps in East Africa, or the Exploration of Harrar. London – New York. Montledge & Kegan.
- ECSEDY Csaba
1982 Teleki Sámuel. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon 5. Budapest, Akadémiai Kiadó. 236–237.
- ERDÉLYI Lajos
1977 Teleki Samu Afrikában. Bukarest, Kriterion.
- FARKAS Edit
1988 A Teleki-expedíció botanikai eredményei. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, V. évf. 43–48.
- FEDDERS, Andrew – SALVADORI, Cynthia
1979 Peoples and Cultures of Kenya. Nairobi–London, Transafrica – Rex Collins.
- FLEISCHACKER, H.
1975 Die Anthropologie der Bewohner Afrikas. In BAUMANN, Herman (Hrsg.): Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen I. Wiesbaden, Steiner. 41–134.
- FODOR István
2003 A világ nyelvei és nyelvcsaládjai. Budapest, Tinta.
- FRIZOT, Michael
1998 Die Fotogravüre. In FRIZOT, Michael (Hrsg.): Die neue Geschichte der Fotografie. Köln, Könemann. 228.
- FÜSSI NAGY Géza
1982 Bevezetés az afrikanisztikába. Nyelvi problémák a harmadik világban. Budapest, Tankönyvkiadó.
- GAUTRAND, Jean-Claude
1998 Spontanes Fotografien. Schnappschüsse und Momentaufnahmen. In FRIZOT, Michael (Hrsg.): Die neue Geschichte der Fotografie. Köln, Könemann. 233–241.
- GULLIVER, Pamela – GULLIVER, P. H.
1953 The Central Nilo-Hamites, Ethnographic Survey of Afrika, East Central Africa, Part VII. London, International African Institute.
- HABERLAND, E. – STRAUBE, H.
1979 Nordost-Afrika. In BAUMANN, Herman (Hrsg.): Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen II. Wiesbaden, Steiner. 69–156.
- HILDEBRANDT, J. M.
1878 Ethnographischen Notizen über Wakamba und ihre Nachbarn. Zeitschrift für Ethnologie, Bd. X. 347–406.
- HÖHNEL, Ludwig Ritter von
– 1889a Teleki Samu gróf fölfedezései Afrikában. Budapesti Hírlap, IX. évf. 165. 1–3.
– 1889b Über die hydrographische Zugehörigkeit des Rudolfsee-Gebietes. Petermann's Geographischen Mittheilungen, Bd. XXXV. 233.
– 1889c Zur Hydrographie des Samburu-Seen-Gebietes. Mittheilungen der Kaiserlichen und Königlichen Geographischen Gesellschaft in Wien, Bd. XXXII.
– 1889d Die Afrika-Reise des Grafen Samuel Teleki. Mittheilungen der Kaiserlichen und Königlichen Geographischen Gesellschaft in Wien, Bd. XXXII. 533–566.

- 1890a Bergprofil Sammlung während Graf S. Teleki's Afrika Expedition 1887–88. Wien, K. u. K. Militärischen Geographischen Institut.
 - 1890b Ostäquatorial Afrika zwischen Pangani und dem neu entdeckten Rudolf See. Ergebnisse der Graf S(amuel) Telekischen Expedition 1887–(18)88. Petermann's Geographische Mittheilungen, Ergänzungsheft. 99.
 - 1892a Zum Rudolph See und Stephanie See. Die Forschungsreise des Grafen Samuel Teleki in Ost-Aequatorial Afrika 1887–1888. Wien, Alfred Hölder.
 - 1892b A Rudolf és Stefánia tavakhoz. Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887–1888-ban. I–II. Budapest, Ráth Mór.
 - 1894 Discovery of Lakes Rudolf und Stefanie. A Narrative of Count Samuel Teleki's Exploring and Hunting Expedition in Eastern Equatorial Africa in 1887 & 1888. I–II. London – New York, Longmans Green.
 - 1926 Mein Leben zur See, auf Forschungsreisen und bei Höfe. (Erinnerungen eines österreichischen Seeoffiziers [1857–1909]). Berlin, Reimar Hobbing.
- HUNTINGFORD, G. W. B.
- 1953 The Southern Nilo-Hamites, Ethnographic Survey of Africa. East Central Africa. Part VIII. London, International African Institute.
 - 1963 The Peopling of the Interior of East Africa by Its Modern Inhabitants. In OLIVER, Roland – MATHEW, Gervase (eds.): The History of East Africa I. Oxford, Calderon. 58–93.
 - 1968 [1953] The Northern Nilo-Hamites, Ethnographic Survey of Africa. East Central Africa. Part VI. London, International African Institute.
- JUNKER, Wilhelm
- 1889 Dr. Wilhelm Junkers Reisen in Afrika (1875–78). Nach seiner Tagebüchern unter der Mitwirkung von Richard Buchta, herausgegeben von dem Reisenden. Wien–Olmütz, Eduard Hölzel.
- KÁDÁR Zoltán
- 1988 Teleki Sámuel expedíciójának állattani eredményei. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, V. évf. 37–42.
- KÖHLER, Oswin
- 1975 Geschichte und Probleme der Gliederung der Sprachen Afrikas. In BAUMANN, Herman (Hrsg.): Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen I. Wiesbaden, Steiner. 135–373.
- LÁZÁR István
- 1986 Világjárók, világlátók. Budapest, Móra.
- LIVINGSTONE, David – LIVINGSTONE, Charles
- 1865 Narrative of an Expedition of the Zambesi and its Tributaries, and of the Discovery of the Lakes Shirwa and Nyassa 1858–1864. London, John Murray.
- MURDOCK, George Peter
- 1959 Africa. Its People and Their Culture History. New York – Toronto–London, McGraw-Hill.
- TELEKI Samu, gróf
- 1887–1888 Gróf Teleki Samu afrikai naplója. Special Collections Library, Michigan State University. Mss 94. Internetcím: www.lib.msu.edu/coll/main/africana/spc.htm.
- VAJDA, László
- 1951 Nagy magyar utazók (XIX. század). Budapest, Múvelt Nép.
 - 1954 Adatok a kelet-afrikai pajzsformák ismeretéhez. Néprajzi Értesítő, 36. évf. 215–237.
- XÁNTUS, János
- 1889 Teleki Samu gyűjteménye, Nemzet, 8. évf. 197. sz. reggeli kiad. I.

The Teleki-expedition and the East African collection

In 1887–1888, Hungarian Count Samuel Teleki and a companion, the Austrian Ludwig Ritter von Höhnel, led an expedition to East Africa. Over the course of 3000 kilometers, they discovered Lakes Rudolf and Stephanie (today Lake Turkana and Chew Bahir), and they were the first to see an active volcano (Teleki's Volcano) in the middle of a continent, and surveyed the greater part of the East African Rift Valley, spurring several new theories in volcanology and geology. Teleki was also the first to climb Mount Kilimanjaro to the snow-line at 5300 m, and made the first attempt to ascend Mount Kenya, reaching a height of around 4300 m. Teleki and Höhnel also recorded a great number of observations on the meteorology, flora, fauna, and various tribes of the territories they visited. The scientific results of their venture were published in a series of articles, and in a book, authored by Höhnel. Most Hungarian scientists agree that from a scientific point of view, the Teleki expedition was the most successful of all Hungarian journeys of exploration.

In this article, the author investigates some of the expedition's findings that have a bearing on the science of ethnography. His analysis is based mainly on the collection of objects preserved by the Budapest Museum of Ethnography. The author first gives a general description of Höhnel's most important ethnographic work, then discusses the 400 ethnographic objects collected during the journey, 303 of which are still housed in the collections of the Museum of Ethnography, while the rest are either in storage or in the Museum für Völkerkunde in Vienna. More than half of the collected objects represent the culture of the Kikuyu and Maasai tribes, while the rest is related to some dozen other tribes. The collection consists mainly of arms (38%) and jewellery (34%), interspersed with some utensils, clothes, and tools. The last chapter discusses the expedition's photographic legacy. Though from a technical standpoint, some of the images are of rather poor quality, thematically they are typical of the sorts of pictures taken by the gentleman explorers of the period. The photos of native groups and camp scenes are above standard, and their value to our overall understanding of the ethnography of Africa should not be underestimated. Both the pictures taken during the climb of Kilimanjaro, and those that record the tension in Kikuyuland before the eruption of hostilities there are truly unique. In both these places, Teleki and his companions were the first Europeans to take pictures and hence, to leave us a photographic record of the lands and peoples there. Though only a very few photos were taken in the newly discovered territories, this unfortunate fact does not diminish their documentary value.

„Nem céloim pusztá etnográfiai tárgyak gyűjtése”

Bíró Lajos új-guineai gyűjteménye

Az entomológus¹ Bíró Lajos² 1896 és 1902 között a mai Pápua-Új-Guinea akkor német fennhatóság (A terület gyarmatosításának részleteire a későbbiekben visszatérünk.) alatt álló területén végzett természetrajzi és etnográfiai gyűjtést a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából. 5257 néprajzi tárgya a Néprajzi Múzeum Óceánia-gyűjteményének legnagyobb algyűjteménye,³ amely koraisága mellett a tárgyakhoz csatolt pontos és részletes adatok, valamint a fotók nagy száma és a kézíratos hagyaték miatt is különleges. Jelen tanulmány célja Bíró Lajos életének, gyűjtési módszereinek és gyűjteményének bemutatása,⁴ összevetve azt két másik, a bécsi Museum für Völkerkundében őrzött hasonló gyűjteménnyel.

Bíró Lajos 1856. augusztus 29-én született a Zilah megyei Tasnádon, Bíró Lajos asztalosmester hatodik gyermekeként. Az elemi iskolát szülőfalujában végezte, tanítója, Török Károly nagy szerepet játszott természettudományos érdeklődésének kialakulásában. A zilahi kollégiumban töltött évei alatt – ahol 1875-ben érettségizett – foglalkozott a környék rovarvilágával, és elmélyedt az idegen nyelvű szakirodalomban. Az érettségijét követő nyáron ismerkedett meg a természetvizsgáló szilágynagyfalusi református pappal, Pungur Gyulával,⁵ akinek személye és jelentős rovargyűjteménye szintén nagymértékben befolyásolta későbbi pályáját. Bíró, bár ekkoriban orvosnak vagy mérnöknek készült, családjá anyagi helyzete miatt a teológiai tanulmányokat választotta, remélve, hogy misszionáriusként eljuthat a trópusokra. A debreceni református teológián szintén fontos, későbbi, távoli népek iránti érdeklődését meghatározó ismeretséget kötött Török Józseffel, aki antropológiai előadásain gyakorta hivatkozott J. Lubbock *Történelem előtti idők* című kötetére. Ennek hatására felmerült Bíróban, hogy valamely távoli tájon, a szinte még kőkori körülmények között élő népek közt kutasson, és ezáltal ismerje meg az egykori európai életmódot, mint írja, ettől kezdve akart utazó természetvizsgáló lenni (BÍRÓ 1932. 2.). Szintén Török írt ki pályázatot Debrecen fedezésárnyú rovarainak rendszerezésére, melynek megnyerése után Bíró az ő segítségével került a budapesti református teológiára (1878–1879), hogy tanulmányai mellett a Nemzeti Múzeum Állattárában gyarapíthassa ismereteit. A természettudományok iránti elkötelezettsége miatt, és mert látta, hogy egyetlen missziós társaság sem fogja alkalmazni, Bíró nem fejezte be teológiai tanulmányait. Szíve szerinti tanulmányok végzésére azonban – a szükséges anyagi feltételek hiányában – továbbra sem volt lehetősége, így nevelő lett Dunaörsön, majd Sátoraljaújhelyen. Itt a zempléni tiszti főorvosnál és rovarkutatónál, Chyzer Kornélnál dolgozott, akihez szoros és mély barátság fűzte, és akivel együtt írták meg a megye zoológiai monográfiáját. Bíró ekkor írta meg első tudományos dolgozatát, *Adatok Zemplén vármegye természetrajzi ismeretéhez* címmel (BÍRÓ 1882). Utóbb Chyzer segítségével a budapesti Országos Phylloxera Kísérleti Állomáson kapott ideiglenes filoxerabiztosítási állást, (1881–1886), mellyel párhuzamosan a *Rovartani Lapokat* szerkesztette, és publikált. Állásában

1 Rovarkutató.

2 Bíró Lajos nevének helyesírásáról a szakirodalom eltérően vélekedik, családjá szerint hosszú í-vel kell írni, ezért én is ezt használom.

3 Az itt szereplő tárgyszám a Néprajzi Múzeum nyilvántartásaiban ma (2007) azonosítható Bíró-tárgyak számát jelenti. Azok, valamint a Néprajzi Múzeumban őrzött Bíró-fotók leltári számát, illetve a Bíró-kéziratok azonosítási számát lásd VARGYAS 2000.

4 Munkámban elsősorban a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Tárában őrzött Bíró-hagyaték adataira, a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának anyagára, az életrajzi adatokban pedig az előbbieket mellett a Bodrogi Tibor által szerkesztett kötetre (1987) támaszkodom.

5 Aki Herman Ottó munkatársa volt.

azonban nem véglegesítették, így újra tanító lett Rákospalotán (1886–1888), majd a kecskeméti református kollégiumban (1888–1892). Az itt töltött évek alatt megírta Kecskemét állattani monográfiáját, és különböző rovarani kutatásokat végzett a Tátrában és Erdélyben. A barlangok fényképezésével és rovarfaunájának kutatásával úttörő jelentőségű munkát végzett. 1893-ban végül beiratkozott az ELTE Bölcsészettudományi Karára; és laboránsi fizetéséből, illetve publikációból tartotta fenn magát. Közben szakirodalmat olvasott, tanulmányozta a preparálási módszereket, nyelveket tanult, és gyűjtött. A millenniumi ünnepegsorozatra való készülődés lázában – amikor közreműködésével megszületett az ország faunáját bemutató kiadvány, *A magyar birodalom állatvilága* címmel – már arra készült, hogy ő kezdje meg „a magyar zoológiában az új évezredet... távoli egzotikus tájak természeti újdonságainak megismertetésével” (BÍRÓ 1923. 11). Terve akkor körvonalazódott, amikor a Természettudományi Társulat 1895-ös ülésén az 1893-ban Új-Guineában elhunyt természetrajzi és néprajzi gyűjtőre, Fenichel Sámuelre⁶ emlékeztek, és a gyűjtés folytatását sürgették. Ettől kezdve Herman Ottó támogatására is számíthatott, ami a múzeum vezetőségével szemben igen hasznosnak bizonyult. Státusz hiányában ugyanis a múzeum nem indíthatta útnak saját kutatójaként, hanem megvették tőle 60 000 darabos rovargyűjteményét, hogy meglegyen az induláshoz szükséges összeg. A későbbiekre nézve pedig szerződést kötöttek, hogy átveszik tőle a gyűjtött rovarokat és tárgyakat, azok ellenértékét pedig elküldik Új-Guineába.⁷

Bíró indulása előtt a Néprajzi Osztály munkatársai a lehetőségekhez mérten az etnográfiai gyűjtésre is felkészítették. Betekintést nyert Fenichel gyűjteményébe, megtanult fotózni, és egy jó minőségű, a trópusi klímát is bíró, Watson & Sons gyártmányú fényképezőgépet vásároltak számára, amellyel 13x18 és 6x9 centiméteres üveglemezre lehetett dolgozni. Ehhez egy évre való nyersanyaggal és könyvekkel is ellátták. Tudjuk, hogy útja alatt vele volt a terület néprajzára vonatkozó első összefoglaló mű: Otto Finsch *Etnologische Erfahrungen und Belegstücke aus der Südsee* című könyvének első része, később pedig a többi kötetet is megkapta. Ezenkívül Emil Schmidt *Anthropologische Methoden, Anleitung zum Beobachten und Sammeln für Laboratorium und Reise* című munkája is segítette gyűjtését.

Bíró 1895. november 7-én hagyta el Budapestet. Genovai átszállással, a *Saschen* fedélzetén érkezett Szingapúrba, ahonnan a *Stettin* nevű gőzössel folytatta útját Új-Guineába. 1896. január 1-jén szállt partra Német Új-Guinea kormányzati székhelyén, az Astrolabe-öbölbeli Friedrich-Wilhelmshafenben.⁸

Bíró munkájának árnyaltabb értelmezéséhez érdemes röviden kitérnünk az érintett terület történetére. Új-Guineát két nagy gyarmatosító hatalom, Hollandia és Nagy-Britannia osztotta fel 1824-ben. A hollandoké lett a nyugati terület, mely ma Irian Jaya néven Indonézia része. A déli rész, akkor Brit (ma Pápua) Új-Guinea, pedig az angolok fennhatósága alá került. A számunkra jelen esetben fontosabb rész – Guinea északi területe, Új-Pomeránia, azaz Új-Britannia, Új-Mecklenburg, azaz Új-Írország, az Admiralitás-szigetek, a Bismarck-szigetcsoport, a Salamon-szigetek egy része és Neu-Lauenburg – 1884-től Kaiser Wilhelmsland néven német birtok lett. Ezt a – financiai problémák miatt – egyre csökkenő létszámú hivatalnokgárdával dolgozó Új-Guinea Társaság⁹ vette berbe a kormánytól, és dohányültetvényeket hozott létre maláj és kínai munkásokkal. A kedvezőtlen éghajlat és a nehéz teherviszonyok miatt azonban csak lassú ütemben folyt a terület feltárása, sokáig csak a parton voltak fehérek lakta telepék. Bíró idejében négy ilyen volt, egymástól egy-egy napi hajóútra. A malária miatt az európai népesség harmada folyamatosan betegeskedett, sokan meg is haltak. 1886 és 1890 között 424 hivatalnok fordult meg a

6 Fenichel Sámuel (Nagyenyed, 1868 Stephansort, Új-Guinea, 1893) a bukaresti Nemzeti Múzeum preparátora volt. 1891-ben Alfred Grubauer német műkedvelő ornitológussal Német Új-Guineába, az Astrolabe-öbölbe utazott természetrajzi gyűjtés céljából, elsősorban a paradicsommadár-vadászat kedvéért. Később azonban összeveszték, Fenichel egyedül maradt, és természetrajzi, illetve néprajzi anyag gyűjtésére vonatkozó szolgálatait felajánlotta a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Azonban így is állandó anyagi gondokkal küzdött, tárgyaiból sokszor helyben el kellett adnia. Bonguban a pápuák között lakott, megtanulta nyelveiket, így az állomásozó terepmunka előfutárának is tekinthetjük. 1893-ban Stephansortban hunyt el veselésben. Gyűjteménye, amely a berlini Museum für Völkerkunde közvetítésével került Budapestre, 2460 darab néprajzi tárgyat tartalmaz és harminc fotót. Naplója, levelei, gyűjtőfüzetei és nyelvi feljegyzései az Ethnológiai Adattárban találhatóak. Gyűjteménye egyedülálló, mert tárgyai az akkor még szinte érintetlen kultúrát tükrözik. A Fenichelre vonatkozó anyagot BODROGI Tibor (1954) összegezte. Lásd még WICIMAN 1909–1912. 539. gyűjteményéről pedig VARGYAS 2000. 555–556.

7 A múzeum számára szükségtelen küldeményeket Rosonowszky Frigyes preparátor vette át, és értékesítette Bíró megbízásából.

8 A mai Pápua Új-Guinea, az Astrolabe és a Huon-öböl térségét lásd mellékleletként.

9 1880-ban alakult vállalkozás a déli területek gyarmatosítását kívánta kézben tartani. Első vezetője dr. Otto Finsch volt.

gyarmaton, ebből negyvenegy meghalt, 133 pedig eltűnt vagy lemondott. Mivel pedig a gyarmat nem a vártnak megfelelően jövedelmezett, a kormány 1899-ben átvette az irányítását.¹⁰

Megérkezését követően Bíró a telep orvosánál, Ottó Dempwolffnál lakott. Az első hónapokban a környéken tett kisebb kirándulásokat, melyek során főleg természetrajzi gyűjtéseket végzett. Járt Stephansortban, a Siar-, Beliáu-, Bilibili- és a Graget-szigeten, Gorima és Erima településeken a Gauta-folyó (Gogol) partján, illetve a Hansemann-hegységben.¹¹ 1896. április végén Kärnbach német kereskedővel a Huon-öbölbe utazott, ahol június végéig maradtak, majd szintén együtt mentek Berlinhafenbe (Aitape). Bíró innen bejárta a Hansemann-partot, így Angiel, Tamara, Mabol, Ali és Seleo szigetét, ahol Kärnbach telepe volt (Lemien falu), és gyűjtött. A fehérek által alig lakott területen természetrajzi és etnográfiai szempontból is érintetlen területre lelt, részletesen lejegyezte a tárgyi kultúrára vonatkozó adatokat, és unikális faragványokat szerzett a seleói szellemházból. A gyűjtött anyagot – 542 néprajzi tárgyat – a múzeum vezetőségének nagy örömeire jegyzeteivel együtt hazaküldte. A Néprajzi Tár kutatói, Jankó János, Semayer Vilibáld és Bátky Zsigmond a fellelhető szakirodalom és Bíró jegyzetei alapján tárgytípusonként feldolgozták az anyagot, és 1899-ben *A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményei* sorozat első köteteként közreadták, *Bíró Lajos Német-Új-Guineai (Berlinhafeni) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke (Beschreibender Catalog Der Ethnographischen Sammlung Ludwig Bíró's aus Deutsch-Neu-Guinea [Berlinhafeni])* címen. A kötet nemzetközi elismerést aratott.

Bíró október 9-én visszatért az Astrolabe-öbölbe, és 1897 januárjában az addigra áttelepített kormányzati székhely, Stephansort mellett, Erimában telepedett le. Június elejéig maradt ott. Ez idő alatt a környéken tett kirándulásokat Gorima, Erima, Bongu, Bogadjim, Uom, Wale és Cinyági falvakban, valamint a Hansemann-, Oertzen- és a Konstantin-hegység településein, továbbá Bilibili-, Siar- és Graget-szigeten. Ott találkozott egy hegyi bennszülött csoporttal, a jaba-tamolokkal, akik az európaiak közül csak Bíróval érintkeztek. Stephansortban – amely pár évvel azelőtt a gyarmat központja volt – felkereste Fenichel Sámuel sírját, és elszlatta a gyűjteményével kapcsolatos kételyeket. Fenichel hirtelen halála előtt ugyanis tízezer általa gyűjtött tárgyat említett egy levelében. Ennek azonban csak körülbelül egynegyede érkezett meg a Nemzeti Múzeumba, a közvélemény szerint a hiányzó része elveszett, vagy Nyugat-Európába került. Bíró a helyszínen meggyőződött arról, hogy a hagyatékot megbízhatóan kezelték, így nem vesztetett el belőle semmi, de Fenichel pénz hiányában eladni kényszerült belőle. Ideiglenes oszlopot is állított Fenichel sírjára, amit a Természettudományi Társulat támogatott anyagilag.

Az előző ott-tartózkodásakor és az ekkor gyűjtött tárgyakat (859 darabot) hazaküldte. Jankó János ezek feldolgozását és kiadását később, Fenichel gyűjteményével együtt tervezte. Semayer Vilibáld azonban a berlini néprajzi múzeum anyagát és a szakirodalmat áttekintve bevezetőkkkel és kiegészítésekkel látta el Bíró jegyzeteit, és *A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményei* című sorozat harmadik köteteként közrebocsátották az anyagot, *Bíró Lajos Német-Új-Guineai (Astrolabe-öböl) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke / Beschreibender Catalog der ethnographischen Sammlung Ludwig Bíró's aus Deutsch-Neu-Guinea (Astrolabe-Bai)* címen. Bíró jobban szeretete volna, ha ő maga is a feldolgozás aktív részese lehet, mert tapasztalatai alapján nem mindig értett egyet a szakirodalommal,¹² és őva intett az általánosításoktól. Ezt a kiadványt is osztatlan elismerés fogadta. Amint Jankó Fenichel és Bíró anyagáról írta, „[...] az egész művelt Nyugat elismerését vívták ki vele, s múzeumunkat egyszerre fel-emelték Európa elsőrangú múzeumai sorába [...]” (JANKÓ 2002. 139). A két kiadványnak köszönhetően Bíró gyűjteménye bekerült a köztudatba.¹³

10 A területre vonatkozó későbbi események közül csak néhányat emelek ki: a Németország és Hollandia közti területrendezés 1910-re fejeződött be. 1914-ben ausztrál csapatok foglalták el Rabault, és Ausztrália igazgatása alá vonták Német Új-Guinea egy részét. Az Egyenlítőtől északra fekvő terület a japánok szállták meg. 1919-ben a pápuák vallási szabadságmozgalmaiként terjedni kezdett a kargókultusz, és kitört az aranyláz, melynek hatására megindultak a belső felfedezések. 1942-ben Japán újra megszállt több területet, míg 1946-ban ENSZ-gyámság alá vonták Pápua Új-Guineát. Új-Guineát és Pápúát 1949-ben egyesítették, majd 1964-ban önálló parlamentet alakított az ország. 1971-ben Pápua és Új-Guinea nevet viselte, végül 1975. szeptember 16-án Pápua Új-Guinea néven elnyerte önállóságát.

11 Bíró Lajos új-guineai útjának és gyűjtésének helyszíneit levelei, természetrajzi gyűjtőfüzetei, kirándulási naplói, naptárai és egyéb feljegyzései alapján állítottam össze a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményének 535-ös fontjából. Itt szeretném megköszönni az intézmény hozzájárulását kutatásaimhoz.

12 Például egyes német kutatóknak a díszítésekre vonatkozó általánosan elfogadott értelmezéseivel.

13 A bécsi Museum für Völkerkunde osztályigazgatója, Franz Heger például egy hónapig tanulmányozta az anyagot Budapesten, tudjuk továbbá azt is, hogy Felix von Luschan, a berlini múzeum igazgatóhelyettese is tervezte a gyűjtemény felkeresését, Jankók azonban azt tanácsolták neki, hogy ehhez várja meg Bíró hazaérkezését; hogy végül felkereste-e a múzeumot, nem tudjuk.

Bíró Lajos ezt követően hosszabb ideig, 1897. június 2-án kelt stephansorti levele és 1898. július 27-i, Simbangban való felbukkanása között nem adott életjelt magáról. Ennek a szakirodalom szerinti „sötét lyuknak” (VARGYAS 2000. 558) az eseményei tisztázhatók voltak,¹⁴ ez idő alatt Szingapúrban, illetve Jáván járt, hogy gyógyíttassa magát, Szingapúrban felkereste Buitenzog botanikus kertjét, a helyi múzeumot és annak könyvtárát is, de erről az időszokról később sem számolt be részletesen.

Visszatérése után, 1898. július végétől 1899. szeptember közepéig a Huon-öbölben gyűjtött. Simbangból indulva – ahol a neuendettelsau evangélikus misszió állomásán lakott – tett kisebb utakat Sattelberg környékére a kaikhoz, a bukauákhoz, a Gingala-vidékre, a tengerparti jabimokhoz, a Tami-szigetre, Bubui és Kwálászán falvakba. A térség remek gyűjtési helyül szolgált. Az őslakók ekkor még alig érintkeztek az itt élő néhány telepessel, így Bíró egy érintetlen kultúra anyagát szerezhetette meg. Egyben tárgyelőállító központokra is bukkant, amelyek messze szállították termékeiket. Munkája során figyelmet szentelt a motívumok típusainak és változatainak is. Tárgysorozatokot állított össze, és kismonográfiákat szerkesztett hozzájuk,¹⁵ Bíró maga is erre az anyagra volt a legbüszkébb. Mint írja, itt a fő súlyt az etnológiára helyezte „ötnegyed év alatt” a „legszebb és legteljesebb etnológiai gyűjteményt” (BÍRÓ 1923. 10) állította össze, melyet, ha az írott anyaggal együtt publikálnak, „Új-Guinea akármelyik területéről nem lesz olyan kimerítő anyag [...] Finschhafen a központ mégis mi magyarok fedeztük fel” (BÍRÓ 1923. 157). Az innen származó 1500 darabos gyűjtemény 1900 februárjában érkezett Magyarországra. Az anyag alapján egy harmadik katalógus kiadását tervezték, akár úgy, hogy Bíró egy-két évre hazautazik, és feldolgozza a gyűjteményt. Bíró is reménykedett ebben, úgy tartotta, „Ha közölve lesz, elmondhatjuk, hogy mi magyarok fedeztük fel Új-Guineát.” (BÍRÓ 1900. 17.) A feldolgozásra azonban sem akkor, sem később nem került sor – nem tudni, miért. De mivel egyértelmű, hogy Bíró erre a gyűjteményére volt a legbüszkébb, meg nem valósulása érthető módon rosszul érinthette őt, és talán ez is oka volt, hogy később szakított a néprajzzal.

A Huon-öbölbeli gyűjtés után, nem tudni pontosan, mikor, Bíró Új-Britannia érintésével ismét az Astrolabe-öbölbe utazott, ahol Erimában, Stephansortban és a Graget-szigeten végzett kiegészítő gyűjtést. Itt találkozott Robert Koch¹⁶ későbbi Nobel-díjas német orvossal, aki 1900. január 4-én érkezett Stephansortba, hogy a malária elleni gyógymódot keresse. Bíró – aki ekkoriban betegsége miatt éppen Új-Zélandra készült – összebarátkozott vele, és miután Koch meggyógyította állandó maláriájából és az ahhoz kapcsolódó seblázból, vele tartott új-írországi körútjára. A kirándulás során érintették Gerrit-Denys szigetét, Új-Hannover és a Sandwich-szigeteket. Bíró jegyzeteiből kitérni, hogy részletes adatgyűjtésre nem volt elég ideje, a tárgyak megvásárlására pedig kevesebb lehetősége nyílt, mint tehetősebb utitársainak. Ezzel együtt szép anyagot gyűjtött, melyhez később – itteni származású munkásokat kikérdezve – jegyzeteket is mellékel. Május 30-án érkeztek Herbertshöhébe, ahonnan Bíró a French-szigetekre ment, Peter Hansen dán kopra-kereskedő¹⁷ telepére. A szigeteken már nem talált érdekesebb etnológiai anyagot, de gyűjteménye képet ad a térség anyagi kultúrájáról.

Ezt követően, október elején orvosi tanácsra Ausztráliába utazott, ahová Hansen is elkísérte. Itt felkereste a Blue Mountains akkor még feltáratlan vidékét, és egy november eleji gyűjtőnapló tanúsága szerint Springwoodban, Victoriában és Sydneyben is járt. Valószínűleg egy hónapot töltöttek ott, mielőtt visszaindultak a French-szigetekre. Hazafelé azonban Hansen összeveszett a hajó kapitányával, aki ezért megváltoztatta úti célját, és nem vitte el őket. Bíró Stepshansortban tette partra, ahonnan 1901. január 8-án a Graget-szigetre utazott, a holmijáért pedig csak február közepén, egy büntetőexpedícióval tudott visszatérni a French-szigetekre. Április elején visszatért az Astrolabe-öbölbe, Friedrich-Wilhelmshafenbe, majd az augusztust újra a Graget-szigeten töltötte. Májusban bejárta a Sepik és a Ramu-folyó torkolatvidékét, Potsdamhafent és Bogia vidékét.

Hat év után, 1901. december 27-én indult haza. Útja során érintette Ceylont, Indiát, Ománt és Egyiptomot, végül 1902. január 27-én érkezett meg Budapestre. Sokat elárulnak a közhangulatról Szalay Imrénének, a Nemzeti Múzeum igazgatójának meleg köszöntő szavai: „Hozta Isten a haza szent földjén, amelynek itthon, s a külföldön oly sok dicsőséget szerzett önfeláldozó tudományos működésével.” (Bíró-hagyaték 535/555). Tiszteletére a múzeumok és könyvtárak országos felgyűlője, Fraknói Vilmos püspök adott fogadást, ahol a

14 A Magyar Természettudományi Múzeumban őrzött hagyaték alapján.

15 Az egyik ilyen kismonográfia a fakardokról, a másik pedig a jabim dobokról szól. A kéziratban maradt tanulmányok a Bodrogi Tibor által szerkesztett kötetben, 1987-ben láttak napvilágot (BODROGI 1987).

16 1843–1910, német bakteriológus, 1905-ben Nobel-díjjal tüntették ki.

17 Kopra: a kókuszdió szárított bele.

Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára, a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Múzeum osztályainak képviselői is jelen voltak. A Magyar Néprajzi Társaság, „páratlan néprajzi gyűjtéseit méltányolandó” (BÍRÓ 1923. 26), tiszteletbeli tagjává választotta, és kiállított tárgyai mellett egy BÍRÓ-kiállítás felállítását tervezték. 1902-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárának tiszteletbeli őrévé nevezték ki, mivel egyetemi végzettség hiányában – s egyes feltevések szerint személyes problémák miatt is (Soós é. n. 183) – nem lehetett rendes múzeumi őr. Így rendszeres jóvedelemre tett szert. Jankó János, aki kevéssel korábban azt írta neki: „[...] szerető szívvel, őszinte elismeréssel várjuk mind, de különösen a Népr. Oszt. ide haza!” (BÍRÓ-hagyaték 535/387), nem sokkal BÍRÓ megérkezése előtt hunyt el, így vele már nem tudott találkozni. Herman Ottó cikkben köszöntötte: „minden igaz ember és különösen magyar ember részéről tisztelet és legmelegebb üdvözet illeti a hazatért hőst, BÍRÓ Lajost. [...] Nemzeti tudományos fejlődésünk érdekében teljesítetted önfeláldozó és lelkiismeretes buzgó munkájáért.” (HERMAN 1987. 114.) Új-guineai levelei a *Rovartani Lapok*ban, későbbi tanulmányai pedig ezenkívül a *Természettudományi Közönyben* és a *Természettudományi Füzetekben* jelentek meg. Munkáját a korabeli német kiadványok is elismerték. Hagen¹⁸ *Unter den Papuas* című könyvében kiemeli nagy energiáját, szorgalmát és tudományos precizitását, valamint hozzáteszi, hogy hazatérte után egy összefoglaló munkát várnak tőle tapasztalatairól (HAGEN 1899. 140–141). Arthur Wichmann Német Új-Guinea felfedezéséről szóló 1912-es művében szintén BÍRÓ szorgalmát dicséri, ő azonban a nagy múrlól már lemondott (WICHMANN 1909–1912. 641–642). A Magyar Néprajzi Társaság mellett több egyesület és társaság is tagjául kérte fel. 1926. március 25-én a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Györffy István javaslatára díszdoktorává avatta. Sok helyen tartott ismeretterjesztő előadásokat, jótékonyági céllal is, ezzel azonban hamar felhagyott, mert úgy érezte, hogy az egzotikumról, ha valótlan is, szívesebben hall a közönség, mint a valóságról.

Az elkövetkező években is tett természettajzi gyűjtőutakat, például 1903-ban Máltán és Tunizában, melyekre egészségi okokból is szüksége volt. 1906-ban Krétára utazott, majd 1907-ben Nyugat-Európa természettudományi múzeumait látogatta meg. Többször gyűjtött Erdélyben. 1905-ben a debreceni protestáns kollégium természettajzi tanárnak hívta meg a tanszékre, amit azonban nem fogadott el, arra hivatkozva, hogy természettajzi gyűjtései érdekében nem szeretné lekötni magát. 1918-ban a konstantinápolyi és ankarai múzeum természettajzi anyagát határozta meg, 1928-ban pedig a Balkán-hegységben kutatót. Mivel tiszteletbeli őri fizetése tizenhét év alatt nem változott, 1919-ben (a Tanácsköztársaság ideje alatt) kérvényt írt, hogy rendes őrré nevezzék ki, amit a Közoktatásügyi Népbiztosság meg is tett. A Tanácsköztársaság bukását követően azonban újból tiszteletbeli őrként kellett tevékenykednie. Az első világháború után szeretett volna újra eljutni a trópusokra. Elsősorban Új-Guineára gondolt, az út azonban az első világháború miatt meghiúsult. 1922-ben Panamába, a Chiriqui-hegységbe akart utazni, és természettajzi gyűjtést végezni, de több kivándorló próbált az expedícióra hivatkozva útlevelet szerezni, így az utazás meghiúsult, BÍRÓ soha többé nem jutott el a trópusokra, és továbbra is csak kisebb utakra volt lehetősége.

A BÍRÓ Lajossal foglalkozó szakirodalom minden esetben pótolhatatlan veszteségként említi, hogy BÍRÓ hazaérkezése után már nem foglalkozott etnográfiaival, hanem visszatért a természettudományokhoz (VARGYAS 2000. 559). Ezt megkérdőjelezi egy, a Természettudományi Múzeum történetével foglalkozó kézirat, amely szerint BÍRÓ előbb néprajzi gyűjtését katalogizálta és rendezte, és csak utána kezdett el az állattárban dolgozni (Soós é. n. 188). Erről tanúskodik BÍRÓ egy 1907-es, a főigazgatónak írt levele, mely szerint a néprajzi jegyzeteket összeállította, és 1908-ra „a kéziratral” is el fog készülni (BÍRÓ-hagyaték 535/223). Az irat elsősorban arról hivatott meggyőzni Szalay Imrét, hogy BÍRÓ elvégezte feladatait, és felkészült egy második útra. Erről a bizonyos kéziratról sajnos semmit nem tudunk, és kérdés, hogy napvilágra kerül-e valaha bármely további információ róla. Nem tudjuk azt sem, hogy ez azonos volt-e a harmadikként tervezett Huon-öbölí leírókatalogussal. Német forrásokból (HAGEN 1899. 141; WICHMANN 1909–1912. 642) arra lehet következtetni, hogy BÍRÓ egy nagyobb monográfia megírására készült új-guineai tapasztalatairól és emlékeiről, azonban sajnos egyik sem készült el. Egyedül az Új-Guineából hazairott leveleit adta ki (BÍRÓ 1923; 1932).

1931. szeptember 2-án halt meg Budapesten. A Ke-repesi úti temetőben helyezték örök nyugalomra, a főváros által felajánlott díszsírhelyen. Obeliszkje a 1980-as években eltűnt, és nem sikerült pótolni (vö. VARGYAS 2004. 143). 2004-ben a családja temettette újra.

18 Bernhard Hagen dr. az Astrolabe-Kompagnie orvosaként (1893–1895) néprajzi gyűjtést is végzett.

Bíró helye a gyarmat hétköznapjaiban

A területen élő húsz-harminc főnyi fehér népeiséget kizárólag a gyarmatosítótársaság alkalmazottai és misszionáriusok tették ki, akik a malária miatt csak rövid időt töltöttek a területen, állandóan változtatva a személyi összetételt. Bíró hozzájuk fűződő kapcsolata nem volt felhőtlen; úgy érezte, hogy hivatásos természetbúvárként, aki nem is német, nem nézik jó szemmel. Mindvégig a kívülálló szerepét töltötte be, és kevés befolyással rendelkezett. A gyarmati érdekek és személye közti ilyenformán fennálló ellentéteket nem részletezi mélyebben, de feljegyzéseiből kitűnik az Új-Guinea Társaságról alkotott negatív véleménye, amely szerint az monopolhelyzetét kihasználva nyereszkesedik, és tudományos célokra is csak haszonlesésből áldoz.

Hosszú új-guineai tartózkodása alatt viszont – a tisztviselőktől eltérően – állandó és szoros kapcsolatban állt a tamolokkal.¹⁹ Sok olyan emberrel találkozott, aki korábban még nem látott fehér embert, egyszer el is terjedt a hír, hogy varázsló, mivel naphosszat a mocsarakban kutat. Bírónak több helyi felesége²⁰ is volt, egyikükkel Bilibili szigetén egyedüli fehérként egy pápua faluban lakott, ezért az állomásozó terepmunka előfutárának is tekinthetjük. Az őslakosokról így szerzett tapasztalatai alapján nem értett egyet azon nézettel, hogy ezek a népek „vadak”. A helyiek és az európaiak közti látszólagos differenciát az eltérő körülményekkel magyarázta, ahogy megfogalmazza: „Az ember mindenütt ember, az általános emberi mindenütt egyformán nyilatkozik meg szellemi és erkölcsi életében.” (BODROGI 1987. 199.) Mindig igyekezett saját viszonyainak megfelelően tekinteni rájuk, és elítélte a fensőbbeséges hozzáállást. Az evolucionizmus tanait vallva a pápuák életét kőkorszakinak és idillien egyszerűnek tartotta, és bár az európai kultúra képviselőjeként érkezett a területre, megkérdőjelezte a fehérek előjogait és azt, hogy kedvező, ha a „civilizáció” képviselőiként beavatkoznak a hagyományos életmódba: „Lelkiismereti kérdésnek tolu fel, hogy idejöttömmel én is részese leszek annak a majdani sok rossznak, mely az itteni természeti népeket is fogja pusztítani. Régi tapasztalat, hogy a civilizáció öl, népeket pusztít ki.” (BÍRÓ 1932. 182.)

Mint a helyiekhez közel álló személy, a közöttük és a telepések között felmerülő, leginkább félreértésekből adódó nézeteltéréseket többször segített elsimítani. Például amikor a bennszülöttek megölték egy fehér kormányzót, és mivel közöttük az általános felelősség elve volt gyakorlatban, mindenki rettegett – így a bilibiliek is – a fehérek bosszújától. Mivel a Bilibili-sziget meghatározó volt a partvidék lakosságának gondolkodásában, a misszionáriusok Bíró-t küldték a megnyugtató-sukra. Szintén a bilibiliekkel történt az az eset, amikor a szemközti parton lévő termőföldjüket dézsmáló munkásokkal és katonákkal szemben fehér bizalmasuktól, Bírótól kértek segítséget, aki az alkormányzóhoz fordult.²¹

Bíró Lajos, a tudós és gyűjtő

Néprajzi anyaga mellett Bíró természetrajzi gyűjtése több mint kétszázezer állatot számlál, amelynek feldolgozásán több bel- és külföldi kutató dolgozott, és több mint százötven tudományos cikk született róla. Az anyagból 2400 addig ismeretlen állatfajt írtak le, amelyből közel 250 faj és tizenhét állatnem őrzi nevét.²² Botanikai gyűjteménye további 130 új fajt, tizennégy alnemet tartalmaz. Bíró természettudományos munkájának értékét Hagen sokat idézett, de idejét nem múlt sorai fejezik ki legméltóbban: „Csak egy olyat ismerek, a magyar Bíró Lajost, aki nagy energiával, vasszorgalommal és tudományos rátermettséggel végezte gyarmatunk állattani kutatását. A német zoológia eddig elkerülte Kaiser-Wilhelmslandot. Nekem igazán álmomban sem jut eszembe, hogy a tudomány egyetemessége ellen a legkisebbet is szóljak; ellenkezőleg, örömmel üdvözlöm, ha idegen kutatók a mi gyarmatunk területét feldolgozni segítenek, és ezzel a mi német hazai tudósainkat versenyre hívják és ösztönzik. De Német Új-Guineában ilyenek után hiába tekintek, és így most kérdeznem kell: hol maradnak a mi fiatal zoológusaink? Miért hagyják a földkerekség állattanilag legérdekesebb vidékén, méghozzá német gyarmaton el-

19 Ahogy a helyi pápuák nevezték magukat.

20 A telepeseknél megszokott volt, hogy európai nők hiányában a pápuák közül választottak feleségeket, nem utolsósorban a háztartási teendők elvégzésére, amely házasságok természetesen nem keresztény szertások szerint kötöttek, éppen ezért az európai normák szerint nem is tekintették hivatalosnak. De volt, aki nyíltan vállalta feleségeit és féléver gyermekeit. Bíró feleségeit a helyi szokásnak megfelelően nem vitte magával, amikor elköltözött.

21 Ezért a szolgálatáért kapta feleségül a helyi Másziszt.

22 Például Bíró, Bíróella, Bíróguineus, Bíróia, Bírólagria, Bíró-Lajosia, Bírónum, Bíróonpalpus, Bírópetris, Bíróum, Pseudobíronium.

veszni a kutatás elsőségének dicsőségét? Nem megszegényítő-e a mi német természettudományos vállalkozó szellemünkre, hogy olyan vidékeket, amelyek már tizenöt év óta német lobogó alatt állnak, zoológiailag egy magyar tanár tár fel, és hogy a Természetrzaji Füzetek, a Magyar Nemzeti Múzeum folyóirata válik Német Új-Guineáról a tudás gyújtópontjává?” (HAGEN 1899. 79.)

Az etnológia tekintetében azt kell figyelembe vennünk, hogy a korabeli gyűjtemények elsősorban természettudósok, orvosok, misszionáriusok vagy kereskedők, azaz alkalmi gyűjtők révén kerültek a múzeumokba. Az új-guineai gyarmaton akkoriban Bíró volt az egyetlen „hivatásos” gyűjtő, más európaiak általában a helyiekkel szereztek be a tárgyakat. A Német Új-Guinea Társaság alkalmazottait szerződés is kötötte, hogy kizárólag munkaadójuk számára gyűjthetnek. Bíró szerződése szerint természetrzaji és néprzaji gyűjtés céljával érkezett, de több megjegyzésre alapozva kitűnik, hogy ez utóbbi kevésbé volt lényeges a múzeum számára, és persze kevésbé is értett hozzá. De, amint írja, „Akaratlanul is néprzaji gyűjtővé válik itt mindenki, azá teszi még a kíváncsiság is, hogy a bennszülöttektől valami érdekeset, újat megtudjon... Az igaz, hogy eddig zoológusnak indultam, azzal a céllal jöttem ide is, de hát itten mégis a legérdekesebb élőlény az ember.” (BÍRÓ 1932. 260.) A tárgyak beszerzésénél sokszor elengedhetetlen volt a közvetítők segítségével, a helyi kereskedelemre ugyanis az volt jellemző, hogy egy-egy ember csak a második faluig vihetett árut, így egy-egy árucikk több közvetítőn keresztül nagy utat tehetett meg. Bíró is szerzett be közvetítők által messzebről származó tárgyakat. Egyes tárgyakat pedig csak európai tráderek (kereskedők) által tudott beszerezni, öt-hatszoros áron, azonban ezekben az esetekben is felderítette a tárgyak származási helyét és pontos adatait (BODROGI 1987. 121). Nemegyszer igen leleményesen, ahogyan például az új-írországi gyűjtés esetében is. Amikor az új-írországi munkások nem akarták elmondani a malangan szobor részeinek megnevezését, jabim szolgálóit hívta segítségül, őket faggatva a megnevezésekről, és dicsérve nyelvüket, mire az új-írországiak sem akartak lemaradni (BODROGI 1987. 311–312). Precizitását tehát kamatoztatta a néprzajban is: „[...] nem is volt céлом pusztá etnográfiai tárgyak gyűjtése, nekem néprzaji megfigyelések a fontosabbak, név és adat, és minden, amit róluk, tamolokról elmondani tudnak” (BÍRÓ 1932. 81). Úgy vélte, a tárgyi kultúrát kontextusában kell vizsgálni, és nem szabad elveszteni „a néplelket”, valamint ismerni kell a tárgyak belső értékét is, nehogy hibázzon a gyűjtő: „Maglehet, hogy ahhoz hasonló tapintatlanságot követtünk el, mintha egy tamol minálunk azt a kíváncsiságát fejezné ki, hogy adjuk el neki egy kis késért az oltári szentséget. Náluk is vannak ilyen megszentelt tárgyak, ha igénytelen fa- vagy kőtárgy is az.” (BODROGI 1987. 180.) A jegyzetelést nagyon fontosnak tartotta: „Írni, írni, minél többet írni, az a fő, mert más csak a feljegyzés után értesül mindenről.” (Bíró-hagyaték 535/71.) Úgy gondolta, csak a jól dokumentált tárgyaknak, helyszíneknek és eseményeknek lehet kellő hitele, és ez adhat megalapozott tudományos „bizonyítékot” az utókor számára. „A gyűjtött anyagnál nagyobb becse van előttem az írott anyagnak, ami még most feldolgozatlan ugyan, de serényen dolgozom rajta... Az volna a legnagyobb örömem, ha majdn elmondhatnók, hogy bár majdnem egy évtizedig itt Finschhafenben volt a német telepítés súlypontja, minden tudományos expedíció kiinduló helye, mégis csak a feljegyzések fedezték föl e vidéket a tudománynak.” (BODROGI 1987. 123.) A pontos származási helyen túl feljegyezte a tárgyak több helyi elnevezését, anyagát, készítőjét, készítésének módját, használatát és díszítéseinek jelentését is. Ez utóbbit, mint írja, sok etnográfus elfelejti megkérdezni, és utóbb csak találgat. Hogy feljegyzései sokkal részletesebbek és precízebbek voltak más korabeli gyűjtőkénél, azt a második leírókatalógust előszóló ellátó Semayer Vilibáld így fogalmazta meg: „[...] az Új-Guinea földjén előtte járt kutatók adatait egyszerűen megerősíti, avagy tudományos biztosságig viszi, mindig szolgál egy-egy finomabb vonással, mely miatt megfigyelései még ezekben az esetekben is rendkívül becsesek” (BÍRÓ 1901. 3). A múzeum szakemberei nagyra értékelték jegyzeteit: „ilyen ésszerűen és türelmesen gyűjtött néprzaji tárgyakat ritkán látni s hozzá a pompás leírás...” – írja neki 1897-ben Szalay Imre, a múzeum igazgatója (Bíró-hagyaték 535/555). És bár Emese Molnar-Bagley szerint eredetileg nem várták el az ilyen mélységű dokumentációt, Jankó a Bíró-gyűjteményben ezeket a pontos feljegyzéseket tekintette a legfőbb értéknek, a többi múzeumtól eltérő újdonságnak, ami az addigi gyűjtésekből hiányzott. Ezért kérte, hogy csak olyat gyűjtsön, amihez pontos és részletes leírásokat is tud mellékelni (Bíró-hagyaték 535/387). Így ha Bíró nem mellékelte írott anyagot, kevesebb honoráriumot kapott, amikor pedig úgy tűnt, hogy nehezelt ezért, így békítették: „látja már milyen lényeges értéket tulajdonítunk magyarázatainak...” (Bíró-hagyaték 535/555). A múzeum vezetőségének ez a fajta, a bevett gyűjtési gyakorlaton túlmúl meg gondolkodása talán abból eredeztethető, hogy jóval kevesebb lehetősége nyílt gyűjtemények megszerzésére, mint más, nyugat-európai intézményeknek, ezért ily módon akartak különlegeset nyújtani (Bíró-hagyaték 535/387).

A Bíró által gyűjtött tárgyak mellett a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára több nyelvtani feljegyzését (ltsz.: EA 4721, 4722), a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteménye pedig feljegyzései mellett az általa használt nyomtatott nyelvgyűjtési segédkönyveket őrzi. A szógyűjtéshez Bíró először a magyar fonetika szerint jegyezte le a pápua kiejtősmódot, mellyel ábécét készített, jegyzetei ezek segítségével értelmezhetők. Szószedeteiben egy-egy téma, például ruhafélék, vallás, földművelés stb. szavait gyűjtötte össze tematikusan, egy esetben pedig különböző falvak azonos jelentésű szavait sorakoztatta fel egymás mellé. „Nyelvészeti és ezzel kapcsolatban néplélektani anyagkészlete úgyszólván páratlan gazdagságú s ezen adatainak értékét növeli az, hogy nyelvészeti anyagát nem szótárszerűen, hanem mindig tárgyakhoz kötve gyűjtötte, a mi csak az által vált lehetségessé, hogy a vidéken dívó sokféle nyelvjárás egyikét-másikát... alaposan bírja” – értékeli Bíró tudományos teljesítményét Semayer Vilibáld a második leírókatalógus bevezetőjében (BÍRÓ 1901. 3). Loukota tanulmánya szerint az általa kutatott nyelvekből mára sok kihalt, és nem sokat tudunk róluk, Bíró anyaga viszont ebből a szempontból is jól hasznosítható (LOUKOTA 1958. 433).

Az adott körülmények közötti gyűjtés problémájáról Bíró így vall: „Hogy milyen nehézségek között ment ez a gyűjtés, azt elképzelni is bajos. Csak az segített benne, hogy mindent rögtön feljegyeztem, vonatkozásával együtt, s később helyesbítettem. Most mulatságos látnom, hogy mások is beleesnek azokba a tévedésekbe, amiken én keresztülmentem, mint ahogy a hittérítő néhány szónyi jegyzetét látom, hogy a házra azt a jelentést írta fel: lázbeteg, a fésűre: erdő, a kókuszdióra: út. Alkalmassint az elsöbben beteg feküdt, a fésűdízítöfűvet az erdőn szedte, a kókuszat az útról vette fel.” (BODROGI 1987. 98.)

Mint fentebb már említettük, Bíró még Magyarországon megtanult fotózni, és később könyvek segítségével finomította tudását. Stirling János a fényképező néprajzkutatókról szóló cikksorozatában a következőket írja: „[...] természetes környezetben, természetes ekállításokra törekedett, amelyet azért is fontos megemlítenünk, mert a kor európai fényképészei ekkoriban még teatralisfestői hatásokat igyekeztek elérni, a fotográfia önálló kifejezési formáját csak nagyon kevesen találták meg, és még kevesebben alkalmazták tudatosan” (STIRLING 1981. 210). A Néprajzi Múzeum Bírótól több mint háromszáz fotót őrzi, és a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Tárában is található közel ötszáz fotója. Az általa készített fotókhoz is igyekezett részletes információkat mellékelni: „Nem lényeges ugyan, hogy minden apróságot feljegyezzenek a hazaküldött képekhez, még az egyes bennszülöttek neveit is felírjam, korszakot alkotó, világrendítő események nem fűződnek azokhoz. De arra se látok okot, hogy miért ne tegyem? Egyes apróságban sokszor igen jellemző vonásokat találok magam is, más tán még hasznavehetőbbet is fedez fel köztük. Sőt azt hiszem, hogy épen a képekhez fűzött apró megjegyzések teszik e fényképfelvételeket, ha nem is használhatóvá, de legalább némileg értékessé.” (ltsz.: EA 4718.) Fotói különösen értékesek, mivel a pápuák félték a fényképezéstől (azt gondolván, hogy az elrabolja a lelkiüket), Bírónak ennek ellenére megengedték a fotografálást. Jól sikerült antropológiai felvételei közül azonban egyszer például pénzsűke miatt el kellett adnia huszonkét darabot Kärnbach kereskedőnek, mivel állandó anyagi gondokkal küzdött, ami nehezítette a gyűjtést. Nehézséget jelentett, hogy az időjárás miatt sokszor tönkrementek természetrajzi gyűjtései is, s ezek pótlása időkieséssel járt. Többször említi, hogy ha például német múzeumoknak gyűjtene, jobban megfizetnék. Egyszer konkrét ajánlatot is kapott (Bíró-hagyaték 535/690), amit azonban visszautasított, mert a magyar tudomány hírnevét akarta öregbíteni gyűjteményével Bíró-hagyaték 535/284).

Bíró az etnográfiaiban járatlan gyűjtőként indult Új-Guineába. Útja során az osztály dolgozóitól igyekezett útmutatást szerezni a megfelelő gyűjtés érdekében, leveleiből azonban az derül ki, hogy hiába (BODROGI 1987. 294–295, 289). Jankó egyik levelében ezt így magyarázza: „az a terület, melyen ön él, hemzseg az ethnographiai ujságok millióitól” Bíró-hagyaték 535/387), így tehát saját belátására bízzák a gyűjtést, mindössze azt tanácsolják, hogy inkább kevesebb helyről szerezzen anyagot, de ott minél teljesebben térképezze fel a tárgyi kultúrát (Bíró-hagyaték 535/387). Bíró nem sokkal Új-Guineába érkezése után már arra a következtetésre jutott, hogy gyűjtés tekintetében konkrét célokat kell maga elé tűznie.

Így tehát részben a Néprajzi Osztály tanácsára, részben a saját maga által kitűzött célt követve a Huon- és az Astrolabe-öbölből szerezte be a legtöbb etnográfiai anyagot. Ezekből az Astrolabe-öböliek többsége napvilágot látott a második, a Hansemann-parti, a berlinhafeni pedig az első leírókatalógusban. A gyűjtött tárgyak mennyiségét nyilvánvalóan az ott eltöltött időtartam hossza is befolyásolta, bár úgy tűnik, nem ez volt elsősorban a meghatározó, ugyanis Bíró például az Astrolabe-öbölben összesen körülbelül tíz hónapot töltött, s eközben mintegy 1500 tárgyat gyűjtött, a Hansemann-parton pedig négy hónapot, ahol harmadannyi tárgy került a gyűj-

teményébe, mint az Astrolabe-öbölben. Ezzel szemben szembeötlő, hogy Új-Mecklenburgból, Új-Írországból, a Salamon-szigetektől és Új-Hannoverből (ezeket a területeket a könnyebb értelmezhetőség kedvéért az 1. ábra egyben ábrázolja, tehát azokról a helyekről, ahol Robert Kochal járt, megközelítőleg ugyanennyi néprajzi tárgyat szerzett, pedig ez az út az utazással együtt alig volt kényelmes. Hozzá kell tenni azonban, hogy ezeken a területeken, mivel nem volt idő személyes gyűjtésre, Bíró kénytelen volt helybeli kereskedőktől vásárolni. Pénzügyi okokból azonban számára ennek a lehetőségei is korlátozottak voltak. Az innen származó anyag mennyiségét összehasonlítva a többi, olyan területről beszerzett tárgycsoporttal, ahol Bíró gyűjtésének nem voltak időkorlátai, azaz szabadon döntött arról, hogy mennyi időt tölt egy-egy helyen, úgy tűnik, a gyűjtés mennyiségi eredményeiben jelentős szerepet játszott az, hogy sokkal időigényesebb volt személyesen beszerezni a tárgyakat, és a hozzájuk kapcsolódó információknak külön-külön utánajárni – amit ő minden esetben meg is tett –, mint kereskedőktől felvásárolni az anyagot. Tehát ha Bíró mindenütt a legkevesebb utánajárással megvette volna, amit kínáltak neki, sokkal nagyobb gyűjteményt küldhetett volna Budapestre. Ő azonban – saját indíttatásra és később külső hatásra is – nagyobb hangsúlyt fektetett a feljegyzésekre, amelyek ugyan korlátozták az idejét, de gyűjteményének különös értékét adják, főként a korabeli gyűjteményekhez hasonlítva. Mindemellett gyűjteménye tárgyainak számát tekintve (5257) is kiemelkedő, bár azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy Bíró a többi korabeli gyűjtőhöz képest több időt töltött Új-Guinea területén.

A Bíró-gyűjtemény tárgycsoportok szempontjából is tanulságos képet mutat. Ennek bemutatásához a leírókatalógusok tárgyfelosztását vettük alapul. Ez a következő: különféle ruházat, öltözetkiegészítők, ékszerek, háztartási eszközök, élvezeti cikkekhez kapcsolódó tárgyak (mészportartók, mésznyaló lapátkák), kultikus tárgyak (szobrok, maszkok, amulettek, varázsszerek), fegyverek, építkezéshez és hajózáshoz kapcsolódó tárgyak, balták, hang- és táncszerek, halász-, vadász- és földműveseszközök, továbbá berendezési tárgyak és gyermekjátékok. Ezek arányát a 2. ábra szemlélteti.

A Bíró-gyűjteményben legnagyobb arányban fegyverek és ékszerek vannak, feltehetőleg azért, mert a korabeli tudományosság ezeket tekintette az őslakók életét leginkább jellemző tárgyakként, és mert ezeket egyszerűbb volt megszerezni. A pápuák is ezeket kínálták inkább eladásra. Gyűjteményében magas arányban vannak még háztartási eszközök, edények, különböző tároló- és evőeszközök is. Ezeknél kisebb a később külön is kiemelendő balták és például a gyermekjátékok száma, a többi tárgytípus pedig még kisebb arányban található meg. Az európai szemnek is „szép”, látványos tárgyakból, így a kultikus tárgyakból, az építkezéshez vagy a hajózáshoz kapcsolódó darabokból kevesebbet gyűjtött. Igaz, ez utóbbi két tárgycsoportnál figyelembe kell venni, hogy szállításuk is nehezebb és költségesebb volt. A gyűjtött tárgycsoportok arányainak illetően alakulását a tudatos gyűjtési koncepción kívül tehát nagyban befolyásolták Bíró szűkös anyagi lehetőségei is.

Ahhoz, hogy Bíró gyűjteményét szélesebb, nemzetközi kontextusban is értékelni tudjuk, érdeemes más, ugyanazon vidékekről származó gyűjteményekkel összevetni. Erre a célra a bécsi Museum für Völkerkunde Óceánia-gyűjteményéből Ottó Finsch és Rudolf Pösch gyűjteményét választottuk ki egyfelől, mert egyikük a Bíró-gyűjteménynél valamivel korábbi, a másikuk pedig későbbi, ám gyűjtési idejük nem sokkal tér el amazétól, másfelől, mert annak a múzeumnak gyűjtötték, amelynek fejlődése leginkább összefonódott a Néprajzi Múzeuméval.²³

Otto Finsch és német új-guineai gyűjteménye

Az 1839-ben született német ornitológus és utazó 1861-ben a leideni múzeumnál a gerinces állatok tanulmányozásával foglalkozott, majd 1864–1878 között a brémai természetrajzi-etnológiai múzeum igazgatója volt. Beutazta Európa nagy részét, majd Észak-Amerikát, Nyugat-Szibériát, Új-Zélandot, majd 1884–1885-ben Új-Guinea északkeleti partvidékét, ahol a gyarmatosítást irányította. 1898-ben kinevezték a leideni Rijksmuseum voor Volkenkunde (a néprajzi múzeum) ornitológiai osztályának igazgatójává, 1904-ben pedig a braunschweigi Városi Múzeum igazgatójának, ahol 1917-ben bekövetkezett haláláig töltötte be a posztot. Ásvány-, zoológiai, botanikai és antropológiai gyűjteményének nagy része a berlini Mu-

23 Ehhez az OTKA (T 32125) pályázatával 2002-ben Bécsben mértem fel a két kutató anyagát a leltárkönyvek alapján. A munkába a Néprajzi Múzeum Nemzetközi Osztálya vont be, amit ezúton is köszönök.

seum für Völkerkundéba került. Jelen dolgozatunkban kizárólag a bécsi Museum für Völkerkunde anyagára támaszkodunk, amelyet Adolf von Bachofen vásárolt meg a bécsi Királyi és Császári Múzeum számára. A gyűjtemény 513 darabja az új-guineai déli és északi partvidékről, valamint Új-Britanniából, Új-Írországból, az Admirális- és a Salamon-szigetéről származik. Ezt egészíti ki az 1914-es német új-guineai útjáról a bécsi múzeumba került 584 tárgy.²⁴

Finsch *Ethnologische Erfahrungen und Belegstücke aus der Südsee* című műve betekintést nyújt gondolkodásmódjába és munkamódszerébe. A korabeli európai tudományos felfogással egybehangozóan a kőkori állapotot kívánta megőrizni „az úgynevezett természeti népeknél”, még mielőtt teljesen elenyészik (FINSCH 1888. 4). Lényeges kiemelni, hogy fontosnak tartotta a tárgyak beszerzési helyének pontos megjelölését, tekintettel arra, hogy a néprajzi jellegzetességek területenként eltérők, így e nélkül az adat nélkül csökken a tudományos értékük. De felhívja a figyelmet ennek a széles területeket átfogó kereskedelemből adódó nehézségeire is. Hangsúlyozza azt is, hogy adott tudományos gyűjtemény értékét nem a mennyiség, hanem a minőség határozza meg, és hogy a tárgyakhoz kapcsolódó jegyzetanyag is alapvető fontosságú, még ha ezt sok gyűjtő figyelmen kívül hagyja is (FINSCH 1888. 4–6).

Finsch és Bíró szemléletmódját illetően tehát több tekintetben is párhuzam vonható. Mindketten az evolucionizmus híveként érkeztek a terepre, ahol a kőkorszaki kultúráról igyekeztek minél többet feljegyezni, mivel úgy vélték, hogy mindez hamarosan eltűnik. Figyelembe véve a Bíró egy évtizeddel megelőző Finsch módszereit és azt, hogy Bíró szeretettel forgatta Finsch műveit, Bíró igénye a tárgyak pontos beszerzési helyének feljegyzésére véleményem szerint elsősorban Finsch hatásának tekinthető. Annál is inkább, mivel tudjuk, hogy az őt megelőző Fenichel jegyzeteiben legtöbbször csak az általános „Német Új-Guinea” megnevezés szerepel gyűjtési helyként.

Rudolf Pöch és német új-guineai gyűjteménye

A másik jelentős korabeli bécsi gyűjtemény az 1870-ben született Rudolf Pöch orvos, antropológus, etnológustól származik. Pöch orvosi tanulmányait és kutatásait követően 1900–1901-ben Felix von Luschnann hallgatott antropológiát és etnográfát a berlini egyetemen, és emellett a berlini múzeum Afrika- és Óceánia-gyűjteményében dolgozott. 1910-ben doktorált antropológiából és etnológiából a bécsi egyetemen, majd filozófiából Münchenben. 1919-ben nevezték ki az antropológia és az etnológia professzorának, az Osztrák Tudományos Akadémia pedig levelező tagjának választotta. Pöch 1904 és 1906 között a Császári Tudományos Akadémia megbízásából gyűjtött Német, illetve Brit és Holland Új-Guineában. Kutatásaiból számunkra a Német Új-Guinea területén töltött körülbelül kilenc hónap (1904. június 6.–1905. március 25.), illetve a Bismarck-szigeteken, Új-Mecklenburgban és Új-Britanniában töltött körülbelül három hónap (1905. március 26.–június 21.) a fontos. Német Új-Guineában gyűjtött a monumbók között, Potsdamhagen környékén, Manamban, Watamban az Augusta-folyónál, a kaik között, Sattelbergben Keyser misszionárius segítségével, valamint az Astrolabe- és a Huon-öbölben. A gyűjtést egyedül végezte, saját pénzen utazott, és szerezte be etnográfiai, antropológiai és természettudományos anyagát, melyet Anton Dreher vett meg, és ajándékozott a bécsi múzeumnak, amelynek ez a legnagyobb Óceániából származó gyűjteménye. 3768 néprajzi tárgyából 2289 származik Brit Új-Guineából, 1083 pedig a volt német fennhatóság területről, Monumbóból 444 darab, Manamból 112 darab, kai területről pedig 153 darab, melyek a további összehasonlítás alapjai lehetnek. Gyűjtési módszereivel kapcsolatban kiemelik, hogy feljegyezte a tárgyak helyi nevét, az előállítás helyét (hogy a kereskedelmi körzeteket felmérhesse), továbbá az alapanyag származási helyét, a tárgyak tulajdonjogát, illetve hogy férfi vagy nő készítette-e az adott tárgyat (SZILVÁSSY et al. 1980. 759). Elméleti síkon Pöch is az evolucionizmus tanait vallotta, és meg volt győződve az európai kultúrfölényéről, és arról hogy a „vadak” a fejlődésnek egy alacsonyabb fokán rekedtek meg (KIRCHENGAST–WEIS 2001. 379).

24 Finsch gyűjteményével kapcsolatban érdekes adat, hogy a Néprajzi Múzeum irattárában hét, Otto Finsch által 1891–1892-ben Xántus Jánosnak, a Néprajzi Osztály akkori vezetőjének írott levél is található. Ezekből kiderül, hogy Új-Guineából származó gyűjteményének egy pontosan meg nem határozott részét Budapestre szeretne volna eladni. Finsch biztatta Xántust, aki valószínűleg pénzügyi okokra hivatkozva visszautasította az ajánlatot, hogy keressen egy mecénást. Sőt budapesti tartózkodása során ő maga beszélt Zichy Jenő gróffal, és mint írja, „felkeltette érdeklődését az etnográfia iránt”. Finsch leveleiből kiderül, hogy Xántus másik oka az elutasításra a helyhiány volt. Hiába biztatta Finsch, hogy mindkét probléma megoldható, a gyűjteményvásárlás nem jött létre (NMI 3/1891, 1/1892).

A három gyűjtő és gyűjteménye

A három gyűjtemény összehasonlításához értelemszerűen Finsch és Pöch bécsi gyűjteményének azon részeit vettük figyelembe, amelyek a Bíró által is bejárt területekről származnak. Így Finschnek a Huon- és az Astrolabe-öbölből, a Hansemann-partról, a Sepik-folyó körzetéből, Új-Írországból, valamint Új-Mecklenburgból származó tárgyait, Pöch gyűjteményéből pedig a Huon- és az Astrolabe-öbölben, a Hansemann-parton, a Sepik körzetében, Új-Írországból és Új-Britanniában, valamint a Salamon-szigeteken szerzett tárgyait vizsgáltuk.

A három gyűjtemény közül Finsch első gyűjtése a legkorábbi (1884–1885), ezt követte Bíróé (1896–1902), majd Pöché (1904–1906), és második gyűjtése 1914-ben. Hármuk közül messze Bíró tartózkodott a leghosszabb ideig Német Új-Guinea területén, továbbá Finschell ellentétben ő és Pöch teljes idejüket a gyűjtésnek szentelhették. Ugyanakkor Bíró és Pöch gyűjteményének összehasonlításánál azt is figyelembe kell vennünk, hogy Pöch útjának célja konkrétan antropológiai és etnográfiai gyűjtés volt, Bírónak ezzel szemben zoológiai anyag beszerzése is feladata volt.

A terepen töltött idő hosszában Bíró „javára mutatkozó előnnyel” szemben a két másik kutató anyagi lehetőségei messze meghaladták az övét. Jobb anyagi körülmények közül indultak, és útjuk során sem szűkölködtek, meg tudták venni a kívánt tárgyakat, és csak hazaérkezésük után adták el a gyűjteményüket egy-egy mecénásnak (Finschet a Humboldt-Stiftung támogatta). Bíró ezzel szemben kizárólag a Magyar Nemzeti Múzeum hol megérkező, hol elmaradó csekkjeire volt utalva, ami nem csupán korlátozta lehetőségeit, hanem alapjában labilissá tette anyagi helyzetét. Bizonyos tárgyakat egyáltalán nem tudott megvásárolni (ahogy például az új-írországi gyűjtemény esetében is), segédekkel sem tudott megfizetni, sokszor a gyarmati szokásoknak megfelelően elvárt három háztartási alkalmazottat sem. Ezzel szemben Finsch rendelkezésére egy egész gőzös állt, 111 tonna rakodótérrel és tizennégy fős legénységgel (FINSCH 1888. 6).

A gyűjtemények területi megoszlását vizsgálva azt látjuk, hogy az európaiak által alig lakott, gyűjtés szempontjából érintetlen Hansemann-partról (3. ábra) és a közeli szigetekről, így Angiel, Tamara, Mabol, Ali és Seleo szigetéről Bíró 542 tárgyat gyűjtött, Finsch innen származó bécsi gyűjteménye öt darabos, Pöché pedig ötvennégy.

Bíró Astrolabe-öbölből származó gyűjteménye körülbelül 1500 darabból áll, Erímából kiindulva Gorima, Erima, Bongu, Bogadjim, Uom, Wale és Cinyági falvakat, az Oertzen- és a Konstantin-hegység településeit, valamint a Bilibili-, a Siar- és a Graget-szigetet látogatta meg.²⁵ Ezen a területen Bilibili-sziget az egyetlen hely, ahol mindhárom gyűjtő járt. Finsch ezenkívül a következő Bíró által is érintett területeken fordult meg: Bogagyí, Bongu falvakban, valamint Graget-szigeten, Pöch pedig a Siar-szigeten és Manamban. Bíró és Pöch legnagyobb arányban fegyvereket gyűjtött, Finsch pedig ezenkívül ékszerket. Bíró szintén sok ékszert, kimagasló arányban háztartási eszközt szerzett be. Pöch a fegyverek, ékszerek mellett itt is sok, zenéhez és tánchoz kapcsolódó eszközt gyűjtött (4. ábra).

A telepések által alig lakott, szinte érintetlen anyagi kultúrával rendelkező Huon-öböl vidéke ugyancsak kiváló gyűjtési terepet kínált Bíró számára, aki összesen 1500 tárgyat gyűjtött Sattelberg környékén a kaiknál, a bukauáknál, a Gingala vidéken, a tengerparti jabimoknál, a Tami-szigeten, valamint Bubui és Kwálászán falvakban. A Huon-öböl területén, a Tami-szigeten és a jabim vidéken mindhárom gyűjtő járt, Pöch és Bíró ezenkívül a kai, a bukaua és a poum vidéken is. A Huon-öböl vidékéről legnagyobb arányban mindhárom gyűjteménybe ékszerek és fegyverek kerültek. Bíró emellett sok hajózáshoz (146 darab) és halászathoz, illetve vadászathoz (109 darab) kapcsolódó tárgyat is beszerzett (5. ábra).

Új-Írországra Bíró Robert Koch társaságában jutott el, s a mindössze kéthetes út alatt Gerrit-Denys szigetén, Új-Hannoverben és a Sandwich-szigeteken végzett gyűjtést. Jegyzeteiből kiderül, hogy részletes adatgyűjtésre nem volt lehetősége, tárgyak vásárlására pedig csekély kerettel rendelkezett. Az ő és Finsch gyűjteményében erről a területről is többségében fegyverek és ékszerek találhatók. Finsch ezeken kívül zenéhez, illetve tánchoz kapcsolódó tárgyakat szerzett itt be, Pöch pedig csak ez utóbbit és baltákat gyűjtött. Bíró gyűjteményében az említettekén kívül találhatunk háztartási eszközöket, kultikus, hajózási és halászati tárgyakat is (6. ábra). Földművelésszerszámokat és gyermekjátékokat, valamint építkezéshez kapcsolódó tárgyakat sem Finsch, sem Pöch nem gyűjtött, ehhez nyilván több időre lett volna szükségük annál, mint amennyit egy-egy helyen eltöltöttek. Az új-írországi óslakók Finsch idejében már

25 A Néprajzi Múzeumnak erről a területről már volt anyaga Fenicheltről, aki azonban nem törekedett a pontos gyűjtési helyek megjelölésére, de tárgyai Bíró anyaga alapján nagyrészt azonosíthatók (BODROCI 1987. 18).

kifejezetten eladásra is készítették faragványokat. Ezért különösen értékesek az innen származó autentikus faragványok. A halotti emlékfalogványokról Bíró is írja, hogy „[...] néhány bennszülött iparszerűen űzi e faragványok készítését [...] egyes kereskedőházak raktáraiban [...] alkalmaslag bő választék van ebből, keverve szép stílszerű valódiakkal, miket csak a szakértő tud kiválasztani. Ilyen szakértő azonban még nincs és nem is lesz addig, míg biztos helyekről származó sorozatokat nem hasonlítunk össze, s a megfelelő vidékekről nyert bennszülött kifejezéseket egybe nem vetjük [...]” (BODROGI 1987. 321). Ezért igyekezett Bíró később az új-írországiaktól megtudni a tárgyak részeinek pontos megnevezését.

A három gyűjteményt egészében vizsgálva (7. ábra) megállapítható, hogy Bíró gyűjteménye tűnik a legkiegyensúlyozottabbnak: a másik két gyűjteménnyel ellentétben egyik tárgycsoportról sem mondhatjuk, hogy arányaiban sokkal meghaladja a többit. Bíró a hétköznapi tárgyakat, eszközöket is gyűjtötte, sőt nyersanyagokból, félkész termékekből is szerzett be. Nála találjuk arányaiban a legtöbb hajózási és halászati eszközt, berendezési tárgyat, valamint gyerekjátékot. Gyűjteményében nagyobb százalékot tesznek ki a fegyverek és a balták, mint Finschében, ez azonban mégsem ér el olyan magas százalékot, mint Pöch gyűjteményében. Az ő gyűjteményében található a legtöbb valláshoz és zenéhez kapcsolódó tárgy, valamint a legtöbb fegyver, balta és élvezeti cikk. Ezzel szemben kevés ruhafélélet és ékszerszámot tartalmaz.

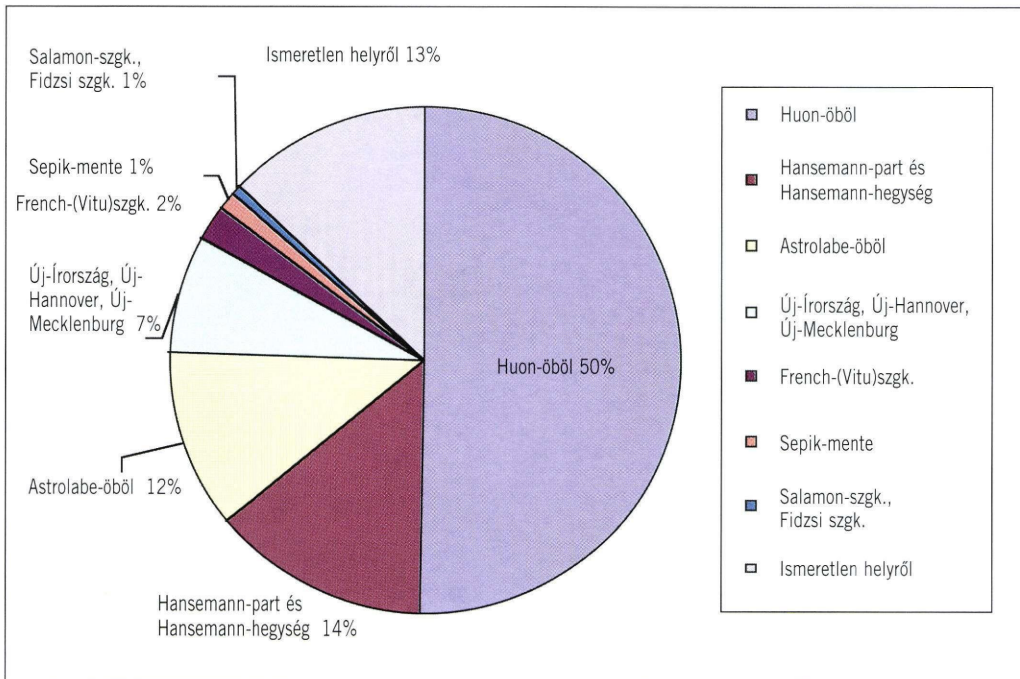
A másik kettőhöz viszonyítva arányaiban a Finsch-gyűjteményben találjuk a legtöbb ékszerszámot és ruhaféléletet. Ugyanakkor nála a legkisebb a balták, a valláshoz kapcsolódó tárgyak és az élvezeti cikkek, valamint a háztartási eszközök és a berendezési tárgyak aránya. Építkezéssel és hajózással kapcsolatos tárgyakat, valamint földművelésszámokat és gyermekjátékokat pedig egyáltalán nem gyűjtött. E legkorábbi, tehát leginkább érintetlen anyagi kultúrából kikerült gyűjtemény kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a kőkoriak tartott kultúra olyan jellemzőnek tekinthető tárgyai, mint a balták vagy a valláshoz kapcsolódó darabok csekély súllyal szerepelnek a gyűjteményben. Ez azért is figyelemre méltó, mert az európai tudományosságban elterjedt evolucionista szemléletnek megfelelően a korabeli gyűjtők elsősorban az őskori műveltséghez társítható tárgyakat gyűjtötték, hogy igazolják az evoluzionizmus elméletét, így például jellemzően a vadász- és halászeszközök, a fegyverek és a balták iránt volt nagy az érdeklődés. Ez a jelenség, igaz, különös formában, az utolsóként kiemelt tárgycsoport, a balták esetében szépen kirajzolódik a Német Új-Guinea területén zajló kutatásokban is. Ugyanis a gyűjtött balták aránya az idő előrehaladtával nemhogy csökken, hanem nő annak ellenére, hogy már Bíró idejében visszaszorulóban volt a kőbalták használata. A pápuák azonban elkezdtek kereskedelmi célra baltákat előállítani. Fenichel csaknem kétszáz kőbaltát tartalmazó Astrolabe-öböl gyűjteményéhez képest a több mint kétszer annyi tárgyat gyűjtött és sokszorosan több időt Új-Guineában eltöltő Bíróknak mindössze három kőbaltát sikerült megszereznie, kettőt Erimából és egyet Uom faluból. Ezekről feljegyezte, hogy „az Astrolabe-öböl partvidékén ma már nincsenek használatban, szerezni is ritkán lehet” (BODROGI 1987. 19). Majd hozzáteszi, hogy „A legelsőben odakerült európaiak, nagyrészt hajósok és katonák, meg ezekből vált cserekereskedők és kuriózumgyűjtők rávetették magukat ennek a nálunk megbecsült szerszámnak az összevásárlására...” (BODROGI 1987. 264.) Az igényeket felismerve a pápuák elkezdtek baltákat gyártani a félérek számára, melyek azonban használatra nem voltak alkalmasak: „A bennszülöttek... látták, hogy ezek nem értenek hozzá, csak cifra legyen, így pusztán baltaköveket a legnevezetesebb foglalatokba hevenyészve hozzák vásárra.” (BODROGI u. o.) Bíró ezért hosszasan tanulmányozta a hagyományos baltakészítés technikáját, hogy meg tudja különböztetni a valódit a „szuvenírtől”. Alighanem a fent leírt folyamat eredménye, hogy az utolsóként gyűjtött Pöch gyűjteményében erről a területről harminc darab balta került.

A tárgyi kultúra gyors változását szemlélteti még, hogy az összblokkból, amelyekből Fenichel Sámuel két évvel Bíró előtt még hét darabot gyűjtött (ltsz.: 11861–11868), neki már csak egy nagy szobrot és egy fejtöredéket sikerült beszereznie (ltsz.: 34654, 34655). Bíró feljegyzéséből kiderül, hogy a maszkokra is hasonló sors vár, mivel a hittérítők igyekeznek felszámolni a bennszülöttek vallását. Hoffmann misszionárius közlése szerint az 1890-es évek végétől megsemmisítették a kultikus tárgyakat, ezért nagyon nehéz beszerezni őket.

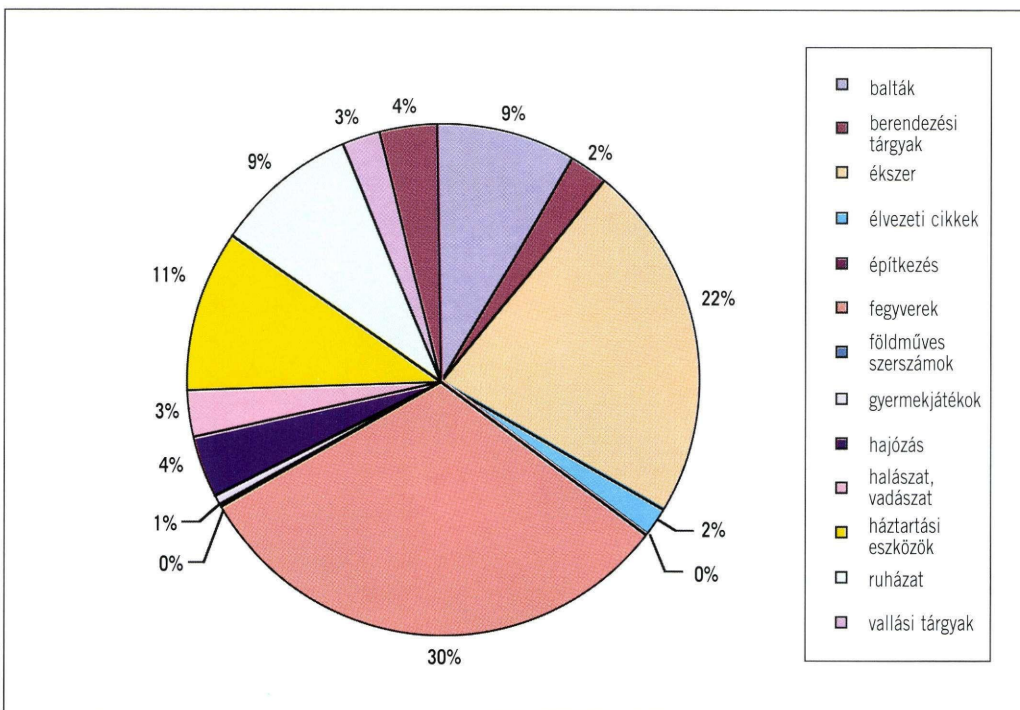
Mint láthattuk, a három gyűjtő azonos társadalomtudományi – bár távolról sem azonos társadalmi – közegekből érkezett abban az értelemben, hogy mindhárman az evolúció nézőpontjából vizsgálták a pápuák „kőkorszaki” kultúráját, mondván, hogy ezen keresztül megismerhető az európaiak őseinek életmódja is. Az ott tapasztaltak azonban teljesen eltérő módon formálták gondolkodásukat. Míg az alapos etnológiai képzettséggel felvértezett Pöch gondolkodását az európai kultúrfőlénybe vetett hit határozta meg, Bíró megkérdőjelezte ezt a kultúrfőlényt, azt hogy értékesebb-e ez a kultúra az őslakókéénál, még inkább pedig azt, hogy van-e joga az idegeneknek be-

leavatkozni a helyiek életmódjába. A pápuák általa békésnek tapasztalt életvitelét látva pedig többször hangsúlyozza, hogy olyan, hogy „vadember”, nincsen. A társadalmi szocializációjuk különbségeiből fakadó eltérések mellett ezen alapvető szemléletbeli különbség magyarázatát alighanem a Melanéziában eltöltött idő hosszában és módjában kell keresnünk. Hármójuk közül Bíró volt az, aki hosszú éveket töltött Új-Guineában, illetve a környező szigetvilágban, és betagozódott az óslakók társadalmába. Ez tette lehetővé, hogy kívülről szemlélje a hozzá amúgy sem közel álló európai etnocentrikus gondolkodást, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy a helyi társadalmak nem alacsonyabb rendűek, pusztán mások.

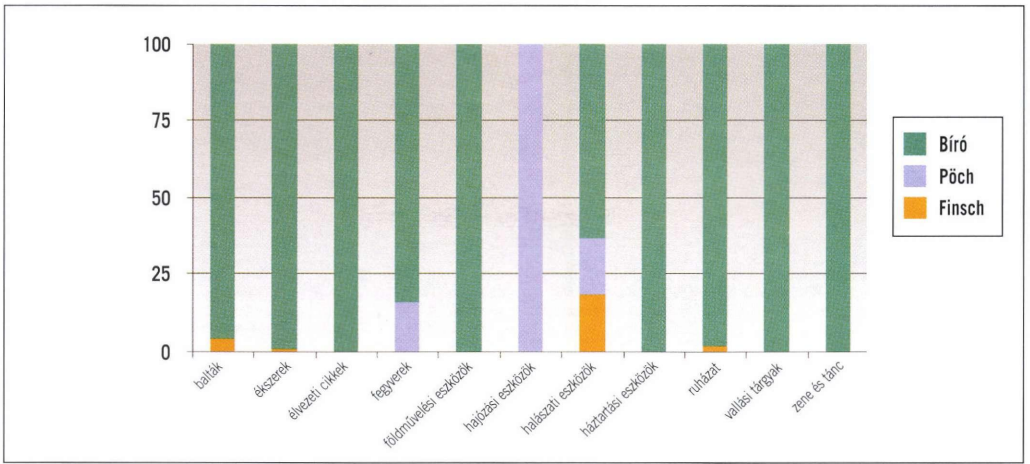
Aprólékosságának zoológiai indíttatásán túl a terepen töltött idő hosszában és a helyiekhez fűződő szorosabb kapcsolatban kell keresnünk a Bíró által készített feljegyzések mennyiségében és mélységében a másik két gyűjtővel szemben mutatkozó különbséget. Legalábbis részben a terepen szerzett ismeretei, tapasztalatai indíthatták arra Bírót, hogy a kor tudományos igényeinek nyilván eleget tevő, hivatásos és képzett gyűjtő Pöchhöz képest, aki például Manamban egyetlen napot töltött, mely alatt száz tárgyat szerzett be (KIRCHENGAST-WEIS 2001. 377), bőségesebb adatokkal lássa el tárgyait. Ez esetben azt kell gondolnunk, hogy Bíró jegyzetei nemcsak azért egyedülállóak, mert részletességben megelőzték korukat, hanem azért is, mert ezáltal ebből az időből az anyagi kultúrának bizonyos aspektusairól csak ő szolgál adatokkal.

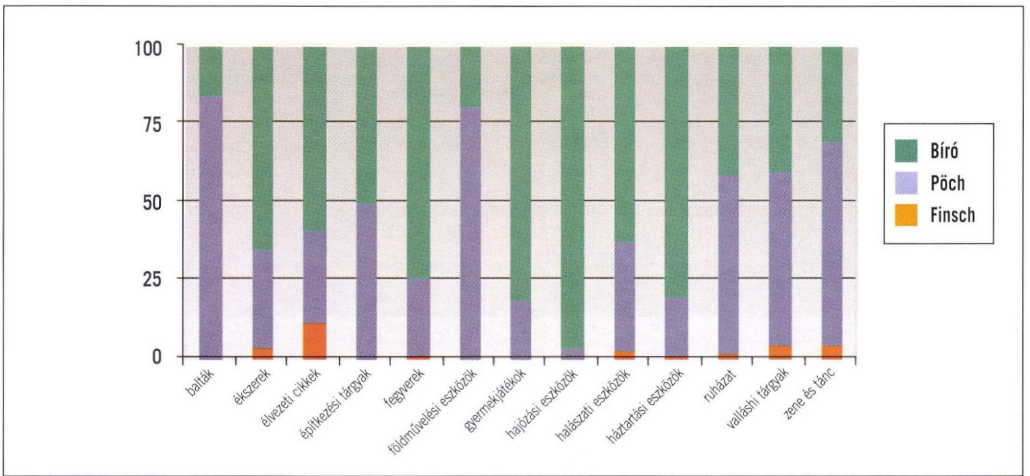
1. ábra. A Bíró-gyűjtemény területi megoszlása

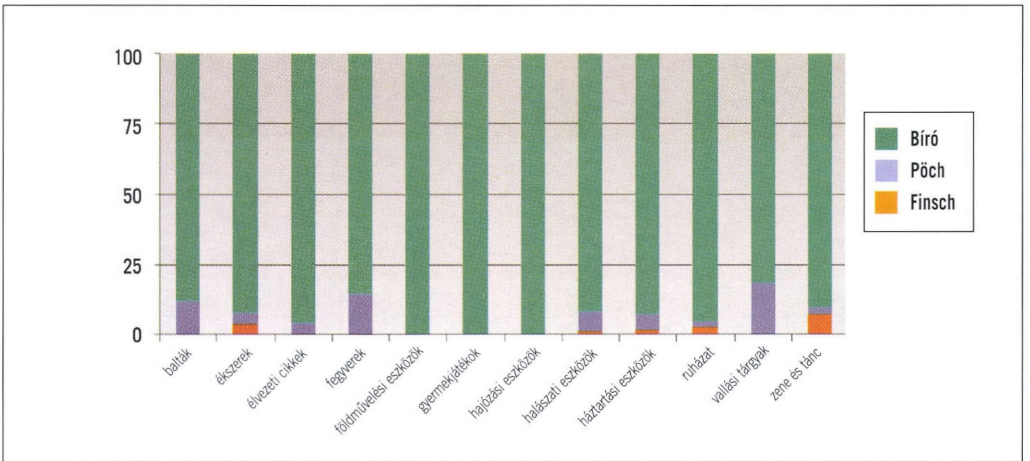
2. ábra. A Bíró-gyűjtemény tárgytipusainak aránya

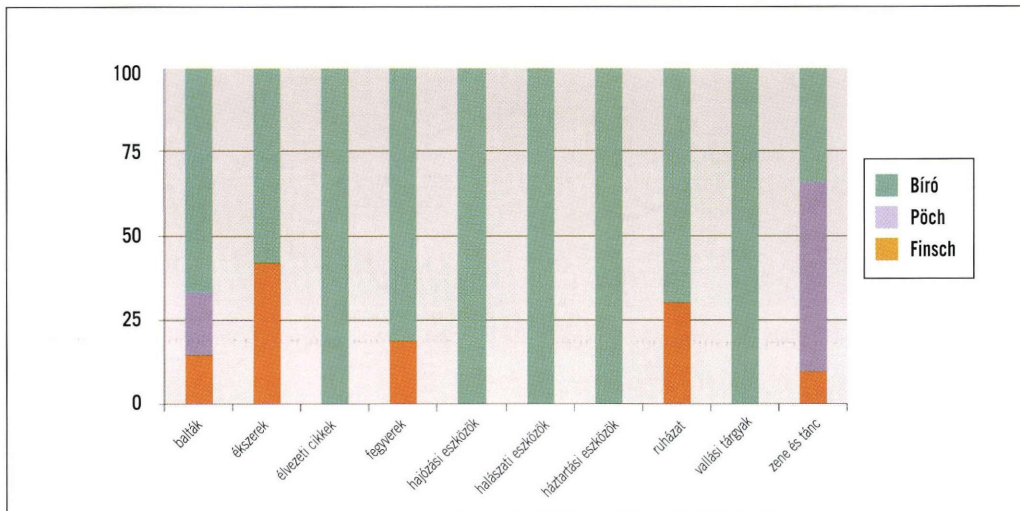
3. ábra. Finsch, Bíró és Pöch gyűjteményeinek arányai a Hansemann-partról

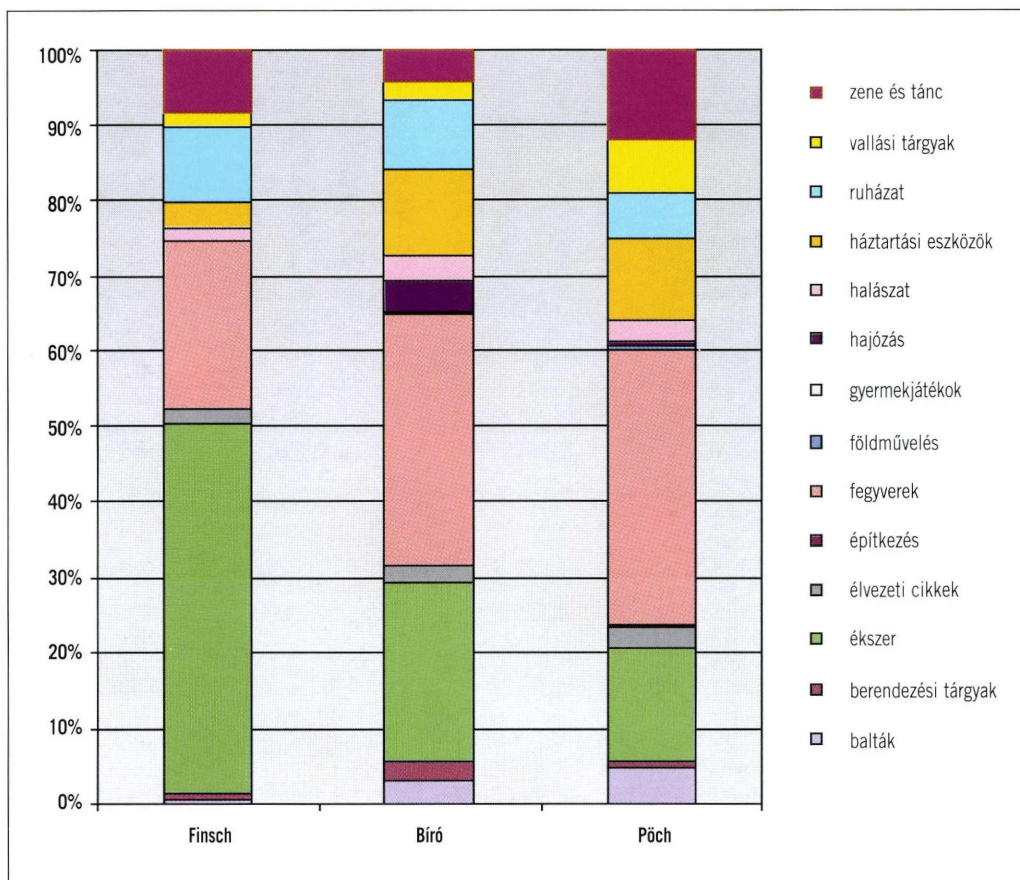
4. ábra. Finsch, Bíró és Pöch gyűjteményeinek arányai az Astrolabe-öbölből

5. ábra. Finsch, Bíró és Pöch gyűjteményeinek arányai az Huon-öbölből

6. ábra. Finsch, Bíró és Pöch gyűjteményeinek arányai Új-Írországból

7. ábra. Finsch, Bíró és Pöch gyűjteménye tárgyaitak arányai

Irodalom

BÍRÓ Lajos

- 1882 Adatok Zemplén megye természetrajzi ismeretéhez 2. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XII. évi munkálatai, 1-54.
- 1896-1900 Nyelvek, nyelvtanok, szójegyzékek, eszközök és tárgyak neve, dalok stb. 120 p. 6 r. EA 4721.
- 1896-1902 Kutató utak során készített felvételekkel kapcsolatos jegyzéke. 479 p. 302 f. 14 t. EA 4718.
- 1897 Bíró Lajos levelei Új-Guineából. Természet tudományi Közlöny, XXIX. évf. 333. sz. 241-248.
- 1899 Bíró Lajos német-új-guineai (berlinhafeni) néprajzi gyűjteményének leíró jegyzéke. / Beschreibender Catalog der ethnographischen Sammlung Ludwig Bíró's aus Deutsch-Neu-Guinea (Berlinhafen). Összeáll. JANKÓ János. Budapest, Hornyánszky. (A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményei.)
- 1900 Jankó Jánoshoz írt levelek, beszámolók a gyűjtésről, stb.. Néprajzi Múzeum, EA 4712.
- 1901 Bíró Lajos új-guineai (Astrolabe-öböl) néprajzi gyűjteményének leíró jegyzéke. / Beschreibender Catalog der ethnographischen Sammlung Ludwig Bíró's aus Deutsch-Neu-Guinea (Astrolabe-Bai). Összeáll. SEMAYER Vilibáld. Budapest, Hornyánszky. (A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményei, 3.)
- 1923 Hét év Új-Guineában. Levelek két világrészből. Budapest, Világirodalmi Kiadó. (A hat világrész - utazások és felfedezések, 6.)
- 1932 Újguineai utazásom emlékei. Szerk. Szabó-Patay József. Budapest, Királyi Magyar Természet tudományi Társulat. (Népszerű természet tudományi könyvtár, 13.)

BÍRÓ HAGYATÉK

Bíró Lajos hagyatéka, Budapest, Magyar Természet tudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjtemény, 535-ös fond.

BODROGI Tibor

- 1954 Fenichel Sámuel. Ethnographia, 65. évf. 3-4. sz. 567-580.
- 1961 Art in North-East New-Guinea. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BODROGI Tibor (szerk.)

1987 Bíró Lajos (1856-1931). Hat év Új-Guineában. Válogatott írások. Budapest, Gondolat. (A magyar néprajz klasszikusai.)

FINSCH, Otto

- 1888 Samoafahrten, Reise in Kaiser Wilhelms-Land u. Englisch-Neuguinea in den Jahren (1884-85). Leipzig, Hirt.
- 1899 Ethnologische Erfahrungen und Belegstücke aus der Südsee (1888-1893). Syst. Übersicht d. Ergebn. seiner Reisen und schriftstellerischen Tätigkeit. Wien, K.K. Naturhistorisches Hofmuseum.

HAGEN, Bernhard

1899 Unter den Papua's. Beobachtungen und Studien über Land und Leute, Thier- und Pflanzenwelt in Kaiser-Wilhelmsland. Wiesbaden, Kreidel.

HERMAN Ottó

1987 Bíró Lajos. A Hét, 1900-1907, válogatás, 112-114.

JANKÓ János

- 1900 Bíró Lajos n. új-guineai expedíciója. Néprajzi Értesítő, 1. évf. 2. sz. 31-32.
- 2002 Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához 1898. Szerk. Szemkeő Endre - Gráfik Imre. Budapest, Néprajzi Múzeum.

KIRCHENGAST, Sylvia - WEIS, Gabriele

2001 Rudolf Pöch. In SEIPEL, Wilfried (szerk.): Die Entdeckung der Welt: Die Welt der Entdeckungen: Österreichische Forscher, Sammler, Abenteurer: Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien, Künstlerhaus, 27. Okt. 2001 bis 13. Jän. 2002, Milano-Wien, Kunsthistorisches Museum - Skira. 373-381.

LOUKOTA, Cestmir

1958 Die unzulänglich bekannten Papuasprachen nach L. Bíró's Aufzeichnungen. Acta Ethnographica, VII. évf. 433-438.

MOLNÁR-BAGLEY, Emese

1993 Lajos Biro and his contributions to early New Guinea contact history. (Kézirat.) Washington.

SCHMIDT, Emil

1888 Anthropologische Methoden, Anleitung zum Beobachten und Sammeln für Laboratorium und Reise. Leipzig, Veit.

SEMAYER Vilibáld

1902 Bíró Lajos. Vasárnapi Ujság, 49. évf. 36. sz. 581–582.

SOÓS Lajos

é. n. Négy évtized a körút mentén. Kézirat.

STIRLING János

1981 Fényképező néprajzkutatók. Lemezes géppel Új-Guineában. Fotó, 28. évf. 5. sz. 208–211.

SZILVÁSSY, Johann – SPINDLER, Paul – KRISCHER, Herbert

1980 Rudolf Pösch – Arzt, Anthropologe und Ethnograph. Annalen des Naturhistorischen Museums Wien, Jg. 83. 743–762.

VARGYAS Gábor

- 1986 Data on the pictorial history of North-east Papua New Guinea. Budapest, Ethnographical Institute HAS. (Occasional papers in anthropology, 1.)
- 1998 Bodrogi Tibor, az Óceánia-kutató. Ethnographia, 109. évf. 1. sz. 353–378.
- 2000 Az Óceánia-gyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 553–593.
- 2004 Bíró Lajos (1856–1931) emlékezete. Ethnographia, 113. évf. 4. sz. 441–455.

WICHMANN, Arthur

1909–1912 Entdeckungsgeschichte von Neu-Guinea, 1885 bis 1902. I–II. Leiden, E. J. Brill.

“My intention has never been the mere collection of ethnographica”

Lajos Bíró and the New Guinea Collection

Between the years 1896 and 1902, the entomologist Lajos Bíró conducted natural history and ethnography fieldwork in German New Guinea under the auspices of the Hungarian National Museum, then sponsor of both sciences. His work has been the subject of numerous publications, all of which have paid homage to Bíró's high standards in documentation and a scientific rigour, traits that mark him as a man ahead of his time.

The present study uses the material he collected to analyse both the reasons for and the nature of his methodic approach. In the case of the former, it takes a look both at Bíró's scientific beginnings and at the circumstances under which his work was carried out, while in that of the latter, it offers a glimpse of Bíró's views on the subject of collecting, through which a growing commitment to both the science of ethnography and the peoples he studied can be perceived.

By comparing the material he gathered in this way to the collections of two of his contemporaries, differences interpretable on the basis of both true background information and a measure of hearsay are readily discernable. The story that is painted is one of a talented, diligent natural scientist who lived a difficult life before finding himself in New Guinea, where circumstances were in turn no less trying, either physically or mentally. Extant documentation describes, from beginning to end, how a scholar with no real training in ethnography sets out to meet his obligations and put together a collection of ethnographica based on no more than a background in natural history and a few books. His methodology is developed gradually: Bíró strives to present the full scope of the culture under examination by acquiring complete series of artefacts and by attending to questions of material, technique, and motif — all documented to a depth far greater than that required by contemporary practice. To facilitate his work, he keeps notes on grammar, through which he eventually finds his way to the people behind the science, the Papuas, with whom he sympathises much more than with their colonisers.

Returning to Bíró's actual collection and comparing his activity to that of contemporaries Otto Finsch and Rudolf Pösch, the observer will note differences not only in the location and duration of study, but also in the financial backing they enjoyed and — perhaps most strikingly — in their attitudes toward their discipline. Of the three men, Bíró exhibited the greatest desire to procure material from multiple locations and, if possible, to document the full scope of the given culture, collecting not only fancier objects and weapons, but also everyday household items. As for Bíró's notes, it must be concluded that they are unique, not only for a degree of detail atypical for the time, but also for constituting the only source from this period to provide any information at all on certain aspects of material culture. It is similarly interesting to witness how the years the amateur Bíró spent in New Guinea prompted him to question the superiority of European culture, while the professional ethnologist Pösch, who worked somewhat later, found himself reinforced in his belief in its privileged status. The reason for Bíró's meticulous approach therefore must be sought not only in his zoological interests, as has been thought to date, but also in the length and quality of time spent in the field: that is, in the closer relationship with local peoples that both his openness and his past trials and tribulations permitted him to forge.

A Kuznecov-gyűjtemény

A Néprajzi Múzeum legrégebbi mari tárgyai

Az Európa-gyűjtemény finnugor anyaga a Néprajzi Múzeum egyik legelső, legkorábban „létrejött” és a kezdetektől fogva tudatosan gyűjtött tárgycsoportjának tekinthető. A finnugor gyűjtemény, ahogy a nevében is szerepel, az Európában élő finnugor népek néprajzi tárgyaiból, valamint szibériai nyelvrokonaink anyagából tevődik össze. Nagyon sokszínű, értékes anyag, mely méltán elismert nemzetközileg is. Ezek, mint említettük, többségükben módszeres, azaz konkrét céllal történő gyűjtés következtében létrejött tárgyelegyüttesek, melyekben természetesen a hangsúlyeltolódások az egyes gyűjtőknél más és más helyeken tapasztalhatók. Idetartoznak Reguly Antal, Pápay József, Jankó János, Pápai Károly és Munkácsi Bernát gyűjtései. Ők a magyarság finnugor eredetének nyelvészeti, mitológiai, illetve tárgyakban megfogható bizonyítékait kutatták.

Jelen cikkemben a neves kutatók és gyűjtők közül Jankó Jánossal, neki is egyetlen, 1898-ban Magyarországra hozott tárgyelegyüttesével, az Sz. K. Kuznecov professzortól megvásárolt cseremiszt tárgyakkal kívánok részletesen foglalkozni. Az orosz neveket a hivatalos átirás szerint használom.

A 671 ezer lelket számláló cseremiszek, önelnevezésük szerint *marik* Oroszországban, a Volga középső folyásának vidékén, a Volga és Vjatka folyók közötti területen, valamint a Belaja- és Ufa folyók között élnek. Ma a *marik*nak csak 48,3 százaléka él a 23 000 négyzetkilométer nagyságú Marij El Köztársaságban, mely ezt a hivatalos nevet 1992. július 8-án kapta. A köztársaságon kívül a legtöbb mari Baskíriában (21 százalék, 105 800 fő), Udmurtiában, Tatársztánban, a Kirovi, a Szverdlovszki Területen, a Csuvas Köztársaságban és Kazahsztánban él. A *mari* szó a nép belső neve, melynek jelentése ‘ember, férfi’. 1918-tól vált a nép hivatalos megnevezésévé. A *marik* másik, úgynevezett külső elnevezése, a cseremiszt az orosz nyelv közvetítésével terjedt el, és került használatba számtalan országban, így hazánkban is. Ezért a cikkben sok esetben a magyar szakirodalomban elterjedtebb cseremiszt elnevezést fogom használni, bár a mari emberek számára a szónak pejoratív, az idegen elnyomásra emlékeztető kicsengése van.

Jankó János az úgynevezett III. Zichy-expedíció tagjaként, 1898-ban jutott el Oroszországba, majd Északnyugat-Szibériába, ahol három hónapot töltött legközelebbi nyelvrokonaink, az obi-ugorok között. Mivel az expedíció részletes útvonalával, céljaival több szerző is foglalkozott (JANKÓ 2000; KODOLÁNYI 1968; 1997), én csak röviden idézem fel az expedíció legjelentősebb célkitűzéseit. A III. Zichy-expedíció a magyarok őstörténetét kívánta kutatni, hogy új adatokkal egészítse ki a magyarság múltjára vonatkozó emlékeket. Elsősorban néprajzi, régészeti, nyelvészeti és történeti adatokat kívántak a témakörben feltárni. Ez 1896-ban, az expedíció szervezése idején nagyon is időszerű volt, hiszen a honfoglalás 1000. évfordulója minden korábbinál jobban előtérbe állította a távoli múlt feltárására irányuló törekvéseket. Zichy azt remélte, hogy expedíciójával sikerül a „népélet és lélek oly ősi megnyilatkozásait” felfedezni, melyek „a mi ősmúltunk egyik-másik homályára fényt derítenek, vagy útbaigazítást adhatnak” (JANKÓ 2000. 11). Mivel tudta, hogy Oroszország népeinek egyenkénti tanulmányozása s azok néprajzából a magyar elemek kiválogatása lehetetlen feladat, ezért két kérdés kutatására helyezte a fő hangsúlyt: a magyar halászat eredetének kérdésére és az obi-ugor rokonság problematikájára. Ez utóbbi kapcsán azt tűzte ki az expedíció céljául, hogy próbáljon választ adni arra a kérdésre, hogy az osztják (hanti) – magyar nyelv rokonságának van-e tárgyi bizonyítéka a hantik néprajzában, illetve vérrokonságunk az embertan segítségével mennyire bizonyítható. Gróf Zichy Jenő felkérésére az expedíció néprajzos tagja Jankó János, nyelvésze Pápay József, régésze Posta Béla lett.

Jankó János elsősorban a tárgyi néprajz szakembere volt. Munkácsi Bernát bírta rá még az 1890-es évek elején, hogy hagyja abba a Nílus deltájának több tudományágat is érintő tanulmányozását, és elsősorban a néprajznak szentelje életét. Ő keltette fel érdeklődését a rokon népek iránt is. Jankó az 1896. évi hathetes oroszországi tanulmányútja során döbbsent rá arra, hogy a magyar népi kultúra a keleti gyökerek és kapcsolatok ismerete nélkül csak hiányosan értelmezhető.

Távlati kutatási elképzelései tehát egybeestek a III. Zichy-expedíció célkitűzéseivel. Az egykori finnugor életmóddal együtt a finnugorság, illetve a magyarok őstörténetét is fel akarta vázolni.¹

Szentpétervár, Kijev, Moszkva, Odessza, Batumi, Tbiliszi, Asztrahany, Szaranszk, Kazany, Perm, Tobolszk volt a közös útvonal, amelyen a kutatók még együtt voltak. Jankó János 1898. július elején, Tobolszkban vált meg az expedíciótól. „Tobolszkból az Irtisen haladt Demjanszkojéig, onnan Demjankán hajózott a Lunkojevi jurtaig, ezután az irtisi osztjákság tanulmányozását folytatta Szamarovóig. Ott áttért az Oبرا, Szamarovótól Szurgutig, majd a Szalüm völgyével ismerkedett Szorovszkije jurtaig s végül a Nagy-Jugán völgyében haladt Kolszomovi jurtaig.” (KODOLÁNYI 1997. 53.) Így ír saját osztják földi gyűjtéséről a Tomszkból küldött jelentésében: „[...] összeírtam az osztják ház leltárát, megfigyeltem a halászatot és részben a vadászatot, feljegyeztem a szokásaikat, ahol kinyomozhattam: ősvallásuk maradákeit és mindent, amit életükről megtudhattam, példákat gyűjtöttem az osztják háztartásról, kiadásai és bevételeiről, gyűjtöttem 300 néprajzi tárgyat, 30 koponyát, 2 teljes csontvázat, készítettem 150 fényképet s az egész út minden napjáról pontos naplót vezettem.”² Ezenkívül kutatóútja végén, még hazaindulása előtt, Tomszkban sikerült megvásárolnia a Volga menti népek néprajzával, hitvilágával foglalkozó Kuznecov professzor gyűjteményének egy részét, cseremiszt (34 darab), csuvas (33 darab), mordvin (19 darab), valamint votják (31 darab), túlnyomórészt viseleti és kis részben szakrális tárgyakat. Ezeknek a tárgyaknak csak egy részéről, a cseremiszt anyagról szól ez a cikk, a többi, ugyancsak kivételes szépségű, értékes anyag feldolgozása sajnos még várat magára.

Jankó János szeptember 16-án érkezett Tomszkba, ahol egy rövid pihenő és a vallás- és közoktatásügyi miniszternek szóló újabb jelentés megírása után személyesen is megismerkedett a már hallomásból ismert Sztepán Kirovics Kuznecovval. A jeles tudós az egyetemhez tartozó múzeumban dolgozott. Megismerkedésükről így írt Jankó 1898. szeptember 25-én, vasárnap:

„Ma du. 4 órakor elmentem Kuznecovhoz ebédre. Az ebédnél beszélgettünk Munkácsiról és Pápay Károlyról, akiket Kuznecov jól ismert, s akiket Kazányban ő látott el tanáccsal... Ebéd után bementünk Kuznecov dolgozó szobájába. Egy láda állt a sarokban és abban volt a néprajzi gyűjtemény.” (JANKÓ 2000. 228.)

A tárgyak között Jankó olyanokat is látott, melyek párhuzamait Berlinben, a Museum für Völkerkunde alapítója, Adolf Bastian mutatott meg neki. „Látja itt ezt a 3 vessző abroncsot az ólom súlyokkal – mondta Jankónak – ezek cseremiszt istenek; eddig senki se gyűjtötte, mert hogy ezeket megkapja valaki, ahhoz önmagában is cseremiszt áldozó papnak kell lennie, s még akkor is elvitelük életveszéllyel jár [...] ezeket az utolsó napig használták, látja a vérnyomok tisztán felismerhetők.” (JANKÓ 2000. 229.) Arra a kérdésre, hogy miért nem lehet ezeket kiállítani, Bastian elmondta, hogy gyűjtője jól ismert Oroszországban, és ha ezeket a kultikus tárgyakat kiállítanák, mind a gyűjtőt, mind a cseremiszt áldozókat perbe fogná az egyház a pogány szertartások művelése miatt. Ráadásul a gyűjtő és az eladó nem azonos személyek. Bár a német kolléga nem árulta el Jankónak az eladó nevét, ő azonban észrevett az ugyancsak ehhez a tárgye gyűjtéshez tartozó himzett kendőkön egy kis címkét: gekauft von Sm.

Amikor Kuznecov Tomszkban kinyitotta a ládáját, Jankó János azonnal megértette, hogy a berlini tárgyak gyűjtője csak ő lehetett, eladója pedig régi riválisa, I. N. Smirnov.

Kuznecov minden egyes tárgyat kézbe vett, és lelkesen magyarázott is hozzájuk:

„Lássa, ez az én kincsem, ez az én mindenem; minden darabját magam gyűjtöttem és sokért az életemet tettem kockára. Cseremisztül már gyermekkoromban megtanultam, ismerem őket, apraját, nagyját, lássa én magam is áldoztam velük, ez volt az ingem, sőt egy áldozatnál papként is szerepeltem.” (JANKÓ 2000. 230.) Ugyanakkor Kuznecov azt is elmondta, hogy a látottakat tilos publikálnia, mert több száz ember sorsát veszélyeztetné ezzel, azokét akik részt vettek a pogány szertartásokon, és akik továbbra is értesítik őt a következő áldozati szertartás pontos helyéről és idejéről. Itt sajnos Kuznecov egy kicsit félreinformálta Jankót, mert nem árulta el neki, hogy már húsz évvel ezelőtt három cikket is publikált a cseremiszt pogány istentiszteleteiről, ráadásul éppen arról a *szürem* nevű szertartásról, amelynek szakrális tárgyait megszerezte, melyeket a későbbiekben eladott Jankónak. Összehasonlítva a Néprajzi Múzeumban lévő kéziratát és az 1879-ben megjelent cikkeket, egyértelműen kiderült, hogy a Jankónak átadott kézirat gyakorlatilag a három cikk közül kettőnek a rövidített másolata (KUZNECOV 1879b, 1879c). Csak a kéziratban lévő, külön megszámozott lapok, amelyeken az egyes istenek neve szerepel, tartalmaz új információt, ez nem az istenek feladatainak leírása, amit már publikált a tudós, hanem a

1 Célkitűzéseiről részletesen KODOLÁNYI (1968; 1997) írt.

2 JANKÓ J. Utolsó (V.) jelentésem a Miniszterhez Tomszkból. (Kodolányi 1968. 14.)

megfejtőkulcs hozzájuk, az isteneknek és áldozati tárgyaiknak összeköthetőségéhez megadott jelek, *tamgák*. Ez valóban felbecsülhetetlen értékű információ, amely kizárólag Magyarországon, a Néprajzi Múzeumban van meg. A kötetben publikált harmadik cikk a *Négy nap a cseremiszek között szürem idején*. Ez nincs meg kéziratban a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában. Ebben értelmezi Kuznecov az egész szürem nevű szertartást, ebben írja le annak pontos idejét, menétét, fázisait, az áldozati tárgyak használatát, az áldozati állatok számát stb. (KUZNECOV 1879a).

Kuznecov azt is elmesélte Jankó Jánosnak, hogy az általa gyűjtött tárgyak jelentős része Kazanyban, az egyetemi múzeumban található, mint például az általa megszerzett tizenhét cseremiszi istenségből három vagy a hímzései legnagyobb része. Azt is elpanaszolta Jankónak, hogy a kazanyi múzeumban dolgozó Smirnov az ő anyagát a saját neve alatt publikálta, és feszült, ellenséges viszonyban vannak egymással. „Du. 6 órától este 11 óráig néztem a gyűjteményt, nem győztem azzal betelni, de folyton arra gondoltam, hogy hogyan lehetne ezt megszerezni.” (JANKÓ 2000. 230.) Jankó többszöri próbálkozása ellenére Kuznecov kategorikusan kijelentette, hogy a gyűjtemény nem eladó, ez lesz az ő nagy ajándéka Oroszországnak. „S akkor elmondtam neki, amit én Bastiannál láttam és tőle hallottam. Ez az ember csudálatosan megváltozott, elfehéredett, a szemeiben két könnyecsepp csillogott...” (JANKÓ 2000. 230). Jankó ekkor tovább győzködte a tudóst, hogy ha eladja neki a gyűjteményét, olyan helyre kerül, ahol megbecsülik, ahol a gyűjtő nevét nem sikkasztják el, sőt a gyűjtemény leírását is kiadják.³ A találkozó eredménytelenül ért véget. „Kuznecov borzasztóan fel volt indulva, az ajtóig csak támolyogva kísért el, s ha ez nem hat reá, akkor azt a gyűjteményt tényleg senki se szerzi meg tőle.” (JANKÓ 2000. 231.)

Másnap, 1898. szeptember 26-án, hétfőn Kuznecov maga kereste fel Jankót a szállodában, és kijelentette, hogy hajlandó eladni a gyűjteményét, ha Jankó megígéri, hogy az anyagot az ő neve alatt állítják ki, és a kéziratban általa kiadhatatlannak jelölt részeket nem publikálja.⁴ „S bár kiteszem magam annak, hogy a direktorom megint azzal vádol, hogy statust csinálók a statusban, elhatároztam, hogy a gyűjteményt kérés nélkül megveszem, és ha kifogásolnák önkéntes eljárásomat, azt megtartom magamnak.” (JANKÓ 2000. 231.) Végül megegyeztek a gyűjtemény és a hozzá tartozó leírás árában. Látja, nagy bolond vagyok én – mondta Kuznecov Jankónak. „Zichy ígért 500 R.-t s nem kellett volna egy betűt sem írnom, s most önnek odaadom 450 R.-ért s még le is írom!” (JANKÓ 2000. 232.)

Kuznecovtól a gyűjteményt október 1-jén kapta meg a magyar kutató. „Kuznecov megcsókolt és így szólt: A lelkem egy darabját viszi magával s testvéremmé lett általa. S elég az általa készített katalógus pontosságát, gondosságát és rendességét megnézni, hogy legott meggyőződésem arról, hogy amit mondott, azt érezte is.” Búcsúzóul így szólt Jankóhoz: „Viselje gondját a gyűjteményemnek, a párját nem kapja meg soha!” (JANKÓ 2000. 234.)

Jankó János 1898 októberében, Moszkván keresztül tért haza Magyarországra, és vele együtt sikeresen megérkezett oroszországi gyűjtése is. Hogy pontosan hány tárgyat gyűjtött, és honnan hozta azokat, mára nehezen megállapítható. Sajnos hazaérkezésétől a haláláig eltelt négy év alatt a tárgyakat nem leltározták be, legtöbbjükön még ideiglenes szám sem volt, hogy egyeztetni lehessen azokat a Jankó által készített tárgyjegyzékekkel. Beleltározásukra már csak halála után, 1903-ban került sor, és Semayer Vilibáld végezte el azt. Semayer sajnálatos módon nem vette figyelembe sem Jankó jegyzékeit, sem naplófeljegyzéseit, ennek következtében helymeghatározásai hiányosak, pontatlanok. Sok tárgynál származási helyként Szibéria, Csuvaföld, Mordvinföld, Cseremiszföld szerepel. Ráadásul az általa készített leltár mindazokat a tárgyakat tartalmazza, melyek a III. Zichy-expedícióból származnak, azokat is, amelyeket nem Jankó gyűjtött, így ez a leltár⁵ több tárgyat foglal magában, mint Jankó kéziratos jegyzékei. Jankó jegyzékében százötz a nem osztjákoktól, háromszáz az osztjákoktól gyűjtött tárgyainak száma, ehhez jön még a Kuznecov-gyűjtemény 117 darabja, ez összesen 527 darab. Ezzel szemben a Semayer-féle leltárban összesen 991 darab tárgy szerepel. A különbség kevesebb, ha figyelembe vesszük, hogy a sírfeltárások csontleletei, illetve a szarvasagancsok nem maradtak a múzeumban. Ennek ellenére a két lista közötti különbség szembeötlő.

Annak ellenére, hogy a Kuznecovtól vásárolt harmincnégy cseremiszi (*mari*) tárgy jól elkülöníthető, itt is megfigyelhetők pontatlanságok. Például Kuznecov tizennégy „istent”, azaz cseremiszi áldozati tárgyat adott át Jankónak, de a Semayer-féle jegyzékben már tizenhat szerepel. A többlet csak úgy keletkezhetett, hogy a szállításkor bizonyos, összetartozó tárgyak külön kerül-

3 Jankó János ezen ígérete a mai napig nem teljesült, Kuznecov gyűjteményi kéziratát eddig nem publikálták vagy dolgozták fel, tárgyaiból ez idáig egyetlen kiállítás sem született.

4 A kéziratot olvasva ilyen bejegyzéssel nem találkoztam.

5 97/903 adattári számon.

tek, és a leltározásnál már több tárgyként vették őket számba. A helyzetet tovább bonyolította a múzeum tárgyainak többszöri költözése, egyes tárgyakról a leltári számok elveszése, lekopása, eltűnése. Így fordulhatott elő, hogy 1988-ban egy cseremiszi áldozati tárgycsoportot ismételtelen beletároltak mint raktárrendezéskor előkerült anyagot, melyről csak évekkel később és hosszas kutatómunka után derült ki számomra, hogy a Kuznecov-gyűjtemény része (Itsz.: 88.84.11–88.84.14).⁶

Kuznecov cseremiszi (mari) anyaga a 40290–40325 és a 88.84.11–88.84.14 leltári számokon, az Európa-gyűjteményben található.

A Kuznecov-gyűjtemény két nagy tárgytípusból áll. A leírókartonokon jobban dokumentált, leltári számmal rendelkező textíliákból és a leírókartonokon nagyon szűkszavúan áldozati tárgyaknak nevezett kéregövekből, kéregszíjakkból és a hozzájuk tartozó faágakból, ólomöntvényekből. Ezen áldozati tárgyak együttesét nevezi Kuznecov *ittynek*. Rádásul ez utóbbi áldozati tárgyak összetartozó darabjai az évek során elkerültek egymástól, így keletkezettek számbeli többletek és újrালেltározások.

Nézzük át először a könnyebben áttekinthető textileket! A 40290–40309 leltári számú tárgyak a cseremiszi ünnepi viselet darabjai, melyek között olyan menyasszonyi kendők is vannak, amelyek több mint kétszáz évesek, és a Néprajzi Múzeum legrégebbi tárgyai közé tartoznak. Lehtinen Ildikó mari tárgykatalógusát felhasználva, a nálunk lévő viseletdarabok származási helyük szerint a mai Marij El Köztársaság területén élő mezei *marik* harmadik csoportjához tartoznak (LEHTINEN 1994. 28).

A 40290 leltári számú kendő neve „*pylys sovics*”,⁷ és a Vjatkai kormányzóság területén lévő Malmyzs településről származik. Kuznecov a régi cseremiszi fejedelem, Boltus leszármazottaitól vásárolta. A kendő fehér színű házivászonból készült, háromszögletű darab, széleit sötét színű gézszalaggal egészítették ki, és a középső sarkában barna-zöld-piros színű, gyapjúfonállal hímzett, geometrikus minták láthatók. A hímzés a kendő nagy részét betölti, és négyzetes alakú. A kendő szélein több kis bojt látható. A következő kendő (Itsz.: 40291) az előzőhöz hasonló, és a Vjatkai kormányzóság területén lévő Rozski településről származik. Amikor Kuznecov megvásárolta a darabot, már akkor harmincöt éves volt. A tárgyakra vonatkozó adatokat a Kodolányi János által készített leírókartonokról ismerem, mivel az NMI 116/1902 adattári számon szereplő Kuznecov-kéziratban nem találtam meg a textíliákra vonatkozó leírásokat. Ezért nem tudom pontosabban meghatározni sem a korukat, sem a használatukra vonatkozó részleteket. A szakirodalomból tudható, hogy az ilyen típusú kendőket férjes asszonyok viselték, az úgynevezett *tjurik* fejviselet fölött. Ez utóbbiról később lesz szó. A háromszögletű kendőn a hímzés ritkábban a kendő szélein található (KRJUKOVA 1951. 153).

Másik típushoz tartozik a következő két kendő (Itsz.: 40292, 40293). Ezek téglalap formájú házivászonból készültek, szellősebb, ritkább a mintázatuk, mint az előző daraboknak. Alapvetően piros, kevesebb sárga és kék selyemfonallal hímzték ki őket. Malmyzsból és Rozskiból valók. Kodolányi János 1966-ban, a Kuznecov-kézirat alapján készült leírókartonjaiból⁸ tudjuk, hogy ezt a törülközőkendőt „*szuan szolyk*”-nak hívják, és a menyasszony a bal kezében tartotta azt az esküvői szertartás azon részében, amikor házi sörrrel kínálta a vendégeket. A vendégek ilyen törülközőbe törülték meg a szájukat. Ezek a törülközőkendők nagyon hasonlítanak az ugyancsak „*szolyk*” nevű, derékon viselt darabokra, amelyekből a menyasszonynak kettőt kellett készítenie, egyet a vőlegénye, egyet pedig a maga számára. Amikor a vőlegény és rokonai először látogattak el a menyasszony családjához, akkor adta át a fiatal lány az egyiket a vőlegényének. A másikat maga erősítette fel a derekára. Elöl, az öv mögé dugva, hímzéssel kifelé hordták őket. Az ilyen törülközőket eladni, elajándékozni még abban az esetben sem lehetett, ha a tulajdonosok egyike már nem élt (KRJUKOVA 1951. 64). A múzeum birtokában lévő kendőket Kuznecov a régi mari fejedelem, Boltus utódaitól vásárolta, és a leírókarton adatai alapján már megvásárlásuk idején több mint százötven évesek voltak.

A következő hat kendő is történeti darab, és *szuan szobocsa* a nevük. Leltári számuk 40294, 40296, 40297, 40298, 40299, 40300. Téglalap alakú fehér házivászonból készültek, és a középső rész kivételével teljes felszínüket hímzés borítja. Szélükön hosszú rojt látható. Ezek is geometrikus, illetve stilizált mintázatúak, piros,

6 Azóta, hogy a Kuznecov-kézirat egy része – hála Szemkeő Endrének – előkerült, pontosították a cseremiszi tárgyak leírását. A kézirat nélkül e cikk második fele el sem készülhetett volna.

7 A mari szavakat a magyar helyesírási szabályokat követve és nem nyelvészeti átírásban adom meg, kivéve az *i* hang kemény változatát, am *y*-nal jelölök.

8 Sajnos a leírókartonon nem szerepel a Kuznecov-kézirat adattári száma vagy egyéb elérhetősége.

1. kép. Hímzett menyasszonyi kendő,
Cseremiszföld, 1898, ltsz.: 40294
Sarnyai Krisztina felvétele

2. kép. Hímzett menyasszonyi kendő,
Cseremiszföld, 1898, ltsz.: 40300
Sarnyai Krisztina felvétele

kék és sárga selyemfonállal hímezték ki őket. A leírókarton alapján a menyasszony az eljegyzése napján ajándékozta ezt vőlegényének. Akaratlanul is felvetődik a kérdés, hogy ez a megjegyzés esetleg az előző típusú tárgyra vonatkozik, tévesen került a leírókartonra. Ugyanis a négyzetes, rojtos kendőknek más szerepük volt az esküvői szertartásban. Akkor adták fel a menyasszonyra, amikor a menyasszonyi takaró lekerült róla. Ilyen típusú kendőt viseltek a fejviselet fölött a násznéphez tartozó asszonyok is (KRJUKOVA 1951. 60). Az ünnepi viselet részei voltak, és a cseremiszi hímzés sok archaikus elemét megőrizték. A Néprajzi Múzeum birtokában lévő darabok igazi ritkaságok, és az intézmény legrégebbi tárgyai közé tartoznak. A 40299 leltári számú darab már megvételekor 175 éves volt, a 40294 leltári számú kendő pedig 170 éves (1. kép). Másik három, a 40296, 40297, 40298 leltári számúak százötven évesek voltak, amikor Kuznecov megvásárolta őket, a 40300 leltári számú darab pedig 125 éves lehetett akkortájt (2. kép). A kendők közül négy Malmyzsból és környékéről való, kettő pedig a Kazanyi kormányzóság területéről, Bolsaja Kitnya faluból. Különösen fontos az a Malmyzstól nem messze, Kitjak faluból vásárolt kendő, ami nálunk a 40296 leltári számon szerepel. Olvasva Kuznecov publikációit sikerült megállapítanom, hogy Kitjak annak a helységnek a neve, ahol Kuznecov 1878-ban egy négynapos pogány áldozati szertartáson tartózkodott, ennek alapján készítette el az 1879-ben megjelent cikkét: *Négy nap a cseremiszek között szürem idején*. Ha a kendőt, mint a leírókartonról kiderül, Kuznecov Kitjakban vásárolta, azt csakis 1878-ban tehetta, a nagy közösségi áldozat, a *szürem* idején. A kendő a leírókarton szerint már vásárlásakor százötven éves lehetett, tehát az 1720-as években készülhetett, csaknem háromszáz éves darab! Nagyon valószínű, hogy a többi, Malmyzs kör-

3. kép. Férjes asszony fejviselete,
Cseremiszföld, 1898, ltsz.: 40301
Sarnyai Krisztina felvétele

4. kép. Férjes asszony fejviselete,
Cseremiszföld, 1898, ltsz.: 40302
Sarnyai Krisztina felvétele

5. kép. Férjes asszony fejviselete,
Cseremiszföld, 1898, ltsz.: 40303
Sarnyai Krisztina felvétele

nyéki, hasonló típusú kendőt is a fejedelmi család leszármazottaitól vette Kuznecov. Az ilyen tárgyak már a 19. században is ritkaságnak számítottak, mert – mint Berlinben Bastian elmagyarázta Jankó Jánosnak – „e régi hímzések a divatból teljesen kimennek; ezek egyik főjelleme, hogy igen hosszú selymet használnak kivarrásához s ez a veszedelmük; akkoriban a kelettel való állandóbb érintkezés mellett a selymet a bennszülöttek közvetlenül és olcsóbban kapták, most csak az orosz kupecz útján jutnak ahhoz, a ki igen drágán fizeteti meg velök azt; s ezért ezek a népek előveszik a régi hímzéseiket s abból kifejtik a hosszú selymet s azzal varrják új hímzéseiket.” (JANKÓ 2000. 229.)

A következő hat tárgy (ltsz.: 40301–40306) szintén a fejviselet része (3–5. kép). Ezeket azonban csak férjes asszonyok viselhették. Téglalap formájú házivászonból készítették őket, de felül a két sarkukat behajtották, és háromszög formában alakították ki. A háromszögletű rész a fejre, a téglalap többi része a hátra kerül. Alja általában hátul rojtokkal díszített. A középső sávon kívül, ami üresen marad, teljes felületét gyapjúfonállal készült, geometrikus és stilizált motívumokból álló hímzés díszíti. Kendő alatt hordták őket úgy, hogy elejük és végük kilátsszon a kendő alól. Ennek a fejviseletnek oroszul *tjurik* a neve, mariul pedig *simaks* vagy *sine-sobocs*, azaz szúnyogtól védő. Az ilyen típusú textíliát eleinte a szúnyogok ellen viselték, csak később vált a fejviseletük részévé. A fejviseletek egyik archaikus típusához tartozik, és régen széles körben használatos volt a mari asszonyok között. A *marik* lakta terület minden körzetében ismertek volt (KRJUKOVA 1951. 46). A mi múzeumi darabjaink közül kettő Malmyzsból, kettő Rozskiból, kettő pedig Kitjából származik, onnan ahonnan az előző textilek is. Koruk a megvétel idején harmincöt és száz év kö-

6. kép. Női hímzett vászonkabát, Cseremiszföld, 1898,
Itsz.: 40308
Sarnyai Krisztina felvétele

7. kép. Félfői hímzett vászonkabát, Cseremiszföld, 1898,
Itsz.: 403089
Sarnyai Krisztina felvétele

zött volt. A legrégebbi *tjurikokat* Kuznecov Kitjak faluban vásárolta, már 1878-ban százévesek voltak, ma pedig több mint 220 évesek. Nem ismerve a Kuznecov-kézirat idevonatkozó részét, csak következtetni lehet, hogy még a legfiatalabb tárgyak is a 19. század első felében készültek. Ez onnan tudható, hogy a későbbi évtizedekben a *simaksok* felületén a hímzések egyre kisebbeké váltak, és a 19. század végére már csak az elejüket és az aljukat hímezték ki (KRJUKOVA 1951. 47).

A következő tárgy (Itsz.: 40307) neve *arsas*, melyet a leírókarton alapján a menyasszonykérő nő a jobb vállán átvetve viselt. Ez több, különböző színű csikból összeállított, gyönggyel kivarrt textília, egyik végén gyöngybojttal. A gazdagabb asszonyok ehhez ezüstpénzeket is varrtak. Az adott tárgy pontos származási helyét nem tudjuk, mindössze annyit árul el a leltárkönyv, hogy a Vjatkai kormányzóságból való. Lehtinen Ildikó kutatásai alapján ez a típusú viseletdarab a 19. században inkább a hegyi és a mezei marik harmadik csoportja között terjedt el, akik a Malmyzsi és az Urzsumi járásokban éltek, tehát a tárgy beilleszkedik az eddigi textíliák sorába. Elterjedési köre egybeesik az előző fejviseletek származási területével (LEHTINEN 1994. 68–69).

Kuznecov gyűjteményében található egy női kabát (Itsz.: 40308 6. kép) és egy férfiiing (Itsz.: 40309) is (7. kép). A női kabát Malmyzsból való, és ötvenéves volt, amikor Kuznecov a Boltus fejedelmi család örökseitől megvásárolta azt. A kabát neve *bata-souur*, fehér házivászonból készült, elől nyitott köpenyre emlékeztető tárgy, melynek mellrészét és a széléit gazdag hímzés díszíti. A hímzés elején szembeötlő stilizált lófejmotívum látható, ami az agrárkultusszal rendelkező mariknál a nap, a szerencse, a gazdagság szimbóluma volt (KEREZSI 1990a. 115–128). Mind a hímzés, mind a kabát fehér színe azt bizonyítja, hogy ünnepi, szertartási viselettel van dolgunk.

Korábban a mindennapi viselet is fehér színű vászonból készült, de a 19. századra már csak az ünnepi és szertartási viselet színe volt fehér (LEHTINEN 2001. 79–80). A fehér szín a cseremiszeknél (*mariknál*) régóta jelfunkcióval rendelkezik, és gyökerei a kereszténység előtti hitvilághoz nyúlnak vissza. A fehér az ég színe, az égben élő istenek szimbóluma. A cseremiszek hite szerint a fehér szín viselését maga az isten parancsolta meg, hogy az ünneplőbe öltözött emberek olyan fehérek legyenek, mint a nyírfa kérge, melyre az isteneknek szánt ajándékokat akasztják.

A férfiiing szintén fehér színű, és ugyancsak egyedülálló, különleges darab. Az 1870-es években, Malmyzsanban készült, tehát fiatalabb a többi Kuznecov-féle textíliánál. A leírókartonból viszont kiderül, hogy ilyen inget viseltek az áldozópapok az áldozati szertartás idején, és ezt a konkrét inget maga Kuznecov viselte. Az viszont nem derül ki, hogy az inget Kuznecov részére varrták, vagy más áldozópapok is viselték már előtte, de ez az az ing, amit megmutatott Jankónak Tomszkban, és aminek kapcsán azzal is eldicsekedett, hogy ő nemcsak nézője, hanem aktív résztvevője is volt az áldozati szertartásoknak. „[...] lássa én magam is áldoztam velök, ez volt az ingem, sőt egy áldozatnál papként is szerepeltem” (JANKÓ 2000. 229). Az ing külsőre pontosan megfelel annak a leírásnak, amit a mari áldozópapok öltözetéről A. F. Rittih publikált 1870-ben. „Az áldozópap ruhája fehér színű hosszú és bő ing, mindenféle berakás nélkül. Melle részén piros anyaggal és hímzéssel.” (РИТТИН 1870. 163.) A múzeumi egyenes szabású, fehér ingen valóban csak a mellrészénél van hímzés, és körülötte széles, piros szalagból készült rátétes díszítés látható.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a mari ünnepi viselet múzeumunkban lévő darabjait Kuznecov egy jól behatárolható területen vásárolta a hajdani Boltus fejedelem leszármazottaitól, csaknem egy időben. Ez az időpont pedig az 1870-es évek második fele lehetett. A szertartást, amelyen maga is részt vett, és amelyen a nálunk lévő fehér rituális ingét viselte 1878-ban volt, Malmyzstól 29 versztára,⁹ Kitjak faluban tartották.

Mielőtt rátérünk a többi tárgy, a rituális kéregszíjak vagy kéregövek leírására, pár szót mondanék Kitjakról, ahol Kuznecov ezeket az értékes viseletdarabokat vásárolta, és ahol részt vett egy többnapos áldozati szertartáson. Így ír a faluról: „Kitjak helyzete különleges: a Malmyzsi járás ezen szögletében négy nép képviselői élnek egymás mellett, akik hetente kétszer, a vásárban feltétlenül találkoznak egymással... a votjákok és a cseremiszek száma viszonylag nem túl magas az oroszokhoz és a tatárokhoz képest.” (KUZNECOV 1879a. 40.) A cikkből nemcsak a fent tárgyalt textilek korára tudunk következtetni, hanem a többi, általa eladott áldozati tárgy szerepére, használati módjára is. Sőt ismerve a kézirat idevonatkozó részét és a teljes Kuznecov-cikket, a *szürem* ünnepről is sok fontos részlet megállapítható. Ezek elemzésébe jelen tanulmányban nem szeretnék belefogni, mert az ünnep – sokszínűsége, bonyolultsága folytán – külön írás témája lehetne. Inkább csak a *szürem* legfontosabb jellemzőit ismertetném, ahol szükséges, kiegészítve a konkrét *kitjaki* ünnepre vonatkozó adatokkal.

A nyári naptári ünnepek sorába tartozó *szüremet* nyár derekán, általában július közepén, Péter-Pál napja körül szokták megrendezni. Az ünnep nagyon fontos szerepet játszott a cseremiszek, azaz *marik* vallási életében, több napig tartott, és több szakaszból állt. A Kitjak faluban megtartott ünnep június 29.–július 1. között, három napig tartott. Az ünnep legfontosabb része a szent berekben megrendezett nagy közösségi áldozati szertartás volt, több rokon falu férfi lakosságának részvételével. Ezen a nők nem lehetek jelen, a faluban maradtak. Egy 1840-es leírás szerint, ha valaki az asszonyok közül megszegte ezt a szabályt, és ezen az ünnepen a szent ligetbe merészkedett, megverhették, sőt akár meg is ölhették a vétkest (FUKS 1840. 293–299.). A többi naptári ünnepen a nők ilyen szigorú elkülönítése nem tapasztalható, bár a szent liget körbekerített részére soha nem léphettek be, csak kívülről figyelhették az eseményeket. A szakirodalomból tudjuk, hogy az ünnep a többi nyári naptári ünneptől többek között abban különbözött, hogy a *szürem* fontos részét alkotta a Sátán, azaz a gonosz erők kiűzése a házakból, az utcákból, a faluból, egészen a falu határain túlra. A többi nyári ünnepen ez a szertartás nem szerepel (KALININA–POPOV 2005. 209). A gonosz kiűzése történhetett az ünnep elején vagy végén. Kitjak faluban az ünnep utolsó napján rendezték meg. (Részletesebben lásd KUZNECOV 1879a. 36–39.) A fiatal emberek lóhátra ültek, végiglovagoltak az utcákon, megzörgettek minden ablakot, kaput, kilovagoltak a szent berekbe, itt imát mondtak, majd átlovagoltak a *szürem* ünnepen részt vevő többi környező (a régi nemzetiégi tagolódás emlékeként) rokon faluba, és ott is megismételték ugyanezt. Végül összeültek valakinek a házában, és közös lakomát rendeztek. Ettek, ittak, énekelték, táncoltak. A mulatozáson az áldozópapokon kívül jelen volt a falu teljes lakossága, beleértve az asszonyokat is.

⁹ A verszta régi orosz hosszsmérték, 1067 méter.

Az ünnep napját az áldozópapok közösen határozták meg, ügyelve arra, hogy az ünnep ne essék szerdára és szombatra, a két szerencsétlennek számító napra. Az áldozópapok sorshúzással választották ki maguk közül a fő szertartásvezetőt, aki egyben a főisten, *Kugu-jumo* áldozópapja volt, de így választották meg a többi isten áldozópapját és a segédeiket is. Mivel ezen az ünnepen általában tömeges állatáldozat volt, az áldozati állat próbáját, feláldozását, az ezt kísérő imát és egyéb szertartást mindig a fő szertartásvezető végezte el elsőnek, utána következhetett csak a többi isten áldozópapja, a *kart* vagy *kuguza*. Kitjak faluban 1879-ben nyolc lovat, hét szarvasmarhát és tizenhat birkát áldoztak fel, összesen harmincegy állatot. A hét égen élő istennek egy-egy lovat, az ő segédeiknek egy-egy birkát, a földön élő hét istennek egy-egy szarvasmarhát, és az alsóbb rangú isteneknek, a fagyistennek és feleségének egy-egy birkát. Kuznecov szerint harminchat állatot kellett volna összességében feláldozni, de néhány isten és felesége közös áldozati állatot kapott (KUZNECOV 1879c. 49–53). Az áldozati állat próbája minden ünnepen a vízzel való lelocsolása volt, ha megrázkódott, azt jelentette, hogy az állat megfelel az adott istennek, és lelkét magához veszi. Az állatokat annak az istennek a fája (*pu*) előtt ölték meg, akinek szánták az áldozatot, vérevel meglocsolták az *ittyket*, amikről részletesen is szó lesz, bekenték a vérrel a fa törzsét, ahova a hús megfővése és a jóslás elvégzése során az *ittyk* kerültek. A szertartásban nagyon jól megfigyelhetők a cseremiszek fával kapcsolatos hiedelmei. A fa náluk is összekötő szerepet játszott – a Világfához hasonlóan – a három világszféra között. Koronájával az eget, törzsével a földi világot, gyökereivel az alsó világot kötötte össze. Hitük szerint az áldozati szertartások idején az istenek a nekik szentelt fákban tartózkodnak, onnan figyelik a szertartást. Nem véletlen, hogy a fehér törzsű nyírfa elsősorban az égi isteneknek volt szentelve, azok ideiglenes tartózkodási helye volt, míg a sötét törzsű lucfenyő az alsó világ isteneihez kapcsolódott. A témáról bőseges szakirodalom áll a kutatók rendelkezésére.¹⁰

Az áldozati állat húsát minden ünnepen, így Kitjakban is két bográcsban főzték meg. Az egyikben a belsőségek, a másikkban a többi hús főtt. A hús elkészülte után az áldozópap segédei kivették a húst a bográcsból, gondosan lefejtették azt a csontról, vigyázva, hogy a csontok épségben maradjanak (a rész helyettesíti az egészséget elv alapján), majd darát öntöttek a húslébe. Ezt a résztvevők hozták magukkal. A kása elkészültével visszatették a húst a bográcsokba, majd az elkészült étellel is imát mondtak. Kitjakban meglocsolták a kásával az *ittyket*, megszentelték az ételt, és ekkor került sor az áldozati állatok árának összegyűjtésére. Végül minden résztvevő térdre borult, csak az áldozópap állt, aki még egyszer kérte az istent, hogy az áldozati állatért cserébe teljesítse a cseremiszek kéréseit. A szertartást annyiszor, annyi fánál végezték el, ahány istennek áldoztak, Kitjakban tizennégy alkalommal. A megszentelt ételt kiosztották a szertartás résztvevői között, majd az evés-ivás után az emberek szétszéledtek, az áldozópapok és segédek pedig minden egyes állat csontját és bőrét a saját fája előtti tűznél elégették. Rendet raktak, minden rituális edényt elrámoltak, és végül csak a fákban hagyott *ittyk* tanúskodtak arról, hogy a szent litgetben nem is olyan régen áldozati szertartás volt.

De mik is azok az *ittyk*, azok a tárgyak, melyektől Kuznecov könnyes szemmel búcsúzott, melyek publikálását, amíg élnek az adatközlői, nem engedélyezte (bár maga megette azokat), és amelyeket csak cseremiszt istenekként emleget naplójában Jankó is? Ezek olyan tárgye gyűttesek, melyek között vékony, összetekert kéregcsíkok, félbehajtott kéregcsíkdarabkák, faágak és ölomöntvények szerepelnek. Leltári számuk 40310–40325, azaz tizenhat szám. Ebből is látszik, hogy már Semayer leltározásába is hiba csúszott, hiszen Kuznecov kéziratából és Jankó naplójából is tudjuk, hogy eredetileg tizennégy összetartozó, több darabból álló tárgycsoportot, „isten” adott át a magyar kutatóknak. „Összesen 17 volt, ma csak 14 van, 3-at a kazáni múzeumnak ajándékoztam.” (JANKÓ 2000. 230.) Ez utóbbiak jutottak ki Smirnov révén Berlinbe. A másik probléma az, hogy a tárgyak a törzskönyvbe mint cseremiszt áldozati tárgyak kerültek be, és százegy éven keresztül leírókartonjuk sem született. A gyűjteményi revízió és egy cikk kapcsán kezdtem el kutatni a tárgyak történetét. Az elmúlt évtizedek alatt sajnos az összetartozó darabok tovább aprózódtak, a kéregtekercek egy részén, a félbehajtott kéregcsíkokon, ölomöntvényeken, faágakon nem szerepelt szám, ezért leltároztak be újra négy tárgye gyűttest, összesen tizenhárom darab tárgyat, 88.84.11.1–2, 88.84.12.1–4, 88.84.13.1–3, 88.84.14.1–4 leltári számok alatt. Az eredeti tizennégy „isten” helyreállítása mára szinte megoldhatatlannak látszik, bár a kézirat, a Kuznecov-cikkek és egyéb szakirodalom birtokában feltlenül megkísérlem jelen tanulmányban összerakni az egymáshoz tartozó darabokat.

Nézzük először Kuznecov leírását magáról a helyről és arról az ünnepéről, ahonnan ezeket a külsőre igen

10 Többek között: ÁKOVLEV 1887; KERESZI 1990a 41–42.

szerény, de annál különlegesebb tárgyakat szerezte. A kéziratot saját fordításomban adom köz-
zé, az eredeti szöveg orosz nyelven, régi orosz helyesírással készült.¹¹ A kézirat az összefüggő
szövegen túl tizenégy A5 méretű lapot is tartalmaz.

„A fenti kollekció eredeti *itty* tárgyait én gyűjtöttem 1878-ban a Vjátkai kormányzóság Malmy-
zsi kerületében, Kitjag faluban.¹² ... A *Jumon*-otón, azaz isteni erdős szigeten, vagy Kjusz-otón,
azaz magas erdős szigeten, ami a szent liget neve. A gyűjtemény az úgynevezett *ittykből* vagy
justókból [övekből] áll.

Az *ittynek* három fajtája van:

- a) *nyi-ittyzse*, azaz hársitty, mert alkatrészei hárs kérgéből és egy kis ágból állnak;
- b) *koe-ittyzse*, mivel ez nyírfából készül, és egy kis nyírfaágból áll;
- c) *koz-ittyzse*, mivel ez lucfenyőből készül, és egy kis lucfenyőágot tartalmaz.

Az a)-t lucfenyőre vagy nyírfára, a b)-t csak nyírfára, és a c)-t csak lucfenyőre akasztják fel a
keremety¹³ tiszteletére. Az első kettőt kizárólag jó istenek tiszteletére.

Az *itty* alkotórészei a következők:

1. *Nyi* – hánccs, kéregből van kihásítva, kéregszija; hézagok kihagyásával és elliptikus bevágásokkal
tartkítva, és az egyik végén mintha annak az istenségnek a tamgája lenne látható, akinek a fa
szentelve van. (Ugyanakkor nem minden esetben dönthető el, hogy ez valóban tamga-e a szó iga-
zi értelmében vagy sem. A malmyzsi cseremis szertartásvezetők szavai szerint a harántirányú von-
alak a kéregszija végén azoknak az egyéneknek a számát jelölik, akik a pénzt adományozták az ál-
dozati állat megvételére.¹⁴ Az »ota« *tamga* formáját tekintve egy fenyőfácskára emlékeztet: a fahán-
cson hosszanti irányban egy hosszú vonal húzódik, és ehhez mindkét oldalon kis, ferde rovások
csatlakoznak. Ezek a rovások néha mindkét oldalon azonos számúak, akár párosak, akár páratlan-
ok, olykor azonban számuk különbözik. Meg kell azonban jegyezniük, hogy legtöbbször az egyik
oldalon egy rovátkával több van, mint a másikon. E rovátkák értelme, számuk jelentősége az ál-
dozópapok titka, amit a be nem avatottak előtt nem fednek föl. Lentebb e rovátkák magyarázatához
megadjuk a kulcsot, de míg azok jelentőségét az urzsumi cseremiszek világosan ismerik, a többi
helyen valódi jelentésük elveszett, és használatukat csak a hagyományokkal tudják megokolni.
A fahánccsokat a *Jumon-oto* területén kívül álló fákról hántják le, és az ima előestéjén készítik el
őket, ugyanúgy mint az *itty* másik tartozékát, a *parcsát*. Amikor az áldozás reggelén leszúriák az
állatot, a vér első áráját a kéregszija irányítják, és az megáztatja azt mindkét oldalról (Kuznecov-ké-
zirat 1. oldal). Mihelyt az áldozati hús a katlanban forr, az áldozópap, a „*kuguza*” fogja a kéregszija-
ját, ami eddig a szent fán lógott, és körbetekeri vele a fa törzsét négy-öt csetverty magasságban.¹⁵
Legtöbbször két, de maximum három kört csinál vele. A kéregszija végeit a »*kuguza*« nem köti
össze, hanem azokat a körök alá úgy hajtja vissza, hogy a tamgás rész a jobb oldal felől jöjjön elő.

2. A *parcsa* egy fémlap vagy csüngő ólomból, melyet egy rövid kéregszija csúcsára kötöznek rá. En-
nek a vége is *tamgával* van díszítve, a másik végét pedig annyi szála hasítják szét, ahány vonalka
van a *tamga* egyik oldalán. A kéregszija csúcsa közepe, azaz a szabad felülete itt is a hosszú kéregszija-

hoz hasonlóan lehántott, ellipszis alakú foltokkal van dí-
szítve. A *parcsát* egy kis csomóval az egyik szalagnál fog-
va a kéregszija csúcsához erősítik. Szabály, hogy csak a kis
kéregszija csúcsát lehet a nagyhoz erősíteni. A kisebb kére-
szija csúcsát a naggyal egy időben szokták vérrel bekenni.
Ami a *parcsát* illeti, azt az áldozati szertartás előestéjén
készítik el. Az ólmot élő tűznél olvasztják meg, azaz
olyan tűznél, melyet két fa összedörzsölésével nyernek.
Általában egy hársfából készült botot szoktak egy tölgyfa
deszkán sodorni, pörgetni. Az ólmot általában faforgács-
ra, ritkábban vízzel teli csészébe öntik ki. A folyamatot
egy ima előzi meg. Elsősorban azokat az ólmoikat választ-
ják ki, amelyek formája lóra (*imne*), lófejre, tehénre (*usz-
kál*) vagy végső esetben ezen állatok némely testrészére,
például szemére, orrára, szájára emlékeztet. (E tekintet-
ben az Orosz Földrajzi Társaságnak átadott ólomlemez
kiváló.) A *parcsát* közvetlenül az ima előtt kötözik fel a
kis kéregszija csúcsára, hogy a vérrel való meglocsolás so-
rán ne kerüljön rá vér. Odáig a *kuguza* egy kis rongyda-
rabbal a keblén őrzi azt, vagy egy nyírhéj edénykében.¹⁶

11 A szöveg bővített változatát Kuznecov
a *Ceremisskoe «Itty»* címen publikálta,
ugyanabban a kötetben, ahol a *Četyre dná u
ceremis vo vremja Sirema* cikket.

12 Kuznecov-kézirat, 6. EA 116/902.

13 Gonosz, ártó isten.

14 Ennek ellentmond, hogy az *ittyket*
előbb készítették el, mint ahogy a pénz
összegyűjtötték volna az áldozatra.

15 Egy csetverty körülbelül 18 centiméter.

16 Kuznecov 1879-ben kiadott cikkében
olvasható, hogy tizenhét ólomöntvényt kel-
lett készíteni a tizenhét isten részére. Miután
felolvasztották az ólmot, tizenhét csészébe
vizet öntöttek, gyertyát gyújtottak előtük, és
a Makszim nevű szertartásvezető az istenek
rangsorát figyelembe véve öntötte be
egyenként a felolvasztott ólmot a csészékbe.
Csak az az öntvény felelt meg, amely felvet-
te az adott istennek szóló áldozat formáját.

8. kép.

9. kép.

10. kép.

11. kép.

8. kép. Kéregöv áldozati tárgy, Cseremiszföld, 1898, Itsz.: 40317. Sarnyai Krisztina felvétele

9. kép. Áldozati tárgy, Cseremiszföld, 1898, Itsz.: 40325 Sarnyai Krisztina felvétele

10. kép. Áldozati tárgy, Cseremiszföld, 1898, Itsz.: 40322 Sarnyai Krisztina felvétele

11. kép. Áldozati tárgy, Cseremiszföld, 1898, Itsz.: 40312 Sarnyai Krisztina felvétele

12. kép. Áldozati tárgy, Cseremiszföld, 1898, Itsz.: 40316 Sarnyai Krisztina felvétele

12. kép.

3. *Vóstyr*, azaz kis leveles faág. Három fajtája létezik: a) *nyi-vóstyir*, azaz hársfaágacska; b) *koe-vóstyr*, azaz nyírfaágacska; c) *koz-vóstyr*, azaz lucfenyőágacska. Ez a legfontosabb darab a többi összetevő közül, mivel rajta keresztül kapja nevét maga az *itty* is, amikor annak a fajtája meghatározásra kerül (Kuznecov-kézirat 2. oldal). Olyan ágacska választanak (lehetőleg a *Jumon-oto* határain kívül álló fákról), amelyik a csúcsától körülbelül fél *arsinra*¹⁷ kettéágazik, egy villát alkot, amit *szányek*nek hívnak. Ezért magát a faágacska is *szányek vóstyrmak*, kettéágazó villának hívják. A *kuguza*, kezében ezzel a kis ággal akkor kezdi el az imádkozást, amikor a hús megfőtt, és a szent fa lábához rakták. Arccal a felé a hely felé fordul, ahova a hosszabb kéregszíjat feltekerték a fára. A kezdő imádság elmondása után az áldozópap e kis ág segítségével jóslásba kezd, azt kívánja általa kideríteni, hogy megfelelő-e az áldozat az istennek, és teljesíti-e az emberek kérését. A kis faág végét alaposan kiegyengetve a *kuguza* óvatosan levág egy 1,5 *versok*¹⁸ hosszú kéregcsíkot, az úgynevezett

4. *tuzest*, és nézi, hogy hova és hogyan esik le: vágással az áldozópap felé vagy szembe vele, fehér vagy sötét felével felfelé. Jó jelnek számít, ha a kéregcsíkok többsége vágással az áldozóaptól jobb felé esik le. Ebben az esetben kevesebb figyelmet fordítanak arra, hogy a világos vagy a sötét oldala néz felfelé. Minden jelenlévő nagy figyelemmel kíséri a folyamatot, és ha szerencsésen hullanak le a földre a kéregcsíkok, az áldozópap és a jelenlévők egya-

17 Arsin = orosz rőf, 0,711 méter.

18 Versok = hüvelyk, 4,4 centiméter.

ránt hálás kiáltásban törnek ki. A levágott kéregcsíkokat a szent fa lábánál úgy helyezik el egy gyékényre vagy egy terítőre, ahogy a földre hullottak. Hosszan tartó imádkozás után elkezdik a hús, a *kiszél*,¹⁹ a mézzel ízesített víz, a kenyér, a *kumyska*,²⁰ a sör (ha hoztak magukkal) és a só megszentelését. Ez a szertartás háromszor ismétlődik. A *kuguza*, kezében tartva a kis ágat, minden ételt és italt megérint vele, valamint háromszor megkerüli az ennalvalót és az imádkozókat (Kuznecov-kézirat 3. oldal). A *kuguza* bal kezében ágat, jobb kezében egy égő fadarabot tart, a segédje pedig egy baltát és egy kést fog a kezében, és ez utóbbival a baltát üti. Ezzel a módszerrel mintegy elűzi az imádkozóktól a gonosz szellemeket. A szertartás végén a *vostyr* kihegyezik. Mindkét, villát alkotó faágat egy kés segítségével behasítják, és az így keletkezett résbe egymás után beleillesztik azokat a kéregcsíkokat, amelyeket a jóslás során használtak. Ezeket a csíkokhoz hozzáragasztják az úgynevezett

5. *ruzsza-kindét*, egy darabka rozskenyeret. Az ágat függőlegesen a faháncs mögé szúrják, úgy hogy a *parcsa* jobbra legyen, és a *parcsa* alatt, bal oldalon pedig látható legyen a körbetekert kéregszíj kilógó, tamgával ékesített vége. A kisebb kéregszíjacska ugyanilyen tamgával ellátott vége ettől balra látható. Még egy hosszú ima, térdre borulással és főhajtással, és az áldozati szertartás befejeződik. Az áldozati ételt a szertartás résztvevői és azok a vendégek fogyasztják el, akik az ima végére megérkeznek *Jumon-otóba*.

Az *itty*, vagy *justo* a következő, három év múlva esedékes nagy áldozati szertartásig a fán marad, amikor levágják a fáról, és elégetik. Csak a tamgás végét őrzik meg, amit a régi *parcsával* együtt az új kéregszíj mögé szúrnak. Három éven keresztül senkinek sem szabad a kéregszíjhoz nyúlnia. A cseremiszek között nem akad egyetlen olyan arcátlan ember sem, aki meg merné szegni ezt a régi örökséget. Az oroszok pedig félnek az átoktól, amivel az áldozópapok a rablókat sújtják. Tehát ez a tárgy legalább annyira szent, mint a votják *mudor* vagy a csuvas *jrjrh*, amelyekkel bizonyos rokonságot is felmutatnak.

Ez idáig, amennyire számunkra ismeretes, az *ittynek* nem volt más leírása, csak A. Fuksé (Fuks 1840). Még a múlt században Johann Gottlieb Georgi²¹ jegyzett fel az *itty*hez hasonló, érintetlen tárgyakat, de azok teljesen másképp néztek ki, mint az *itty*.²²

Ezután Kuznecov Georgit idézi: „Az erdeikben, írja Georgi, olyan, néhány szent fára függesztett táblácska látható, melyek négyzögletesek, szélük és hosszuk egy arasz, nyírfából készültek, és sem arcok, sem jelek, sem ábrák nem láthatók rajtuk. Ezeknek a tárgyaknak a neve *kudo-vadás*. Egyesek idOLOKNAK hívják őket, mások az erdei szellemeknek hozott áldozatnak, de itt is, ott is egyaránt tisztelik ezeket a tárgyakat.” (Kuznecov-kézirat 4. oldal.)

A továbbiakban a *justo* (a cseremiszi nyelv urzsumszki dialektusában) modelljét írja le Kuznecov, amelyet részére 1882-ben készített a cseremiszi vidék legnagyobb áldozópapja az Urzsumszki kerület Küpren-szola nevű falujában. Ebből a kéziratrészből csak a vizsgált tárgyak szempontjából érdekes részleteket fogom idézni.

„A modell a legpontosabb másolata annak a *justónak*, amely *Kugu-jumo* fáját díszítette. Mivel elég nagy méretű volt, a *vostyr* tetejét levágtam, megőrizve a legjelentősebb alkotórészeit. Sajnos Szibériába való átköltözésem során egy [...] darabja elveszett [...]”²³

„Végezetül a cseremiszek áldozati állatairól meg szeretném jegezni, hogy korukat tekintve fél év és két év közöttieknek kell lenniük, csak tiszta (még nem pároztatott) és teljesen egészséges egyedek alkalmasak áldozati célra. A cseremiszek régóta megállapították, hogy melyik istennek milyen színű és milyen nemű állatot kell áldozni. A tarka szőrű állat egyetlen istennek sem jó, nem felel meg áldozatnak. Nem könnyű megtalálni a megfelelő áldozati állatot, ha viszont megtalálták, a cseremiszek alku nélkül fizetnek, bármennyi legyen is az ára.”²⁴

A Kuznecovnál *nyinek* nevezett, hosszú kéregtekercsből, az „isten fája” részére készült övből összesen tizenegy van a Néprajzi Múzeumban. Hét darabon látható a Semayer idejében, 1903-ban kapott leltári szám, 40315, 40317, 40318, 40320, 40322, 40323, 40325. A többi négy darabon vagy soha nem volt, vagy elveszett, vagy lekopott az idők folyamán. Új leltári számokat kaptak: 88.84.11.1, 88.84.12.1, 88.84.13.1, 88.84.14.1. Ezek a kéregövek méretük, a rajtuk látható *tamgák* száma és a lehántott ellipszisek formája, méretei alapján különböztethetők meg egymástól.

19 Lisztel készült savanykás gyümölcs-kocsonya.

20 Házipálinka.

21 Opisanie vseh obyčajsich v Rossijskom gosudarstve narodov.... Sankt Pet'ersburg, 1799. Tom 1. str. 32.

22 Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár 116/902, Kuznecov-kézirat, 1–4.

23 Ennek a tárgycsoportnak a részletes leírását nem közlöm, mivel egyelőre nem tudtam kideríteni, milyen összefüggésben lehetnek a múzeumunkba került „istenekkel”.

24 116/902 számú kézirat.

A 40315 leltári számon egyetlen tárgy, egy kéregöv szerepel, melynek egyik végén 4/5 rovátka²⁵ látható. Az öv hossza 234 centiméter, 07 centiméter széles, és 43 darab egy-két centiméter közötti és két hosszú, nyolc centiméteres ellipszis látható rajta. Kuznecov kéziratának további részéből kiderül, hogy ilyen 4/5 *tamgával* ellátott övet a *Pujurs-jumo* nevű isten fájára tekertek. Bár a cseremiszek égen lakó isteneit is publikálta Kuznecov 1879-ben, azt hogy melyik istennek milyen speciális *tamgával* látják el a szent fájára tekert övét, a nálunk lévő kéziratban olvashatjuk először. Nagyon fontos kulcsot adott ezáltal a kezünkbe a tárgyak és az istenek összekapcsolásához.

„Tamga: 4/5 rovátka

Nincs *turezs*, a *parcsa* véletlenül elveszett. *Vóstyr* sincs. *Pujurs-jumo* az átadó isten, az egész világ feletti hatalom az ő kezében van. Maga a főisten, *Kugu-jumo* nem avatkozik bele a világ dolgaiba, élvezzi a nyugalmat és a békét. Bár *Pujurs-jumo* alá van neki rendelve, de ez utóbbinál van az a könyv (*knyege*, vagy *kagga*), amelybe az emberek világra jöttekor beírja a sorsukat. Hogy ez be is teljesedjék, azért már Kava isten felel. Imával enyhébbé lehet tenni *Pujurs-jumo* döntését, meg lehet lágyítani a szívét. Áldozati állata a *pej* (*joskarge*) vagy a fakó ló (*oske-szimo*).”²⁶

Az övhöz tehát eredetileg csak egy félbehajtott kéregövszj tartozott. Ma csak a kéregöv szerepel ezen a leltári számon.

A 40317 leltári számú öv egyik végén 9/9 rovátka látható. 157,7 centiméter hosszú, 1,7 centiméter széles darab, és felszíne párdúcborre emlékeztető, páros ellipszisekkel díszített. Ilyen *tamgával* ellátott övet Kuznecov szerint *Kugu-jumo*, a főisten kapott. (8. kép.)

„Tamga – a kis kéregövszjion 7/7 rovátka, a nagy kéregövszjion 9/9 rovátka; Nincs *parcsa*, *vóstyr* sincs.

Kugu-jumo, azaz ‘hatalmas isten’ a cseremiszt istenek között a főisten. Mint főistenhez hozzágyakrabban imádkoznak, az ő áldozati állatát ölik meg először a szent ligetben. *Kugu-jumo* áldozópapja kiemelkedik a többi áldozópap közül, ő irányítja az egész közösségi szertartást. *Kugu-jumo* elérhetetlen magasban, az égen lakik, és a földre soha nem ereszkedik le. Parancsait *Pujurs-jumo* és *Piljambar* közvetítésével osztogatja. De sem az emberek bűnein, sem egyéb cselekedetein nem állapodik meg a főisten figyelme, általában nem avatkozik bele az emberek dolgaiba. Ha azonban valami mégis a tudomására jut, elég egyetlen intése, hogy kitüntesse vagy megbüntesse a cseremiszt embert, vagy elhárítsa felőle a gonosz Keremety ártó hatását. Áldozati állata a *pej* (*joskarge*) vagy a fakó ló (*oske-szimo*).”²⁷

A beazonosítási gondot az okozza, hogy 9/9 jelű *tamgával* jelölték a 40317-es övön kívül a 40318, 40320 számú öveket is, sőt Kuznecov leírásának leginkább a 40325 leltári számú tárgy felel meg, mert itt a 9/9 rovátkával ellátott kéregövhöz egy 7/7 rovátkával jelölt, félbehajtott kéregövszj is tartozik, ezen azonban ólomöntvény, *parcsa* is van, pedig annak a Kuznecov-kézirat szerint nem kéne lennie. A kéregövszj másik vége öt vékony szalagra van hasítva. A 40325 leltári számú kéregöv másik vége is tizenkét vékony szalagra van hasítva (9. kép), ami felvet egy újabb problémát. Kuznecov egyik cikkében olvasható, hogy általában a rövidebb kéregövszjak, de esetenként a kéregövek másik végét is, ahol nincs rovátka, vékony szálakra hasítják, és a szálak számának meg kell felelnie az összes rovátka felének (KUZNECOV 1879a. 11). A 40325 számú kéregövön viszont kétszer kilenc, azaz tizennyolc rovátka van, ennek viszont nem tizenkettő a fele. Ahogy a kétszer hét, azaz tizennégy rovátkának sem öt a fele, ahogy ez a kéregövhöz tartozó, félbehajtott kéregövszjion látható. A Kuznecov által leírt szabály a többi tárgy esetében is csak ritkán érvényesül.

A 9/9 rovátkával rendelkező kéregövek hossza 147 és 178 centiméter között ingadozik, szélességük 1,5–2 centiméter, és 31–41 darab, különböző méretű és formájú ellipszis látható rajtuk.

Tovább nehezíti a beazonosítást, hogy 9/9 számú rovátka lehet még *Küdürcs-jumo* szent fájának övé is, de azok nem lefelé, hanem felfelé mutatnak. A *tamgának* ez a fordított típusa csak nagyon kevés földrajzi területen fordult elő a cseremiszeknél. Az adott istennek szentelt tárgyegyütteshez eredetileg hét darab *turezs*, *parcsa* és *vóstyr* tartozott. Felfelé mutató rovátka csak a 88.84.12.1 és a 88.84.14.1 kéregöveken látható, ezek száma viszont más, mint *Küdürcs-jumót*, a mennydörgés urát szimbolizáló 9/9 számú *tamga*, mert ezeken 9/7, illetve 2/3 rovátka számolható meg.

„*Küdürcs-jumo* vagy *Küdürcs-volgoncs-jumo* (a *küdürcs*ó, ‘mennydörgés’ és a *volgoncs*o, ‘villám’ szavakból) a »istenydörgés istene« vagy a »mennydörgés és villámlás istene«, félelmetes természeti erejű isten, aki a főisten parancsait hajtja végre. Aszály idején fordulnak hozzá külön a cseremiszek. A cseremiszt áldozópa-

25 A törtvonallal feltüntetett rovátkák azok elhelyezkedését is jelölik, például 4/5 azt jelenti, hogy négy rovátka a kis fenyőszimbólum bal, öt a jobb oldalán látható.

26 116/902 kéziratban belül Kuznecov-gyűjtemény 2. számú lap.

27 116/902 kéziratban belül Kuznecov-gyűjtemény 3. számú lap.

pok többféleképpen magyarázzák ennek az istennek a természetét. Vagy egyetlen istenről beszélnek, vagy kettőről, akik egymástól elválaszthatatlanul, egymás mögött járnak fenn az égen. Míg *Küdürc-jumo* a felhőket üti, addig *Volgoncs-jumo* tüzes nyilakat bocsát ki. Ezeket az isteneket tehát ikreknek tartják. Feleségük nincs. Közös áldozati állatot, egy pej csikót kapnak.”²⁸

Nem beszéltünk még a 40322, 40323 és az újra beletárolt övekről.

A 40322 leltári számon lévő öv különleges, mert nincs rajta semmilyen *tamga*, csak a másik vége van három szárra felhasítva (10. kép). Ellipszis alakú és hosszúkás lehántott részek váltogatják egymást a teljes felszínén, összesen harminckilenc darab. Ilyen, csak ellipszissel jelölt *tamgával* *Jumon-ava* rendelkezik. „*Jumon-ava*, az istenek anyja, *Jumon-on* isten felesége, aki *Pujurs-jumo* után a második segítője *Kugu-jumónak*. *Jumon-ava* a cseremis az asszonyok legfontosabb segítője, oltárára, ami hársfaágakból készül, áldozati ajándékokat raknak a nők. A sors istenasszonya, *Kava*, akárcsak a többi isten felesége az ő alárendeltjei. Az istenasszonyokat mindenhol az *ava*, anya megtisztelő névvel illetik. Áldozati állata a pej vagy a fakó kanca. Ha azonban a férjével közös ajándékot kap, akkor az csikó kell hogy legyen. Figyelemre méltó a kéregszijen lévő különleges *tamgája* az istennőnek.”²⁹ Öt darab kéreglemez, azaz *turezs*, *parcsa*, tehát ólomöntvény és félbehajtott kéregszija és vóstyr, azaz kis, leveles ág tartozik az istennőnek felajánlott tárgye gyűtteshez. A mi tárgye gyűttesünkbenlől viszont az öt kéreglemez és a faág hiányzik. Van viszont egy faágunk, ágai közt az öt darab *turezs*szel, a 40318 leltári számon, amit valószínűleg tévesen leltároztak be 1903-ban ehhez a tárgycsoporthoz, mert a 40322 leltári számú *itty* része. A *turezs* nevű kéregdarabkák az áldozati állat különböző részeit szimbolizálták. Egy 1882-es áldozati szertartáson, amin Kuznecov szintén jelen volt, például nyolc kéreglemezke volt beszorítva egy villás ág réseibe, amelyek közül az első a szív egy része, a második a tüdő egy része, a harmadik a máj egy része, a negyedik a száj egy része, az ötödik a nyelv egy része, a hatodik a térdnél lévő bőr egy része, a hetedik a fül egy része, a nyolcadik a szemhéj egy része és a kilencedik kenyér volt. Ezek a felfűzött kéregdarabok a cseremiszek azon óhaját fejezik ki, hogy *Kugu-jumo* és a többi isten teljes egészében, minden porcikájával együtt fogadja el az áldozatot. A kéreg az állat kiváló tulajdonságait bizonyítja.³⁰

A 40322 leltári számon egy félbehajtott kéregszija is található, melynek egyik végén 5/5 rovátka van, másik vége pedig öt szárra van felhasználva, tehát itt a Kuznecov által leírt szabály, miszerint a szárok száma a rovátkák számának a fele, valóban érvényesül. A szárokra egy ólomcsüngőt, *parcsát* erősítettek. A kéregszija felszínét borító tizenkét jel közül négy ellipszis, nyolc hosszúkás formájú.

Nem beszéltünk még ezekről a különböző méretű, egymástól különböző távolságra lévő ellipszisekről, körökről, hosszúkás formákról, melyek a legszembetűnőbb jegyei ezeknek a kis és nagy kéregszijaoknak. Meggyőződésem, hogy méretük, formájuk, egymás közötti távolságuk, számuk fontos jelfunkcióval bírt. Olyan, mint valami sajátos ősi ábécé, melyben a hosszú és rövid jelek valamiféle logikával összeolvashatók, megfejthetők. Ha kéregövével jelölték az isten fáját (szó szerinti értelemben), a rajta lévő *tamga* pedig az adott isten szimbóluma volt, akkor a kéregöv teljes felszínét borító rövidebb-hosszabb ellipszisek, körök talán egyfajta szövegek, imák lehettek. Sajnos erre vonatkozó utalásokat sem a kéziratban, sem a szakirodalomban nem találtam, ezért kénytelen vagyok egy cseremis népmesét forrásul használni. A mesét Beke Ödön gyűjtötte 1916–1918-ban Magyarországon, a cseremis (mari) hadifoglyok között. Ebben a népmesében arról van szó, hogy az erdei utat különös oszlopok övezik, melyeken jelek láthatók. Csak az azokat értők, olvasni tudók tudhatják meg, hova vezet az erdei út. Nem véletlen, hogy a mese két főhőse éppen boszorkány és kovács, és egyedül ők tudják megfajteni az oszlopokon lévő titokzatos jeleket. Ismeretes, hogy sok nép hitvilágában a boszorkányok és a kovácsok különleges képességű embereknek számítottak, akik beavatottak voltak egy sor, mások előtt ismeretlen szakrális tudásba. Hogy miként néztek ki a jelek, sajnos a meséből nem derül ki, de hogy a jelekkel való információátadás nem volt idegen a cseremis néphagyománytól, így is világos.³¹

A 40323 leltári számú kéregövön egyetlen vízszintes rovás látható, és hatvan darab csaknem egyforma ellipszisforma, melyek a 204 centiméter hosszú és egy centiméter széles övön 1,5 centiméter távolságra követik egymást. A Kuznecov-kéziratban egyetlen leírásban sem szerepel egy darab, vízszintes rovásból álló *tamga*, hacsak ide nem számítjuk *Jumon-ava* istennő övét, amelyen a Kuznecov-féle kéziratban egy vízszintes jel

28 116/902 kéziratban belől Kuznecov-gyűjtemény 12. számú lap.

29 116/902 kéziratban belől Kuznecov-gyűjtemény 4. számú lap.

30 A 116/902 kéziratban belől 5. oldal.

31 Külön köszönet Vándor Annának, hogy felhívta figyelmemet erre a cseremis népmesére.

van. Azt viszont Kuznecov rajzából nem lehet pontosan megállapítani, hogy egy szélesebb rovást vagy foltot akart rajzolni tamga gyanánt.

Az újraleltározott kéregöveken 8/8, 9/7, 18/16, 2/3 számú rovátkák szerepelnek. 8/8 rovátkájú jele *Kugu-socsun-kuba* istennőnek van. Tamgája a kis kéregszíjon 6/7 rovátka, a nagy kéregszíjon 8/8 rovátka. A *turezs*, a *parcsa* és a *vóstyr* hiányzik. A 88.84.11.1 leltári számú kéregöv tamgája ugyan 8/8 rovátka, de a hozzá beletárolt kis kéregszíjon (ltsz.: 88.84.11.2) 11/9 rovátka látható, ami viszont egy másik isten, *Mjelen ava* szimbóluma. Valószínű, hogy ebben az esetben is tévesen csoportosították a tárgyakat. Akkor viszont *Kugu-socsun-kuba* istennő *ittyjéből* hiányzik egy félbehajtott kéregszíj. Ez talán a 88.84.13.2 leltári számú tárgy, amelyen nehezen kivehető, hogy a rovátkák száma 5/7 vagy 6/7.

„*Kugu-socsun-kuba* – ‘hatalmas szülő’ (a szülésnél segítő) nagyanya. Tökéletes kiegészítője *Erge pujurs jumónak*. Ő az utóbbi isten legközelebbi segítője, segíti a nők szülését, ugyanakkor egyes áldozópapok szerint segíti a növények növekedését is. *Kugu-socsun-kubát* a nők nagyon tisztelik. Mivel a cseremiszek megtiltják asszonyaiknak a belépést a szent ligetbe, ezért az istennőnek általában a szent ligetet körülvevő kerítés közelében álló fát választják ki, hogy az asszonyok láthassák az áldozati szertartást, és imádkozhassanak. Az áldozat bemutatása a férfiak dolga, a nők csak pénzt és ennivalót adnak hozzá, ki-ki belátása szerint. Férje nincs. Áldozati állata a vörös tehén.”³²

„*Mjelen ava* (a *mjende*, azaz ‘föld’ és az *ava*, azaz ‘anya’ szavakból) minden élőlényt tápláló istennő. Férje, *Mjend-on*, a ‘föld császára’ csak kisebb jelentőséggel bíró istenség. *Mjelen ava*, azaz a ‘földanya’ hozza létre a növényeket, ő adja a takarmányt az állatoknak, tisztán a mezőgazdasághoz kapcsolódó istennő, aki a cseremiszek állandó tiszteletét élvezi.

Áldozati állata a sötét, fekete szőrű tehén, férjéé a fekete szőrű bika. Ha egyetlen áldozati állatot kapnak mind a ketten, akkor inkább tehenet szoktak nekik áldozni. Az istennő szent fája a lucfenyő, ellentétben a többi pozitív istennel, akiknek a nyírfa, a hárs és a tölgy a szent fáik.”³³

A 88.84.11.2 leltári számú tárgyat tehát külön kellett volna beletárolni, mint *Mjelen ava* istennő szent fájának tartozékát.

A következő, 88.84.12.1 leltári számú kéregövön 9/7 számú rovátka látható, melyek különös módon fordítva, azaz felfelé néznek, de sajnos egyetlen Kuznecov-féle leírásban sem szerepel ilyen típusú *tamga*, ezért egyik cseremiszt (mari) istenséggel áldozati tárgyaival sem tudtam azonosítani a darabot. Ugyanez a helyzet a 88.84.13.1 leltári számú kéregövvel, melynek 18/16 számú rovátkából álló tamgája nem szerepel a Kuznecov-kéziratban.

Az utolsó kéregövünk a 88.84.14.1 leltári számú darab, melyen 2/3 jelű *tamga* látható. Ugyanilyen számú rovátka látható a 40319 leltári számú, félbehajtott kéregszíjon, viszont ez a darab lehet, hogy nem befejezett, mert a rovátkák közötti vonal 14 centiméterrel hosszabbra nyúlik, mint ahogy véget érnek a rovátkák. Hogy célzatosan készült így ez a jegy, vagy valóban nem fejezték be a tárgyat, már soha nem fog kiderülni. Két ólomöntvényt is ehhez a félbehajtott kéregszíjhoz leltároztak be, az egyiket valószínűleg tévesen, és nincsenek is a félbehajtott kéregszíjra ráerősítve. Mivel Kuznecov csak egy jelet, a 2/3 *tamgát* tünteti fel kéziratában, lehetséges, hogy mind a kéregövön, mind a félbehajtott szíjon ugyanez a jel szerepelt. Ez *Kava* isten jele. Eredetileg négy darab *tyrezs*, egy *parcsa* és egy *vóstyr* tartozott a tárgyhoz. A 88.84.14.1–4 tárgye együtteshez jelenleg egy félbehajtott kéregszíj 3/4 jelű *tamgával*, hat darab *turezs* és két faág van beletárolva. Az egyik faág és a 88.84.14.3 számú, félbehajtott kéregszíj biztos nem ehhez a *Kava* istennek szentelt *ittyhez* tartozik.

„*Kava, kaba* (néha *kaban-jumo*) a sorsisten. A cseremiszek véleménye különbözik az isten nemét és jelentésének lényegét illetően. A cseremiszek többsége hímnemű istennek tartja, bár mesélik, hogy régen az öregek nőnemű istennek tartották. Az, hogy vörös színű tehén az áldozati állata (*joskarge uszkál*) arra utal, hogy régen valóban nőnemű isten lehetett. *Kava* közvetlen irányítója *Perk-ava* istennő, és a földön lakik.”³⁴

A Kuznecov-gyűjtemény eddig nem tárgyalt áldozati tárgyai azok a félbehajtott kéregszíjak, ólomöntvények, leveles ágak, amelyek ugyancsak a cseremiszt *itty* részei, de kéregövek nélkül leltározták be őket. Megkíséreljük ezeknek is a beazonosítását és kéregövhöz párosítását.

A 40310 leltári számú tárgy egy félbehajtott, 40,6 centiméter hosszú kéregszíj, melynek egyik végén 5/7 számú rovátka látható, másik végét négyszálúra hasították fel, ezek közül az egyiket egy rákötött ólomönt-

32 116/902 kéziratban belül Kuznecov-gyűjtemény 5. számú lap.

33 116/902 kéziratban belül Kuznecov-gyűjtemény 7. számú lap.

34 116/902 kéziratban belül Kuznecov-gyűjtemény 16. számú lap.

vény látható. A kéregszíj érdekessége, hogy a felszínét semmilyen ábra nem díszíti. Ilyen 5/7 számú rovátkával Kuznecov szerint *Kecs-on* isten áldozati tárgyát jelölték. Az *itty*hez nem volt sem *turezs*, sem *parcsa*, és *vóstyr* sem. Kéregöv volt a tárgye gyűttesben, ez viszont hiányzik. A beazonosításnál sok esetben az is gondot okoz, hogy Kuznecov leírásai sem következetesek. Hol megadja mind a kéregöv, mind a kéregszíj jelét, hol csak az egyiket, hol csak a másikat, viszont nem mindig tünteti fel, hogy a kéziratán szereplő tamga rajza a kéregövre vagy a félbehajtott kéregszíjra vonatkozik. Sajnos arra sem kapunk magyarázatot tőle, hogy ha egy isten *itty*jéről van szó, miért van más jele a kéregöv, és miért a kéregszíj tamgájának. Ez a helyzet az ötös számú külön lappal is, ahol az 5/7 rovátkájú *tamgá*val rendelkező *Kecs-on* istenről ír Kuznecov. Csak következtetni lehet, hogy mivel a külön lapokon a tudós elsőként általában a félbehajtott kéregszíjak *tamgáit* szokta megadni, az egyetlen *tamgát* említő ötös számú leírás is erre a tárgytípusra vonatkozik. Ugyanakkor, mivel Kuznecov nem adja meg a kéregöv tamgáját, nem tudjuk, hogy a beazonosítatlan kéregöveink közül melyik tartozhatott ehhez az *itty*hez.

„*Kecs-on* – a napisten, a világgóság forrása, a felső isten szimbóluma; amikor a cseremiszek szabad téren imádkoztak, arcukkal mindig a nap felé fordultak. Mivel délben van a legvilágosabb és a legmelegebb, amikor a nap délen van, ezért a cseremiszek dél felé imádkoznak. Áldozati szertartás idején azonban, ami kora reggel kezdődik, az imádkozók kelet felé fordulnak. A nap dél felé fordulásával azonban a cseremiszek nem változtatnak helyzetükön, mivel a szent fán ekkorra már fenn van a *parcsa*, a nap szimbóluma. A napisten felesége *Kecs-ava*. Mindkettejüknek ugyanaz alatt a fa alatt mutatják be az áldozati szertartást, de más-más áldozatot kapnak. Az isten vörös vagy fehér bikát, a felesége vörös vagy fehér tehenet.”³⁵

A 40311 leltári számú tárgy ugyancsak egy félbehajtott, 58,4 centiméter hosszú és egy centiméter széles kéregszíj, egyik végén három vízszintes rovátkával. Más tárgy nincs ezen a számon beletárolva. Kuznecov kézírata alapján ez a tárgy *Erge-pujus-jumóé* lehetett. Ehhez a tárgyhoz tartozott egy, az előző áldozati szertartásról megmaradt kis kéregszíj, amin 7/9 a rovátkák száma. Volt hozzá kéregöv, kis kéreglemez *turezs*, *parcsa*, azaz ólomöntvény és *vóstyr*, azaz leveles ág is. Talán a 40313 leltári számú, Y alakú faág, szárai között öt darab, jósláshoz használt kéregdarabkával és a tőle külön lévő, de azonos leltári számon szereplő ólomöntvény a 40311 számú kéregszíjhoz tartozik. Az ólomöntvény helye látszik a kéregszíj szálain lévő csomóból, de mára már hiányzik a tárgyról. Mivel a kéregöv *tamgá*ját itt sem adta meg Kuznecov, ezért nem tudjuk, hogy a beazonosítatlan kéregöveink közül melyik tartozhatott ehhez az *itty*hez.

„*Erge-pujus-jumo* (az *erge* jelentése: 'gyerek') »gyermeket adó isten«. Ő tarja a kezében az esküvő pillanatától kezdve a házaspárok életét, egymás iránti szeretetét és családi boldogságukat. Hatalma az első együtt töltött éjszaka után kezdődik, ő segít a férjnek megtermékenyíteni a feleségét, és megfélelő nagyságú áldozati ajándék és szívből jövő imádkozás után azonnal megszünteti a férjnek impotenciáját. A családi viszály, a gyermekek sorsa, halandóságuk gyakorisága vagy egészségük szintén tőle függ. De ez nincs ellentmondásban azzal, hogy *Kugu-socsun* istennő az, aki döntően nagy befolyást gyakorol a gyermekek sorsára. Felesége nincs. Áldozati állata pej csikó.”³⁶

A 40312 leltári számú tárgy nagyon különleges, és mára alig deríthető ki, hogy melyik isten fájához tartozott (11. kép). Ez egy kéregszíjjal körütekert faág, melyen eredetileg levelek is voltak, tehát egy úgynevezett *vóstyr*, viszont nincs kihegyezve, mint ahogy az *itty*hez tartozó faágak. Nincs rajtuk *turezs*. Az sem tipikus, hogy az ágacskát körbetekerték egy kéregszíjjal, sőt valószínűleg többel is, mert két 12/13 és 13/12 rovátkájú *tamga* látható rajta, valamint megszámlálhatatlan számú szál valamelyik kéregszíj végén. Hogy melyik *itty* része volt eredetileg az ág, nem fejthető meg a kéziratból.

A 40314 leltári számon csak egyetlen, három darabba tört *parcsa*, azaz ólomöntvény látható, mely, átnézve a Kuznecov által leírt *ittyk* tartozékait, és összehasonlítva azokat a mi tárgye gyűtéseinkben szereplő hiányokkal, több istenség áldozati tárgyaihoz is tartozhatott. A tizennégy Jankó által megvásárolt *itty* közül ötről hiányzik az ólomlemez. Pontos leírás híján bármelyiké lehet ez az ólomdarab.

Nem vizsgáltuk még meg a 40316 leltári számú tárgyat (12. kép), mely egy 61 centiméter hosszú, félbehajtott kéregszíj, egyik végén 22/22 rovátkával, másik végén kilenc vékony szállal, az egyikek közülük egy ráerősített ólomöntvény látható. A kéregszíj felszínén nincs semmilyen folt vagy ellipszis. 22/22 számú rovátkát Kuznecov szerint *Perk-ava* istennő áldozati tárgyaira szoktak vénsni. Kuznecov szerint *parcsa*, *vóstyr* is tartozott a tárgyhoz, nekünk viszont belei-

35 116/902 kézíraton belül Kuznecov-gyűjtemény 16. számú lap.

36 116/902 kézíraton belül Kuznecov-gyűjtemény 11. számú lap.

tározva ezek közül csak az ólomlemez van, a faág hiányzik. Hogy a többletfaágak közül melyik tartozhatott ide, szintén nem deríthető ki.

„*Perk-ava* (a perke szó jelentése: 'bőség, gazdagság', az *ava* szóé: 'anya, istennő') tehát a »bőség, gazdagság istennője«, aki minden hívő, áldozati ajándékban bőkezű cseremisznek bőséget, elégedettséget ajándékoz. Egyedülálló istennő, de a cseremiszek nem tudják, hogy volt-e valaha férje, vagy mindig lány maradt. Áldozati állata a pej kanca (*joskárge*).”³⁷

A 40321 leltári számú tárgy ugyancsak egy félbehajtott, díszítetlen kéregszíjből és egy ólomöntvényből áll. Ez utóbbi nincs rajta a szíj tizenkét szálának egyikén sem, valószínűleg az idők során leesett róla. A félbehajtott kéregszíj 56,4 centiméter hosszú, és ezzel a tárggyal is az a gond, mint a 40319 leltári számú kéregszíjjal, hogy nem tudni, miért hosszabb hét centiméterrel a 9/8 számú rovátkáknál a köztük lévő, karcolt vonal. Ha feltételezzük, hogy talán elszámoltam, és nem 9/8, hanem 9/9 rovátka van rajta, akkor a tárgy *Poksim-kuguza* isten áldozati ajándéka. A kéregöv és a faág hiányzik az *ittyből*, ága a 40313, 88.84.12.3, 88.84.13.3, 88.84.14.2 leltári számú faágak közül bármelyik lehet.

„*Poksim-kuguza* (*poksim* vagy *poksum* 'fagy'-ot jelent, a *kuguza* jelentése pedig: 'apai nagybácsi, tisztos korban lévő ember, nagyapa, nagybáty'), azaz a »fagyisten« vagy, ahogy az oroszok mondják, »fagyapó«. Feladatkörét tekintve nem sorolható a jó vagy rossz istenségek közé, mert elsősorban a nagy hatalmú istenek utasításait hajtja végre. Elsősorban *Pujurs-Jumónak* van alárendelve. Áldozati állattal a fagyapó szíve is meglágyítható, és közben tud járni egy-egy büntetés enyhítéséért. Felesége, *Poksim-kuba*, azaz »fagyanyó«. Áldozati állata a kos (*paran*), feleségéé pedig a *jerke* (szórok), mindkettő fehér szőrű.”³⁸

Sajnos minden igyekezetünk ellenére maradt még egy sor bizonytalan tárgy, amelyikre egyetlen *itty* leírása sem illik, így összekapcsolásuk a cseremiszt istenekkel nem lehetséges. Idetartozik az újrалеltározott tárgyak nagy része, a régi leltározású tárgyak közül négy kéregöv, két félbehajtott kéregszíj és két faág. Kuznecov a tizenhét cseremiszt isten közül, akik Kitjokban áldozati állatot és *ittyt* kaptak, tizennégy isten *ittyjét* adta át Jankó Jánosnak, és Jankó is tizennégy istenről ír naplójában. Három, mint tudjuk, Berlinbe került. Nekem viszont csak tizenhárom isten leírását és *tamgáját* sikerült a kéziratban megtalálnom. Lehetséges, hogy egy leírás az évek során valahol elkallódott. Tehát a kéziratban szereplő tizenhárom isten közül tizenegyhez sikerült a tárgyaik nagy részét megtalálni, de teljes *ittynek* csak három van. A 40325 leltári számú tárgy, a 40322 számú kéregöv és félbehajtott kéregszíj és a 40318 számú tárgyból idetartozó faág, és végül *Kava* isten *ittyje*, ha elfogadjuk, hogy az a 40319 leltári számú tárgyból és a 88.84.14.1 számú tárgyból tevődik össze.

Ezzel végére jutottunk a Kuznecov-gyűjteménynek. Közelebb kerültünk a megoldáshoz, a cseremiszt áldozati tárgyakról sokkal többet tudunk, mint bármikor eddig a múzeum történetében, viszont, mint láttuk, egy sor megválaszolatlan kérdés továbbra is megmaradt. Az ellipszisek jelentése, az azonos számú rovátkákból álló *tamgák* kérdése a más-más istennek szánt tárgyakon, a *tamgák* számának különbsége a kis és nagy kéregszíjakon, mikor azok egy isten fájához tartoznak, a kis kéregszalagok számának viszonya a rovátkákhoz és végül, de nem utolsósorban a be nem azonosítható tárgyak problémája, ahol a rovátkák száma egyetlen leírással sem egyezik. Nagyon valószínű, hogy a fenti kérdések nagy részére Kuznecov maga sem tudta a választ. Többször is ír arról, hogy a *tamgákra* vonatkozó kérdéseire vagy a cseremiszek sem tudtak már egyértelmű választ adni, vagy titkaiknak csak egy részét árulták el neki, annak ellenére, hogy a tudós jól beszélte a nyelvüket, cseremiszek között nőtt fel, és valamennyire bizalmukba avatták őt. Nagyon valószínű, hogy a 19. században élt cseremiszt áldozópapok tudásuk nagy részét a sírba vitték magukkal. Erre enged következtetni az anyaggyűjtés körülménye is. A *szüremről* publikált cikkből kiderül, hogy Kitjak faluban soha nem járt Kuznecov, nem ismerte az itt élőket, az áldozópapokkal is ekkor találkozott először. Első lépésként meg kellett győznie a szertartásvezetőket, hogy kizárólag saját magának készít megfigyeléseket, csak akkor, és hosszas rábeszélésre engedték meg neki, hogy részt vegyen a *szürem* nagy áldozati szertartásán (KUZNECOV 1879a. 2–4). Sajnos arra sem derült fény a kéziratból, a publikációkból meg mégúgy sem, hogy ha ezeket a szent fákra erősített *ittyket* nem volt szabad bántani, még hozzájuk érni is tilos volt a következő *szürem* alkalmával megrendezett nagy áldozati szertartásig, hogyan jutottak azok Kuznecov professzor birtokába, ki, miért és mikor adta oda őket a kutatónak. A tárgyak állapotából ítélve nem voltak három évig kint esőben, fagyban a szent ligetben, várva a következő *szürem* el-

37 116/902 kéziratban belül Kuznecov-gyűjtemény 10. számú lap.

38 116/902 kéziratban belül Kuznecov-gyűjtemény 6. számú lap.

jövetelére, hamarabb kerülhettek Kuznecovhoz. Vagy ezek is csak modellek lennének, mint az 1882-es áldozati szertartás *ittyjei*, amelyeket külön Kuznecov részére készített a cseremiszi vidék legnagyobb áldozópapja az Urzsumszki kerület Küpren-szola nevű falujában? Erre a kérdésre csak Kuznecov tudna válaszolni. Az is előfordulhatott persze, mint oly sok más esetben, hogy a helybeliek a szegénység, az éhség miatt rákényszerültek a tárgyak eladására. Kuznecov a *sziüremről* szóló cikkében ír is arról, hogy az előző év aszályos volt, senkinek nem volt pénze a faluban, ezért például a kocsmárosnak munkaeszközeik, viseletdarabjaik és egyéb más tárgyaik odaadásával fizettek (KUZNECOV 1879a. 3).

Jelen dolgozatommal a magyar néprajztudomány régi adósságát szerettem volna törleszti. Amikor Jankó János rábeszélte S. K. Kuznecovot, hogy adja el neki ezt a titokzatos, egyedülálló gyűjteményt, biztosította róla, hogy a tárgyak méltó helyre kerülnek, meg fogják becsülni, és publikálják őket, gyűjtőjük nevével egyetemben. Több mint száz évig elfeledve hevertek a tárgyak a múzeumban. Évek óta tartó keresés után a kézirat egy része Szemkeő Endrének köszönhetően került elő Jankó János levelezése közül. Végre megszólalhattak a tárgyak, és egy olyan, máig élő ünnep ősi elemeit szólaltatták meg, melyek a 20. század első felében kihaltak, eltűntek a cseremiszi népszokásból.

Irodalom

- ÁKOVLEV, G.
1887 Religioznye obrády čeremis. Kazan', Kiadó.
- BEKE Ödön
1957 Mari szövegek. I. Budapest, Akadémiai
- FUKS, A.
1840 Zapiski Aleksandry Fuks čuvašah i čeremisah Kazanskoj gubernii. Kazan', Kiadó.
- JANKÓ János
2000 Utazás osztjáföldre 1898. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- KALININA, O. A. – POPOV, N. S.
2005 Narodnye prazdniki. In KALININA, O. A. (szerk.) Marijcy. Joškar-Ola, Mar NII JLI. 200–215.
- KEREZSI Ágnes
– 1990a A lóáldozat emlékei a Volga-Káma menti finnugor népek agrárkultuszában. Néprajzi Értesítő, 67–70. évf. 115–128.
– 1990b Semetičeskie elementy obráda žertvopri-nošeniá u finno-ugorskih narodov Povolž'á i Priural'á. Year-book of the Estonian National Museum, 41–42.
– 2000 Európa-gyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 447–477.
- KODOLÁNYI János
– 1968 Jankó János, a néprajztudós. Néprajzi Értesítő, 50. évf. 7–15.
– 1997 Gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai expedíciója és Jankó János. Néprajzi Értesítő, 79. évf. 47–56.
- KRJKOVA, O. A.
1951 Maryjskaá vyšivka. Leningrad, Kiadó.
- KUZNECOV, S. K.
– 1879a Četyre dná u čeremis vo vremâ Sûrema. Izvestiâ Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obsestva. 3. évf. 1–30, 36–49.
– 1879b Čeremisskoe «Itty». Izvestiâ Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obsestva. 3. évf. 30–36.
– 1879c Bogi glavnye, obytaúsie po predstavleniú čeremis na nebe. Izvestiâ Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obsestva. 3. évf. 49–51.
- LEHTINEN, Ildiko
– 1994 Tscheremissischer Schmuck. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura Museovirasto.
– 2001 A mari (cseremiszi) szörványok viseletének jellegzetességei. Népi Kultúra – Népi Társadalom, XX. évf. 75–97.
- POPOV, N. S. (szerk.)
2003 Kalendarnye prazdniki i obrády marijcev. Etnografičeskoe nasledie vyp. 1. Joškar-Ola. Mar NII.
- RITTIH, A. F.
1870 Materialy po etnografii Rossii. 14. kötet. Kazanskaá gubernijâ. Kazan'. IOAIE.
- SMIRNOV, I. N.
1889 Čeremisy. Istoriko-etnografičeskij očerk. Kazan', IOAIE.

The Kuznetsov Collection

The Museum of Ethnography's oldest Mari artifacts

The article deals in depth with a collection of Mari (Cheremis) artefacts purchased by the renowned ethnographer János Jankó from Professor S. K. Kuznetsov in the city of Tomsk. Jankó had visited Russia and Siberia in 1898 as part of the 3rd expedition led by Count Jenő Zichy, where he proceeded to engage in ethnography fieldwork among peoples who spoke languages related to Hungarian. His hope was to expand knowledge of Hungarian pre-history by studying the lives of kindred peoples as a means of reconstructing the ancient Finno-Ugrian lifestyle. It was on his way home from this expedition that Kuznetsov's valuable 34-piece Cheremis collection was purchased.

The Mari are a population of just 671 000 people living in the central Volga region of Russia between the Volga and Vyatka and the Belaya and Ufa Rivers.

Jankó's purchase came with both a detailed description of each piece in Russian, and a set of explanatory notes. Known collectively as the Kuznetsov manuscript, these documents have never been published.

The author's work on the collection involved comparing the Kuznetsov manuscript from the holdings of the Museum of Ethnography with Kuznetsov's own published articles, demonstrating clearly that the manuscript is actually an abbreviated copy of the author's previously published material. The manuscript, however, includes a set of numbered pages identifying the names and symbols (*tamga*) of individual gods, including a description of each one. These symbols appear on sacrificial offerings and therefore serve as the keys to — and in fact, the only means of — linking the gods to their corresponding sacrificial artefacts. What Kuznetsov gave Jankó therefore was a body of priceless information of a kind that today can be found only in the Budapest museum.

The Kuznetsov collection consists of two major types of artefact: textiles bearing inventory numbers, on which the museum's file cards provide a relatively greater amount of information; and bark hoops, bark strips, bundles of sticks, and lead castings described as "sacrificial offerings," on which the museum's file cards have comparatively little to say. Kuznetsov called this latter assemblage of artefacts *ittys*.

Items 40290–40309 consist of Cheremis festival garments, including a number of bridal scarves that are over 200 years old and that therefore represent some of the oldest pieces of any kind in museum holdings. Kuznetsov had purchased the material somewhere within a clearly delineated geographic area during the late 1870s from the descendents of the legendary Mari leader Boltush. Most items were acquired specifically in 1878, when Kuznetsov himself officiated as sacrificial priest at the festival of Surem in the village of Kityak, 28 verstas from Malmyzh.

Among the Mari, the festival of Surem was held in summer, generally in mid-July around St. Peter and Paul's Day. The most important part of the festival consisted of a large communal sacrifice held in sacred grove, involving the participation of the male population of several kindred villages. The ceremony required the sacrifice of a large number of animals, each placed before the tree of the god to whom the offering was dedicated. The *ittys* — which make up the second major grouping of Museum's Kuznetsov material — were first sprinkled with the blood of the animal, after which the trunk of the tree itself was coated with blood and the *ittys* placed there while the meat was cooked and various prophecies made. It was the Cheremis's belief that during the sacrificial ceremony, the gods resided in the trees dedicated to them, from which they observed the ceremony. The *ittys* were affixed to these trees by winding a bark hoop about the trunk, sticking a strip of bark folded in half behind it, then adding the bundle of sticks and lead castings. The most conspicuous feature of the *ittys* is that they are covered with ellipses, circles, and elongated forms of different sizes placed at varying distances. Though neither the professional literature, nor Kuznetsov himself reveals anything whatsoever on these markings, it is my personal conviction that their sizes, forms, distances, and numbers served some important symbolic function, perhaps as a kind of ancient alphabet, with some form of logic allowing the long and short symbols to be read or decrypted. Since the bark strap was used to mark the tree of a

certain god and the tamga it bore was the symbol of that god, then the short and long ellipses and circles that cover the surface of the strap may have been some sort of text, perhaps a prayer.

Although both Kuznetsov's manuscript and Jankó's journal indicate that Kuznetsov originally gave Jankó 14 ittys, I found in the manuscript the descriptions of only 13 gods and 13 tamgas, allowing the conclusion that one has probably been lost over the years. Most of the ittys consisted of one bark hoop, one folded bark strap, one bundle of sticks, and a number of lead castings. Unfortunately, over the decades, many of the pieces have become separated from one another, until it would now seem virtually impossible to reassemble the 14 ittys in their original form. As part of the present study, however, I have attempted to use the Kuznetsov manuscript, Kuznetsov's articles, and other professional sources to put as many of them back together as possible. As a result, the majority of the pieces to 11 ittys have been found, producing three complete and eight partial ensembles.

Karl Wahle Costa Rica-i gyűjteménye és az amerikai antropológia hajnala¹

Több mint egy évszázaddal ezelőtt ugyanezen folyóirat hasábjain Bátky Zsigmond számolt be arról, hogy a Nemzeti Múzeum a bécsi k. k. Hofmuseumon keresztül egy 103 darabból álló columbiai régiséggyűjteményt kapott, amely a Cauca folyó völgyében fekvő Cartago városa körüli ásások során került napvilágra (BÁTKY 1902. 110). A gyűjtemény az azóta eltelt több mint száz év során elfelejtve hevert a Néprajzi Múzeum raktáraiban, csaknem harmada elveszett, a megmaradt tárgyak jó része súlyos sérüléseket szenvedett, és csak a legutóbbi években derült ki, részben a tárgyak, részben a hozzájuk tartozó iratanyag tanulmányozása révén, hogy a gyűjtemény valójában Costa Ricából származott. A múzeumi dokumentációban semmi olyan adatra nem bukkantam, ami a tárgyak eltűnésének vagy károsodásának körülményeire vonatkozóan magyarázattal szolgálna, de az minden bizonnyal kapcsolatban lehetett a Néprajzi Múzeum 1902 utáni költözéseivel, sőt az, hogy 1996-ban négy edény a Nemzeti Múzeum raktáraiban került elő, arra enged következtetni, hogy az egész gyűjtemény már 1902-es Magyarországra érkezésekor sem került át a Nemzeti Múzeum épületéből a Néprajzi Osztálynak otthont adó Csillag utcai bérházba. A bécsi Museum für Völkerkunde-ban fennmaradt írott és rajzos dokumentumokból, amelyek nem mutatnak károsodásokat, és abból, hogy a sérült darabok többsége restaurálható volt, ugyancsak arra következtethetünk, hogy a károsodások már a Néprajzi Múzeumba kerülésük után következtek be. Hozzá kell azonban tennem, hogy az edények többsége igen könnyen törő, porózus anyagból készült.

A Néprajzi Múzeum amerikai régészeti gyűjteményében más nagy, ilyen jellegű gyűjteményekhez hasonlóan két súlypont mutatható ki: Mezoamerika és az Andok vidéke. Azonban a Wahle-gyűjteménynek és néhány további kisebb tárgyegyüttesnek² köszönhetően a Néprajzi Múzeum gyűjteményében a két nagy civilizációs csomópont közötti úgynevezett átmeneti terület is jó néhány darab képviseli. Ez önmagában érdemessé tenné a szóban forgó gyűjteményt a bemutatásra, de ami tudományos szempontból sokkal inkább érdekes, az az, ahogy a gyűjtemény sorsában – mint cseppben a tenger – megmutatkozik az amerikai antropológia 19. század végi, 20. század eleji fejlődésének egy jellemző szelete, nevezetesen az észak-amerikai és az európai múzeumok kutatási, gyűjtési stratégiája.

A Budapestre került 103 régészeti lelet tehát egy olyan 450 darabos gyűjtemény része volt, amelyet Karl W. Wahle, az Osztrák-Magyar Monarchia San José-i konzulja ajándékozott a K. u. K. Külügyminisztériumnak azal a feltétellel, hogy a tárgyak negyedrésze Budapestre kerüljön (BÁTKY 1902).³ A gyűjtemény létrejöttéről és Bécsbe kerülésének körülményeiről a Karl Wahle és Franz Heger, a bécsi múzeum antropológiai és néprajzi osztályának vezetője közötti, a bécsi Museum für Völkerkunde-ben fennmaradt levelezés tájékoztat, de fontos adalékkal szolgál dr. J. Krok fregattorvos 1901. szeptember 16-i, Polában kelt és ugyancsak a bécsi múzeumban őrzött jelentése is. Ez utóbbiból kiderül, hogy a K. u. K.

1 Jelen tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok T 032125 nyilvántartási számú kutatóprogramjának eredményeképpen született. E helyütt szeretném kifejezni köszönetemet Gerard van Busselnek, a bécsi Museum für Völkerkunde amerikanistájának és dr. Gabriela Weissnek, a múzeum megbízott igazgatójának, akik lehetővé tették és segítettek mind a múzeum Amerikagyűjteményének, mind az azzal kapcsolatos dokumentációnak a megismerését.

2 A Borhegyi István igazgatósága alatt a Milwaukee Public Museummal cserélt régészeti leletek között tíz Costa Rica-i és panamai (ltsz.: 65.113.7–65.113.16) tárgy volt, míg az Emile Deletaille-jal és Everett Rassigával cserélt gyűjteményben három tárgy volt ugyanezen országokból (ltsz.: 73.162.64, 80.18.9, 80.18.10). Az 1998-ban megvásárolt Kardos-gyűjtemény negyvenegy darabból áll (ltsz.: 98.4.1–98.4.41).

3 Tksz.: 520; ltsz.: 35316–35418. NMI 61/1902: „Wahle costaricai konzul ajándéka (cartagoi edények, Lacroix, Baroncelli, Hermandy, Stancari és Miranda gyűjtéséből, Heger Ferencz közvetítésével)”.

Naturhistorisches Hofmuseum megbízásából azt a feladatot kapta, hogy az S. M. S. Donau 1900–1901-es missziós útja során végezzen természet- és néprajzi gyűjtéseket.⁴ A Donau Dél-Amerika keleti partjai mentén hajózott dél felé, egészen a Tűzföldre, majd a kontinens nyugati partja mentén északi irányban Costa Ricáig. Jelentésében Krok beszámolt az út fontosabb állomásairól, Costa Ricából a San José-i Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteményét tartotta igazán említésre méltónak, megemlítve találkozójukat Wahle konzullal, aki kifejezte a gyűjtési lehetőségek felkutatása és a gyűjtött anyag elküldése iránti együttműködési készségét.

A folytatásról Karl Wahle 1902. júniusi levele tájékoztat. Ebben arról számol be, hogy a Donau 1901 januárjában tett látogatást a Costa Rica-i partoknál, amelynek keretében a hajó parancsnoka, tisztjei, valamint báró Bela von Rakovszky követségi tanácsos meglátogatták őt, s ennek során különösen Rakovszky báró tanúsított nagy érdeklődést az ottani régiségek iránt. Ebből vált világossá számára, hogy a bécsi és budapesti vezetőket érdekelnék ilyen gyűjtemények, noha csak ajándékképpen, mivel, ahogy mondták, a minisztériumnak ilyen beszerzésekre nincsenek anyagi forrásai.⁵

Közvetlenül a Donau látogatását követően, már ugyanazon év márciusában Wahle harminckét Costa Rica-i és guatemalai régészeti leletet, illetve néprajzi tárgyat küldött ajándékképpen a bécsi múzeumnak.⁶ A huszonkilenc Costa Rica-i tárgy az Irazu-vulkán oldalából és Juan Viñasból származik.⁷ A tárgyak beérkezését követően Heger jelezte, hogy szívesen venne egy nagyobb gyűjteményt. 1901. december 26-án írott levelében Wahle már azt válaszolta, hogy sikerült egy nagyobb és értékesebb régiséggyűjteményt szereznie annál, mint amit előzőleg küldött, s azt útnak is indította.⁸ Noha az adományozórlé jelenleg több adattal nem rendelkezünk, a fennmaradt levelezés alapján Wahle konzul olyan valaki lehetett, aki nem hivatásszerűen, anyagi érdekből gyűjtött, hanem inkább a felettesei által támasztott igények kielégítésére, ahogy ez leveleiből kitűnik, az elismerésért szerezte meg és küldte haza a két tárgye gyűjtést. Ennek az álláspontnak ugyan ellentmondani látszik, hogy Wahle aki a Budapesti Közlöny szerint 1907-ben még a Monarchia San José-i konzulja volt (NMI 16/1907) 1908-ban dr. Walter Naumann-nak Costa Rica-i aranytárgyakat adott el, amelyeket a vásárló még abban az évben a Dreuzai Museum für Völkerkunde-nek ajándékozott, ezek azonban lehetnek olyan leletek, amelyek Wahle magángyűjteményéhez tartoztak, s valamilyen okból azok eladása mellett döntött. Más múzeumokba került, tőle származó további gyűjteményről nem tud a kutatás.

Az 1902-ben Bécsbe érkezett gyűjteményhez Karl Wahle egy kéziratot katalógust csatolt,⁹ amely a tárgyak néhány szavas meghatározása mellett tartalmazta azok rajzát (1. ábra), származási helyét és gyűjtőjét, valamint a fontosabb darabokról készített fényképfelvételeket. A tárgyak legnagyobb részénél (406 darab) eredetihelyként Cartago, negyvenkét tárgy esetében Juan Viñas – ahonnan már Wahle első gyűjteményébe is kerültek tárgyak –, kettőnél pedig Heredia szerepel. Cartago és (Santo Domingo de) Heredia az ország fővárosa, San José közelében fekvő városok, míg Juan Viñas egy falu a Középső-Kordillerán, a Turrialba vulkán oldalában. A katalógusban felsorolt öt gyűjtő (Lacroix, Baroncelli, Hernandez, Stancari és Miranda) közül az első háromhoz tartozik a négyszázötven tárgyból negyven. Ötük közül az első személye azonosítható. R. De La Croix valószínűleg francia diplomata volt, akinek 1899-ben a Costa Rica-i Nemzeti Múzeum igazgatójával folytatott levelezéséből kitűnik, hogy régészeti, elsősorban cartagói lelőhelyek fosztogatásával és az azokból előkerült leletek múzeumi eladásával foglalkozott.¹⁰ Ennek fényében különösen érdekes a Wahle-katalógus címlapja, amelyen a gyűjtemény eladójaként Juan Fernández Ferraz szerepel, aki 1898 és 1903/1904 között a Costa Rica-i Nemzeti Múzeum igazgatója volt, amint erre J. Krok is utal jelentésében. Eszerint a Nemzeti Múzeum igazgatója a De La Croixtól vásárolt tárgyakat, legalábbis részben, külföldre adta tovább. Témánk

4 Krok gyűjtéséből 125, Lima kikötőjében, Callaóban egy angol gyűjtőtől vásárolt régészeti lelet került a bécsi múzeumba (Iatsz.: 68559–68683), ebből azonban Budapestre semmi nem került tovább.

5 Karl Wahle levele Franz Hegerhez, San José, 1902. június 1. Museum für Völkerkunde Wien, E 23 VI 02 (ad Z. 108).

6 Karl Wahle levele Franz Hegerhez, San José, 1902. június 1. Museum für Völkerkunde Wien, E 23 VI 02 (ad Z. 108). Ennek az első Bécsbe küldött gyűjteménynek a leltári számai: 68521–68552.

7 Karl Wahle levele Franz Hegerhez, San José, 1901. július 23. Museum für Völkerkunde Wien, b 30. IV 02 Z. 108, E 15. VIII 01 (ad Z. 124).

8 Karl Wahle levele Franz Hegerhez, San José, 1901. december 26. Museum für Völkerkunde Wien, b 30. IV 02 Z. 108, E. 20. I 1902.

9 Catálogo provisional de una colección de objetos indígenas antiguos hallados en las huacas de Costa Rica, y vendidos a W. C. W. Wahle, Juan Fernández Ferraz. Museum für Völkerkunde, Bécs. A Bécsbe került gyűjteményt az alábbi számokon leltározták be: 68855–69202.

10 Oscar Fonseca-Zamora (Costa Rica) írásbeli közlése, 2003. november 20.

Ezzel szemben Wahle az 1902 júniusában Franz Hegerhez írott levelében gyűjteménye egy részének átadása fölötti meglepetésének így ad hangot: „[...] az a körülmény, hogy a magas Minisztérium úgy rendelkezett, hogy a gyűjtemény egy részét a budapesti Nemzeti Múzeumnak adják át, szintén új számomra”.¹³ A döntés mögött Rakovszky bárót sejtí, aki, mint fentebb idéztük, Costa Rica-i látogatása során nagy érdeklődést mutatott az ottani régiségek iránt, és ezt látván a vele folytatott későbbi levelezésében Wahle említést is tett neki két Bécsbe küldött gyűjteményéről. Noha a jelenleg rendelkezésre álló dokumentumok nem adnak biztos választ, Wahle sejtése alighanem helytálló lehet, hiszen báró Rakovszky Béláról tudjuk, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia diplomatája volt, előbb Afrikában, majd a Közép-Keleten, ahol a külügyminiszter megbízásából muzulmán műtárgyakat gyűjtött. Ezt követően Buenos Airesben volt diplomáciai ügyvivő, és a kormány megbízásából föld körüli útra indult, melynek során újjászervezte az osztrák-magyar diplomáciai kart Dél- és Közép-Amerikában. Később a párizsi nagykövetség tanácsosa és országgyűlési képviselő lett.¹⁴ A szóban forgó föld körüli út a Donau 1900–1901-es útja lehetett, mivel egy másik, ugyancsak a Nemzeti Múzeumnak szánt gyűjteményt Rakovszky adott fel 1901-ben Chiléből.¹⁵ Tehát Rakovszky mind a szükséges politikai befolyással, mind a gyűjteménygyarapítás iránti elkötelezettséggel rendelkezett ahhoz, hogy szerepe lehessen a Wahle-gyűjtemény egy részének Budapestre juttatásában.

Ugyan a gyűjtemény felosztásának módjára és arányaira vonatkozóan a fennmaradt dokumentumokban nem található utalás, azt azonban tudjuk, hogy a Budapestre küldendő tárgyakat Franz Heger választotta ki. Ezzel kapcsolatban Jankó már idézett felterjesztésében azt a véleményt fogalmazta meg, hogy a teljes gyűjtemény ismeretében mondható, hogy a Budapestre küldendő tárgyakat Heger a „legnagyobb jóakarattal” válogatta ki.¹⁶ Ez még a gyűjtemény számszerű felosztását tekintve sem állja meg a helyét (annak egynegyede 113 darab lett volna). A teljes gyűjteményt megvizsgálva az is nyilvánvalóvá válik, hogy a polikróm festésű, finomabb figurális díszítéssel ellátott kerámiákból, illetve kő- és fémtárgyakból egyetlen kőszobor kivételével egy sem került Budapestre (2. ábra).

Az ide került gyűjteményrészrel kapcsolatos másik, fent jelzett ellentmondás annak származására vonatkozik. Noha Heger Budapestre küldött kísérőlevelében¹⁷ a tárgyak származási helyeként egyértelműen Costa Rica szerepel, Jankó felterjesztésében mégis ez áll: „[...] a gyűjtemény a délamerikai Columbia (áthúzva: Ecuador) államban levő Cartago vidékén végzett ásatásokból származik [...]”¹⁸ Bátky Zsigmondnak a gyűjteményről írott rövid ismertetésében pedig már az szerepel, hogy a gyűjtemény a Cauca folyó völgyében fekvő Cartago városa körüli ásatások során került napvilágra (BÁTKY 1902. 110). Egyéb adat híján a tévedést mással nem magyarázhatjuk, mint azzal, hogy mind Costa Ricában, mind Kolumbiában található Cartago nevű város, az utóbbi országban a Cauca folyó völgyében.

Bár a fentebb idézett dokumentumok sok mindent megvilágítanak e gyarapodás háttéréről, mégis óhatatlanul felmerül a kérdés, miért pont egy ilyen gyűjtemény került a Néprajzi Múzeumba, különösen annak fényében, ahogy Semayer Vilibáld a múzeum gyűjtési stratégiáját meghatározta nagyjából a Wahle-gyűjtemény bekerülésével egy időben: „[...] a múzeum dotációja a hazai és velünk rokon népek néprajzi tárgyainak évenként való gyarapítására is alig-alig elégséges. Múzeumunknak persze elsősorban ez a feladata s csak másodsorban tengerentúli népek ethnographicumainak egybegyűjtése. Mindamellett ezt sem szabad, nem is tettük s nem is óhajtjuk a jövőben sem elhanyagolni.”¹⁹

Ezt akkor érthetjük meg, ha legalább röviden felvillantjuk a 19–20. század fordulójának nagy múzeumalapítási és gyűjteménygyarapítási boomját, amelyből bizonyos speciális okok miatt Costa Rica is jelentősen kivette a részét, legalábbis a „donorok” oldaláról. Attól kezdve, hogy előbb Spanyolországtól (1821), majd Mexikótól (1823) függetlenné vált, különböző származású utazók sokféle motivációtól indítva keresték fel a régiót: előkelő utazók (de Bourbourg, von Frantzius, von Friedrichsthal, Maler, de Périgny, von Nordenskiöld),

13 Karl Wahle levele Franz Hegerhez, San José, 1902. június 1. Museum für Völkerkunde Wien, E 23 VI 02 (ad Z. 108).

14 Sturm-féle Országgyűlési Almanach az 1906–1911. évi országgyűlésről, internetcím: www.kiwi.ogyk.hu/ekonyvt/mpgy/alm/al906_11b/206.htm.

15 Erről a gyűjteményről lásd GYARMATI megjelenés alatt.

16 Jankó János felterjesztése a Nemzeti Múzeum igazgatóságának, 1902. május 5., NMI 61/1902.

17 Franz Heger levele Jankó Jánosnak, Bécs, 1902. április 19., NMI 61/1902.

18 Jankó János felterjesztése a Nemzeti Múzeum igazgatóságának, 1902. május 5., NMI 61/1902.

19 Semayer Vilibáld levele Bánó Jenőnek annak kapcsán, hogy Bánó egy végül megvásárolt mexikói gyűjteményt ajánlott a Néprajzi Osztály vezetőinek figyelmébe (GYARMATI megjelenés alatt), 1903. január 8., NMI 2/1903.

2. ábra. A Wahle-gyűjtemény egyetlen Budapestre került kőszobra, ltsz.: 35418. Roboz László felvétele

kávéültetvényesek (például Sapper, von Schröder, Wiss), üzletemberek, egyháziak, diplomáták (von Scherzer, Squier), újságírók. Úti céljaik is hasonlóan sokrétűek voltak: birodalmi érdekek szolgálata, hírnévszerzés társadalmi presztízs elérése érdekében, utazási vágy, tudományos kíváncsiság. Külön csoportot képviseltek azok a külföldiek, akik a változatos természeti erőforrások (arany, szén, értékes fák, kaucsuk) feltárása, vízi utak hajózhatóságának megismerése (a földszoroson átvezető csatorna építése, haditengerészeti bázisok létesítése) érdekében érkeztek a közép-amerikai földszoros vidékére. Alapvető gazdasági változást jelentett a nagy kakaó-, indigó-, kávé- és banánültetvények (például az amerikai United Fruit Company vagy az angol River Platt Co.) létesítése, illetve vasútvonalak (Guatemalában az Escuintlába vezető, míg Costa Ricában a Linea Vieja) építése. E tevékenységek számtalan prehispán temetőt és települést bolygattak meg (KÜNNE 2007), amelyekből mérhetetlen mennyiségben kerültek felszínre régészeti leletek, közöttük magas arányban piacképes darabok, annak a Costa Ricában általános temetkezési szokásnak köszönhetően, mely szerint a halottak mellé nagyszámú mellékletet (kerámia tárgyakat, ékszereket, a bőségesen rendelkezésre álló, jól faragható vulkáni tufából készített szobrokat, díszes őrlőköveket, metatékát²⁰) temettek. Mindezek következtében a 19. század második felére sok ezer darabból álló magángyűjtemények jöttek létre, közöttük is a legértékesebbek a nagybírtokos Troyo család²¹ és az amerikai vasútépítő vállalkozó, Minor Cooper Keith kezén (WATTERS – FONSECA ZAMORA 2003a. 116–117).²² Ebben a korban a régészeti lelőhelyeket természeti erőforrásoknak tekintették, az azokból előkerült leleteket pedig a kiaknázzható ásványkincsekkel helyezték egy sorba. E felfogás szerint olyan adható-vehető árucikkek voltak, mint bármilyen mezőgazdasági vagy bányatermék. Egyes bevándorló ültetvényesek régészeti leletek forgalmazásából finanszírozták a költséges tengerentúli utazást (KÜNNE 2007). Ez a felfogás jól beleillett a művészeti és egzotikus tárgyakkal a 19. század második felére kialakult nemzetközi piacába: létrejött a munkamegosztás a leletek utáni kutatással, felhalmozásukkal, szállításukkal és adásvételükkel foglalkozó személyek és intézmények között. Erre az időre esett, hogy Costa Rica igen figyelemre méltó és gyors gazdasági, társadalmi-politikai és kulturális változáson ment át, mindenekelőtt a kávé iránti megnövekedett európai igényeknek köszönhetően (GÓMEZ PIGNATARO – GAMBOA PANIAGUA 1981. 11).

Az egzotikus tárgyak, régészeti leletek iránti nyugati érdeklődés hullámát kihasználva a közép-amerikai kormányzatok saját kulturális örökségüket felhasználva törekedtek országuk nemzetközi elismertségének növelésére, olyannyira hogy elnöki és miniszteri rendeletekkel engedélyezték a régészeti leletek exportját (KÜNNE 2007). A spanyol hódítás előtti múlt bemutatása a nemzetiség válság része volt, és a közép-amerikai őshonos etnikai csoportokra úgy tekintettek, mint a szóban forgó vidéken talált régészeti kultúrák egyenes leszármazottaira, olyanokra mint akik híven őrzik őseik életmódját (LEHMANN 1913; SQUIER 1860). Hasonló célokat szolgáltattak ezekben az években megalapított nemzeti múzeumai, El Salvadorban 1883-ban, Nicaraguában 1897-ben, míg Costa Ricában – ahol már 1862-ben javasolták megalapítását – Nemzeti Múzeum, Növény- és Állatkert néven 1887-ben. A régészeti örökség iránti országon belüli és nemzetközi érdeklődés felkeltésében nagy szerepet játszottak az 1885-től évenként megrendezett Costa Rica-i nemzeti kiállítások – nagyban elősegítve a Nemzeti Múzeum megalapítását –, melyek hozzájárultak az 1889-es párizsi világkiállítás, az 1892. évi madridi Exposición Histórico-Americana, majd az 1893-as chicagói World's Columbian Exposition előkészítéséhez is (WATTERS – FONSECA ZAMORA 2002a. 268). Az Amerika felfedezésének 400. évfordulója alkalmából rendezett madridi kiállításon ötezer négyzetméteren mutatkoztak be az amerikai kontinens országai, közöttük Costa Rica, amely a közép-amerikai és karibi országok kis gyűjteményeivel szemben két teremben elhelyezett negyven vitrinben mutatta be régészeti kerámiáit, kőfaragványait (HOUGH 1893. 271–273).²³ A Madridban kiállított Costa

20 A korszak kevés tudományos ásatásának egyikét végző Carl V. Hartman a Nicoya-félszigeti Las Huacas-i temetőben az általa feltárt tizenhat érintetlen temetkezésben egyéb leletek mellett összesen tizenöt díszített vagy díszítetlen metatét talált (HECKENBERGER – WATTERS 1993. 101, 109).

21 Az ő adományuk vetette meg az alapját a Costa Rica-i Nemzeti Múzeum antropológiai és történelmi osztályának (GÓMEZ PIGNATARO – GAMBOA PANIAGUA 1981. 12).

22 E magángyűjtemények méretére jellemző adat, hogy Minor Cooper Keith-től körülbelül 16 300 közép-amerikai lelet került európai és észak-amerikai múzeumokba.

23 Azt, hogy Costa Rica milyen súllyal szerepelt az említett kiállításon, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az Egyesült Államok régészeti, néprajzi, természettudományi emlékeinek, írott és rajzos dokumentumainak hat terem jutott (HOUGH 1893. 271–273).

Rica-i gyűjteményt vitték tovább az 1893-as chicagói World's Columbian Expositionra, de miután ott nem állt rendelkezésre elegendő tér a Madridban kiállított hétezer tárgy bemutatására, három-ezer leletet vissza kellett küldeni a Costa Rica-i Nemzeti Múzeumba (WATTERS – FONSECA ZAMORA 2002a. 268–269).²⁴ A chicagói kiállítás bezárását követően a tárgyak javát múzeumok vásárolták meg (SNEAD 1999. 257), és közvetlen eredményének tekinthető a Field Múzeum megalapítása. Legnagyobb tudományos hozadékai azonban paradox módon az előkészítéséhez kötődnek. A kiállítás antropológiai programját Frederic W. Putnam²⁵ irányította, széles körű asszisztenshálózatot épített ki terepen való gyűjtés céljából (SNEAD 1999. 259), és Franz Boas²⁶ bízta meg antropológiai gyűjtemények és adatok összeállításával. Két év alatt egy példa nélküli gyűjtési és kutatási program valósult meg Alaszkától Tűzföldig, melyben összesen mintegy száz ember vett részt. A program jelentősége több szinten is megmutatkozott: ez jelentette a nagy léptékű, szisztematikus antropológiai terepmunkák előfutárát, és megnövekedett a szűkebb szakmai és a szélesebb közvélemény érdeklődése az újlégi néprajz és régiségek iránt, amiből két további előny is fakadt. Az egyik, hogy mind többen kapcsolódtak be az antropológiai kutatásba és professzionális antropológusok (javarészt Putnam tanítványai) jelentős számban kezdtek elfoglalni a múzeumok kurátori posztjait, amelyeket korábban érdeklődő amatőrök töltöttek be, a másik pedig, hogy a kutatások finanszírozására minden korábbinál több magánforrás nyílt meg. Míg az 1880-as években az 1860-as évektől létrejött múzeumok²⁷ törekvései főként a vásárlás vagy ajándékozás útján történő tárgybeszerzésre, katalogizálására, megőrzésre és kiállításra összpontosultak, addig az 1890-es évektől – amikor kialakultak az észak-amerikai antropológiai múzeumok alapmintái –, jórészt Boas hatása alatt, különösen megnőtt az igény az őshonos népek pontos, részletes, monografikus leírására. Ezek a nagy léptékű, jól megtervezett, problémaorientált, teamekre alapozott kutatások mérföldkönek bizonyultak az amerikai antropológiában, legyenek azok etnológiai vagy régészeti kutatások (COLLIER–TSCHOPIK 1954. 769–771). Közülük is mintaadónak számít a Boas irányította, fentebb már említett észak-csendes-óceáni expedíció az északnyugati partvidéken és Szibériában. Ugyanerre az időszakra esett a New York-i Természettudományi Múzeum terepmunkája sikslági törzsek között, és még korábbra a norvég Carl Lumholtz vezette mexikói és az Adolph Bandelier nevével fémjelzett perui kutatás. A Kaliforniai Egyetem Múzeuma támogatta a német Max Uhle úttörő perui ásatásait, míg a Peabody Múzeum egyebek mellett a hondurasi maja város, Copán kutatásával kezdett hosszú távú programba, hogy csak néhány kiemelkedő példát említsünk. Az 1890-es évekre tehát ezek az egyébként többnyire természettudományos céllal alapított múzeumok váltak a professzionális antropológia kiépítésének centrumaivá, és a gyűjtés, illetve a kutatás mellett arra törekedtek, hogy a legszélesebb értelemben vett oktatást, közművelődést, a mecenatúrán keresztül a polgári presztízst és az intézmények közötti verseny célját is szolgálják (SNEAD 1999. 257).

24 A Costa Rica-i régiségek iránti kiemelkedő érdeklődésre minden bizonnyal az arany- és jade-tárgyak minőségének és magas számának köszönhetően további példa, hogy az előző évben Washingtonban is kiállítottak egy Costa Rica-i kollekciót (HOUGH 1893. 271).

25 Az eredetileg zoológiával foglalkozó Putnam 1875 és 1909 között a Harvard Egyetem Peabody Múzeumának kurátora volt, és ugyanazon az egyetemen az amerikai régészet és etnológia Peabody professzorának posztját töltötte be 1887 és 1909 között. 1894-ben belépett a New York-i Természettudományi Múzeum kötelékébe, miközben a Peabodyban betöltött posztját is megtartotta. Az amerikai antropológia úgynevezett osztályozó-leíró periódusának egyik vezető alakja volt úgy is, mint ásató, mint ásatások szponzora és úgy is, mint múzeumok és antropológia osztályok és tanszékek alapítója, valamint szervezője. Bár nem mindenki osztja azt a nézetet, hogy Putnam volt az amerikai régészet atyja, de minden kétséget kizáróan kulcsszerepet játszott annak fejlődésében, az amerikai régészet professzionalizálásában (WILLEY–SABLOFF 1974. 50–52).

26 Boas északnyugati partvidéki kutatásai nyomán tizenegy kwakiutl indiánt hozott a kiállításra azzal a céllal, hogy mindennapi életüket egy ott felépített faluban bemutassa. A kiállítást követően Boas az újonnan alapított Field Múzeumba került, majd 1896-ban a New York-i Természettudományi Múzeumban az etnológia helyettes kurátora lett. Itt szervezte meg 1897-ben az öt éves Jesup észak-csendes-óceáni expedíciót (Morris Jesup volt a múzeum elnöke). Az ennek során kialakult személyes nézeteltérések miatt 1905-ben megvált a Természettudományi Múzeumtól, és energiáját az egyetemi oktatásra fordította. 1896-tól dolgozott a Columbia Egyetemen, ahol 1899-ben lett az antropológia professzora, és elindította az Amerikai Egyesült Államok első ilyen doktori programját. Azt is mondhatnánk, ezzel a váltással az antropológia mint tudomány fejlődésében addig élenjáró múzeumoktól – amit talán mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy a Harvard Egyetemen 1890-ben Putnam által alapított antropológia tanszék éppen a Peabody Múzeum programjából nőtt ki (COLLIER–TSCHOPIK 1954. 769) – a vezető szerep az egyetemre került.

27 Az amerikai antropológiában élenjáró két múzeumot, a Harvard Egyetem Peabody Múzeumát és a New York-i Természettudományi Múzeumot 1866-ban, illetve 1868-ban alapították.

Ebbe a folyamatba kapcsolódott bele a pittsburghi Carnegie Múzeum, amikor William J. Holland igazgató az új, „nagyak és reprezentatívnak szánt” (WATTERS 2002. 132) intézményhez keresett tapasztalt kurátort gyűjtemények megszerzésére, kiállítások létesítésére, tudományos kutatás publikálására. Erre az összetett feladatra különösen alkalmasnak mutatkozott az eredetileg botanikus képzettségű svéd Carl W. Hartman, aki már Lumholtz fent említett mexikói expedíciójában is részt vett. Majd 1896–1899-ben tagja volt a Svéd Antropológiai és Földrajzi Társaság közép-amerikai expedíciójának, amelyet valójában az az Åke Sjögern svéd geológus és bányamérnök szervezett és finanszírozott, aki az 1890-as évek elején Costa Rica-i munkája során (az ilyen jellegű tevékenységek szerepét a térség régészeti kutatásainak kialakulásában lásd feljebb) kezdett el érdeklődni az ország régészeti emlékei, különösen a jade-leletek iránt. Az expedíció résztvevőjeként Hartman Costa Ricában régészeti, míg El Salvadorban és Guatemalában néprajzi kutatásokat végzett. Svédországba visszatérve az expedíció vezetőjének, Hjalmar Stolpénak az asszisztenseként dolgozott a Svéd Néprajzi Múzeumban (WATTERS – FONSECA ZAMORA 2002b. 21). Ez az előképzettség vitathatatlanul alkalmassá tette a Carnegie Múzeum első antropológiai kurátori posztjának betöltésére, amelyet 1903 márciusában foglalt el, és két héttel később már útnak is indult következő Costa Rica-i expedíciójára, ahonnan – a múzeum vezetésének megelégedésére – több mint nyolcvanládányi régészeti lelettel tért vissza, részben saját, az ország különböző régióiban végzett ásatásainak, részben helyi magángyűjtőkkel lebonyolított vásárlásainak köszönhetően (WATTERS – FONSECA ZAMORA 2002a. 263–267). Hartman tevékenységének része volt a San José-i Nemzeti Múzeum gyűjteményének tanulmányozása is, valamint a régészeti gyűjtemény rendezése, melynek fejében a Carnegie Múzeum duplumokat igényelt a San José-i múzeum anyagából – jelezve, hogy a Wahle-gyűjteménynek a Costa Rica-i Nemzeti Múzeumból történő gyarapítása nem volt egyedi eset –, s ezért pedig hajlandónak mutatkozott észak-amerikai tárgyak cseréjére (WATTERS – FONSECA ZAMORA 2003b. 265). Hartman öt évet töltött a Carnegie Múzeum kőtelékében, és noha a múzeumi antropológia elkötelezett híve volt, a múzeum igazgatójától gyökeresen eltérő felfogása szakításhoz vezetett. Kettejük nézeteiben markánsan megjelenik a vérbeli kutató és a társadalmi elismertségre törekvő intézményvezető céljaiban tetten érhető különbség: Hartman a terepmunkára, a gyűjtemények elemzésére és a publikálásra kívánt összpontosítani, míg Holland a gyűjtemények megszerzését és kiállítások készítését tekintette elsődleges feladatnak (WATTERS – FONSECA ZAMORA 2003a. 132). Több mint egy évtizedes munkássága eredményeképpen Hartman lett az a gyűjtő-kutató, akitől a legtöbb, körülbelül 17 400 Costa Rica-i lelet került múzeumba abból a mintegy 42 000 tárgyból, amely az öt, ebben a régióban működő legnagyobb gyűjtőtől a különböző észak-amerikai és európai múzeumokba jutott (KÜNNE 2007).

De nemcsak a frissiben alakult észak-amerikai, hanem a többségében egészen más gyökerekből kinőtt, de hasonló profilú európai múzeumok számára is a nagy gyűjteménygyarapítás-kutatás korszakát jelentették ezek az évtizedek, és ebből nem kívántak kimaradni Közép-Amerika esetében sem, amint arra fentebb már utaltunk. A Svéd Antropológiai és Földrajzi Társaság expedíciója mellett ki kell emelni a berlini Königlisches Museum für Völkerkunde szerepét. Ennek és a müncheni, illetve a hamburgi néprajzi múzeumnak a kiküldöttjeként végzett 1907 és 1909 között kutató- és gyűjtőmunkát Közép-Amerikában Walter Lehmann, az első európaiak egyike, aki etnológiai előképzettséggel és jól körülhatárolt tudományos probléma vizsgálata céljából érkezett a térségbe. Filológiai-kultúrtörténeti felkészültségéből kiindulva mindenekelett az érdekelte, hogy hol húzódik a nagy civilizációknak otthont adó kulturális övezet, Mezoamerika déli határa, amelyet a közép-mexikói nyelv- és ikonográfiai hagyomány kiterjedésének rekonstruálása révén remélt meghúzni. Ezért összpontosította kutatásait a Costa Rica és Nicaragua közötti csendes-óceáni határterület polikróm kerámiájának és őshonos nyelveinek dokumentálására. Régészeti gyűjteményének összeállításában pedig a berlini múzeum antropológiai osztálya vezetőjének, a korabeli amerikanisztika egyik vezető alakjának, Eduard Selernek az útmutatásait követte.²⁸ A Lehmann által 146 különböző lelőhelyről összegyűjtött 5613 darabos régészeti és néprajzi kollekció nagy része a berlini múzeumot gazdagította (KÜNNE 2003. 155–158). A múzeumok által közvetlenül kiküldött kutatók-gyűjtők mellett fontos szerepet kaptak a német diplomaták, mindenekelett a konzulok. Közéjük tartozott Felix Wiss is, az ő nevéhez kötődő mintegy 1800 darabos gyűjteményből csaknem öt-száz Costa Rica-i lelet került Nürnbergbe (KÜNNE 2003. 158). Ugyancsak német konzul volt Johann F. Lahmann; az általa összeállított Costa Rica-i gyűjteményt vagyonos brémai polgárok vásárolták meg, majd a helyi múzeumba került (WATTERS – FONSECA ZAMORA 2003a. 118).

28 Selernek a muzeológiában betöltött szerepéről egyebek mellett lásd GYARMATI 2006; 2007.

Konzulok szolgálatait a bécsi Hofmuseum is igénybe vette.²⁹ Az e tanulmány témáját képező Wahle-gyűjtemény előtt, 1898-ban került a múzeumba dr. Guido von Schröter, egy korábbi osztárak konzul 1192 darabos leletegyüttese, Georg Haas ajándékként. De míg Wahle több helyről vásárolta össze a múzeumnak szánt tárgyakat, addig Schröter gyűjteménye két aranytárgy kivételével egyetlen, az Irazu vulkán délnyugati oldalában elterülő temetőből származik.³⁰ A leletegyüttes felszínre kerülésének körülményeiről egymásnak ellentmondó információkkal rendelkezünk. Egyfelől az ugyanazokban az években Costa Ricában kutató és a gyűjteményt Bécsben tanulmányozó, fentebb említett svéd Hartman beszámolójával, aki szerint a Las Huacas-i nagy sírmezőt Schröter megbízásából egy Lorenzo Masís nevű *huaquero*, azaz sírrabló tucatnyi munkásával tárta fel 1895-ben, Schröter pedig csupán néhány alkalommal látogatta meg a lelőhelyet, és kizárólag kereskedelmi célok vezérelték (HARTMAN 1991. 43, 47). Másfelől Schröter Bécsbe küldött beszámolójával, amelyben kijelenti, hogy minden tárgyat saját személyes vezetése alatt tártak fel. Többoldalas, részletes, az egyes sírokat külön-külön is taglaló leírása és a hozzá csatolt fotók az ő állításait látszanak alátámasztani. Akármelyik állítás is felel meg a valóságnak, az a tény, hogy alig fél évtized alatt csaknem 1600 Costa Rica-i lelet érkezett az ebben a tekintetben nem éppen a legnagyobb felvevőpiacnak tekinthető bécsi, illetve a budapesti múzeumba, ugyancsak jelzi az amerikai régiségek s azon belül a régió emlékei iránti érdeklődést.

Ha a 19–20. század fordulójának nagy gyűjteménygyarapítási boomja mögött meghúzódó motívumokat keressük, akkor több olyan közös vonást találunk, amelyek egyaránt jellemzőek az észak-amerikai és európai múzeumokra. Egyfelől tetten érhető a társadalmi igény, érdeklődés az egzotikus kultúrák, letűnt korok megismerése iránt, másfelől kialakult egy olyan vagyonos polgári réteg, amely saját társadalmi elismertségének növelése érdekében finanszírozta intézmények alapítását (angolszász országok), terepkutatások végzését és mindenekelőtt gyűjtemények megszerzését (Egyesült Államok, Nyugat-Európa).³¹ Ezen túlmenően mind Észak-Amerikában, mind Európában kialakult az a tudományos felfogás, miszerint az újjvilági őshonos kultúrákat haladéktalanul tanulmányozni kellene, még azelőtt, mielőtt az őslakók életmódja elenyészik (COLLIER–TSCHOPIK 1954. 770). Ez a felfogás egybecseng a korabeli európai muzeológiában meghatározó szerepet játszó Adolf Bastiannak azzal a meggyőződésével, hogy szisztematikus régészeti gyűjtemények létesítése lehetővé teszi egy egyetemes emlékezet fenntartását, ami egy tárgyak alkotta „könyvtárban” öltene testet (BASTIAN 1899. 19–23). Ennek megvalósítását szolgálta az a gyűjtési koncepció, mely szerint – a természettudományi múzeumokhoz hasonlóan – az etnológiai múzeumoknak is mindent felölelő gyűjtőtevékenységet kell folytatniuk, azaz a lehető legtöbb tárgy begyűjtése révén szerezzenek meg a világ valamennyi népére vonatkozó minden lehetséges információt annak érdekében, hogy a szerinte ideálisnak tartott összehasonlító-genetikus (*komparativ-genetische*) munkamódszer érvényesíthető legyen (BOLZ–SANNER 1999. 31–32).

A fentiek, úgy vélem, kellőképpen megvilágítják egy olyan véletlenszerű, esetleges gyűjteménygyarapodás hátterét, mint a Wahle-gyűjtemény egy bizonyos részének Budapestre kerülése. Bár a budapesti múzeum számára véletlenszerű volt, de idakerülésében minden „szükséges” feltétel együtt volt: 1. nagy mennyiségű, jó minőségű régészeti lelet koncentrált megjelenése, a hajdani Costa Rica-i népek kézművességének és temetkezési szokásainak köszönhetően; 2. az iparosodás kezdetéhez kapcsolódó, korábban nem folytatott tevékenységek megjelenése; 3. a „fejlett” világban megmutakozó társadalmi igény és 4. annak kielégítését presztízsokozóból maga elő tűző polgári réteg szabad tőkéje; 5. a mindezekre épülő és éppen kialakulóban lévő tudományos érdeklődés és 6. az előbbieik

29 A fentiek mellett további példaként említhetjük Jean Louis Duboist, aki az Osztrák Magyar Monarchia limai főkonzuljaként szerzett régészeti leleteket a bécsi múzeum számára, melyek közül néhány darab ugyan-csak Budapestre került, vagy Christian Krüger, aki szintén limai konzul volt, míg Karl Bertoni curitibai alkonzul brazíliai és paraguayi tárgyakat küldött, hogy csak dél-amerikai példákat említsünk.

30 Guido von Schröter levele Franz Heernernek, 1897. június 27. és gyűjteményének leírása a bécsi Museum für Völkerkundében. A gyűjteményhez tartozó tárgyak leltári számai: 61443–62634.

31 Arról, hogy ebben a korszakban kit tekintettek igazán meghatározónak a gyűjtéseket illetően, mi sem tanúskodik jobban, mint az a tény, hogy a múzeumok gyakran a múzeum számára megvásárló mecénás neve alatt leltározták be az adott gyűjteményt (lásd például a Schröter-gyűjteményt Georg Haas neve alatt), nemegyszer elrejtve a valódi gyűjtő kilétét. Noha a múzeumok érdekében történő mecénatúra a Lajtától keletre sem volt ismeretlen, a társadalmi érdeklődés s ezen keresztül a presztízs csekély voltát mutatja az a tény, hogy a „primitív” társadalmak, egzotikus kultúrák (ebbe nem értendő bele a magyar közvéleményt értelem-szerűen jobban érdeklő Ázsia) vonatkozásában a Néprajzi Múzeum tengerentúli gyűjteményei esetében mindössze egyetlen olyan példát tudunk felhozni, amikor egy vagyonos polgár (Hopp Ferenc) legalább megelőlegezte egy gyűjtemény (Giovanni Bettanin óceániai gyűjteménye) vételárát.

kiszolgálására hivatott, ugyancsak születőben lévő intézményhálózat; valamint 7. a kibocsátó ország érdekei a nemzetközi elismertség növelése érdekében. Mindezekben túlmenően azonban szükség volt egy olyan további feltétel teljesülésére is ahhoz, hogy a tárgyak Budapestre kerüljenek, amiben már a budapesti múzeumnak is szerepe volt, nevezetesen a gyűjtés módjában.

A Donau bevezetőben említett dél-amerikai útja távolról sem volt egyedülálló. Különböző, felfedezési, tudományos, diplomáciai, kereskedelmi, katonai feladatokkal vagy egyszerűen csak flottademonstráció céljából tengerentútra induló hajóknak tárgygyűjtéssel való megbízása a 18. század óta bevett gyakorlat volt a nyugat-európai tengeri hatalmak körében. Ebbe a folyamatba kapcsolódott be a Habsburg Monarchia is, amelynek hajói 1776 és 1913 között több mint száz kisebb-nagyobb „missziós” és kutatóútat bonyolítottak le a tengerentúlon (HATSCHEK 2001. 86). 1867-ben a kiegyezéssel részleges függetlenségét elnyerő Magyarország, ha csak „alvállalkozóként” is, de bekapcsolódhatott ezekbe az utakba. Elsőként mindjárt az 1868-ban induló kelet-ázsiai expedícióba, amelybe magyar részről Xántus Jánost delegálta Eötvös József, a magyar kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, azzal a feladattal, hogy egy leendő Néprajzi Múzeum számára végezzen gyűjtést. Ebből a kelet-ázsiai expedícióból jött létre a múzeum első jelentős tengerentúli gyűjteménye, és az ott gyűjtött anyagra alapozva született meg a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya.³² Xántus János kiküldése sajnós az első és egyben utolsó eset volt arra, hogy a magyar állam anyagilag és tudományos személyzettel közvetlenül részt vegyen egy ilyen tengerentúli vállalkozásban. Az Osztrák-Magyar Monarchia hátralévő néhány évtizedében már csupán a Monarchia tengerentúli útra induló hajóinak, elsősorban az azokon szolgáló orvosoknak adott a múzeum megbízást tárgyak gyűjtésére, amint az történt 1897-ben a Zrínyi, 1901-ben a Szigetvár, 1902-ben a Zenta, 1903-ban a Kaiserin Elisabeth és végül 1904-ben a Panther hajó esetében.³³ A lehetőségek szabta szűkös kereteken belüli legtudatosabb gyűjteménygyarapítások talán éppen ezekben a felkérésekben érhetők tetten. Ezekből a megbízásokból kitetszik, hogy a Néprajzi Osztály vezetői igyekeztek az egész amerikai kontinenst tárgyakkal „lefedni”, kizárva azokat a területeket (például a Tűzföldet), ahonnan megítélésük szerint a múzeum elegendő anyaggal rendelkezett. Ezen túlmenően a felkérésekben egy további elv is világosan megfogalmazódik: „Mindannyinál különösen ügyelni kell arra, hogy a megvásárlandó tárgy ne az európai ipar terménye legyen, hanem, hogy a bennszülőtt a saját hazájában honos anyagokból saját maga s a saját használatára készítette légyen azt.” (NMI 35/1897.)

A felsorolt hajók közül végül a Zrínyi és a Szigetvár hozott a Nemzeti Múzeum számára Amerikából tárgyakat, de amint a Donau esete bizonyítja, arra is volt példa, hogy a budapesti múzeum megkeresése nélkül kerültek a Néprajzi Múzeumba a Monarchia hajói által hazahozott tárgyak.

32 Az már a Néprajzi Múzeum Indonézia-gyűjteményének nagy szerencséje és az Amerika-gyűjtemény nagy vesztesége, hogy az osztrák részről az expedíció tudományos vezetőjének számító Karl von Scherzerrel összekülönböző Xántus Japánban elvált az expedíciótól, és Indonéziába utazott, míg az expedíció osztrák tudományos résztvevői Dél-Amerikába mentek.

33 Utasítás a „Zrínyi” hajó orvosa részére tárgyak gyűjtésére, NMI 35/1897. Jelentés az 1897. 2. negyedévről, NMI 65/1897. A „Szigetvár” hajó megbízása néprajzi gyűjtéssel, NMI 87/901. Felterjesztés a „Zenta” hadihajónak Afrika-Amerika útjában gyűjtésekkel megbízása iránt, NMI 74/1902. Felterjesztés a „Kaiserin Elisabeth” hadihajónak esetleges néprajzi gyűjtése tárgyában, NMI 106/1903. Felterjesztés a „Panther” hadihajó gyűjtése tárgyában, NMI 109/1904.

Irodalom

BASTIAN, Adolf

1899 Zur heutigen Sachlage der Ethnologie in nationaler und sozialer Bedeutung. Berlin, Reimer.

BÁTKY, Zsigmond

1902 C. W. Wahle-féle columbiai keramika gyűjtemény. Néprajzi Értesítő, III. évf. 6. sz. 110–111.

BOLZ, Peter – SANNER, Hans-Ulrich

1999 Native American Art The Collections of the Ethnological Museum Berlin. Berlin, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz.

COLLIER, Donald – TSCHOPIK, Harry

1954 The Role of Museum in American Anthropology. American Anthropologist, no. 56. 768–781.

GÓMEZ PIGNATARO, Luis Diego – GAMBOA PANIAGUA, Héctor

1981 Notes on the history of the Museo Nacional de Costa Rica. In *Between Continents/Between Seas: Precolumbian Art of Costa Rica*. New York, Harry Abrams. 11–12.

GYARMATI János

- 2006 Wilhelm Bauer, a German Collector and his Mexican Collections in the Museum of Ethnography, Budapest and in other Museums. *Baessler Archiv*, Bd. 2004, Nr. 52. 47–53.
- 2007 Latin-amerikai régészeti kerámiatárgyak magyarországi közgyűjteményekben. Néprajzi Múzeum, Thury György Múzeum. / *Pre-hispanic Ceramics in Hungarian Public Collections*. Museum of Ethnography, Museum of Thury György. Néprajzi Múzeum, Budapest. Kézirat.

HARTMAN, Carl V.

1991 *Arqueología Costarricense*. (Textos Publicados y Diarios Inéditos.) San Pedro, Editorial Universidad de Costa Rica.

HATSCHKE, Christoph

2001 Sehnsucht nach fernen Ländern. Die Entdeckungsreisen der k. (u) k. Kriegsmarine. In SEIPEL, Wilfried (Hrsg.): *Die Entdeckung der Welt Die Welt der Entdeckungen*. Österreichische Forscher, Sammler, Abenteurer. Wien, Kunshistorisches Museum. 85–138.

HECKENBERGER, Michael J. – WATTERS, David R.

1993 Ceramic Remains from Carl V. Hartman's 1903 Excavations at Las Huacas Cemetery, Costa Rica. *Annals of Carnegie Museum*, vol. 62. no. 2. 97–129.

HOUGH, Walter

1893 The Columbian Historical Exposition in Madrid. *American Anthropologist*, vol. VI. July, 271–277.

KÜNNE, Martin

- 2003 Anlage, Struktur und Bedeutung der archäologischen Sammlung von Walter Lehmann am Ethnologischen Museum Berlin. *Baessler-Archiv*, Bd. 51. 155–175.
- 2007 Los primeros viajeros europeos y las colecciones arqueológicas de Baja América Central. Internetcím: <http://www.denison.edu/collaborations/istmo/articulos/viajeros.html>.

LEHMANN, Walter

1913 Die Archäologie Costa Ricas, erläutert an der Sammlung Felix Wiss der Naturhistorischen Gesellschaft zu Nürnberg. In *Festschrift zum XLIV. Anthropologenkongress*. Abhandlungen der Naturhistorischen Gesellschaft Nürnberg, no. 20. 67–104. Nürnberg, [s. d.].

SNEAD, James E.

1999 Science, Commerce, and Control: Patronage and the Development of Anthropological Archaeology in the Americas. *American Anthropologist*, vol. 101. no. 2. 256–271.

SQUIER, Ephraim G.

1860 [1856] Nicaragua. Its People, Scenery, Monuments, and the Proposed Inter-oceanic Canal. New York, Harper & Brothers.

WATTERS, David R.

2002 W. J. Holland's Speech at the International Congress of Americanists, 13th Session, in 1902. *Annals of Carnegie Museum*, vol. 71. no. 2. 131–141.

WATTERS, David R. – FONSECA ZAMORA, Oscar

- 2002a Expeditions, Expositions, Associations, and Museums in the Anthropological Career of C. V. Hartman. *Annals of Carnegie Museum*, vol. 71. no. 2. 261–299.
- 2002b C. V. Hartman and Museum Anthropology a Century Ago. *Bulletin of the History of Archaeology*, vol. 12. no. 2. 21–23.
- 2003a From the Archives and Collections C. V. Hartman's Letter of May 27, 1907 to C. C. Mellor. *Annals of Carnegie Museum*, vol. 72. no. 2. 109–136.
- 2003b W. J. Holland's Instructions to C. V. Hartman for the 1903 Costa Rica Expedition. *Annals of Carnegie Museum*, vol. 72. no. 4. 263–271.

WILLEY, Gordon R. – SABLOFF, Jeremy A.

1974 *A History of American Archaeology*. London, Thames and Hudson.

The collection of Karl Wahle from Costa Rica and the beginnings of American anthropology

In 1902, the Ethnography Department of the Hungarian National Museum — predecessor to the Museum of Ethnography — acquired a collection of 103 Costa Rican archaeological objects from the Viennese Court Museum. The material had originally belonged to a larger assemblage of 450 objects purchased from the director of the Costa Rican National Museum by Karl Wahle, the Austro-Hungarian consul to San Jose, who subsequently donated them to the museum in Vienna. A quarter of the pieces, archaeological finds from four burial sites in the vicinity of the Costa Rican capital, came to Budapest through the intermediacy of Hungarian diplomat Béla Rakovszky, who circumnavigated the globe on the Austro-Hungarian Monarchy ship *Donau* in 1901, and who played an inspirational role in the collection's inception. Although the part of the collection that eventually found its way to Budapest is of no great note in terms of quality, it does nicely illustrate the “acquisitions boom” that typified the turn of the 20th century, in which — due to an interplay of circumstances — Costa Rica was represented to a degree disproportionate to its actual size.

Baráthosi Balogh Benedek néprajzi gyűjtései

Baráthosi Balogh Benedek (1870–1945, Lécfalva, Háromszék vm. – Budapest) a néprajzi gyűjtés első világháborúig terjedő és klasszikusnak nevezhető korszakának egyik utolsó alakja. Amatőr gyűjtő volt, lelkes őshazakereső, a „rokon népek” autodidakta kutatója és dokumentálója; egyszerre nyelvészeti, néprajzi és történeti érdeklődésű; gyűjtő, rajzoló, fotós; európai múzeumok és akadémiai intézetek megbízottja. Sok elődjéhez és kortársához hasonlóan élénken foglalkoztatta a magyarok őstörténete, ehhez pedig az elsőrendű forrásokat a rokonokként vélt népek kultúrája alapján igyekezett feltárni. A rokon népek közül a „legfejlettebbként” a magyarság felelősségének tartotta, hogy a rokonságba tartozó többi kis nép kultúráját dokumentálja, és ezzel megőrizze. Abból indult ki, hogy a legnagyobb hiány az ehhez szükséges összehasonlító adatok tekintetében a kelet-ázsiai térségben lakó, döntően mandzsu-tunguz nyelveket beszélő népek esetében tapasztalható, ráadásul a hagyományos kultúrának a külső hatások erősödése miatt már nincs sok ideje hátra. Úgy gondolta, ha megfelelően pótolni lehet a hiányzó nyelvészeti, történeti és néprajzi adatokat, rekonstruálni tudja majd az ázsiai „rokontság” korai kultúráját, melynek véleménye szerint korábban a magyarság is része volt.

A Magyar Nemzeti Múzeumnak ebből a szempontból vezető szerepet képzelt el. Gyűjteményéből ugyan hiányoztak a kelet-szibériai népek tárgyai, ám éppen ezek felgyűjtése jelentette Baráthosi Balogh számára a kihívást. Abban hitt, hogy az általa megkezdett gyűjtések révén a Magyar Nemzeti Múzeum vezető szerepet fog játszani Európában mint a legnagyobb urál-altaji közgyűjtemény.

Óriási tervekkel indult Ázsiába, ezek mindegyikét derékba törték a háborúk. A gyűjtött anyag egy jelentős és értékes részét szintén a háborúk közepette veszítette el. Ám még így is a budapesti Néprajzi Múzeum Ázsia-gyűjteményének nagyjából egytized részét alkotják a Baráthosi Balogh gyűjtötte tárgyak, ily módon az egyik legtermékenyebb gyűjtőnek számít. Ezenkívül több mint félezer tárgya került más európai múzeumokba.

Bár a 20. század elején különböző magyarországi szakmai intézmények, így a Néprajzi Múzeum is, ambivalens érzésekkel figyelték Baráthosi Balogh Benedek néprajzi gyűjtőtevékenységét – más amatőr gyűjtőkéhez hasonlóan –, az a fő terve, hogy a rokon népek anyagi kultúráját lehetőség szerint teljes mértékben összegyűjtse, és Magyarországon őrizze meg, azonos volt a Néprajzi Múzeuméval. A „rokon nép” fogalmának tartalmával kapcsolatban ugyan eltérő nézetek léteztek a különböző szakmai és műkedvelő körökben, ám a Néprajzi Múzeum például ezt a terminust jóval szélesebb értelemben használta, mint a nyelvrokonásra.

Az amatőr néprajzi gyűjtőkre és kutatókra nagyon gyakran jellemző módon Baráthosi Balogh kiindulópontja, az általa használt és túlságosan szélesre nyitott rokonságfogalom könnyen támadható volt, a kutatáshoz szükséges háttérismeretek sokszor hagytak kívánnivalót, ám megmaradt nyelvészeti gyűjtései és fejtegetései arról tanúskodnak, hogy nem volt minden érzék nélkül a néprajzitárgy-gyűjtés és -dokumentálás iránt. Tárgygyűjtései határozottan kifinomult ízlésről árulkodnak az etnológiai dokumentálás, tárgyválogatás területén, fotói pedig – bár technikailag nem túl jó minőségűek – tematikailag és kompozíciós szempontok alapján ritkaságszámba mennek.

Baráthosi Balogh sosem volt műgyűjtő. Nem azért töltött éveket Ázsiában, hogy saját gyűjteményét létrehozza, bővítse, kiegészítse, hanem a legelejétől fogva tudományos kérdések megválaszolása hajtotta. Éppen ezért, illetve mert nem volt saját vagyona, melyre támaszkodva gyűjtéseit finanszírozni tudta volna, az első útjától kezdve néprajzi és nyelvészeti, illetve akadémiai tudományos intézetek anyagi és elvi támogatását kereste.

Fennmaradt önéletrajzából tudjuk, hogy iskoláit Baráthosi Balogh Benedek több nagy múltú iskola falai között, Székelykeresztúron, Nagyenyeden, Zilahon és Budapesten végezte az 1880-as és 1890-es években (OSZK Fond 3/915). Tanulmányai végeztével, 1892-től 1898-ig báró Wesselényi Miklós főispán családjánál nevelősködött. Ezalatt bejárta Európa nagyobb részét. 1898-ban a Magyar Kerékpáros Szövetség elnökségi tagjává választották. 1899-ben megbízott tanítói állást

vállalt egy fővárosi iskolában, majd segédtanfóként dolgozott ugyanott. 1905-től polgári iskolai tanár. Olvasmányai, elsősorban az ismert Tibet-kutató, Kőrösi Csoma Sándor példájának hatására egyre egyértelműbben „ethnográfiai” irányban igyekezett képezni magát.

1904-es japán útja során japán történelmet, földrajzot és történelmet hallgatott tokiói egyetemeken, 1906-tól három évig a kolozsvári egyetemen földrajzot és történelmet tanult, 1907-ben és 1908-ban pedig a vlagyivosztoki Keleti Akadémián mandzsu nyelvet hallgatott.

Baráthosi Balogh Benedek 1903 és 1914 között összesen öt kutató- és gyűjtőúton vett részt. Négy alkalommal járt Ázsia legkeletibb részein, egyszer pedig Északnyugat-Szibériában. Egyik útja sem tervei szerint zajlott. Minden egyes gyűjtőút során közbejött valami akadály: betegség, háború, ami azután a gyűjtés idő előtti befejezésére kényszerítette. Első útján 1903–1904-ben Japánban töltött egy évet, ezután 1908-ban és 1909-ben az Amur vidéken gyűjtött, főképp olcsák és goldok (nanajok) között. 1911-ben múzeumi megbízás alapján Északnyugat-Szibériában, az Urál hegységtől északra élő szamojédoknál és zürjéneknél járt, majd 1914-ben, utolsó gyűjtőútján az ajnuk közé utazott, valamint a korábban megkezdett Amur-vidéki gyűjtését folytatta, egészítette ki.

Tervei között eredetileg egy négyéves, majd egy hároméves kutató- és gyűjtőút szerepelt. Az első alkalommal Kelet-Ázsiából kiindulva keletről nyugatra, másodsorra a Csendes-óceán partján haladt volna észak felé, módszeresen összegyűjtve az ott élő őslakos népek tárgyi kultúráját, és dokumentálva nyelvüket.

Bár első útját nem finanszírozták magyar vagy külföldi múzeumok, a második gyűjtőúttól kezdve mindegyikben részt vettek magyar, illetve német múzeumok. Ez részben az első világháború előtti évtizedek kedvezőbb gazdasági körülményeinek köszönhető. Baráthosi Balogh emellett rendszeresen igénybe vette a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának pénzügyi támogatását, mely aktívan részt vett ebben a korszakban a Kelet-kutatás támogatásában.

Baráthosi Balogh Benedek Kozma Andorhoz, a *Pesti Hírlap* főszerkesztőjéhez írt egyik levélből kiderül, hogy eredetileg költészettel akart komolyabban foglalkozni (OSZK Fond 44/8, 1903). Verseket írt, ám a főszerkesztő kritikájának hatására elállt e tervétől, és ehelyett tudományos célokat keresett. Fő célja ezen belül az volt, hogy valamennyi népet felkeresse, melyet a magyarsággal rokonságba lehet hozni, és a helyszínen nyelvi, történeti és néprajzi vizsgálatokat végezzen közöttük. Baráthosi Balogh tehát nem elégedett meg a „rokon” népekről megtalálható hozzáférhető irodalommal, sőt ezek mennyiségét és minőségét elégtelennek találta. Éppen ezért igyekezett a hiányt maga pótolni. Tudományos megközelítése a lehető legszélesebb körű, ebben tehát még a 19. századi hagyományokat követi. A nyelvészet és a történelem, néprajz egyaránt érdekelt, és valamennyi „rokon” népet módszeresen meg akarta látogatni. Ráadásul a szóba jöhető változatok közül a legtágabb „rokon nép”-fogalmat használta: ebbe csaknem valamennyi szibériai, közép- és kelet-ázsiai nép beletartozott. Ez a körülhatárolás egyértelműen nyelvi alapú volt Baráthosi Balognál. A magyarral való feltételezett nyelvrokonságuk alapján kezdett érdeklődni a mandzsu-tunguz, mongol, török, japán és uráli nyelveket beszélő népek iránt. Baráthosi Balogh keletről, tehát a japánoktól kezdte el azután a felméréseket, és innen nyugat felé haladva szándékozott módszeresen minden egyes népet felkeresni.

Japán

A Magyarországon rendelkezésére álló szakirodalom elégtelensége miatt Baráthosi Balogh 1903-ban úgy gondolta, hogy tanulmányutat szervez, és Szibérián keresztül Japánba utazik. 1903 májusában a transzszibériai vasúttal érte el a Csendes-óceánt. Eredeti elképzelése értelmében az út öt évig tartott volna, és ekközben az Ázsiában talált rokon népeket gyűjtötte volna fel nyelvészetileg és néprajzilag egyaránt.

A főváros tanácsa csak fizetés nélküli szabadságra engedte el, ezért a költségek fedezetét más forrásokból kellett biztosítani. Tanítói fizetéséből félretett háromszáz forintot az út költségeinek fedezésére. Ebből sejthető, hogy a költői és a tudósi pályára való készülés több évig párhuzamosan futott nála. Kezdetben senki sem támogatta anyagilag. Igyekezett hírlapokat, így a *Pesti Hírlap* is megnyerni, biztosítékot kérve arra, hogy a Japánból küldött írásait (útirajz, néprajzi leírások, szépirodalom, fordítás) közlésre rendszeresen megveszik. Baráthosi Balogh emellett megkeverte a Magyar Tudományos Akadémiát, Szily Kálmán akadémiai főtítkárt, Vámbéry Ármint, a híres Kelet-kutatót, valamint a Feridun-bei által működtetett alapítványt pénztámogatás érdekében.

Bár a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya előzetesen nem támogatta pénzzel, felha-

talmazta, hogy ajnu és japán tárgyakat hozzon a múzeumnak (CZIKE 1904). A „japán néprajzi tárgyak” vásárlására fordítható összeget a *Budapesti Hírlap*ban Baráthosi Balogh japánbeli tevékenységéről megjelent tudósítások hatására küldték el az olvasók a lap szerkesztőségének. Az összegyűlt 610 koronát a lap elküldte Baráthosi Balognak, ám ő csak úgy fogadta el, ha a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya elismervényt fogalmaz meg az e pénzen vásárolt tárgyak átvételére (BARÁTHOSI 1904).

Nem teljesen világos, hogy Baráthosi Balogh az általa a rokon népek közé sorolt területek közül miért éppen a legtávolabbiival, azaz a japánnal akarta kezdeni vizsgálódásait. Megszokott módszere szerint részletes tervet készített a kutatásra és a gyűjtésre. Először is meg akarta határozni, hogy a japán nyelv valóban – ahogyan feltételezte – az urál-altaji nyelvek közé tarozik-e, és ha igen, melyik ágához áll legközelebb. A nyelv megfelelő szintű elsajátítása, a helyi viszonyok megismerése után a második évben szándékozott volna vidéken etnológiai gyűjtéseket végezni, a „belső vidékek felkeresését és népdalok gyűjtését (azaz lejegyzését)” (OSZK Levelestár, levél zempléni [Imrei] Árpádnak, 1905. május 18.), majd nyugat felé haladva fel kívánta keresni a mandzsú-tunguz, mongol, finnugor és szamojéd nyelvű népeket. Előtte azonban Hokkaidó szigetére utazott néhány napra. Az volt a szándéka, hogy ajnu nyelvi és néprajzi anyagot gyűjtjön össze. Eredetileg március 20-tól április 15-ig tervezte ott-tartózkodását, ezután egy hónapon át a Csendes-óceán partján lakó tunguzokat tanulmányozta volna, az azt követő egy hónapban burját területen szándékozott gyűjteni, majd végül szintén egy hónapot szibériai szamojédok között (BALOG 1904). Minden egyes állomáson előre elkészített szójegyzéket gyűjtött volna össze, szövegpróbákat, valamint mindegyik népről egykötetnyi tudományos néprajzi leírást szándékozott készíteni.

A közben, 1904-ben kirobbant orosz-japán háború azonban meghiúsította terve további részének megvalósítását. Egy év után, 1904 májusában haza kellett térnie, a gyűjtött japán tárgyak nagy részét – zömében kézműipari darabokat – pedig eladta a budapesti Néprajzi Múzeumnak. Ekkor összesen 513 tárgyat vett meg Baráthosi Baloghtól a múzeum, két részletben: 1904-ben hatvanat, 1905-ben pedig 463 darabot. A tárgyakhoz az eredeti vásárlás helyétől, azaz Tokiótól eltekintve semmilyen egyéb információ nem járult. Biztosan lehet tudni azt is, hogy a gyűjtő nem adta el az összes Japánban gyűjtött tárgyát, mivel a Néprajzi Múzeum Baráthosi Balogh Benedek örököseitől 1997-ben további nyolcvankét tárgyat kapott, melyek egyértelműen ebből a gyűjtésből származnak.

A budapesti Néprajzi Múzeum 2006-ban összesen 3500 japán tárgyat őrzött (a gyűjteményről lásd részletesebben WILHELM 2005). Baráthosi Balogh ennek több mint egyhatodát gyűjtötte össze, és ebbe nem számoltam bele a Japán területén, de az ajnu néptől gyűjtött tárgyakat. Összesítve a legtermékenyebb japán gyűjtőnek számít, ám ha az 1997-es hagyatéktól eltekintünk is, csak a múzeum első, alapító gyűjtője, Xántus János előzi meg a tárgyak számát figyelembe véve, aki harminchárom évvel korábban több japán nagyvárosban vásárolt kézműipari tárgyakat a múzeum számára.

Figyelemre méltó a Xántus és Baráthosi Balogh gyűjtötte tárgyak közötti hasonlóság. Mindketten a városi boltok áruválasztékából merítettek, és láthatóan igyekeztek megragadni a választék sajátosságát, anyag-, feldolgozás-, díszítés- és használatbeli egyediségét, a magyarországi, európai tárgytól való eltéréseit. Látható tehát, hogy Baráthosi Balogh a helyszínen kénytelen volt feladni azt az elképzelését, hogy a rokonság és a magyar őstörténet szempontjából használható gyűjteményt hoz létre, és jóval inkább a számára szokatlan világ tárgyait vásárolta meg. A nem kis gyűjtemény szakmabeli fogadtatása nem volt egyértelmű. Többben írásban „bazarárának” minősítették (BALASSA 1952. 195), noha az anyag összetételében és minőségében nem tér el alapvetően a Xántus-féle gyűjteménytől, még ha több ajándéktárgyat tartalmaz is. Baráthosi Balogh anyagában uralkodó a lakkedények, tekercsképek, nyomatok, buddhista és sintoista rituális tárgyak, valamint a hétköznapi darabok, például konyhaeszközök, teáskészletek aránya.

Szibéria, Amur-vidék

1908-ban Baráthosi Balogh több hazai intézmény – a Magyar Nemzeti Múzeum, a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának – pénzügyi támogatásával újabb gyűjtő- és tanulmányútra indult. Arra a következtetésre jutott, hogy a japán tárgyi kultúra és nyelv dokumentálása nincs ugyanolyan vész helyzetben, mint a kis szibériai népeké. Az ő esetükben a „24. óra effektus” jóval erősebb, illetve az eddigi gyűjtések hiánya sokkal inkább szembeszökő. Éppen ezért a Csendes-óceán partjától nem messze élő, Amur-vidéki tunguz nyelvű népeket választ

totta ki fő gyűjtőterületeként. Úgy gondolta, hogy a mandzsu-tunguz nyelvek és népek részben a mongolokkal állnak szoros kapcsolatban, rokonságban, részben viszont a koreaival és a japánnal, és ily módon láncszemet alkotnak e két csoport között. Ha ezek kölcsönösen rokonságba hozhatók, akkor a legtávolabbi nyelvek, népek is tagjai az urál-altaji nyelvcsaládnak.

1908 márciusában Baráthosi Balogh Szentpéterváron igyekezett menlevelet kapni az Orosz Akadémiától, hogy a tervezett szibériai helyszíneken szabadon utazhasson. Az Orosz Nemzeti Múzeumban megismerkedett Radloffal, aki egyrészt bemutatta a múzeum szibériai gyűjteményét, másrészt ajánlólevelet írt számára.

A Kelet-kutatás fő magyarországi lapjában, a *Keleti Szemlé*ben Baráthosi Balogh ([BARÁTHOSI BALOGH] 1909) maga is beszámol első Amur-vidéki kutatóútjáról. Miután májusban több helyi múzeumot meglátogatott, és tájékozódott az 1850-as években ott járt Schrenck adatai között is, így felmérvén a várható anyagot, a vlagyivosztoki kormányzó utasítására május végén az éppen útnak indulásra készülő Szuhanov expedíciójához csatlakozott, Peter Schmidt lett nyelvészrel együtt. Bár Baráthosi Balogh nem tartotta ideálisnak az expedíció módszerét a gyűjtésre ([BARÁTHOSI BALOGH] 1909. 169), valamint baleset és az időjárás is behatárolta a rendelkezésre álló időt (szeptember végéig maradt), az út végén 280 tárgyat gyűjtött tizennyolc faluban, négyszáz fotót vásárolt, további négyszáz fotót, ezenkívül több ezer rajtot és vázlatot pedig ő készített. Nyelvészeti anyaga több ezer szócikket tartalmazott különböző gold (nanaj) nyelvjárásokból, elsősorban tárgyneveket.

Baráthosi Balogh Benedek pontos listát készített az Amur-vidék őslakóitól megvásárolt tárgyakról (NMI 92/1908). Feltüntette a tárgyak sorszámát, megnevezését, a legtöbb esetben a tárgy helyi nevét, a vétel helyét, azaz a falu nevét, valamint a vételárat rubelben. Tudatosan törekedett a „bőséges jegyzetek” elkészítésére. Külön hangsúlyozta, hogy az anyagi kultúra kutatása és gyűjtése terén teljességre törekedett, ez egyaránt tartalmazta e népek „összes viszonyait, életét, eszközeit, lakását, ruházatát, szokásait” ([BARÁTHOSI BALOGH] 1909. 171).

A gyűjtés eredményeképp Baráthosi Balogh szerint a halászzalattal és vadászattal kapcsolatos tárgykészlet felülmúlta a korábbi közléseket, emellett saját megítélése szerint külön kiemelendő a tunguz díszítéseket tartalmazó sorozat („különösen szerszám- és faragott díszek, kéregedény-díszítések, himzések, zsinóros meg rávarrott ruhadíszek” [BARÁTHOSI BALOGH 1909. 171], a samajizmus, valamint a hitvilág tárgyai.

1909-ben Baráthosi Balogh Benedek újból felkereste az Amur-vidéket. Ezúttal a Magyar Nemzeti Múzeum nem tudta pénzzel támogatni, így a Kultuszminisztériumtól kért és kapott ezer koronát további tárgygyűjtésre. Csaknem ötszáz tárgyat gyűjtött néhány hét alatt.

Északnyugat-Szibéria, Kanin-félsziget

1911-ben Baráthosi a Szibéria északnyugati és Európa északkeleti részén, a Kanin-félszigeten lakó szamojédek közé utazott tárgygyűjtés céljából. A feladattal a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya bízta meg a már meglévő finnugor, elsősorban obi-ugor gyűjtemények szamojéd anyaggal való kiegészítésére. Ez volt az első alkalom, hogy a hamburgi Museum für Völkerkunde szintén részt vett az út finanszírozásában.

Baráthosi Balogh az expedícióra való felkészülés során levelet írt a hamburgi Museum für Völkerkundénak is, érdeklí-e őket is a gyűjtés. Thilenius, illetve Byhan jelezték, hogy 2000 koronával támogatnák a gyűjtést, ha ezért megfelelő számú tárgyhoz jutnak. Ez számításuk szerint öt-hatszáz darab volt. Kölcsönösen egyetértettek, hogy Baráthosi Baloghnak duplumokat kell vásárolnia a két múzeum számára (NMI 56/1911), és a gyűjtendő terület a vadászatra, a halászásra, az öltözködésre és a vallási, rituális életre terjedjen ki. Sámánruhára is szükségük lenne. Emellett szintén fontosak a technológia, az élelem, a gyermekjáték, a házieszközök és a művészet tárgyai. Külön információt szeretnének a varrott csónakokról, különösen a kéregcsónakokról, és egy ilyen modellnek külön örülnének. Abban is megállapodtak, hogy olyan esetben, ha csak egy példányt sikerülne gyűjteni, akkor a két múzeum sorsot húzna, kié legyen az adott tárgy.

Byhan 1912 januárjában érkezett Hamburgból Budapestre a Baráthosi Balogh által megvásárolt és Budapestre szállított gyűjtemény megtekintésére. A hamburgi Museum für Völkerkundénak éppen lehetősége adódott szamojéd anyag vásárlására, ezért fontos volt Byhan számára, hogy felmérje a Baráthosi Balogh által vásárolt gyűjteményt, nehogy duplumokat szerezzen be intézménye.

A budapesti Néprajzi Múzeumba hétszáznál több tárgy került e gyűjtés eredményeképpen. Négyszáz a Kanin-félszigeten lakó szamojédoktól származott, elsősorban használati tárgyak, viseletdarabok, a halászat és vadászat tárgyai, valamint rituális tárgyak. A szamojéd tárgyak mellett jelentős, csaknem négyszáz darabos zürjén anyag is bekerült a budapesti múzeumba. Bár Baráthosi Balogh múzeumi megbízása a szamojéd gyűjteményre vonatkozott, elsőként számolt be arról, hogy zürjének költöztek északra, a szubarktikus területre a 19. század végén, mivel marhavész következtében elvesztették korábbi állatállományukat, és ezután a rétenyészésre specializálódtak. A gyűjtött anyagban egyaránt találni viseletdarabokat, ékszert, halász-, vadászesszközöket, ház körüli és rituális tárgyakat. Korábbi gyűjtőútjaihoz hasonlóan ezen útja során is készített fotókat, valamint néprajzi feljegyzéseket a tárgyak környezetéről és használoiról.

Japán, Szibéria

Baráthosi Balogh két Amur-vidéki és északnyugat-szibériai gyűjtése révén több száz néprajzi tárgy került a budapesti Néprajzi Múzeum, illetve a hamburgi Museum für Völkerkunde gyűjteményébe. Baráthosi Balognak a hamburgi múzeum igazgatójával folytatott 1912-es levelezéséből tudjuk, hogy az intézménynek a szamojéd és zürjén tárgyak katalogizálásához szüksége volt a gyűjtő által készített leírásokra, valamint az ott készített fotókra is. Ebben az évben kezdődött meg utolsó nagy szibériai expedíciójának szervezése. A hamburgi Museum für Völkerkunde ezzel kapcsolatban felvetette, hogy társulhatna-e hozzá egy férfi a múzeum részéről, aki már kétszer járt a sarkvidéken, és végzett néprajzi gyűjtéseket.

Baráthosi Balogh maga számol be a személyes találkozásról a hamburgi Museum für Völkerkunde igazgatójával 1912 decemberében. Thilenius, Semayer Vilibáld, a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának igazgatója és Baráthosi Balogh a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Szalay Imre társaságában egyeztek meg egy négy és fél éves kutatóút véghezvitelében, mely az északi sarkkör népeinek nyelvészeti és néprajzi felgyűjtésével foglalkozott volna (BARÁTHOSI BALOGH 1930. 12).

Helyismerete, addigi gyűjtései alapján utolsó, 1914-es tanulmányútja mögött is tehát több néprajzi, nyelvészeti intézmény állt: a budapesti, hamburgi múzeum, valamint a berlini egyetem (mely fonográfia látta el) egyaránt megbízta néprajzi, illetve nyelvészeti anyag gyűjtésével, fonográf felvételek készítésével. Ebben a korszakban ez a fajta munkamegosztás nem számított szokatlannak. Noha az egyes múzeumok egymás konkurensének számítottak egy-egy ritka gyűjtemény megszerzésekor, egyik sem bővelkedett munkatársakban ahhoz, hogy valamennyi földrajzi területet fel tudjanak gyűjteni. Ha tehát hírt kaptak valamilyen nagyszabású expedíció indulásáról, listát adtak át az utazónak, és megkérték ezek beszerzését. A több intézménytől jövő megbízások eleve „duplumok” vásárlásáról szóltak, azaz hasonló tárgyakkól több példányt kellett vásárolni. Így a későbbi szétosztás sem okozhatott gondot a finanszírozásban részt vevő intézményeknek.

Byhan a hamburgi múzeumból ugyanakkor külön felhívta Baráthosi Balogh figyelmét arra, hogy nem volna célszerű egy harmadik múzeumot is bevonnai az expedícióba, mivel tapasztalataik szerint ez jelentősen megnehezítené a gyűjtést, éppen a duplumok tekintetében. Byhan szerint Afrikában és a déli tengereken ez még csak működik, mivel ott még könnyen lehet két-három duplumot találni, ám a sarkvidéki területeken az anyagi kultúra ehhez túlságosan szegényes (Byhan levele Baráthosi Balognak, 1913. március 15.).

A tervek szerint a Magyar Nemzeti Múzeum és a Kultuszminisztérium tizenháromezer koronával, a hamburgi Museum für Völkerkunde és a berlini egyetem Fonetikai Intézete további tizenháromezer koronával támogatta volna a gyűjtőutat. Ezért az összegért Baráthosi Balognak nagyjából tízezer tárgyat kellett volna vásárolnia. A hamburgi múzeum azonban 1913-ban még nem tudott támogatást adni Baráthosi Balogh útjához. Thilenius, az igazgató a romló gazdasági helyzetre hivatkozott, mely valamennyi német múzeumot érintette (Thilenius levele Baráthosi Balognak, 1913. május 26.). 1914 márciusában Thilenius viszont már arról számolt be levélben, hogy tizenháromezer márkával hozzá tudnak járulni az expedícióhoz, bár a pénzt csak 1915-ben és 1916-ban, két részletben fizetik ki.

Az előzetes terv szerint Baráthosi Balogh eredetileg három évet szándékozott eltölteni az összes északkelet-ázsiai és északnyugat-amerikai arktikus és szubarktikus nép között a grönlandi eszkimók kivételével, és teljes néprajzi és nyelvi gyűjtést szándékozott végezni (OSZK, Fond 3/915), majd a tervet két évre csökkentette. Bár az ajánlat nem számította a felkeresendő, azaz urál-altaji nyelvű népek közé, Jankovich Béla akkori magyar kultuszminiszter megbízta, hogy a

gyűjtést az ajnukkal kezdje. Jankovich ezért kiegészítette az útiköltségét annak a fejében, hogy a budapesti múzeum számára ajnu néprajzi és nyelvészeti anyagot gyűjt mind a három ajnu dialektusból. Baráthosi Balogh maga számos hasonlóságot feltételezett hitvilágukban és rituális életükben. Rádásul első japán útja során, 1904-ben már eltöltött néhány napot Hokkaidón, ajnuk lakta területen.

Baráthosi Balogh Benedek gondosan összeállított terve szerint 1914. április 13-i indulással május elsején érkezett volna Japánba, majd azonnal a hokkaidói ajnukhoz utazott volna, onnan pedig Szahalin szigetére, az ottani ajnukhoz és orokokhoz. A májust végig az ajnuk között töltötte volna. Június és augusztus között az itelmeneknél és csukcsoknál, szeptember és október között az ohotszki térségben az amuri goldoknál, decemberben a mandzsuknál járt volna (NMI 126/1914). Végül ötezer koronát kapott tárgyvásárlásra a budapesti múzeumtól – a Magyar Nemzeti Múzeumtól (Néprajzi Osztály) –, és négyezret a Kultuszminisztériumtól, ehhez tette hozzá saját 4300 koronáját.

A valóságban az indulással tíz napot késett. Április 23-án ült fel a transzszibériai vonatra, és május 15-én lépett japán földre.

A helyi japán sajtó folyamatosan követte Baráthosi Balogh útját Hokkaidón és Szahalin szigeten, az ajnuk közötti gyűjtése során, május 27-től. Akárcsak 1904-ben, Baráthosi Balogh ekkor is korábbi japán tolmácsával, Imaoka Dzsunicisiróval dolgozott együtt, akivel németül beszélt. A sajtóinformációk szerint áprilistól júniusig gyűjtöttek együtt az ajnuk között. Mindhárom ajnu csoportot – azaz a hokkaidói, a szahalini és a Kuril-szigeteki ajnukat – felkeresték. Ez utóbbiak kis számban Hokkaidón éltek abban az időben. A tőlük gyűjtött kevés tárgy azonban mind elvesztett. A gyűjtést először Szahalinon kezdték, majd Hokkaidón szándékozták folytatni a hidakai és a tokacsi térség ajnu családjainál (TANIMOTO 1999. 99–100).

Baráthosi Balogh gyűjtése egyértelműen arról tanúskodik, hogy ismerte a különböző ajnu csoportok közötti kulturális különbségeket, és tudatosan alapozta gyűjtését az összehasonlításra. Kéziratok könyvlistáiból tudjuk, hogy előtte idegen nyelvű irodalom alapján tájékozódott a felkérésendő vidékek lakóiról.

Összesen három hetet töltöttek csak ajnuk között, mivel június 16-án már Vlagyivosztkba érkezett.

1914 közepétől megszakadt a kapcsolat Baráthosi Baloghhallal. A családja már hónapok óta nem kapott levelet tőle. Saját terve szerint ekkor orosz területen gyűjtött, és innen akart továbbmenni halászhajóval Alaszkába. A térségből azonban háborús hírek érkeztek augusztusban (NMI 119/1914). Utolsó levelében megírta feleségének, hogy két nagyobb és egy kisebb ládát indított útnak Európába a Kunz/Albers cég biztosításával.

Mivel családja nem tudott kapcsolatba lépni vele, a Néprajzi Múzeum próbálta elérni. Felvetődött, hogy az USA-hoz fordulnak, ha már alaszka területre ért volna. Valószínűnek tartották azonban, hogy a tervéhez képest néhány hetes késésben van, és a háború kitörésekor Kelet-Szibéria partjainál van a lamutok és korjakok között (NMI 131/1914).

Augusztusban a háború kitörésekor rövid időre letartóztatták az oroszok, mivel osztrák kémnek vélték, és Habarovszkba szállították. Az ottani múzeum igazgatója, Arszenyev és Baráthosi Balogh barátja hamarosan tisztázta a vád alól. Saját önéletrajza szerint 1914 augusztusában tért vissza az oroszországi Habarovszkba, innen pedig Japánon, Amerikán és Olaszországon át Magyarországra utazott. A háborús helyzet miatt harmincöt ládányi gyűjtött anyag maradt Habarovszkban és Japánban (OSZK, Fond 3/915). A júliust tehát végig az Amur-vidék falvaiban töltötte, és elsősorban orosz anyagot gyűjtött. Egy fennmaradt levélből tudjuk, Arszenyev kérésére a habarovszki múzeumnak is gyűjtött (TANIMOTO 1999. 101).

Az ajnuk között végzett gyűjtés eredménye megközelítőleg 1200 darab néprajzi tárgy volt. Júliusban még sikerült néhány száz tárgyat vásárolnia az Amur-vidéken, ezek azonban a háborús körülmények miatt mind eltűntek.

Baráthosi Balogh 1918-tól kezdte szervezni Japánban maradt tizenhárom ládányi (nagyjából ezerdarabos) gyűjteménye hazaszállítását, valamint a Habarovszkban hagyott anyag fellelését. Mivel a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum nem tudott pénzt adni az útiköltségekre és a gyűjteménnyel kapcsolatos kiadásokra, Baráthosi Balogh a német követséghez fordult, mely a hamburgi múzeumnak leadandó rész ellenében hajlandó volt megelőlegezni a szállítást.

1921 elején indult el Japánba az ott lévő ajnu és orok gyűjteményéért. Több mint egy évet tartózkodott Japánban, ezalatt folyamatosan nyomozott a habarovszki gyűjtemény után – részben a magyar, valamint a német Vöröskereszt-misszió segítségével. Bár segítőknek végül sikerült rábukkanniuk az ott hagyott gyűjteménynek legalább egy részére, valószínűleg a zavaros politi-

kai helyzet miatt a gyűjteménynek újból nyoma veszett. Ugyancsak a mai napig tisztázatlan a Baráthosi Balogh által készített fonográffelvételek sorsa.

1922-ben tehát Baráthosi Balogh Japánban maradt anyaga Európába, Hamburgba érkezett. Baráthosi Balogh és a hamburgi múzeum megegyezett abban, hogy a finanszírozás arányának megfelelően háromfelé osztják szét a teljes anyagot: a hamburgi múzeumnak a hazaszállításban való pénzügyi részvételéért, a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumnak az expedíció előzetes támogatása miatt, valamint Baráthosi Balognak a háború miatt ért kára miatt. A felosztás elveit Hagen dolgozta ki a hamburgi múzeum részéről. Ennek megfelelően, ha egy típusból csak két tárgy volt, a két múzeumot részesítették előnyben.

A végleges lista számos sikertelen egyeztetés után 1928-ra készült csak el. Ily módon az 1914-ben gyűjtött tárgyak megmaradt része csak 1929-ben került a budapesti és a hamburgi múzeumba – kalandos úton. Az eredetileg 777 darabos ajnu és orok gyűjtésből Baráthosi Balogh először 313 tárgyat választott ki a budapesti múzeum számára, 385 darabot megtartott magának, 279-et pedig a hamburgi Museum für Völkerkundének adott a gyűjtemény Japánból Európába való szállítatásáért cserében. Saját része eladásához a hamburgi múzeum felajánlotta közvetítő szerepét. Elsősorban a baseli és a müncheni etnológiai múzeumokat ajánlották Baráthosi Balognak.

Egészen 1937-ig Baráthosi Balogh saját gyűjteményrészét a hamburgi múzeumban maradt, hiába próbálkoztak az eladással. Az American Museum of Natural Historynak nem kellett az anyag, a baseli Museum für Völkerkunde pedig válogatni szeretett volna belőle. 1937-ben a koppenhágai Nationalmuseum jelezte, hogy mivel kevés ajnu tárgyuk van, érdekli őket a gyűjtemény. Mivel a saját anyaguk hokkaidói ajnuktól származik, főképp a szahalini rész volna fontos számukra, a korábbi gyűjtemény kiegészítésére. 1937 augusztusában végül megvették a kiválogatott 103 darabot. Ez az anyag nem más tehát, mint az a teljes orok gyűjtemény, amelyet Baráthosi Balogh saját magának féltetett.

Jegyzetei alapján Baráthosi Balogh igyekezett rekonstruálni a Habarovszkban hagyott anyag összetételét (Levél a MNM Néprajzi Tára igazgatóságának, Budapest, 1927. március 16.). Ezek döntően gold (nanaj) tárgyak voltak, illetve kisebb részben gilják, negidál és ajnu gyűjtemény. Külön részletezi a tárgyak származási helyét, megadva, melyik faluban vásárolta meg a tárgycsoportokat. A fennmaradt részleges lista alapján feltételezhető, hogy hatszáz tárgynál többről volt szó. Baráthosi Balogh saját véleménye szerint kétszer akkora értékű, mint a Japánban hagyott gyűjtemény. Tematikusan a tárgyak jelentős része rituális darab; sámántárgyak, bálványok szerepelnek közöttük. Emellett a „húdköznapi tárgyak” terminust használja Baráthosi Balogh. Ebbe a kategóriába tartoztak az ott maradt anyagnak nagyjából a fele. Ide elsősorban viseletek (halbóruha, kalapok), valamint díszített kéregedények tartoztak. Az ajnu anyagot a habarovszki múzeumnak szánta, hogy csukcs, kamsadál, korják és jukagir duplumokat kapjon értük cserébe.

A gyűjtések magyarországi értékelése

Mint korábban említettem, a Baráthosi Balogh által Budapestre hozott néprajzi anyagból japán gyűjteménye kapta a legkülönbözőbb kritikákat. Ugyanabban az évben két néprajzi szakfolyóiratban egymással szögesen ellentétes értékelés jelent meg erről. ASZTALOS Gyula (1906. 122–123) dicsérte az útról megjelent könyvben szereplő „kidolgozott néprajzi részt”, az illusztrációkat, melyek „hú képmásai a szép gyűjteménynek”. S[EMAYER Vilibáld] (1906. 75-76) ezzel szemben javasolta Baráthosi Balogh számára a tudományos képzést, hogy ne csak „felületes leírások, légből kapott összehasonlítások” kerüljenek publikációiba.

Baráthosi Balogh összehasonlító nyelvészeti kutatási tervét szintén nem kis mértékű szkepszissel fogadta a magyar tudományos élet. Bár a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, Szily Kálmán minden lehetséges módon támogatta, mivel becsülte elhivatottságát, többen arra biztatták, hogy először tanulja meg a japán írott és beszélt változatát, majd egészítse ki nyelvtudását a kínaiával, és ezután kezdjen hozzá a nyelvhasználatnak, illetve a kínai források feldolgozásának a magyar őstörténetre vonatkozóan (VERESS 1904).

Baráthosi Balogh későbbi gyűjteményeivel kapcsolatban jóval egységesebb az értékelés. Az első, 1908-as Amur-vidéki útját még befejezése előtt többen kommentálták. Egy névtelen ismertető igyekezett belehelyezni a tágabb, európai néprajzi, (fizikai) antropológiai és nyelvészeti keretbe, ugyanakkor az értékelés hangsúlyozottan magyar szempontú marad (N. N. 1908). Bár a beszámoló írója nem várt „szigorú szakszerűséget” a gyűjtőtől, a tanulmányút nagyszabású voltát kiemelte. Azt is hangsúlyozta, hogy a felgyűjtött terület, azaz a tunguz nyelvű népek kultúrája és nyelve a 20. század elején még mindig fehér foltnak számított.

Baráthosi Balogh Benedek és a Néprajzi Múzeum céljainak hasonlóságát hangsúlyozta MUNKÁCSI Bernát (1908. 255–256), aki egy évvel korábban a még zajló első Amur-vidéki expedícióról is beszámolt (MUNKÁCSI 1908. 255). A múzeum feladata eszerint, „hogy az ural-altaji népcsalád között a magyarok a hivatottak e népfajra vonatkozó tudományos feladatok művelésére” (MUNKÁCSI 1908. 255). Ezen belül fontosnak tartotta a minél „teljesebb és szélesebb körű” tárgyi gyűjtéseket. A fő cél „az ural-altaji területen elsődlegessé válni Európán belül” volt, ehhez pedig elengedhetetlennek látszott külső gyűjtők alkalmazása. Egy névtelen ismertető külön hangsúlyozza az első út gazdag tárgyi anyagát: „ritus-tárgy, kéreg-díszítmények, halbőr, madárbőr, nemez ruhadarabok, és jellemző ősfoglalkozási tárgyak”.

MUNKÁCSI Bernát (1910) külön írt Baráthosi Balogh második Amur-vidéki útjáról, és kiemelte, hogy „sok, ma már nehezen található tárgyat hozott a múzeumnak, és számos képet készített” ([MUNKÁCSI] 1910. 126).

Figyelembe kell venni Baráthosi Balogh gyűjtőtevékenységének megítélésekor azt a szempontot is, hogy a budapesti néprajzi múzeumnak 1906-tól kezdve emelkedett meg ugrásszerűen, a hétszeresére a tárgyvásárlásra fordítható kerete (évi hater ezer forintról 35 ezerre). Ennek köszönhetően tudott külsős gyűjtőket alkalmazni saját belső munkatársai mellett, és ennek révén vásárolhatott jelentősebb mennyiségben néprajzi gyűjtéseket.

Gyűjteményével és kézírataival legtöbbször Diószegi Vilmos, a híres budapesti Sámánarchívum későbbi megalapítója foglalkozott, aki 1946-tól néprajzi múzeumbeli tudományos munkáját Baráthosi Balogh Benedek anyagának feldolgozásával kezdte (DIÓSZEGI 1947. 144–146). Külön kiemelte, hogy itt egy-egy nép módszeres felgyűjtéséről van szó, a létrejött gyűjtemények a lehető legteljesebbek. Emellett a gyűjtő a legtöbb esetben részletesen ismerteti a tárgyakat, és az anyagi kultúra teljes bemutatására törekvő igyekezet mellett sorozatok, így ornamentikagyűjtemények is találhatóak közöttük.

Ajnu gyűjteményének értékét külön emeli, hogy Baráthosi Balogh az utolsók között találkozott mind a hokkaidói, mind a szahalini ajnukkal az első világháborút követő hatalmas méretű akkulturáció előtt. Bár jegyzetei szerint a tárgyai zömét hokkaidói ajnuktól gyűjtötte, a megmaradt anyag fele Szahalinról származik, egyharmada pedig a szahalini orokoktól. Valószínűleg a habarovszki elveszett anyagban lehetett számos hokkaidói tárgy. Éppen a szahalini anyag az, mely ritkasága folytán kiemelkedik az amúgy is értékes ajnu gyűjteményből. Érdekes adalék ezzel kapcsolatban, hogy Baráthosi Balogh az 1914-ben gyűjtött anyaggal nem volt elégedett. Mivel nyáron tartózkodott a helyszínen, az ajnuk a halászzattal voltak elfoglalva, ezért nemigen értek rá a látogatóval foglalkozni. Baráthosi Balogh éppen ezért tervebe vette, hogy a későbbiek során felkeresi ugyanezeket az ajnu csoportokat még egyszer télen is, hogy rituális életüket, a medveáldozatot és a kisebb samanisztikus szertartásokat is dokumentálni tudja.

Baráthosi Balogh Amur-vidéki gyűjteménye az ajnu anyagnál teljesebb, mivel lehetősége volt három alkalommal is bővíteni gyűjtését. A halászat és vadászat tárgyai mellett a hétköznapi élet eszközkészlete, öltözetei ugyanúgy helyet kapnak benne, mint a díszített kéregedények, faragott és drótból font amulettek, ruhára és kéregedényre szánt motívumok sorozatai.

Bár az ajnuk közül is készített néhány tucat fotót Baráthosi Balogh (ezek közül tíz került a budapesti Néprajzi Múzeumba), ráadásul ezek a képek a legtöbb esetben éppen az akkulturáció hatásairól szólnak, és ebben az értelemben igazán ritkaságnak számíthatnak ebből a korból, az Amur-vidéken készített több mint ezer fényképe különleges figyelmet érdemel. Az ottani fotók részletesen dokumentálják az Amur-vidék lakóinak rituális életét. Emellett számos fotó ábrázolja a településeket, a mindennapi tevékenységet, portrékat és a lakóépületeket.

A nyelvi adatok iránti érdeklődése végigkísérte Baráthosi Balogh gyűjtőtevékenységét. Ez nem véletlen, hiszen a felkeresett népek kulturális világa az általa feltételezett nyelvi rokonság miatt foglalkoztatta. Minden útja során készített nyelvi jegyzeteket: szólistákat írt össze, mondatokat rögzített, közmondásokat, szólásokat, hetvenöt rövidebb tunguz szöveget jegyzett fel, utolsó útján pedig fonográf felvételeket is készített. Összesen nyolc tunguz nyelvből állított össze szólistát ajnu szöszedete mellett. Negyvenhét helyszínről gyűjtötte össze ezeket a nyelvi adatokat, összeségében nagyjából negyvenezer szót, alapvetően három-négyezer alapszó nyelvjárási változatait.

Összegzés

Kutatóútjai során Baráthosi Balogh Benedeknek több ezer tárgyat sikerült összegyűjtenie. A legtöbb az Amur-vidékről származik, csaknem hasonló nagyságú anyag pedig Északnyugat-Szibériából. A tárgyakon kívül nyelvi feljegyzéseket, hangfelvételeket, valamint rajzokat és fényképeket

készített az ott élő népek életmódjáról, eszközeiről. A gyűjtött tárgyak, kéziratok és fényképek jelentős része a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályára került több részletben, egy másik része külföldi múzeumokba (így a hamburgi Museum für Völkerkundéba és a koppenhágai Nationalmuseetba), harmadik része pedig elveszett az első világháború idején.

Az ajnuktól gyűjtött tárgye gyűjtes budapesti része nagyságában és színvonalában az európai gyűjteményekkel összevetve az első tíz között szerepel, az Amur-vidéki az elsők közé tartozik. Ez összesen körülbelül 1400 tárgyat jelent, ebből 327 az ajnuktól származik. Baráthosi Balogh első Amur-vidéki tárgyaiból 1908-ban már vásárolt a budapesti Néprajzi Múzeum, legtöbb tárgya azonban 1911-ben került az Ázsia-gyűjteménybe. Ha nem számoljuk a szentpétervári múzeumok anyagát, a kanini félszigeten élő szamojéd és zürjén anyag a maga ezer darabjával szintén jelentős gyűjteménynek számít.

Baráthosi Balogh Benedek legfőbb érdeme a nagyon jó minőségű és jól válogatott tárgy-, foto- és rajzgyűjtemény, jelentősebb tudományos igényű feldolgozás azonban sajnos nemigen született tőle. Gyűjteményeinek összetétele alapján egyértelmű, hogy Baráthosi Balogh a gyűjtés időszakában található tárgykészlet minél szélesebb spektrumát szándékozott gyűjteni. Ez az ajnu és az Amur-vidéki anyag esetében különösen szembeszökő. Olyan tárgyakat is megszerzett, melyek – szemben a rituális tárgyakkal, melyek leginkább illettek eredeti gyűjtési koncepciójába – nemcsak hétköznapiak és számos esetben végtelenül egyszerűek voltak (például letört ág fogasként), hanem kifejezetten turista jellegűek. Ugyanakkor rituális tárgyainak aránya magasabb a gyűjtött anyagon belül a hétköznapiaknál. Ez utóbbiakon belül elsősorban a vadászat és a halászat érdekelte. Az ehhez a tevékenységhez kapcsolódó darabok aránya a második legmagasabb a gyűjteményen belül. Ugyanakkor több tárgytípus (például női viselet, fejdísz) teljesen hiányzik kollektójából.

Az egzotikus kultúrák iránti tudományos érdeklődéssel párhuzamosan a 19. század második felében a nemzeti identitás számára fontos kérdéssé vált a magyarság történelmének feltárása. Ehhez a munkához a korban a legkézenfekvőbb kiindulópontnak a „rokon népek” kultúrájának tudatos megismerése számított. Az ennek során összegyűjtött etnológiai, nyelvészeti anyag segítségével igyekeztek a kutatók következtetéseket levonni a magyarság eredetére, korai életmódjára vonatkozóan.

A 19. századi, nyelvrokonaink között folytatott expedícióknak elsőrendű célja volt, hogy a magyarok őstörténetéhez támpontot adó, azt reprezentáló adatokat, tárgyakat, szövegeket gyűjtsenek. Az elméleti háttér Jankó János dolgozta ki először, aki a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának igazgatójára volt 1894 és 1902 között. Szerinte ahhoz, hogy a magyarság néprajzát megértsük, történeti etnográfiára van szükség, mely az őstörténeti vonatkozásokat is kimutatja, és amely szükségszerűen összehasonlító jellegű. Ennek egyik módszere a nyelvileg rokon finnugor népek és a kulturálisan rokon török-tatár népek néprajzának tanulmányozása és tárgyaik felgyűjtése. Jankó úgy vélte, hogy az obi-ugorok között 1897–1898-ban végzett gyűjtőtúra során a halászat mint „ősfoglalkozás” és a samanizmus mint „ősvallás” az a két terület, ahol a magyarok őstörténetét legjobban megvilágító adatokhoz juthat. Ez magyarázza az ilyen tárgyak iránti érdeklődését.

A 19. század végén és a 20. század első felében mind a kutatók, mind a laikus gyűjtők Ázsia számos területén keresték a magyarság múltjához kulcsot jelentő rokon népeket. A nyelvészet eredményeire hivatkozók Északnyugat-Szibériába, illetve a Volga vidékére utaztak, a kulturális analógiákat előtérbe helyezők elsősorban a belső-ázsiai puszták lakói iránt érdeklődtek, bár néhányan az ázsiai földrésznek szinte a teljes északi felét fel kívánták kutatni.

A magyar őstörténet szempontjából egy sor „rokon” nép került a tudományos és nem tudományos érdeklődés előterébe a romantika korától kezdve – a fókusz azonban legfőképp az ázsiai területek nomád vagy halász-vadász csoportjaira irányult. Részben a feltételezett életmódbeli hasonlóságok váltak fontossá, részben természetesen a nyelvrokonság mint a történeti kapcsolat kritériuma. A gyűjtők és a kutatók a legtöbb esetben vagy a finnugor nyelvrokonság híveinek táborához, vagy a török, altaji nyelvekkel való rokonság elkötelezettjeihez csatlakoztak, és ennek megfelelően jelölték ki a gyűjtési területüket.

Bár a 19. század végének legnagyobb expedíciója, a Zichy Jenő gróf által vezetett 1897–1898-as kutató- és gyűjtőtúrá a Kaukázus és a belső-ázsiai puszták területein kereste az őshazát, az expedícióhoz csatlakozó Jankó János mint néprajzos szakértő ugyanakkor a finnugor rokonság, az osztjakok körében, a nyugat-szibériai Ob és az Irtyis mentén gyűjtött a magyarság eredetkérdése szempontjából jelentősnek gondolt tárgyakat. Mindkét tábor számos szakember és laikus követőre talált azután, egészen a második világháborúig tartó korszakban.

A Baráthosi Balogh által feltételezett, széles értelemben vett urál-altaji rokonság, mely egészen a japánig terjedt, a 19. század második felében nem volt teljesen ismeretlen. Noha Budenz és Hunfalvy szigorúan a magyar finnugor nyelvcsaládba tartozása mellett tört kopját, Vámbéry Ármin már az ő korszakukban előállt a török-tatár nyelvrokonság elméletével, és Közép-Ázsiába utazott nyelvi adatok gyűjtése céljából. Budenz és Hunfalvy halála után Kunos Ignác meghívta Sirátori japán nyelvtudóst a Magyar Tudományos Akadémiára, aki a magyar-japán nyelvrokonság híve volt.

A hazai gyűjtők irányultsága a finnugor, illetve altaji népek anyagi kultúrájának gyűjtésére a többi európai múzeum előtt is ismert volt. Mivel az egyes múzeumok között egyszerre létezett konkurencia, azaz az egyre nehezebben hozzáférhető darabokat igyekeztek maguknak megszerezni, másrészt – éppen ezzel összefüggésben – egyfajta együttműködés is, például csere formájában, a nyugati múzeumok igyekeztek kihasználni a magyar gyűjtők buzgalmát, helyismeretét a saját gyűjteményeik hiányzó tárgyainak gyarapítására. Baráthosi Balogh Benedek szamojéd és Amur-vidéki, illetve ajnu gyűjtéseit például részben a hamburgi Museum für Völkerkunde finanszírozta azzal a céllal, hogy Baráthosi Balogh „duplumokat” vásároljon számukra, azaz a gyűjtött tárgytípusokból egyszerre ne egyet, hanem kettőt szerezzen be.

Irodalom

ASZTALOS Gyula

1906 Dai Nippon. Ethnographia, 17. évf.
122–123.

BALASSA Iván

1952 A Néprajzi Múzeum kapcsolatai az orosz néprajztudománnyal. Néprajzi Értesítő, 63. évf.
1–2. sz. 171–201.

BALOG Benedek

1904 Balog Benedek. Nagyvárad, január 22.

BARÁTHOSI BALOGH Benedek

- 1904 Baráthosi Balogh Benedek. Budapesti Hírlap, augusztus 19.
- 1930 Japán, a felkelő nap országa. Budapest, saját kiadás. /Baráthosi turáni könyvei, 10./

[BARÁTHOSI BALOGH Benedek]

1909 Baráthossi-Balogh Benedek jelentése az 1908 évben az Alsó-Amurnál végzett tanulmányútjáról. Keleti Szemle, 10. évf. 168–173.

CZIKE Ferenc

1904 Baráthosi Balogh Benedek. Pesti Hírlap, január 19.

DIÓSZEGI Vilmos

1947 Egy magyar mandzsu-tungúz kutató. Baráthosi Balogh Benedek. Ethnographia, 58. évf. 144–146.

M. B. [MUNKÁCSI Bernát]

- 1908 Baráthosi Balogh Benedektől. Ethnographia, 19. évf. 255–256.
- 1910 Baráthosi Balogh Benedek második amurvidéki tanulmányútjáról. Ethnographia, 21. évf. 126–127.

N. N.

- 1908 Tunguz tanulmányút. Ethnographia, 19. évf. 126–127.
- 1909 Baráthosi Balogh Benedek újabb keleti útja. Ethnographia, 20. évf. 62.

S. [SEMAYER Wilibáld]

1906 Baráthosi Balogh Benedek: Dai Nippon. I. Útirajzok. Néprajzi Értesítő, 7. évf. 75–76.

TANIMOTO, Kazuyuki

1999 A journey of Baráthosi Balogh to collect artifacts from the Ainu. In KOHARA, Toshihiro – WILHELM, Gábor (eds.): Museum of Ethnography, Budapest. Baráthosi Balogh collection catalogue. Sapporo–Budapest, Hokkaido Ainu Culture Research Center – Museum of Ethnography, Budapest. 99–103.

VERESS Ignác

1904 Naphon lakói. Pesti Hírlap, február 5.

WILHELM, Gábor

- 1999 Benedek Baráthosi Balogh's collection in the Museum of Ethnography, Budapest: artifacts, manuscripts, and photos. In KOHARA, Toshihiro – WILHELM, Gábor (eds.): Museum of Ethnography, Budapest. Baráthosi Balogh collection catalogue. Sapporo–Budapest: Hokkaido Ainu Culture Research Center – Museum of Ethnography, Budapest. 85–94.
- 2005 The Japanese collection of the Museum of Ethnography of Budapest. In KREINER, Josef (ed.): Japanese collections in European Museums. Reports from the Toyota-Foundation-Symposium Königswinter 2003. II. Regional studies. Bonn, Bier'sche Verlagsanstalt. 243–250. /Japan Archiv, 5./

The Ethnographic Fieldwork of Benedek Baráthosi Balogh

During the second half of the 19th century, a time when scientific interest in exotic cultures was undergoing a decisive upsurge, inquiry into the history of the Hungarian people became an issue of importance to Hungarian national identity. The most obvious starting point for contemporary investigation was a conscious study of the cultures of what would come to be known as “kindred peoples”. Using the ethnological and linguistic material collected in the course of such endeavours, scholars strove to draw conclusions regarding both the origins of Hungarians as an ethnic group, and the early lifestyle of ancestral peoples.

Benedek Baráthosi Balogh (1870–1945) is considered to be one of the last ethnographic collectors of the classic period of the science. Though an amateur in the field, he was an enthusiastic pursuer of the “ancestral home,” an autodidactic researcher and documentary of “kindred peoples” with a concurrent interest in linguistics, ethnography, and history. He was a collector, a sketch artist, and a photographer and worked for several European museums and academic institutions. Pre-recorded Hungarian history interested him as greatly as it did many of his predecessors and peers, and he sought to gain prime source material toward this aim on the basis of what he presumed to be related cultures. Baráthosi Balogh considered it Hungarians’ responsibility as the “most advanced” of the kindred peoples to document, and hence to preserve, the cultures of the group’s minor members. He also felt that the greatest gaps in the necessary comparative data were to be found with the predominantly Manchu-Tunguz-speaking peoples of East Asia, where traditional culture was soon to be wiped out in the face of increasing external pressures. If he could just collect the missing linguistic, historical, and ethnographic pieces, he felt, then he would be able to reconstruct the early culture of Hungary’s Asian “kin,” to which he believed Hungarians had once belonged.

The Ural-Altai peoples studied by Baráthosi Balogh — understood, as the collector himself did, to extend as far as Japan — were not completely unknown to Europeans of the second half of the 19th century. While Budenz and Hunfalvy maintained a strict insistence on Hungarian’s place among the Finno-Ugric languages, Ármin Vámbéry had already proposed a relationship with the Turko-Tartar tongues and had set off for Central Asia with the aim of gathering linguistic data to support his theory. Though Baráthosi Balogh himself departed for Asia with the grandest of plans, his hopes were irreparably frustrated by the breakout of World War I, the same war that eventually claimed a large and valuable part of the material he collected. The majority of what remains of his collection today comes from the Amur Region, with an almost equal quantity originating from Northwest Siberia. Baráthosi Balogh additionally produced linguistic notes, audio recordings, sketches, and photographs on both the lifestyles of the region’s indigenous peoples and the tools they used. A significant portion of his artefacts, manuscripts, and photographs found their way to the Ethnographic Department of the Hungarian National Museum, while others ended up in foreign museums (the Hamburg Museum für Völkerkundéba and the Nationalmuseet in Copenhagen). The collection of Ainu artefacts attributed to Baráthosi Balogh currently housed in the Budapest museum ranks, in terms of both quantity and quality, among the 10 best in Europe, while his collection from the Amur Region comes in even higher.

In a manner typical of amateur ethnographers and collectors of ethnographica, Baráthosi Balogh’s tendency to extend the concept of kinship to an inordinately broad spectrum of peoples was easily challenged, while the background knowledge he might have required for cogent research was often lacking. Still, the collector’s extant linguistic notes and studies testify to a man not entirely devoid of a sense for ethnographic collection and documentation. Indeed, a decidedly refined sense for both shines through the material Baráthosi Balogh left behind, while his photographs — though somewhat lacking in terms of technical quality — are of a standard rarely seen in terms of both subject matter and composition.

„Elsőrendű ipari termékek”

A Néprajzi Múzeum két ikonosztázionjáról

Bevezetés

1912. január 18-án Semayer Vilibáld, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának vezetője jelentést tett a múzeum igazgatóságának a türei fatemplom ügyében. Az előző években ugyanis a Kolozs megyei falu román görög katolikus egyházközsége új templomot épített, miután a feleslegessé vált régit eladni szándékozott, amelyre Koós Károly ajánlatot is tett. Közben, valószínűleg az eladást véleményező egyházi hatóságok révén, Bukarestben is tudomást szereztek a vásárlási lehetőségről, és miután Koós ajánlatánál magasabb összeget ígértek, a falu inkább nekik adta volna el az építményt, amire válaszlépésként a magyar hatóságok kiviteli moratóriumot rendeltek el. A bukaresti muzeológus a moratórium feloldása érdekében Semayer közbenjárását kérte, aki az ügyről tett jelentésében kiemelte, hogy Koósnak mindenképp köszönettel tartoznak, mert „ezekre a rutén gör. kath. és oláh gör. keleti templomoktól némileg különböző templomokra figyelmeztetett”, föltárva, hogy festésük teljesen egyedülálló, a 17. század végéről származó olaszországi mesterek munkája lehet, „[...] ami tehát igazolná, hogy ezen templomok legjavát, országos műemléknek kijelentessük. A festés maga azonban a türei templomban nem az elsőrendűek közé tartozik, továbbá hiányoznak belőle azok a gazdagon faragott ajtók és egyházi felszerelések, amelyek az általában meglátogatott templomok egyik-másikában szősoros értelmében elsőrendű ipari termékek.” Fontos szempontként említi még, hogy ezek az épületek az építető magyar patronusok révén tulajdonképpen a magyar művészet sorába illeszkednek. Semayer viszont úgy tudja, hogy ebben az időben körülbelül húsz-harminc helyen épül új templom, tehát később is lesz alkalom illet vásárolni. Összegző véleményében kijelenti, hogy „A türei fatemplom egyike ama körülbelül 500 fatemplomnak, a mely ma még az országban található s amelyek közül egy-kettő mindenestre műemléknek lesz deklarálható. Ezek megállapítása azonban alapos tanulmányoktól függ.” Semayer szerint viszont a románokkal kialakult jó viszonyt mindenképp érdemes fenntartani, és később csereként lehetne kérni egy román földi fatemplomot is. „Az általunk beszerzendő e fajta templomnak, továbbá nemcsak szépnek kell lennie, hanem tipikusnak is e szót annak természetrajzi értelmében véve, azaz magába kell foglalnia mindazokat a jellemző felszereléseket, amelyek ilyen templomokban egyáltalán előfordulnak. Ami természetesen egy templomban sohasem található együtt, hanem több helyről és évek hosszú munkájával gyűjtendő csak össze.” Ezek után a fatemplom eladását javasolta (NMI-8/1912).¹

Semayer érvelésének némi következetlensége után (cseretemplomot kérne, miközben saját becslése szerint is még körülbelül ötszáz ilyen templom van az országban, azok közül is csak egy-kettő lenne országos műemlék), a türei (Turea, Románia) templom kevésbé szép és érdekes berendezésére is hivatkozik az eladás támogatásakor. Az építész Koós számára nyilván az épített forma lehetett az elsődleges, míg Semayer inkább a berendezési tárgyak szépségére és minőségére összpontosított. Ezekben az években ugyanis a Néprajzi Osztály több gyűjtőutat is szervezett – nem tudjuk, hogy az ügy folyamányaként vagy már attól függetlenül is –, amelyeken görög katolikus fatemplomokat mértek

¹ Megköszönöm az érintett múzeumok munkatársainak, hogy munkámat lehetővé tették, és önzetlenül segítettek: dr. Szacsavay Évának a Néprajzi Múzeumban, dr. Lichner Magdolnának és Somogyi Zsoltnak az Iparművészeti Múzeumban, dr. Sári Zsoltnak a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, valamint Papp Katalinnak és Farkas Tibornak a szentendrei Ferenczy Károly Múzeumban.

2 Az 1910-es évről szóló múzeumi jelentésben a következőket olvashatjuk: „Belüleszkő Sándor s-őr, szept. 10–12 napjain a türei (Kolozs vm.) gkath. egyház valóságos népi műemlékszámba menő fatemplomának megszerzése ügyében járt a helyszínen...” Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1910. évi állapotáról, Budapest, 1911, 116.

3 1905-ös és 1909-es, fatemplomokról készült fotói kerültek a néprajzi gyűjteménybe. Kutatóútjairól: KERNY 1999. 9–31. A fényképek adatai a kiadott katalógusukban: PLANK 1999. 469–539.

4 1909-es máramarosi gyűjtéseiről lásd UDVARI 1998. 69–70; UDVARI–VIGA 1999. 156–157; SZACSVAY 2000a. 407–408. Jelentései: NMI 90/1909 és 122/1909, az előbbi publikálva: SZACSVAY 2000a. 421–423. (Ezekből a tárgyakból több ki is volt már állítva: VARGA–KOVÁCS 1970. 19, 23). Az 1910-es útjairól: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1910. évi állapotáról, Budapest, 1911, 116. és 120. Vásárlásának dokumentumai: összesített elszámolás (NMI 98/1910), bennük a képvásárlások számlái. Ekkor készült fényképei a Néprajzi Múzeum fotótárában: Fenyvesvölgy (ltsz.: F 13717, 13718), Csontos (ltsz.: F 13704, 13705), Hajasd (ltsz.: F 13706–13708), így valószínűleg téves a kardonokon megadott 1912-es évszám. Máramarosban ebben az évben nem vásárolt vallásos tárgyakat: NMI 8/1911. Az ungi templomokról alapvető történeti adatokat közöl: HADZSEGA 1918.

5 A múzeum történetéről lásd KURUCZ et al. 1987. 9.

6 A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum Adattára: SZNM–MNÉA–E-22/1/4. Az SZNM Vásárlási Bizottságának jegyzőkönyve 1968. március 23.

7 Bontási napló. SZNM–MNÉA–E-22/2; Kecsksés 1985. 2; KURUCZ et al. 1987. 104.

8 SZNM–MNÉA–E-22/4/111–116. Az oltárkép végül is nem került be a felállított templomba, pedig az eredeti berendezéshez tartozhatott.

9 Balassa M. Iván muzeológus, összefoglaló jelentés a mándoki görög katolikus fatemplom megszerzése ügyében folytatott tárgyalásokról és levelezésről: SZNM–MNÉA–E-22/1/2 3. További két jelentés: 1968. április 3. és 12., a berendezésről folytatott tárgyalásokról: uo. E-22/1/38. és 40.

10 Ezek a padok már benne voltak a templom megvételi árában is. SZNM–MNÉA–E-22/1/4. Az SZNM Vásárlási Bizottságának jegyzőkönyve 1968. március 23.

11 A bontáskor végzett néprajzi adgyűjtéskor a helyiek tudni vélték, hogy az *Utolsó vacsora* képet például a harangozó eladta (SZNM–MNÉA–E-22/5/74).

fel, fényképeztek, és berendezési tárgyakat gyűjtöttek.² Korábban Divald Kornél készített felvételeket felső-magyarországi rutén fatemplomokról, ezek a képek a múzeum gyűjteményébe kerültek.³ Semayer a Tüéről szóló jelentésében említette, hogy az ügy kapcsán Szinte Gábor fogja kiküldeni a kalotaszegi templomok feldolgozására; ennek eredményei a *Néprajzi Értesítő*ben később meg is jelentek (SZINTE 1913. 1–31). Az ország északkeleti megyéinek görög katolikus templomaiban pedig Sztripszky Hiaior gyűjtött már azelőtt is, hogy az osztály munkatársa lett volna.⁴ Az ekkor bekerült anyag nagy részét nem dolgozták föl, bár többet az adattári dokumentumok alapján azonosítani tudunk. Nehezebb a helyzet a jórészt később idekerült ikonosztázionokkal és töredékekkel, melyek feldolgozása akkoriban szintén nem történt meg.

A viskói ikonosztázionról

Semayerből mintha próféta szólt volna, az egykori Magyarország fatemplomai közül valóban csak egy lett országos műemlék, bár nem a gondos, tudományos kutatáson alapuló értékelések, hanem a trianoni határmódosítások következtében, mivel a több száz épületből csak a Szabolcs megyei Mándok görög katolikus fatemploma maradt az ország területén, amelyre majd fél évszázaddal később, az 1960-as években figyeltek föl a néprajzosok.

A Néprajzi Múzeum keretében 1967-ben megalakult, majd később önállósult Szentendrei Múzeumfalú⁵ az előkészítő munkák után 1968-ban döntött a mándoki fatemplom megvásárlása mellett.⁶ A bontásra viszont csak három évvel később került sor,⁷ és a felföldi mezőváros építménycsoportjához kapcsolódó templomot csak jóval később, 1979 októberében nyitották meg a közönség előtt (KECSKÉS 1985. 1).

A templom eredeti berendezéséből kevés darab maradt fenn. Az oltár és az oltárkép mellett a muzeológusok helyszíni szemléje során a parókia padlásán sikerült még megtalálni az egykori szentségházat, valamint a 20. század első felében lebontott ikonosztázion királyi ajtaját.⁸ A hiányzó berendezést így máshonnan kellett pótolni az újonnan felállított templom számára. Eredetileg a hajdúdorogi egyházmegye területén folytatandó gyűjtést terveztek a tárgyak beszerzésére, amit az akkori megyéspüspök, Dudás Miklós támogatott is, mégsem került rá sor,⁹ csak a nyíradonyi görög katolikus templom kiselejtezett padjait vették meg.¹⁰ A még hiányzó berendezési tárgyakat a Néprajzi Múzeum saját anyagából pótolták, nagyrészt a Semayer idejében gyűjtött tárgyakból, de vásároltak is néhányat. Az összeállított tárgye gyűjtésből a továbbiakban csak az ikonosztázion eredetével és bekerülésének történetével foglalkozom (1. kép).

A templom eredeti ikonosztázionjának darabjai elkallódtak,¹¹ csak a már említett, különleges ikonográfiajú (Jessze fáját ábrázoló) királyi ajtó maradt meg. Az újonnan felépített templomban ezt a minőségi darabot

1. kép. A mándoki fatemplom belseje, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. Terdik Szilveszter felvétele, 2005

mindenképp célszerűnek tűnt bemutatni; nagyobb gondot jelentett, hogy a többi (egy átlagos ikonosztázionhoz tartozó közel ötven kép) hiányzott. A berendezéséről 1974-ben tárgyaltak, az ülés jegyzőkönyvéből idézem: „Varga Zsuzsa (NM) egyetért a berendezési tervvel. Elmondja, hogy a Néprajzi Múzeumban két görögkatolikus ikonosztázisz található,¹² amelyek közül a tervben szereplő korbán, méretben és stílusban is megfelel a mándoki templom berendezési kívánalmainak. A két deésis közül a nagyobb méretű, ikonográfiaileg kötött darab elhelyezését javasolja.” Az ülésen határozatban el is fogadták a berendezési tervet, melyben a hiányzó képanyagot tehát a Néprajzi Múzeumban található ikonokból kívánták pótolni. A résztvevők úgy tudták, hogy a templomot valószínűleg 1976-ban állítják majd fel, ezért az ikonok restaurálását addigra szerették volna elvégeztetni.¹³ A berendezési tervet Kecskés Péter muzeológus készítette, munkájában a tervezett ikonosztázion egyes elemeinél föltűntette, hogy a Néprajzi Múzeumból származnak, de csak a három nagy alapképnél (*Krisztus, Istenszülő, Angyalok kara*) szerepel leltári szám, az ünnep- és apostolsornak ekkor még nem volt semmiféle száma.¹⁴ A fölállítás csúszott, a Néprajzi Múzeumból átadandó tárgyak listáját 1978 februárjában küldték meg a Skanzennek. A listában szereplő ikonok közül ekkor az alapképek, valamint az apostolsor I–II. (hat-hat kép), a *Veronika kendője*, a *Deésis* és ünnepciklus I–II. (hat-hat kép) továbbra is leltári szám nélkül szerepelnek, de az apostolok és az ünnepek esetében az „ún. nagyszőlősi ikon” megnevezést találjuk (NMI 130/1978). A Néprajzi Múzeum május 8-án kelt iratában jóváhagyta a kért tárgyak listáját, melyre csak tollal, talán később vezették fel a három alapkép leltári számát.¹⁵

A felállításal együtt a restaurálások is csúsztak. Bár a három alapkép restaurálására már 1973-ban sor került (talán a skanzeni elhelyezéstől függetlenül),¹⁶ az ikonosztázion többi részét viszont csak 1978 májusában kapták meg a restaurátorok (tizenkét apostol, tizenkét ünnep, *Deésis, Veronika kendője*). Az apostolsorban nyolc darab oszlop hiányzott, azokat pótolták, a *Deésis*ről megállapí-

12 Kettőnél biztosan több volt, de a nehezen átlátható raktározás miatt csak ennyi tűnhetett kiszűrhetőnek.

13 Berendezési terv: SZNM-MNÉA-E-22/8/20 35, tárgyalása: E/8/46 48.

14 Istenszülő 100687, Krisztus 100686, Arkangyalok 100688. SZNM-MNÉA-E-22/8/60 63.

15 SZNM-MNÉA-E-22/8/60, 72 és NMI 8089/1978.

16 Kutas Lászlóné készítette, SZNM-MNÉA-E-22/8/97.

tották, hogy együtt készült a többi ikonnal,¹⁷ a *Veronika kendője* viszont nem ehhez tartozott, ezért annak keretét át-alakították, hogy az új helyen beilleszthető legyen. A restaurátorok egyébként nem tartották szerencsésnek a beállítást, erőszakoltnak érezték, ráadásul szerintük egy ilyen darab nem tükrözi a mándoki hívek korabeli anyagi lehetőségeit sem.¹⁸

Valóban, az újjáépített templom belmagassága nem tette lehetővé, hogy a kiválasztott ikonosztáziont a helyreállítás során teljesen, eredeti formájában rekonstruálják. A legfelső, úgynevezett prófétasor, valamint az oromzaton szokásos kereszt teljesen elmaradt, de már az apostolokat eredeti, függőleges beállításukhoz képest is dönteni kellett, a középre került, díszes keretű *Krisztus főpapot* még inkább. A jelenlegi templom szélessége sem igen felelt meg a beállított építmény eredeti méreteinek, hiszen a két központi apostolképet keretező oszlopok közül a két belsőt a Krisztus-kép mögé kellett rejteni. Az alapképsorban az Istenszülő, Krisztus és az arkangyalok képe egységes stílusú és korú, míg a negyedik, Szent Miklós képe stílusában és méretében is elüt az egész együttestől. A felső sorok díszítettségéhez képest szembeötlő az alapképeket általában kísérő architektúrárszletek hiánya, amelyek elhagyását a diadalív keskenységével magyarázhatjuk.

Csak a felállítás után néhány évvel (1984), az átadás véglegesítése miatt készítették el a korábban még leltározatlan ünnep- és apostolsor leírókartonjait a Néprajzi Múzeumban, ekkor adva máig érvényes leltári számukat (84.10.1–84.10.25). A kartonokon származási helyként Nagyszőlőst tüntették fel, hiszen a város neve már az 1978-as tárgylistákon is szerepelt, de azt is közölték, hogy ezeket a részeket az Iparművészeti Múzeumból vették át 1970. július 31-én, majd föltüntették az ottani leltári számukat is (62.4.71).¹⁹ Ezek után meglepően hangzik, de Kecskés Péter jelentésében arról olvasunk, hogy a templom ikonfalát a Néprajzi Múzeum úgynevezett szolvai (Bereg megye) táblaképeivel tudták pótolni.²⁰

Akkor milyen eredetű tárgyakból is állt össze ez az ikonosztázionkompiláció? Az egyes összefüggő képsorok a jelek szerint legalább két különböző helyről származnak (apostolok és ünnepek az egyikről, állítólag Nagyszőlősről, az alpképek egy másikról), de a Szent Miklós-kép és a *Veronika kendője* is más-más együttesből (?) került ide. A két utóbbi eredetének meghatározása leltári számok hiányában egyelőre reménytelennek tűnik. A három másik alpkép viszont leltári száma alapján visszakereshető. A Néprajzi Múzeum gyarapodási naplói szerint 1913-ban leltározták őket, és a gyűjtő Szmik Antalón keresztül kerültek a múzeum birtokába a Máramaros megyei Borsáról (Borşa, Románia), ahol ő vásárolta meg őket. Egyelőre nem világos, hogy ez a három kép milyen viszonyban áll azzal a hat „oltárképpel”, amelyeket Szmik 1912-ben ajándékozott a gyűjteménynek az éves jelentés tanúsága szerint.²¹ A három kép minden bizonnyal egy templomi ikonosztázion alapképsorának lehetett része, Szent Mihály ábrázolása pedig a templom címünnepére is utal, ami egyébként a Máramaros megyei Borsa esetében helytálló is lehet.²²

Az ünnep- és az apostolsor esetében is látszólag könnyű helyzetben vagyunk, hiszen az 1984-as kartonleírások szerint az Iparművészeti Múzeumból kerültek át 1970-ben, sőt még a régi leltári számot is megtudhatjuk: 62.471. Az Iparművészeti Múzeum naplója szerint az 1914-ben leltározott és az akkor még 17.044-es számmal jelölt anyagot az előző évben vette a múzeum,²³ s ez a szám az alapképsor koronázópárkányának egy töredékén ma is olvasható. A vásárlás részletes dokumentációja is fennmaradt: Szabó Sándor Szatmárnémetiben (Satu Mare, Románia) élő aranyozó-fafaragó ajánlotta föl az Ugocsa megyei Magyaromját (Veliki Komjati, Ukrajna) templomának ikonosztázionját a mú-

17 A beépített „deésis” képe: SZNM–MNÉA-E-22/5/261. (Ez szorosabb értelemben nem is Deésis, hanem Krisztus főpapként való ábrázolása). Láttuk, hogy a Deésis-ikon esetében egy másik alternatíva is felmerült Varga Zsuzsa javaslatában. Ennek az ikonnak a fényképe föllelhető a bontási naplóhoz csatolva, a csillár és más tárgy képeinek társaságában (nem egészen világos, hogyan kerültek ide), maga a tárgy pedig a Néprajzi Múzeum raktárában van (SZNM–MNÉA-E-22/2/32). Ez egyébként tényleg Deésis, mert az Istenszülő és Keresztelő Szent János is szerepel rajta. Ehhez is tartozik egy teljes apostol- és ünnepcsor, egyelőre ismeretlen helyről.

18 SZNM–MNÉA-E-22/5/9.

19 Megköszönöm Szacsavay Évának, hogy a leírókartonokat rendelkezésemre bocsátotta. Az átadásról szóló, hivatkozott dokumentum: NMI 1187/1970. (A múzeum adattárában jelenleg nem fellelhető.)

20 SZNM–MNÉA-E-22/5/42; Kecskés 1985. 6.

21 Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1912. évi állapotáról. Budapest, 1913. 33. A leltárkönyvbe ezt a három ikont is „oltárképként” írták be. Azt sem zárhatjuk ki, hogy eredetileg a hozzájuk tartozó Szent Miklós-kép is bekerült a múzeumba, csak lappang.

22 A Szent Mihálynak szentelt fatemplom 1800-ban épült (SCHEMATIZMUS 1900. 250). Az is elképzelhető, hogy a Szmiknek továbbadó személy máshonnan szerezte be a képeket.

23 Iparművészeti Múzeum Adattár, VI. Napló, 89. [1914], a 17.044-es számú tárgy.

zeum számára, amelyet Radisics Jenő az általa vezetett helyszíni szemle után valóban meg is vásároltatott.²⁴ A későbbi átleltározás során a múzeumi leltárkönyvben viszont már Nagyszőlős (Vinohradiv, Ukrajna) szerepel származási helyként, és ekkor kapta a 62.471-es számot is.²⁵ A névváltoztatás oka lehet, hogy a vásárlási dokumentációban valóban szerepel Nagyszőlős mint a Magyarkomjáthoz legközelebbi posta- és vasútállomás székhelye, így az átleltározáskor a dokumentáció felületes áttekintése vezethette félre a revizort, aki a komjáti ikonosztázionból nagyszőlősi csinált. Ugyancsak e leltárkönyv tanúsága szerint viszont ezt az ikonosztáziont nem a Néprajzi, hanem a szentendrei Ferenczy Károly Múzeumnak adták át 1963-ban.²⁶ Az Iparművészeti Múzeum adattárában a vidéki múzeumok anyagát bemutató karton szerint a Ferenczy Károly Múzeumnak átadott ikonosztázion egy ajtóból és négy képből állt. Valóban, a szóban forgó szentendrei múzeum egyik raktárában meg is található a királyi ajtó, három apostol és Habakuk próféta képe, ez utóbbin leltári szám is szerepel.²⁷ Mivel egy ikonosztázion nem csupán ebből az öt elemből áll, egyértelmű, hogy ekkor nem az egész együttest adták át, így 1970-ben juthatott belőle még a Néprajzi Múzeumnak is, amelynek raktárában jelenleg fellelhető a királyi ajtó és a négy képnek keretelt adó ikonosztázion összes többi töredéke. Ebből az is következik, hogy ez az ikonosztázion nem lehet azonos a mándoki fatemplomba beépített példánnyal sem.²⁸ A tárgyak nyomon követését nehezíti, hogy sem az 1963-as, sem az 1970-es műtárgyatadások listája nem maradt fenn egyik múzeumban sem.²⁹

Ha tehát az „un. nagyszőlősi ikonosztázion” nem lehet azonos a mándoki templomba került darabbal, akkor melyik ikonosztázion felső része került végül is ide? A kutatók figyelmét eddig elkerülte, hogy az Iparművészeti Múzeum már 1902-ben is vásárolt egy teljes ikonosztáziont.³⁰ A naplóban a következőképpen írták le: „Iconostas fenyőfából, egyszerű deszkából összeírott, márványosan zöldre festett, talpzatán áll, a három emeletre tagozott iconostas. Az utolsó emelet csavart faragott leveles díszű nyolcz oszlopból áll, két áttört díszű melyek vízszintes párkányzatot hordanak, közben 3, fent ívesen keretelt átjáró és három hasonlóan keretelt szentkép (egy püspök könyvvel, Mária a gyermek Jézussal, Jézus könyvvel; s angyalok csoportja). A keretek körül faragott barokk levelek. A felette lévő emelet középrésze két konzol közt lévő keretből áll, két oldalon négyzetes keretű képekkel és körben hengeres szőlőfürt és leveles díszű faragott függélyes osztásokkal. A kép (13 drb) jeleneteket ábrázolnak, Mária és Jézus életéből. A felettük húzódó párkányon újból csavart és faragott díszű oszlopok állanak felettük a főpárkánnyal mely a tengelyben elhelyezett a többinél nagyobb, az Urat ábrázoló kép felett megszakad és felette barokk oromzat van kiképezve felette a feszülettel. Az oszlopok közt lévő keretek fülkéiben (12 drb) szentek képei vannak színesen ábrázolva megfelelő jelvényekkel. A felső párkány felett 6 szívalaku attika dísz van elhelyezve, a szélén áttört faragott levél díszsel, belső felületén párosan ábrázolt szentek mellképével. A jobb oldali alsó talpzat, benne Mihály arkangyal képe és felette lévő angyalos csoportkép keretének alapja kék, ezt máshonnan illesztették az ikonosztázhoz, a többi rész alapja zöld, aranyozással a toldott rész egy mezőjében görög betűs felirat van: soború arhistratiga [Szobor

24 Erre vonatkozó iratok: 1913/5, 1913/32, 1913/212, 1913/326, 1913/366, 1913/424, 1913/465, 1913/642, 1913/729, 1913/899, 1913/942.

25 A leírása után szereplő későbbi megjegyzés a leltárkönyvben: „Átadva a szentendrei Ferenczy K. Múzeumnak MM 69867/63, 863 96 63/63i.

26 Lásd előző jegyzet. Az átadás hivatkozott dokumentumai sajnálatos módon azóta elkallódtak. (Somogyi Zsolt szíves közlése.) Az átadás oka lehet, hogy 1963-ban a Ferenczy Károly Múzeumban Somogyi Árpád posztbizánci műveket bemutató kiállítást szervezett. A kiállításról sajnos nem készült pontos tárgylista, s nem tartalmaz ilyet a tárlatot ismertető kis füzet sem, de az biztos, hogy az Iparművészeti Múzeumból szerepeltek tárgyak. Lásd *Kiállítás a későbizánci művészet emlékeiből*, 1963. június 9.–szeptember 22., Ferenczy Károly Múzeum, Szentendre, 844–2003, Ferenczy Múzeum Adattára. A kiállításról semmilyen más dokumentáció nem ismeretes.

27 Szent Avakum (Habakuk próféta) 56-963-5-1. Megköszönöm Papp Katalinnak és Farkas Tibornak, hogy a képek adatait rendelkezésemre bocsátották. Ez a szám a Néprajzi Múzeumba került prófétaképeken is megvan, csak utolsó eleme változik a darabszámnak megfelelően (1–12). Ezeket a számokat még az Iparművészeti Múzeumban, szétválasztásuk előtt kaphatták, legalábbis a felerősítés módja (papírra írva, két szöggel fölszegezve) megegyezik a párkányon szereplő első leltári szám rögzítési módjával. Érdekes, hogy egy idő után az eredetileg összetartozó együttes külön számon futott, bár a prófétaképek számának nem találtuk nyomát az Iparművészeti Múzeumban.

28 Az egyes darabokon (az egyik párkányt és a prófétákat kivéve) egyáltalán nem szerepelnek korábbi leltári számaik, összetartásukat a tárgyak egyértelmű stílári rokonsága és szerkezeti összetartozása erősíti meg.

29 A Ferenczy Károly Múzeumban semmilyen nyoma sincs az átadásnak, az Iparművészeti Múzeum leltárkönyvében hivatkozott dokumentumok elvesztek (MM 69867/1963, 863–96–63/63). A Néprajzi Múzeum NMI 1187/1970-es irata sincs meg.

30 Megköszönöm Somogyi Zsoltnak, hogy erre a tételre felhívta figyelmemet.

Arhisztratiga] sub cura Petra mihanaa [Mihanaa] Ano 1761 Pinxit Antoni Dwornicki. Előtte négy darab oszlopszerű, három lábas áttört levelekből álló gyertyatartó áll, kettő ezüstös és piros, faragott, kettő kék, piros cznet (?) színű. Mag. 0,96m. Hossza 5,50 m Magas a főpárkányig 3,42 m Vétetett a vasköczi gör-kath hitközségtől. 800 kor.”³¹ A leltárkönyvben viszont a következő bejegyzést szerepel: „átadatott a Néprajzi Múzeumnak (1959)”, de sajnos az átadást dokumentáló irat ez esetben sem lelhető fel egyik múzeum adattárában sem.³² Már maga a leírás is szinte egyértelművé teszi, hogy a mándoki templomban felállított darabról van szó, viszont a Néprajzi Múzeum adattára nem várt meglepetéssel szolgált. Az irattár 176/1915. számú tételéből három darab fénykép került elő, melyek közül két, a teljes ikonosztáziont mutató felvétel szinte egyforma, (2. kép) míg a harmadikon csak egy részlete tanulmányozható az együttesnek. Ez utóbbin viszont a zárt királyi ajtó is kivehető homályosan, amely a másik kettőn egyáltalán nem látszik. A főntebb ismertetett leírással összevetve a felvételeket egyértelmű, hogy az idézett szöveg a fényképen látható darabra illik. A fényképeket tartalmazó, félbehajtott papír külső oldalára tintával a következő szöveget írták: „Az Iparművészeti Múzeum ikonosztázionjának fényképe – 1915.”; míg a lap belső oldalára: „Ezt az ikonosztáziont 1902-ben az Iparm. Múz. Vásárolta 800 koronáért s örök leltéként átadta a Népr. Tárnak”.³³ Nemcsak a tárgyleírás, hanem a vásárlásra vonatkozó tárgyi adatok is egybevágóak. Hogy mikor történt az átadás, azt nem tudjuk pontosan, de talán nem 1959-ben – akkor csak hivatalosan véglegesítették a korábban átszállított tárgyak státusát –, mivel a felvételek korának tanúsága szerint az ikonosztáziont már 1915 körül föl is állították. A felállításra vonatkozó, asztalostól származó árajánlat fenn is maradt a Néprajzi Múzeum adattárában 1915-ből.³⁴ Hogy a felvételek már a Néprajzi Múzeumban készültek, azt az ikonosztázion körül látható többi ikon is bizonyítja, melyeket néhány évvel korábban szerzett meg a gyűjtemény.

A fényképek előkerülése nélkül nem lett volna könnyű az egykor összetartozó darabok kiszűrése, hiszen a valóban eltérő méretű és keretezésű Szent Mihály-alapképet nehezen soroltuk volna ehhez az együtteshez, pedig ez a darab őrizte meg a készítésre vonatkozó adatokat is. A mándoki fatemplomba be nem épített darabok részben ma is fellelhetők a Néprajzi Múzeum raktáraiban: a három, díszítés nélküli, zöld márványozású konzolasztal, a kékre festett nyegedik, előlapjára festett Szent Mihály képpel, az alapképek közül a *Krisztus* két oszlopával és a keretezőfaragványokkal együtt, helyreállítva az állandó kiállításon látható; az *Istenszülő* keretével, de oszlopoi nélkül megvan Szent Miklóssal együtt; a fénykép segítségével sikerült azonosítani a több helyen sérült királyi ajtót is; az angyalok gyülekezetét ábrázoló alapkép kerete ép a feliratokkal együtt, de maga a festmény nagyrészt elpusztult, csak néhány arctörredék tanúskodik a nagyszabású kompozícióról. Hasonló sorsra jutott az *Utolsó vacsora* is, de a keretezése ép; ismerjük az oromzatot koronázó keresztet, viszont a hat

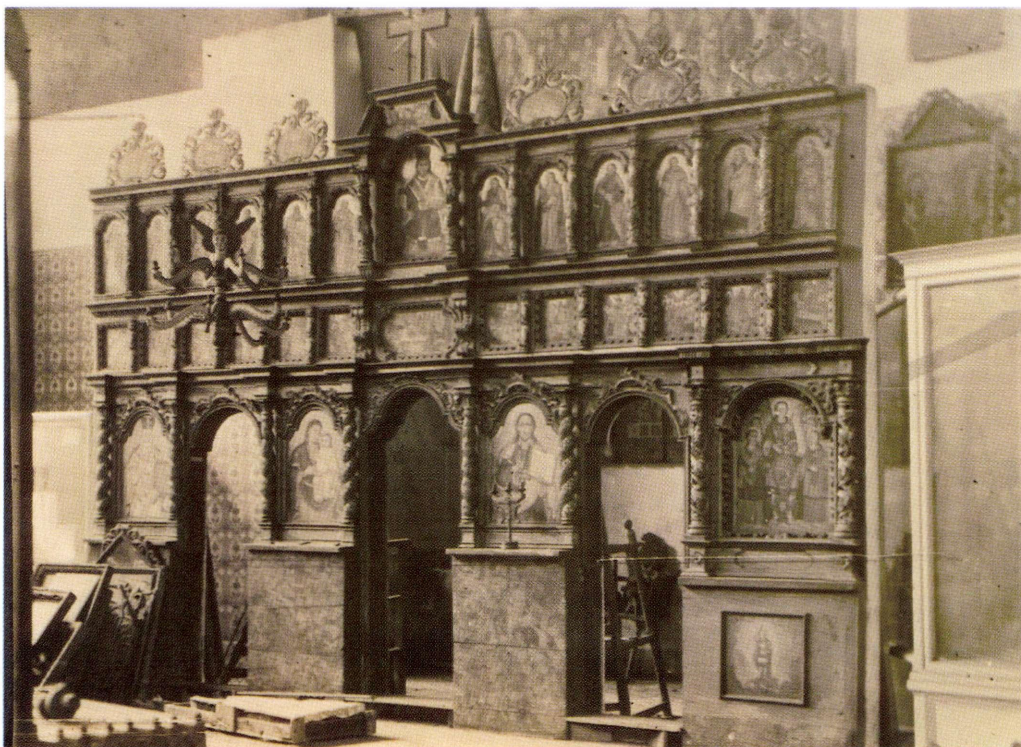
szív alakú, akantuszos keretelésű prófétaképből csak egy maradt fenn. A képállvány előtti négy gyertyatartó nagyon töredékesen, de megvan. A restaurálás során az apostolok közötti oszlopokból nyolcat kellett pótolni, azóta a raktárból már előkerült néhány eredeti is.

31 Iparművészeti Múzeum Adattár: IV. Napló, 1897–1902. 393–394. Hivatkoznak egy irattári dokumentumra is, amely már nem lelhető föl: 1902–122. A leltárkönyvben az ikonosztázion száma 5349, a leírását megismétlik, majd megjegyzik, hogy 740 koronáért vették. A gyertyatartók száma 5350–53, darabja tizenöt korona volt.

32 Lásd előző jegyzet, hivatkozott dokumentum 16–11/1959. Ebben az évben nagy műtárgymozgás volt az egyes múzeumok között egy minisztériumi rendelet hatására, az Iparművészeti Múzeumba is kerültek úgynevezett iparművészeti tárgyak vidéki múzeumokból, s talán ekkor próbálták a korábban innen is kikerült tárgyak mozgását jelölni. Köszönöm Semsey Rékának, hogy erre a lehetőségre fölhívta a figyelmemet.

33 A félbehajtott papír külső oldalán ceruzával: „Az ikonosztázion felállítására árajánlat – No. 58 – 1915. III. 26.”

34 Erre utalnak a lap külső oldalán, lásd előző jegyzet. NMI 58/1915. III. 26-ról Majhen Ferenc asztalostól származó árajánlat a felállítás és pótlások költségeire.

2. kép. A viskói templom ikonosztáziója összeállítva, 1915

Az ikonosztázió művészettörténeti jelentősége

A viskói (1913 előtt Viskóc) ikonosztázió jelentőségét növeli, hogy készítési idejét és festője nevét is megismerhettük, bár a Szent Mihály-ikon keretének jelenlegi, töredékes állapotában épp a festő neve vehető ki legkevésbé (ez a tény is csak növeli a múzeumi leltárkönyv jelentőségét). Anton Dvorniczky minden bizonnyal azonos a Dvorniszky Antal néven a Garas Klára által összeállított adattárban szereplő breznóbányai (Brezno, Szlovákia) születésű mesterrel, akit 1753-ban eperjesi (Prešov, Szlovákia) polgárként említenek.³⁵ Hogy mikor épült pontosan az egykori viskói (Vyškovce, Szlovákia) Szent Mihály-templom, nem tudjuk, csak azt, hogy 1901-ben bontották le.³⁶

Dvorniszky az alapképek esetében a bizánci előképekhez hűen, de sajátosan barokkos formanyelven alakította figuráit. Az ünnepsor esetében a bizánci ikonográfiai elemek fölismerhetők, de fontos szerepet kaptak a nyugati előképek is, ami az apostolokra teljes egészében elmondható, különösen az attribútumok hangsúlyos szerepeltetése vall erre, bár ez a gyakorlat már a 17. század óta teret hódított magának a posztbizánci művészetben. Ikonográfiai érdekesség a gyermek Jézus irattekercsén föltűnő arany alfa betű.

Az egyelőre ismeretlen nevű faragó is követi a hagyományos ikonosztázióstruktúrát, a faragott és képi felületek aránya kiegyensúlyozottnak, harmonikusnak mondható. Különösen szépek a királyi ajtóktól alkotó és a prófétákat keretező, tekeredő akantuszmotívumok, de ügyesen formáltak a csavart oszlopokat díszítő szőlő-, valamint a három alapképet kiemelő rocaille-motívumok is.

A mesternév és a dátum azért is jelentős, mert úgy tűnik, hogy más ikonosztáziókat is kapcsolhatunk ehhez a festőhöz és faragóhoz. A Viskóhoz közeli Mérgesvágása (Nová Polianka, Szlovákia) templomában maradt fenn egy szinte a viskóival egyező formájú együttes.

35 GARAS 1955. 215. A szlovákiai barokk katalógusból sem tudunk meg semmi újat róla: RUSINA 1998. 84.

36 „Viskócz Eccl. nova mur. a. 1901 aedificata et ad S. Michaelem Archang. Benedicta.” SCHEMATISMUS 1903. 77. Az 1913-as helységnevtárban Viskó néven szerepel.

Az itteni, 1766-ban épült fatemplomot 1961-ben a felsővízközi (Svidník, Szlovákia) skanzenbe szállították, ahol csak a nyolcvanas évek elején nyitották meg az újjáépített templomot a nagyközönség előtt. A fatemplom eredeti berendezését viszont nem itt, hanem a falu újabb kőtemplomában állították fel, ahová még 1957-ben szállították át.³⁷ Struktúrája szinte egyezik a viskóiéval, csak itt mind a négy alapkép keretelése egyforma, megtaláljuk a szív alakú képekbe helyezett prófétákat is, bár nem hiánytalanul. Valószínűleg az újraillesztéskor tették az oromzati kereszt helyére azt a keresztlevéltel ábrázoló ikont, hangsúlyos keretezésével együtt, amely feltételezésem szerint eredetileg a szentélyben található előkészítő asztal felépítménye volt. A farészek festésében a vörös dominál, bár nem valószínű, hogy átfestések nélkül maradt volna mostanáig. A viskói és mérgecsvágási képeket összevetve kompozicionális és stílusbeli egyezéseik szembeötlőek. Az *Istenszülő*-ábrázolásán például enyhén vágott szempárú arcok, hasonló hajviseletű és ruházatú gyermek Jézus jelenik meg, bár a mérgecsvágási ikonon nem irattekercset, hanem egy kis rózsát tart a kezében. A templom főoltára is fennmaradt, s faragója biztosan egyezik az ikonosztázion készítőjével, legalábbis erről árulkodik a felépítmény két, akantuszokból szőtt motívumokkal díszített szárnya, noha a Mária koronázását ábrázoló oltárkép sokkal kevésbé tükrözi az ikonosztázion képein követett bizánci hagyományokat. Ez természetesen nem zárja ki a mesterazonosságot, hanem arra világít rá, hogy a különböző rendeltetésű műveknél eltérő stílus megoldásokkal operált a valószínűleg egyébként római katolikus festő. Mérgecsvágásán az ikonosztázion előtt a mai napig megvan a négy gyertyatartó is, melyek szintén nagyon hasonlítanak a Pesten található töredékekhez.

Szintén Dvorniszky készíthette azt a jelenleg a bártfai (Bardejov, Szlovákia) Ikonmúzeumban őrzött Hodigitria-ikont, melyen a kis Jézus irattekercsén csak egy görög alfa betű tűnik föl. A viskói alapképpel az azonos betű szerepeltetése mellett az arcok, a ruhák megformálása, valamint a mérgecsvágási alapképekkel fennálló szoros stílus rokonság és a háttérmostra azonossága csak erősíti, hogy mindhárom kép esetében ugyanarra a készítőmesterre gondoljunk.³⁸

Az adattári kutatások „melléktermékeként” felszínre került adatok jelentősége a művészettörténeti kutatás számára valóban jelentős, hiszen segítségükkel egy kisebb életművet tudunk egy olyan felső-magyarországi mester nevéhez kötni, akinek műveit eddig nem nagyon ismertük. Ráadásul az a tény, hogy a két helyen azonos festő és azonos faragó dolgozott, a korabeli műhelygyakorlatról is kérdéseket vet föl, ugyanis egyelőre nem dönthető el, hogy a közösen végzett munkában különböző, de együttműködő műhelyeket vagy egy festésre és faragásra egyaránt specializálódott műhelyt keressünk.

A magyarkomjátí ikonosztázion

A Magyarkomjátíró származó együttes bekerülésének történetét a tárgyak nevének keveredése miatt részben már tárgyalnunk kellett. Az Iparművészeti Múzeumban először 1914-ben leltározott ikonosztázion ekkor még 17.044-es számon futott, leírása nagyon szűkszavú volt: „Ikonosztáz, fa, faragott, részben aranyozott és képekkel XVIII. század, Vételár 300 korona.”³⁹ Arra is utaltunk már, hogy később átleltározták (62.471), az ekkor adott leírása már részletesebb, más szempontból problematikus: „Ikonosztáz, Hiányos és erősen rongált. 5 db. Lizéna részei hiánytalanul megvannak, 2 hiányzik, egy töredékes, Fa, architektúra, festett ikonokkal, 3 emeletes, H: 244-, M: 60, Kárpátorosz, Nagyszőlős körny. 18. sz. v.”⁴⁰ Semmi olyan konkrét, sajtóosan egyedi elemet nem említenek – kivételnek tekinthetők a lizénák –, ami alapján teljes bizonyossággal kijelenthető lenne, hogy az általunk magyarkomjátíknak tartott ikonosztázionról van szó, hiszen csak három szintről beszélnek, amikor jelenleg négyet ismerünk, a megadott méretek is túl kicsinek tűnnek. Noha a leírás látszólag nem illik az általunk komjátíknak azonosított együttesre, meg kell jegyezni, hogy az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében soha nem szerepelt a viskói és ezenkívül más, harmadik ikonosztázion, ráadásul a komjátíknak négy eleme biztosan innen került át Szentendrére, többi eleme pedig később a Néprajzi Múzeumba, s az elemek

37 PUŠKÁROVA–PUŠKÁR 1971. 323–324.

A felállított templomról leírás és külső kép, valamint a jelenleg benne fölállított ikonosztázion adatairól: <http://www.svidnik.sk/old/svidnik/kostol/kost12e.htm>. A mérgecsvágási templom belsejéről, az Istenszülő-ikonról és az oltárról képek: <http://www.grkatpo.sk/schematizmus>.

38 GREŠLIK 1994. 61, 84. A képalírás összecserélődött a következő oldalon található képpel: ez tehát helyesen nem a 89-es, hanem a 80. katalógustételnek felel meg. 1780 és 1800 közé datálja. A képet még 1906-ban szerezték a hunkói templomból (Felsőhunkó [Hunkovce, Szlovákia] szintén Sáros megye) 34,5x26 cm.

39 Lásd 25. jegyzet.

40 A leírásához fűzött későbbi megjegyzés: lásd 25. jegyzet.

összetartozása stiláris és szerkezeti alapon vitathatatlan. Akkor hogyan magyarázhatjuk a leírás és a meglévő anyag közötti különbségeket? Az ellentmondás azért látszólagos, mert az Iparművészeti Múzeumban készült leírás valójában ráillik a komjátí ikonosztázionra, de nem az egészre, csak bizonyos részre. Úgy tűnik ugyanis, hogy a szöveg mellett közölt adatok az együttes egy részére, második, harmadik és negyedik szintjének fél sorára illenek, mivel a képek között valóban szerepelnek lizénák, valamint a megadott hosszméretek megegyeznek az ünnep-, az apostol- és a próféta sorokat elválasztó párkányok hosszával, bár a magassági méret csak az apostolsorra illik. A szó szoros értelmében félresikerült leírás pedig arra enged következtetni, hogy a tárgy leírásakor az együttes összetartozó részei már szétszóródva feküdtek a múzeum raktárában.

A komjátí ikonosztázion vásárlásának körülményei sokkal jobban ismertek, mint a viskóié. Szabó Sándor, a Szatmárnémetiben élő faragó ajánlotta föl megvételre az Iparművészeti Múzeumnak az általa újjal helyettesített együttest. A felajánlás tényét csak második, fennmaradt levélből ismerjük:

„Szatmár 1913. február 14. Méltóságos Csányi Károly úrnak Budapest

F. hó 8 án kelt k. értesítését köszönettel vettem, tisztelettel értesítem, hogy a szóban levő ikonosztázionnak a megtekintése aczélból volna sürgős, miután annak helyébe egy újat kell állítanom, a melyet azonban, míg a régi ott van akadályozva vagyok, és be nem állíthatom.

Az ikonosztáz maga pedig Magyar komjátíon (Ugocsa m.) utolsó vasúti állomása Nagy-szöllős, onnan 1 óra kocsin, 13 kilométer, de miután Laposbányán is volna megszemlélni való, ajánlanám, hogy a kiküldött egyenesen Szatmárra jöjjön, a honnan mindenhova kalauzsolnám, továbbá Nagy Szöllösről is lesz megszemlélni való, mit ajándékképp felajánlottam volt. Tisztelettel kérném tehát k. értesítését, hogy mikorra várhatom a kiküldöttet.

Tisztelettel Szabó Sándor szobrász és aranyozó Wesselényi u. 3.⁴¹

A helyszíni szemlét Radisics Jenő igazgató és Csányi Károly meg is ejtette, majd megvették a tárgyakat, az már nem világos, hogy az ajándéknak szánt nagyszöllősi tárgyak bekerültek-e a gyűjteménybe, mindenesetre nincs rá semmilyen adatunk.

Magyarkomjátí egyébként Ugocsa megye egyik legnépesebb és legősibb ruszin falvai közé tartozott. Szirmay Antal a 19. század elején említi, hogy a falut a középkorban Orosz- és Magyarkomjátí névvel illeték, ami azt is mutatta, hogy a szláv többség mellett egy kisebb magyar közösség is megtelepedett. Az újkorban viszont a Nagy- és a Magyarkomjátí változat maradt meg, bár a 18. század végére a magyarok teljesen eltűntek a települést alapító ruszinok mellől, így a két faluból a 19. századra újra egy település lett, s később a falu hivatalos nevében a Magyar- előtag kerekedett fölül.⁴²

Nagykomjátínak volt görög katolikus papja és temploma, jelenleg két görög katolikus templom áll a községben.⁴³ Az ősbibb, Szent Mihály tiszteletére szentelt kőtemplom már 1799-ben biztosan állt,⁴⁴ valószínűleg nem sokkal korábban, egyes kutatók szerint 1790-ben épült.⁴⁵ Az egyhajós, nyugati toronnyal és két oldalpappal (klírosszal) ellátott templom a korszak igényesebb kialakítású falusi templomai közé tartozik, alaprajzi elrendezése emlékeztet a Nagybereznára tervezett, végül is Árokon (Jarok, Ukrajna) megvalósult temploméra,⁴⁶ de arányaiban közeli párhuzamának tűnik a szintén 1790 körül épült tokaji templom is. Szabó Sándor ennek a templomnak az ikonosztázionját adta el, amelyet az alapképsorban szereplő, a templom védőszentjét mutató Szent Mihály-ikon megléte is megerősít. A falu a 20. század elejére fejezett be egy másik templomot is a Szentlélek lejövetele tiszteletére (SYROKHMÁN 2000. 416). Érdekes, hogy a Munkács egyházmegyei sematizmusok már a 19. század második felétől említik az építkezést, de úgy látszik, hogy a munkálatok sokáig elhúzódtak, mivel csak 1906-ban

41 Iparművészeti Múzeum Adattár, 1913/212. A múzeumi emberek április 8-án kelt válaszukban közölt útíttervükben a nagyszöllősi anyagot is meg kívánták tekinteni, de nem tudjuk, hogy végül is sor került-e rá. Iparművészeti Múzeum Adattár, 1913/326.

42 SZIRMAY 1805. 86; SZABÓ 1994. 55, 189–190; MIZSER 1999. 33–35, 38–39. (Az előbbi Magyar-, az utóbbi Nagykomjátíra vonatkozik.)

43 A Pesty-féle helyesnévtár adatait Hrabár János paróchus küldte be (Mizser 1999. 38–39).

44 Egy 1799-es összírás adataira hivatkozva állítja: HADŽEGA 1927. 111.

45 SYROKHMÁN 2000. 415. A régi templom fölötti dombon épült új templom 1990 után ortodox maradt. A régi templomot is csak azért tudta visszavenni a közösség, mert a kommunizmus éveit néprajzi múzeumként működött.

46 Nagyberezna, görög katolikus templom terve, 1786, Joseph Simmeth készítette, Magyar Országos Levéltár (MOL) T 62. 1364. (ez végül is Árokon épült meg).

47 „Ecl. mur. ad S. Mich. Arch. in cujus locum ob angust. nova erigitur” (Schematismus 1878. 252). a későbbiek is ezt a mondatot ismételtetik, kisebb módosításokkal (például SCHEMATISMUS 1893. 107; 1899. 111), viszont 1915-ben így írnak: „Ecl. mur. ad S. Mich. Arch. in cujus locum ob angustiam nova ampla erecta murata.” (SCHEMATISMUS 1915. 136.) Különös, hogy nem említik a patrónust, sem azt, hogy a régi templom is megmaradt. Az új templomot építtető id. Rabár János életrajza szerint az alapkövet 1892-ben szentelték meg (Görög Katolikus Naptár 1900-iki évre, Ungvár, 1899, 35.). Az építkezés megszakadhatott, nagyobb lendületet az „amerikás” hívek bőséges pénzadománya adott a századfordulón. A két templom közötti terület mai napig sok olyan szoborral, kereszttel van tele, melyeket a kívándoroltak adományoztak a feliratok szerint.

48 Képét is közlik az *Egyházi Műiparban* (1906. 7. évf. 5. sz. 9.), és ífj. Rabár János köszöni meg.

49 A hirdetés vége: „Munkám kiválóságát bizonyítja a kezem között lévő számtalan ismerő nyilatkozat, így a veresmarti és magyarkomjádi egyházé.” Görög Katolikus Szemle, 1907. 8. sz. 220. Veresmart a szintén Ugocsa megyei Felsőveresmarttal azonos, amelyről néhány évvel később így írnak:

„Újabbban a templom új ikonosztázióval van ellátva és kifestése 30 év elmúltával teljesen megrenoválva.” (Bihun Pál: Adatok a felsőveresmarti gk. Egyház történetéhez. Görög Katolikus Szemle, 1913. 14. évf. 8. sz. 3.). A sematizmusok itt nem közölnek építési adatokat (SCHEMATISMUS 1899. 109; 1915. 135).

50 Felsőveresmarton az ikonosztázion hátoldalán mai napig létezik Szabó Sándor magyar nyelvű felirata, amelyben a készítés dátumát is megadja (1906). Erre utal SYROKIMAN 2000. 348.

51 Ungváron Franz Feck dolgozott, akitől halála miatt a testvére, Johann Feck vette át a munkát 1779-ben. A mesterek szerződése: Kárpátaljai Állami Levéltár Beregszászi Kirendeltség, Fond 151. op. 1. Nr. 2533.

52 AGGHÁZY 1959. 191, pedig Jonanntól fennmaradt egy terv a balsai templom ikonosztázionja számára is 1786-ból (MOL T 62, 1363).

53 PUSKÁS 1995; 2002. 153–162.

54 Az ikonosztázion a 20. században lebontott fatemplomból a szomszédos Tarnafüldőre (Vágaş) került át, ahonnan az 1990-es években a múzeumi gyűjteménybe ment át. A tárgy történetét vonatkozó adatokat Szócs Péter igazgatóhelyettesnek köszönöm. A múzeum gyűjteményében van még egy ismeretlen helyről származó Krisztus-ikon is, amely stílusa alapján véleményem szerint ugyanekhez a festőhöz köthető. A képet közölte és restaurálását ismerteti: BALTOŞ 2004. 405–406.

szentelték fel.⁴⁷ Az új templom oltárát a Réтай és Benedek Műintézet készítette Budapesten folyóiratuk tanúsága szerint,⁴⁸ viszont valamit alkotott ide Szabó Sándor is, mivel 1907-től kezdve a *Görög Katolikus Szemlében* feladott hirdetésében a veresmarti (Felsőveresmart, M. Kapanja, Ukrajna) és magyarkomjádi műveiről szóló elismeréseket ajánlja referenciaként.⁴⁹ Ha már az oltárt biztosan nem ő készítette, akkor az ikonosztáziont rendelhették meg tőle. 2006 májusában a helyszínen járva szembesültünk azzal a ténnyel, hogy Szabó az új templom ikonosztázionjához az 1913-ban eladott együttes motívumait másolta több esetben, és nemcsak Magyaromjában, hanem már a felsőveresmarti ikonosztázion esetében is.⁵⁰

Valószínűleg ennek a megrendelésnek köszönhető, hogy 1913-ban is megbízást kapott a faluban, hogy a régi templom számára új ikonosztáziont építsen. Nem egészen világos, hogy a közösség miért döntött az együttes lebontása mellett, mivel a képek és akkor talán még a faragványok is elég jó állapotban lehettek. Az is különös, hogy a múzeum tíz évvel korábban jóval több pénzt adott a viskói ikonosztázionért, bár ezt a háromszáz koronát is alig, közel egyéves késéssel tudták csak kifizetni a hitelezői által szorongatott Szabó faragóknak.

Az ikonosztázion művészettörténeti jelentősége

A komjádi ikonosztázion művészettörténeti jelentőségéről más alkalommal már röviden szoltunk (KUTAS et al. 2006. 6). A kérdés még további alapos kutatásokat igényel, annyi viszont elmondható, hogy az igényes rokokó faragású, a rocaille-ok mellett sok más növényi motívummal gazdagított formakincs a néhány évtizeddel korábban az ungvári (Užhorod, Ukrajna) görög katolikus székesegyház ikonosztázionját (1776–1779) készítő Feck-műhely stílusával mutat szoros kapcsolatot.⁵¹ A Feck nevű faragókat a magyar kutatás eddig csak oltárépítőkként tartotta számon,⁵² az ukrán kutatók az idősebbhez, „Franz Thek”-hez kötnek több ikonosztáziont, raadásul olyanokat, amelyek már halála után készültek. Johann Feck halálozási dátumát nem ismerjük, de Magyaromját számára vagy az általa vezetett, vagy az örökségét továbbvivő műhely készítette a pompás kvalitású tárgyakat.

Az ikonok mind ikonográfiailag, mind stílusban – a faragványokhoz hasonlóan – az ungvári székesegyház ikonosztázionjának megoldásait követik, bár gyengébb színvonalon. A székesegyház számára dolgozó festőt Puskás Bernadett Szpalinszky Tádé bazilita szerzetessel azonosította.⁵³ A komjádi és az ungvári ikonosztázion festőjének egymáshoz való viszonya még tisztázatlan, de biztos, hogy az előbbi nagyon alaposan ismerte az utóbbit. A Komjáton dolgozó festő Ugocsa megye más településein is működhetett, a komjádi ikonok ugyanis nagyon szoros rokonságot mutatnak a nagyarnai (Tarna Mare, Románia) templomból származó, jelenleg a szatmárnémeti Megyei Múzeum állandó kiállításán látható ikonosztázion töredékes ünnep-, apostol- és prófétasorával.⁵⁴

A képek stílusa alapján úgy tűnik, hogy ez a festő még a 19. század elején is dolgozott, az ikonok ugyanis alapvetően a barokk előképek enyhén klasszicizáló átfogalmazásának tűnnek. A komjáti ikonosztázion nem sokkal lehet későbbi az 1790-es években épült templomnál.

Az ikonosztázion művészettörténeti feldolgozása mind a faragványok, mind az ikonok esetében tovább folyik, a kutatásból csak a fontosabb kiindulási pontokat villantottuk fel.

Epilógus

Miután a Néprajzi Múzeum két ikonosztázionjának múzeumi kalandozásait kíséreltük meg tisztázni, talán sikerült rávilágítani a gyűjtött tárgyak pontos dokumentálásának fontosságára, ha pedig ez különböző történeti okok miatt nem készült el, az adattári kutatás segíthet. Semayer és kollégái az 1910-es években több más ikonosztázionra és egyéb, görög katolikus templomból származó berendezési tárgyra tettek szert, a tárgyakon csak késői számok szerepelnek, provenienciájuk meghatározása igencsak problematikus, ráadásul az adattári adatok sem szolgálnak kielégítő eredménnyel minden esetben, néha még félrevezető is lehetnek.⁵⁵ Ennek ellenére az alapos tárgytörténeti kutatások még biztosan tartogatnak meglepetéseket.

⁵⁵ Az irattárban fellelhető levelezés szerint 1912-ben a kecskőczyi (Sáros megye, Kečkovce, Szlovákia) Szent Mihály-templom ikonosztázionját és oltárát is megvételre ajánlották, de nem tudjuk, megvették-e (NMI 81/1912). Ebből a templomból 1906-ban már a bártfai múzeumba is kerültek anyagok (GREŠLIK 1994. 73, 76), egy régi mellék- (?) oltár pedig a mai napig a templomban van (<http://www.grkatpo.sk/schematizmus>). 1916-ban a révi (Bihar megye, Vadu, Románia) templom ugyanezzel a javaslattal állt elő (NMI 154/1916), de ez esetben helyszíni vizsgálódásaim alapján jelenthetem ki, hogy a tárgyak eredeti helyükön maradtak.

Irodalom

AGGHÁZY Mária

1959 A barokk szobrászat Magyarországon.
Budapest, Akadémiai Kiadó.

BALTOȘ, Ioan

2004 Restaurarea unei icoane pe lemn („Iisus Hristos”) – de tip Pantocrator. Satu Mare – Studii și Comunicări (Seria Istorie – Etnografie – Artă, XVII–XXI. (2000–2004.) vol. 405–406.

BARDOLY István (szerk.)

1999 A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei 1900–1919. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal.

GARAS Klára

1955 Magyarországi festészet a XVIII. században. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GREŠLIK, V.

1994 Ikony Šariškého Múzea v Bardejova. Bratislava, Ars Monument.

HADZSEGA, Vasilij

1927 Dodatki k istorii rusinov i ruskich cerkvy v Župi Ugoca, Uzhorod. (Különnyomat a Nauk. Zbor. T. Prosvityból.)

HADZSEGA Bazil

1918 Felvidékünk templomai. Görög Katolikus Szemle, 19. évf. 10. sz. 1–2, 11. sz. 1–2.

KECSKÉS Péter

1985 Szentendre – Szabadtéri Néprajzi Múzeum II. Budapest, Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület. /Tájak, Korok, Múzeumok kiskönyvtára, 119./

KERNY Terézia

1999 Divald Kornél felső-magyarországi topográfiai útjai (1900–1918). In BARDOLY István (szerk.): A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei 1900–1919. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal. 9–31.

KURUCZ Albert – BALASSA M. Iván – KECSKÉS Péter

1987 Szabadtéri néprajzi múzeumok Magyarországon. Budapest, Corvina.

KUTAS Eszter – PUSKÁS Bernadett – SZACSVAY Éva – TERDIK Szilveszter

2006 Múzeumi „leletmentés”. A magyarkomjátí ikonosztázion restaurálása, konzerválása és rekonstrukciója. Magyar Múzeumok, 12. évf. 2. sz. 3–6.

MIZSER Lajos

1999 Ugocsa és Ung megye Pesty Frigyes 1864–66. évi Helynévtárában. Nyíregyháza, Stúdium.

PLANK Ibolya

1999 Divald Kornél fényképfelvételeinek jegyzéke. In BARDOLY István (szerk.): A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei 1900–1919. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal. 469–539.

PUŠKÁROVA, B. K. – PUŠKÁR, I.

1971 Drevené Kostoly vychodného ritu na Slovensku. Presove.

PUSKÁS Bernadett

- 1995 Két Lengyelországból származó festő a munkácsi görög katolikus püspökség szolgálatában. Spalinszky Tádé és Mihály, XVII. század második fele. Posztbizánci Közlemények, II. kötet 120–133.
- 2002 A történelmi munkácsi egyházmegye festészete a 18. században. Újabb adatok a vezető mesterek tevékenységével kapcsolatban. Athanasiana, 14. sz. 153–162.

RUSINA, I. (főszerk.)

1998 Barok. Bratislava. Slovenská nátt. galéria.

SCHEMATISMUS

- 1878 Schematismus venerabilis cleri dioecesis Szamosujvariensis, Szamosujvar.
- 1893 Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis ad annum Domini 1893. Ungvár.
- 1899 Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis ad annum Domini 1899. Ungvár.
- 1900 Schematismus cleri dioecesis Szamosújváriensis graeci ritus catholicorum pro anno a Christo MDCCCC. Szamosújvár.
- 1903 Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Eperjesiensis ad annum Domini 1903. Eperjes.
- 1915 Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis ad annum Domini 1915. Ungvár.
- 2004 Schematismus Gréckokatolickej Presovskej Eparchie 2004. Presov.

SYROKHMANN, M.

2000 Churches of Ukraine Zakarpathia. L'viv, „Ms” Publishing House

SZABÓ István

1994 Ugocsa megye. Beregszász–Budapest, Hatodik Síp Kárpátalja Kulturális Alapítvány – Új Mandátum.

SZACSVAY Éva

- 2000a Egyházi gyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 403–432.
- 2000b Műtárgyak költöztetése a Néprajzi Múzeum egyházi gyűjteményében. Néprajzi Értesítő 82. évf. 91–102.

SZINTE Gábor

1913 A kolozsmegyei fatemplomok. Néprajzi Értesítő 14. évf. 1–2. sz. 1–31.

SZIRMAY Antonius

1805 Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochensis. Pestini.

UDVARI István

1998 Adatok Sztripszky Hiador munkásságáról. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, 189. sz. 67–95.

UDVARI István – VIGA Gyula

1999 A néprajzos Sztripszky Hiador. Néprajzi Értesítő 81. évf. 147–175.

VARGA Zsuzsa – KOVÁCS Péter

1970 A magyar népművészet évszázadai. II. Képek és szobrok. Székesfehérvár, István Király Múzeum.

VIGA Gyula

2002 Sztripszky Hiador (1875–1946). In BODÓ Sándor – VIGA Gyula (szerk.): Magyar múzeumi arcképcsarnok. Budapest, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó. 864–865.

SZILVESZTER TERDIK

Two Iconostasion of the Museum of Ethnography

At the beginning of the 20th century, the Budapest Museum of Applied Art and the Museum of Ethnography purchased furnishings, including complete iconostasions, from a number of Greek Uniate churches in Hungary. Using information gleaned from the museum archives, the present study tells the story of two iconostasions, one purchased in Viskó by the Museum of Applied Art in 1902 and the other by the same institution in Magyarkomját in 1913 (today, both municipalities lie beyond Hungary's national borders, in Slovakia and the Ukraine, respectively). The former was turned over to the Museum of Ethnography in 1910, and the latter in 1960. Unfortunately, museum administration has not always kept perfect records on the fate of these objects. In some cases, information on one iconostasion was placed in the file on the other, while parts of the two objects even found their way into other collections. The present study looks into the origins of these works and discovers which parts belonged which grouping.

The study also touches upon the significance of the iconostasions from the art historical perspective. In the case of the piece purchased from Viskó (Vyškovce, Slovakia), most of which is currently in the Mándok wooden Greek Uniate church in the Open Air Museum in Szentendre, the project succeeded in identifying the painter — Antonius Dvornisky — and in dating the work to 1765. This information is of particular value in that it allows concrete works to be attributed to a North Hungarian painter who until now was known in name only. The late-18th-century Rococo carvings from the Magyarkomját (Veliki Komjati, Ucraina) grouping are of particularly high quality and, based the style of carving, may be attributed to the workshop in Kassa (Košice, Slovakia). Though the artist has yet to be identified, the influence of the Spalinsky brothers, the noted Greek Uniate icon-painters, is obvious.

ÚJ SZERZEMÉNYEK, 2000–2005

A kerámiagyűjtemény

A Néprajzi Múzeum éves tárgygyűjtéseiről először 1961-ben jelent meg gyűjteményekre lebontott beszámoló, mégpedig az 1960. év gyarapodásaira vonatkozóan. Bár előfordult, hogy a Néprajzi Értesítő egy-egy számában nem foglalkoztak az előző évi vásárlásokkal, ilyenkor azonban – mint például az 1965-ös és az 1969-es évben – pótolták a hiányt, és az előző két év gyarapodásának kiemelkedő darabjait utólag bemutatták. Ezen beszámolókbán mindig hangsúlyos helyet foglaltak el a kerámiagyűjtemény tárgygyűjtéseit bemutató részek, s nem volt ez másképp az utolsó, gyarapodást taglaló lapszámban sem, amely 1973-ban jelent meg, és az 1970–1972. évi szerzeményezést ismertette. Ezt követően azonban a *Néprajzi Értesítő*ben elhalt ez a rendkívül hasznos és népszerű rovat, bár kétségtelen, hogy bizonyos tematikus lapszámokba ez nem is nagyon fért volna bele. Ugyanakkor a *Néprajzi Értesítő* 1977-es számában Kresz Mária összefoglalása a kerámiagyűjtemény történetéről tartalmazta az addig hiányzó éveket is, részletezve a kiemelkedő gyűjtéseket. Ez csak a kerámiagyűjteményre vonatkoztatva adott információkat, más gyűjteménytárakra nem (KRESZ 1977).

Bár nem a korábbi alapossággal, de megismerhetők a következő évtizedek gyűjtései, azok szempontjai és változásai a Néprajzi Múzeum gyűjteményeit bemutató kötetben (CSUPOR 2000). E gyűjteményismertető ugyan jobban emlékeztet Kresz Mária tanulmányára, mint a korábbi évek tárgygyűjtéseit taglaló cikkekre, de mégis tartalmazza a legfontosabb gyűjtéseket, műtárgybeszerzéseket és ezek irányváltását is. Abban az ismertetőben megkíséreltem felvázolni a gyűjtések (és maga a leltározás) módosulásait, amelyekben elsősorban két tényező játszott hangsúlyos szerepet: az, hogy a korábbi gyarapodások a legtöbb területet megfelelően lefedték már, így csak hiánypótlásokra volt szükség, illetve az, hogy az életmód jelentős mértékű változásával a falvakban érintetlen állapotban már csak kevés helyen volt megtalálható az egykori életmód tárgyi világa, és ennek következményeként felértékelődtek a magángyűjteményekből és a műkereskedelemből érkező tárgyak. A leltározás terén is előtérbe kerültek a közvetlen, első kézből nyert információkkal szemben a szakirodalomból vett adatok.

Bár a gyűjteményismertetőnek célját tekintve nem is lehetett feladata a gyarapodások teljes körű számbavétele, hiszen az egyes gyűjteménytárak bemutatása volt a feladata, mégis tájékozódni lehet belőle az 1980-as–1990-es évek legfontosabb gyűjtéseiről. Így célszerűnek látszott az újabb bemutatást a 2000. évvel kezdeni, hiszen ez az esztendő már érintőlegesen sem szerepelt a korábbi beszámolóban. Miután a tárgygyarapodás a 2000-es évek első felében a korábbiaknál szerényebb volt még a kerámiagyűjteményben is, így a közös elhatározás, hogy nagyjából egy fél évtizedes ciklust érdemes majd részletesebben ismertetni, egyértelműen ésszerűnek látszott.

A kerámiagyűjtemény esetében ezt a ciklust alapjaiban határozta meg az a tény, hogy 2001-ben elkezdődött az itt őrzött műtárgyak revíziója, és így intenzívebb terepmunkát reálisan nem is tervezhettünk. Annál is inkább nem, mert a revízió előkészítése már az 1990-es évek végén megindult, és ezek az előmunkálatok is bizonyára közrejátszottak a felmerülő problémák megoldásának könnyebbségében, pontosságában, alaposságában. Az új szerzeményezések így elsősorban vásárlásokból származtak, ám a ciklus végére megjelent egy olyan forma is, amely korábban csak igen kis mértékben volt jelen a múzeum műtárgygyarapodásának történetében (legalábbis a kerámiagyűjtemény tekintetében): az ajándékozás, ajándékelfogadás.

A számokat tekintve elmondható, hogy a kerámiagyűjtemény összesen 783 műtárggyal gyarapodott, öt muzeológus munkájának eredményeképpen. A gyűjteményért felelős munkatársakon (Csupor István és Vida Gabriella) túl részt vett a szerzeményezésben Szacsavay Éva (a dunabogdányi, egy háztartásból származó, tematikus gyűjtéseken túl egy bányfyhunyadi házbelső tárgyainak megvásárlása révén), Sáfrány Zsuzsa (a busójárással kapcsolatos tárgyegyüttessel kapcsolatban) és Szojka Emese (akinek nevéhez egy széki szobabelső berendezési tárgyainak megvétele kapcsolódik).

Ha azt nézzük, a gyűjteménybe került tárgyak milyen megoszlást mutatnak a szerzeményezés módja szerint, akkor a fenti szám adatok a következőképpen alakulnak: 556 darab volt vásárlás, 149 darab ajándékként került a múzeumba, 57 darab átadás révén, öt raktárrendezés során kapott új szmát, és mindössze hat származik tényleges terepmunkából. Ez a számadat azonban részben meglehetősen, mert nem egy tételt éppen helyszíni gyűjtés során fedeztek fel kollégáink, és ezt követte csupán a vásárlás. Az azonban egyértelműen kimondható, hogy miközben a ciklus első éveiben csupán évente egy-két darab jutott múzeumunkba ajándékként, 2003-ban már 36, 2004-ben 42, 2005-ben pedig 54 darab. Ez két tényezővel magyarázható: egyrészt, hogy a műtárgyvásárlásra, gyarapításra fordítható összeg reálértéke évek óta nem nőtt, hanem inkább csökkent, így vétel esetén csak ritkábban gondolhattunk szerzeményezésre, másrészt idősödő magán-személyek úgy próbálják az általuk gyűjtött tárgyak sorsát elrendezni, hogy azokat múzeumoknak (többek között a Néprajzi Múzeumnak) ajánlják fel ajándékképpen. Mivel a műtárgyak értéke az 1990-es évek elejének nyomottabb áraival szemben a 2000-es évekre megemelkedett, így adott összegből eleve kevesebb műtárgyat tudunk vásárolni.

A fentiek figyelembevétele után nézzük át az egyes évek gyarapodásait részletesebben is!

A 2000. év első tétele a kerámiagyűjteményben Séráné Szacs vay Évának az 1980-as években elkezdett dunabogdányi gyűjtése volt (Itsz.: 2000.15.507–2000.15.567). Mivel egy koncepcionális, alaposan átgondolt terepmunkáról van szó (vö. SZACSVAY 2003), nem lenne szerencsés ebből a gyűjtésből különböző tárgyakat kiemelni, annál is inkább, mivel egy református vallású özvegy-asszony háztartásának tárgyairól van szó, aminek éppen az összetartozása és persze adatolása jelenti a legfőbb értékét. Ez a terepmunka természetesen nem állt le a 2000. évben, folytatódott a további esztendőkhöz is, 2002-ben négy (Itsz.: 2002.28.31–2002.28.34), 2003-ban 31 (Itsz.: 2003.42.36–2003.42.66) tárggyal gyarapítva a kerámiagyűjteményt.

Egy régebbiről is ismert gyűjtőtől vásároltunk két kis korsót (Itsz.: 2000.16.1, 2000.16.2), amelyek közül az első egy mezőtúri darab a 20. század első feléből, és érdekességét az adja, hogy felirata szerint a híres észak-magyarországi búcsúba, Szentkútra készült. Különösnek mondható, hogy noha egyértelműen a szentkúti a magyar nyelvterület egyik leglátogatottabb és legismertebb búcsújáró helye, ehhez kapcsolható tárgyunk eddig nem volt, csupán kisebb helyek (Kocs, Máriagyűd, Csatka stb.) voltak erősebben képviselve a gyűjteményben. A másik kis korsó az egykor Vas megyében, ma Ausztriában található Jobbágyújfaluból származik, ám a jelentéktelen külsejű, érdes felületű, eléggé elnagyolt kivitelű „kőkorsót” a paraszti ízlés a 20. század közepén már túl egyszerűnek találta, így olajfestékkel, igen élénk színekkel átfestették.

A 2000-es évek elején a Néprajzi Múzeum munkatársai még gyakran jártak vidéki műtárgyszemlékre, mivel igény mutatkozott Európa nyugati felén népi bútorokra, elsősorban a két világháború között készült, részben már polgárosult ízlést tükröző, utólag lemaratott darabokra. Egy ilyen szemle során fedeztük fel Egerben azt a füljeggyel ellátott, gömöri lakodalmas fazekat (Itsz.: 2000.38.1), amely végül a szemlét kérő cég ajándékként került be múzeumunkba. A tárgy értékét a füljegy egyértelműen megnöveli, hiszen ezt a típust eddig csak a rimaszombati Rima Múzeumból és néhány magángyűjteményből ismertük. A fazék ugyan repedt, és lakkozással próbálták meg kicsit a felületeket rögzíteni, ám ez a lakkréteg legfeljebb esztétikai látványát zavarja meg, néprajzi értékén nem változtat, hiszen ismereteink szerint a hasonló füljeggyel rendelkező darabok valószínűleg egy (esetleg süvétei) mestertől származnak, és csak rendkívül kis számban ismertek.

A 2000. év egyértelműen legkiemelkedőbb gyarapodása egy kályhacsempe-kollekció volt (Itsz.: 2000.37.1–2000.37.110), amelynek jelentőségét az is emeli, hogy korábban is ismert, védett gyűjteményről van szó. Az erdélyi csempékből álló kollekció korábban Lakos Jánosé, az ismert műgyűjtőé volt, aki 1983. július 4. és augusztus 20. között a Gödöllői Városi Múzeumban kiállításon is bemutatta anyagát, és erről a korabeli meghívó szövege is tanúskodik. Az 1980-as évek második felében került át a kollekció – csere útján – Kürtös Sándor gyűjteményébe, majd a tulajdonos halála után pályázati támogatással vásárolta meg az örökösöktől a Néprajzi Múzeum. A kiemelkedő kollekció értékét az is jelzi, hogy az anyag többségét adó, 19. századbeli csempék mellett 41 darab a 18. században készült, kettő pedig még korábban, a 17. század folyamán. (Bár a vásárláskor még nem volt módunkban megtekinteni a múzeum összes már birtokolt kályhacsempéjét, amely a költözés óta ládában várt sorsára, arra hogy később kicsomagolva a végleges helyére kerülhessen, az anyag utólag is igazolta megvételének jogosságát: kultúrtörténeti jelentőségén túl nem egy típusból ma is ez az egyetlen ismert példány.)

Ez az anyag méltó arra, hogy részletesebben is ismertessük legkiemelkedőbb darabjait. A legkorábbi csempe ebben a kollekcióban egy 1661-es évszámmal rendelkező, zöld mázas tárgy. Bár

e típusból már korábban is volt gyűjteményünkben (ltsz.: 70.37.168), ez a példány teljesebb a korábbiánál. Magát az előlapot magas keret veszi körül, és belülről ferde rovátkolás keretezi. Közepén jellegzetes reneszánsz díszítmény: egy szívformából kinövő tulipánmotívum látható, kétoldalt füles olasz korsókkal, amelyekből szív formájú virág emelkedik ki. Az évszám számjegyei a minta közepén elosztva láthatók, a hátoldalon textil lenyomata, amely elsősorban a készítés módjára utal, és főleg a 17. századi és a 18. század első felében készült csempékre jellemző. (A fából faragott formába úgy nyomták bele az agyaglapot, hogy a lapra textildarabot terítettek, ennek nyomai láthatók a csempék hátoldalán.) A képen is bemutatott típus a kidolgozottabb, az elit kultúrával intenzívebb kapcsolatokat mutató fajtához tartozik, amely a nemesi udvarházakban építéskor előfordult, mint módosabb falusiaknál, s valószínű, hogy ez a csempetípus zárt kályhához tartozott (1. kép).

1. kép. Erdélyi kályhacsempé 1661-ből, ltsz.: 2000.37.5. Csupor István felvétele

A másik, a 17–18. század fordulójára keltezhető csempe eltérő típust (és tüzelőberendezést) képvisel. Ez nem négyzetes, hanem álló téglalap alakú, előlapjának nincsen pereme, és dekorációja is geometrikus elemekre épül: középen rozetta van, amelyből sugarasan száraz indulnak ki nyolcfelé, végükön stilizált tulipánokkal, közeikben apró virágokkal és fenyőágakkal (Itsz.: 2000.37.108). Ez a mázatlan csempe egyértelműen a népies jellegű darabokhoz tartozik, és csak Erdély déli sávjából ismert (Kalotaszegtől a Székelyföldre). Ez a népies típus külön vonalat képvisel, már a 15–16. század folyamán is leegyszerűsített, sokszor naivan megfogalmazott ábrákat tartalmaz, és a századok során csak kevésbé változott. A csempe formája is jelzi: nyitott tűzhely, kandalló, *cserepes* része lehetett, azaz tulajdonképpen egy szikrafogóé.

A 18. századot képviselő csempék közül három rendelkezik évszámmal, a többi stílusa, illetve technológiai jegyek alapján sorolható ide. A legkorábbi évszámú darab egy 1734-es, amelyről a szakirodalom alapján tudjuk, hogy Kalotaszegről származik, gyerőmonostori készítésű. Középen rozetta, a sarkokban stilizált virág díszíti a csillámos csempét, s rajta elszórt számjegyekkel az évszám (Itsz.: 2000.37.73). A következő csempe 1777-es, eléggé zsúfolt kompozícióval, a szakirodalmi utalások alapján székelyföldi (talán a Sövidéken készült), és gyűjteményünkben egy korábbi, 1780-as, évszámú darab formájában (Itsz.: 68.164.1) már ismert volt, az újabb szerzemény azonban majdnem teljesen fekete színű, mintha redukációs technikával feketére égették volna (Itsz.: 2000.37.110). A harmadik évszámú darab a 18. századból egy erősen stilizált kompozíciójú sarokcsempe, amelyen egy korszóból kinövő virágot két karcsú, kétfarkú, ágaskodó oroszlán tart. Az oroszlánok feje hegyesedő, szinte a griffekére emlékeztető, a kályha évszáma 1795 (Itsz.: 2000.37.28).

A százsz csempéket a kollekcióban huszonöt darab képviseli. Ezek között ugyan nincsen a 18. század első felére jellemző, úgynevezett „oszlopos” csempéből egy sem, és a kisméretű, jellegzetes beszercei darabokat is csupán kettő képviseli. A csempék zöme centrikus elrendezésű, néhány olaszorsós virágtövet ábrázol, ugyanakkor ezek zöme 18. századi, és csupán egy fehér-kék sarokcsempéről bizonyosodott be, hogy a 19. század második feléből (pontosabban 1888-ból) származik (Itsz.: 2000.37.54).

Ebből a kollekcióból harminnyolc került ki Kalotaszegről, amelyek közül több bánffyhunyadi darab mellett gyerőmonostori, nagypetri, váralmási is előfordul, néhány csempe azonban ennél jobban nem pontosítható, csak annyi biztos, hogy kalotaszegi. Egy darab (Itsz.: 2000.37.96) esetében még az is eldönthetetlen nagyon kevésbé kidolgozott, alacsony hátsó pereme ellenére, hogy az egyébként ismert kompozíciójú csempe (VÉGH 1977. 34. ábra) korai készítésű lehet-e, esetleg 17. századi változat, vagy csupán egy 19. században készült, elnagyolt, ügyetlen utánzat. E kérdés eldöntése további vizsgálatra szorul.

A 28 darab székelyföldi csempe több, korábban nem vagy csak a szakirodalomból ismert típust képvisel, és a kalotaszegiekkel szemben ezek szinte mindegyike unikális és hiánypótló, ugyanakkor zömük éppen egyszerűségével, népiességével és a megszokottól eltérő kompozíciójával tűnik ki.

Az úgynevezett „brokátmintás” csempék lényege, hogy a minta nem fejeződik be egyetlen darabon, a felépített kályhán mintegy hálót alkot. A tucatnyi ilyen kompozíciójú darab között van egy mázatlan és egy mázas brassói készítmény, kettő mázatlan azonban az ismert formától eltér, és készítőhelye sem biztos. A többi egyértelműen a Székelyföldről (pontosabban Kézdivásárhelyről, Csíksomlyóról és Siklódról) származik.

A pályázati segítséggel megvásárolt tárgye gyűjtes az erdélyi kályhacsempék kiemelkedő válogatása volt, amely a Néprajzi Múzeum eddigi anyagát érdemben egészíti ki.

A 2000. évet egy helyszíni gyűjtés zárta: Csopor István hozott Kőrösrévről egy káposztafőző fazekat, amelyhez fedő és egy, az étel letapadását megakadályozó, sűrűn átluggatott, korong alakú elem tartozott (Itsz.: 2000.39.1.1–3). A fazék Hasas Péter helybeli fazekas munkája, érdekességét az adja, hogy Réven korábban csak kívül mázatlan főzőfazekak készültek, ám a 20. század elején a helyben megtelepedő kályhagyár kisajátította a fazekasok korábbi agyaglelőhelyét, így az 1980-as évektől a fazekasok csak a falutól kilenc kilométerre található lelőhelyről vehettek agyagot, amely azonban fazékkészítésre lényegesen kevésbé volt alkalmas. A fazék formája is inkább a kemencében való főzéshez igazodott, és újdonság az étel leégését akadályozó korong is. (A tétel további két darabja – tévedésből – nem került be a leltárkönyvbe, így ezeket 2004.1.1 és 2004.1.2 leltári számon később leltározták be. Ezek – egy *fentfüles* rötyke és egy bögre – egyike a hagyományos, mázatlan edényfélék reprezentánsa, a bögre azonban már nem fehér, hanem kevert agyagból készült, mázazott termék, amely a gyűjtés idejének egyik újítása, kísérlete volt a megélhetés biztosítására. A rosszul kevert agyagon a máz foltos, a bögre a fedőjével együtt nem igazán érte

el célját, a megcélzott vevőközönség, a bihari románság nemigen vette ezeket, míg a máshonnan érkező turisták inkább az elhagyott, hagyományosabb, mázatlan tárgyakat keresték volna.)

A 2001. év gyűjtései közül kiemelkedik két gyűjtőtől vett tétel, amelyek közül az egyik több csoportra oszlik, és időben sem egyszerre került múzeumunkba (Itsz.: 2001.5.1, 2001.5.2, 2001.32.1, 2001.32.2, 2001.33.1–2001.33.4, 2001.56.1, 2001.56.2 és 2001.68.1), a másik pedig elsősorban Dél-Erdély használati edényeit mutatta be nagy gazdagsággal (Itsz.: 2001.54.1–2001.54.17).

Az első eladótól több olyan tárgy került be a múzeumba, amely egyedülálló és hiánypótló, az addigi ismereteinket lényeges területeken szélesítette: egy kobaltkék üvegtál meglehetősen ritka tárgynak számít, amelyet gyűjteményünkben eddig csupán két darab képviselt, ám azok formája erősen eltér az újabban vásárolttól. Valószínűleg módosabb erdélyi (talán szász) család használhatta. Feltehetően Alsóporumbákon készült, az erdélyi üvegművesség kiemelkedő központjában (Itsz.: 2001.5.1).

A másik tárgy egy régebbi zilahi tányér, amely még a barna kontúros stílushoz tartozik, közepesen rozettával, érdekessége azonban, hogy a fazekas csupán a barna és a kék színt használta munkája során, s a tányér szélmintája meglehetősen egyszerű (Itsz.: 2001.5.2).

A következő tétel első darabja egy nagyon lapos, nagy tál Tordáról, amelynek különlegessége, hogy a kompozícióban a szokásostól eltérően nem egy, hanem két madár fordul elő egymással szembe fordítva, s ez a szegélyen is megismétlődik (Itsz.: 2001.32.1). A másik egy ónmázás, késő habán, népies mintájú bokály a 18–19. század fordulója körüli időkből. Ennek szája korábban darabokra törött, és egy drótos bravúros munkával, dróttal fogta össze az edény szájrészét, minden ragasztás nélkül (Itsz.: 2001.32.2).

A harmadik tárgycsoportban az első darab egy sárga-zöld hullámvonalakkal díszített bokály, amely az úgynevezett „kukoricás” vagy „ökörhúgyos” típushoz tartozik. Nagyszebenben készült a 18. század utolsó évtizedeiben, és mivel a szebeni fazekasságnak ezt a korszakát alig fél tucat tárgy képviselte gyűjteményünkben, így megvásárlása mindenképpen fontos volt, ráadásul ez a darab a hétköznapi bokálytípusok közé sorolható (Itsz.: 2001.33.1). A székelyudvarhelyi kancsó a csertölgylevelű, úgynevezett *cserelapis* típushoz tartozik, és noha mintája az étetésnél kétségtelenül megfolyt, ezt a kompozíciós stílust egyedüli kancsóként képviseli múzeumunkban (Itsz.: 2001.33.2). A magyar címeres tányér egészen más korszakot és területet idéz: a szekszárdi Steig István munkája 1937-ből, a sárközi, úgynevezett folytatott díszítéstechnika egyik kései előfordulása (Itsz.: 2001.33.3). A székelyföldi, pontosabban szolokmai, a szokottnál nagyobb méretű kandallócsempe pedig eddig a szakirodalomból sem volt ismert (Itsz.: 2001.33.4).

Egy következő vásárlásból származik egy zilahi bokály, amely a 19. század első felére keltezhető, barna körvonalas díszítményű, elnyújtott, barna virággal (Itsz.: 2001.56.1). A másik bokály tordai, a fehér-kék színezésű darabok közé sorolható, madaras festésű, ám szokatlan módon a hasa alsó felében felirat, egy név szerepel: „Kisári János” (Itsz.: 2001.56.2), az azonban eldöntetlen további vizsgálatok nélkül, hogy ez a készítő, esetleg a tulajdonost jelöli.

Ugyanezen gyűjtő segítségével került a múzeumba egy különös, a különböző korszakok stílusváltásának határvonalát illusztráló tordai tányér, amely átmenetet képvisel a korábbi, színes festésű és a 19. század hatvanas éveitől általánossá váló fehér-kék stílus között (Itsz.: 2001.68.1). Bár Kresz Mária egyértelműen feltételezte, hogy Tordán kellett legyen az előzmények és a történeti források ismeretében barna körvonalal dolgozó, színes festésű stílus, ennek egyértelmű bizonyítékát, egyértelműen Tordára datálható tárgyat nem tudott felmutatni. A Nagyházi Galéria néprajzi árverésén szereplő tányér azonban éppen e két stílus közti átmenetet bizonyítja, perdöntő darab. A középmita még a korábbi színes típus klasszikus megfogalmazásában jelenik meg, a szegélymita azonban már a későbbi, fehér-kék (és kevés zöld) színt használó stílus jellegzetes elemeit tartalmazza. Bizonyíték tehát arra vonatkozóan, hogy a színes festésű edények, amelyeknek a kutatás korábban nem tudta egyértelműen bizonyítani készítőhelyét (sokan úgy vélekedtek, ezek mind a Székelyföldről származnak), valóban készülhettek Tordán (2. kép).

A 2001. évben került a figyelem középpontjába egy olyan eladó is, akinek vőlegénye (kolozvári lévén) nem kevés, igen kvalitásos erdélyi műtárgyat gyűjtött, amelyekkel elsősorban a kerámia- és az egyházi gyűjteményt gyarapította. Az első tőlük származó tétel (Itsz.: 2001.4.1–2001.4.7) két kályhaparkánysarkot és két parkányt, egy kis, fedeles edényt, egy klasszikus küsmödi kandallócsempe és oldalcsempe tartalmazott. A tétel első darabjai barna alapszínűek, rajtuk elfektetett, karcsú, sárga tulipánnal. Még a vásárlás, sőt a leltározás pillanatában is úgy véltem, hogy ezek szász kályha tartozékai lehetnek, ám azóta a nagyszebeni Astra Museul-beli kályhacsempe-kiállításban felállított küsmödi füstfogó, illetve Szöcs Károly kályhakönyve (Szöcs 2006) alapján egyértelműen kiderült: ezeket a sötét színű parkányokat a klasszikus, fehér alapú, kék-

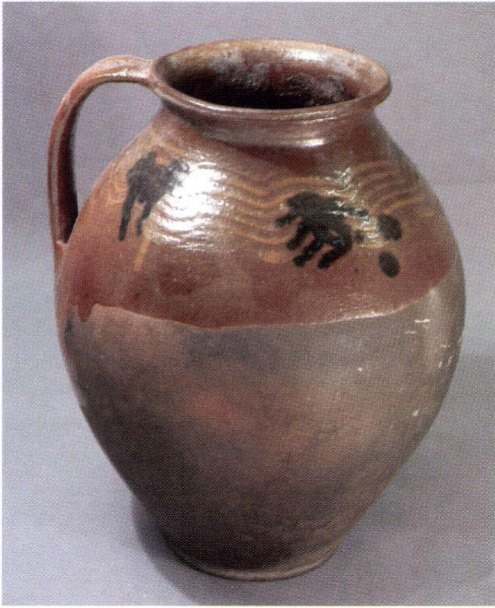
2. kép. Tordai tányér, a korábbi színes stílus és a későbbi kék-zöld stílus átmenetének bizonyítéka, ltsz.: 2001.68.1. Csupor István felvétele

zöld színezésű, Beretzky Zsigmond-féle kandallókhöz használták, így ezen darabok készítőhelye is Küsmöd lehet.

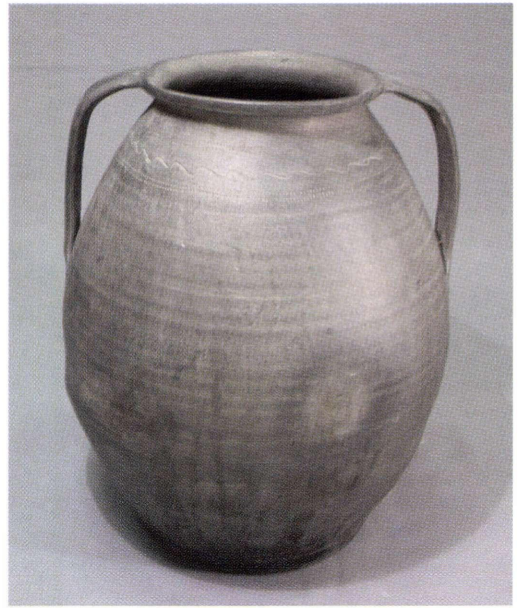
Egy bögre méretű, kis kancsó, amelyhez fedő is tartozik, a háromszéki, bizánci hagyományokat őrző, sgraffito technikájú darabok közé sorolható. Bár évszáma (1890) alapján még a 19. század második felének jellegzetes darabjának számít, ugyanakkor azoktól eltérően stilizált emberarcot formáz (ltsz.: 2001.4.5.1–2). A tételt záró küsmödi teljes csempe és félcsempe valószínű, hogy a párkányokkal azonos kályha tartozéka lehetett. Ezeknél a füstfogóknál úgy rakták kötésbe az egyes csempéket, hogy bár nem voltak kimondott szélcsempék, a széleket minden második sorban félcsempékkel kezdték és fejezték be: ennek a bizonyítéka ez a két küsmödi darab is.

A másik, szintén ugyanettől az eladótól vett tárgycsoportot (ltsz.: 2001.55.1–2001.55.3) egy sárgásbarna, füles, csószerű nyakkal és szögletesített hassal rendelkező, kisebb méretű üvegkorsó indítja. Pálinka tartására használták, és az erdélyi, hutai üvegművesség különleges darabjának számít. A tétel másik két darabja valószínű, hogy a korábbi küsmödi kályha tartozéka lehetett, ezek az úgynevezett köztes párkányok két sor csempe közé kerültek, és kiugró peremet alkottak. Díszítésükben klasszicizáló, bojtokat imitáló minták játsszák a főszerepet, amelyek leginkább egy függöny rojtjaira emlékeztetnek. Ezeknek a tárgyaknak a megvételével sokkal pontosabb képet alkothatunk a küsmödi kandallók felépítményéről.

A néprajzi gyűjtések – különösen az 1980-as évektől – egyre inkább a hiánypótlásokra törekedtek, és nagyobb számban a díszesebb kerámiák felé fordultak, amelyek stílusa könnyebben volt azonosítható. Éppen ezért volt különösen nagy jelentősége annak a kollekciónak, amelyet egy orvostól vásárolt a múzeum. Ez a tétel Dél-Erdélyt képviseli, és főleg hétköznapi használati tárgyakból állította össze eladója, aki évtizedek óta gyűjt Erdélyben, és – sok kollégájával szemben – érdeklődését elsősorban a korábban alig értékelt használati tárgyak keltezték fel. Zilahi orvosi praxisa idején csak a zilahi edények érdekelték, majd egyre szélesedett érdeklődése. A házaknál, padlásokon fellelt tárgyakhoz alapos adatgyűjtések is kapcsolódtak, így ezen információk segítségével nem egy korábbi felvetést sikerült megcáfolni vagy megerősíteni, ugyanakkor így módon olyan készítőhelyek is figyelmünk középpontjába kerültek, amelyekről korábban tudomásunk sem volt. Bár a Néprajzi Múzeum első tétele, amely a kerámiagyűjteményhez tartozik (ltsz.: 2446/1–43), Xántus János gyűjtése éppen korabeli használati edényekből állt össze, ám a készítő-

3. kép. Fésűs díszítésű, gorzafalvi stílusú fazék, amely azonban az ottani fazekasok származási helyéről, Bereckről való, ltsz.: 2001.54.10. Csupor István felvétele

4. kép. Korábban úgy tudtuk, feketére égetett fazekat csak Csíkmadarason készítettek, ez a fazék azonban Kézdivásárhelyről származik, ltsz.: 2001.54.16. Csupor István felvétele

sőt gyűjtőhelyek pontos ismerete nélküli csupán annyit lehetett róluk tudni, hogy a régi Hunyad megyéből származnak. Ez az újabb vásárlás tehát egyértelműen kiegészítette, jelentős mértékben pontosította ilyen irányú ismereteinket (ltsz.: 2001.54.1–2001.54.17).

A tétel első darabja egy nagy fazék, amelynek készítője Henter Zsigmond bodoki fazekasmester. A hasas, de szűk szájú, kétfülű fazék oldala mázfoltokkal színezett. Sepsibodokról eddig nem volt tudomásunk mint fazekashelyről, így ez az információ különösen fontos (ltsz.: 2001.54.1). A következő fazék gömbölyű forma, a gömörre emlékeztető sárgás agyagból készült, a nyakán barna zsinórozással. Ezt a típust Kresz Mária meghatározása nyomán tévesen soroltam korábban magam is a kolozsvári edények közé annak alapján, hogy a múzeumba az ezredéves kiállítás anyagából a Kolozs megyei ház tárgyai között került be. Valójában ez a típus Mezőtelegről származik (ltsz.: 2001.54.2), amire Emődi János és dr. Sipos József értő tanulmánya is felhívta a figyelmet (EMŐDI-SIPOS 2003. 203–245).

Sok volt a kérdőjel Belényes fazekasságával kapcsolatban is, hiszen Györffy István 1912-es telepünkájája a Fekete-Körös völgyében több ott gyűjtött tárgyat is magában foglalt, ám ezek besorolása később problémát okozott. Az eredeti leírókarton egyik rovata alapján (a tárgy hazája) ugyanis nem dönthető el, hogy a készítő- vagy a lelőhelyet tartalmazza, és Györffy korabeli fényképein a meghatározás sem bizonyítja kétséget kizáróan a helybeli készítés tényét. A Néprajzi Múzeum F 154422 leltári számú fotóján a meghatározás: *Edénypiac a hetivásáron*, a fénykép készítési helye pedig Belényes. A másik felvételen (ltsz.: F 154420) a meghatározás semmivel sem mond többet: *Edényvásár kirakott cserépedényekkel*, ugyanakkor egyik sem állítja, hogy a képen szereplő (és kétségtávkívül a múzeumban őrzött edényekkel azonos stílusú) darabok Belényesen készültek volna. Az említett tárgyak azóta gyűjtött adataink szerint egy vaskóhi fazekas készítményei voltak. Belényes céhes fazekasait ezzel szemben sokkal inkább a mívesség, a jó mázak és a kidolgozottság jellemezték, mint az ebben a tételben szereplő, zöld mázas, vékony falú úgynevezett *vodkaskantát* (ltsz.: 2001.54.5).

Sok kérdést tisztáztak a kollekciónak makfalvi (ltsz.: 2001.54.4, 2001.54.14 és 2001.54.15) és berecki készítésű darabjai is (ltsz.: 2001.54.10–2001.54.13). Ezek közül is kiemelkedik egy fésűs mintával díszített, sárga mázas fazék (ltsz.: 2001.54.10), amely egyértelműen igazolja Kós Károly megállapítását: „a Magdó »nemzethez« tartozó fazekasok ősei az alig 30 km-re levő három-

5. kép. A nádaskőrödi fazekasságról ez az 1888-as nagy fazék az első bizonyíték, ltsz.: 2001.6.1. Csupor István felvétele

6. kép. Fazekas készítette tányér a Függetlenség című lap reklámozására, ltsz.: 2002.10.2. Csupor István felvétele

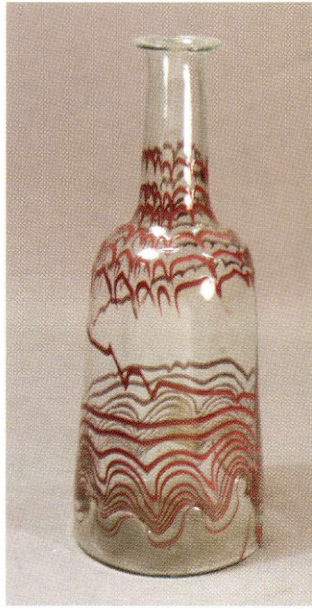
széki fazekasközpontból, Bereckről jöttek át Moldvába” (Kós 1976. 154–155). Ezek a fazekasok – többek között a napjainkban is dolgozó Aszalós család ősei – magukkal vitték a Berecken gyakorolt technikát, a fészűzést. Az érintett fazék – mind formailag, mind díszítését tekintve – édes-testvére a gorzafalviaknak, ám ez a darab berecki fazekas padlásáról került elő, és ottani készítésű is volt (3. kép).

A fazekasközpontok sorában meg kell említenünk Nagyajtát, amely a kutatás egyik korábbi sarkalatos pontja volt. Kresz Mária még úgy vélte, hogy a karcolt, bizáncias stílusú edények talán Nagyajtáról származnak (KRESZ 1991. 84), ezt azonban a későbbi kutatások nem erősítették meg, és a kollekciónban szereplő nagy fazék is a használati edények közé sorolható – a településen nyoma sem volt annak, hogy itt bokályok is készültek volna (ltsz.: 2001.54.9). Nemcsak ebben a kérdésben találhatók feloldásra váró kérdőjelek, más területek is kiegészítésre szorulnak. A nagyméretű, nyújtott formájú, kétfülű, grafitszürkére égetett fazék (ltsz.: 2001.54.16) emlékeztet ugyan a csikmadarasiakra, de legalább annyira el is tér azoktól: ez a darab Kézdivásárhelyen készülhetett az eladó szerint (4. kép).

Szintén a kevésbé ismert használati edények sorát gyarapította az a nagyfazék is, amely Balogh Balázs gyűjtéséből származott, és vásárlás útján került gyűjteményünkbe (ltsz.: 2001.6.1). Felírata árulkodó: „Készítette Barta Gyula. Magyarosi Bandi István És Bandi János részekre Kóródon július 8-kán 1888”. A nagyfazék a volt Kolozs megyei Nádaskóródon készült, ahol 1910-ben hatvan magyar lakos mellett 626 román élt, a gyűjtéskor, 2000-ben azonban már nem volt magyar a faluban. Az eladó a fazekat néhai Magyarosi Bandi István egykori kajántói házának padlásán találta, a mostani tulajdonostól, Kelemen Jánostól vásárolta meg 2000 októberének elején. A visszaemlékezések szerint szilvalekvár főzésére és tartására használták egykor. A nagyfazekat Barta Gyula fazekas készítette Kóródon 1888-ban, Magyarosi Bandi István és Bandi János kajántói lakosok részére. A 48 centiméter magas fazék imponáns méretű darab (5. kép).

Nádaskóród esetén eddig nem volt tudomásunk arról, hogy ott is dolgozott fazekas, így ez a gyönyörű, zöld mázas fazék egyértelmű tárgyi emlék, amely a helybeli fazekasok tudását méltóképpen reprezentálja.

Két tárgyforma eddig szintén nem volt képviselve a kerámiagyűjteményben. Az Arad környékéről származó cserép *lopó* (amelyhez műanyag szár csatlakozik) egy üveg tárgytípusnak faze-

7. kép. Átlátszó üvegű, vörös mustrás palack, a dél-erdélyi üvegekészítők nagy technikai tudásának egyik bizonyítéka, ltsz.: 2002.19.1. Csupor István felvétele

8. kép. Alsópörumbáki készítésű kancsó pohár a 17–18. század fordulójáról, ltsz.: 2002.53.3. Csupor István felvétele

kas által készített, érdekes változata (ltsz.: 2001.31.1), míg az üvegtölcsér (ltsz.: 2001.65.1) eddig még a szakirodalomban sem bukkant fel.

A 2002. évet egy ajándékkal kezdhettük, amely Badár Balázs három, különösen nagy méretű tálját foglalta magában. Ezek különlegessége, hogy bár a minta mázzal kitöltött, a közeiben található földfestékes felület mázatlan. Ezek is Badár nagy kísérletező kedvének bizonyítékai (ltsz.: 2002.9.1–2002.9.3).

Szintén különleges darab az a nagytál is, amely a madaras, fehér-kék minta felett egy különös feliratot is tartalmaz: „függetlenség. Ára 8 fillér” (ltsz.: 2002.10.2). Ennek magyarázata sokkal egyszerűbb, mint amit a fantázia kínál. Korondon készült az 1940-es évek elején, amikor a második bécsi döntés értelmében a Székelyföldet Magyarországhoz csatolták. Ekkor adták ki a *Függetlenség* című lapot, amelyet ez a tál is reklámoz. Nem lehetetlen, hogy az újság szerkesztőségét vagy árusítóhelyét díszítette a tál (6. kép).

Ebben az évben főleg az erdélyi üvegművesség emlékei közül kerülhettek be egészen kiemelkedő darabok (ltsz.: 2002.11.1–2002.11.4, 2002.12.1, 2002.12.2, 2002.19.1–2002.19.9, 2002.53.1–2002.53.5, 2002.64.1, 2002.64.2), illetve a szegedi fazekasság emlékanyaga gyarapodott fontos tárgyakkal (ltsz.: 2002.66.1–2002.66.13). Ezek közül is kitűnik néhány, így az a vörös mustrás palack, amely díszítését tekintve ismert típus (ltsz.: 2002.19.1), ám ennek testvérei mind fehér opálüvegből készültek, míg ez a darab annak szintelen, átlátszó, de a többiekhez hasonló díszítésű bravúrdarabja. Ez is a 18. század folyamán készülhetett, de mindenképpen az unikális tárgyak közé kell sorolnunk szintelen üvege miatt (7. kép).

A másik kiemelkedő üvegtárgy egy kancsóféle, egy úgynevezett „kancsó pohár”, amely technológiai ismervei alapján legkésőbb a 18. század első évtizedében, de valószínűbb, hogy az 1600-as évek végén készülhetett (ltsz.: 2002.53.3). Az adott üvegekancsó Brassóból származik, és biztos, hogy az alsópörumbáki üveghuta egyik legkorábbi, igen kvalitásos darabja (8.kép).

Az erdélyi üvegek között eddig ismeretlen formákat fedezhettünk fel a 2002. évi gyűjtések között, és ezek között is számtalan kérdőjelet vet fel egy foncsorozott, talpas, nagyméretű üvegtál, amely típust korábban elsősorban Észak-Magyarországról s a Dunántúl déli részéről ismertük, erdélyi és főleg dél-erdélyi előfordulásáról nem volt adatunk. Mivel ez a tárgytípus általában Csehországban készült, alighanem kereskedelmi forgalom révén került Erdélybe (ltsz.: 2002.19.9).

9. kép. Az északi háztípus fekvő kemencéihez tartozó füstfogó klasszicizáló mintával 1831-ből a Felföldről, ltsz.: 2004.9.1. Csupor István felvétele

10. kép. Borgyűjtő fazék, amellyel a református presbiterek szombat délutánonként a másnapi úrasztali bort gyűjtötték. Barcaújfaluban készült 1843-ban, ltsz.: 2003.39.1. Csupor István felvétele

Bár a 2003. év gyarapodásai közül szintén ki kell emelnünk néhány különleges tárgyat, ugyanakkor nem mehetünk el amellett a tény mellett sem, hogy nem egy gyarapodás éppen az olyan hiányokat volt hivatott pótolni, amelyek a mindennapi tárgyak csoportjában mutatkoztak. Ezek közé sorolhatjuk azt a befőttesüvegekből álló sorozatot is (ltsz.: 2003.10.1–2003.10.15), amely szinte teljes keresztmetszetét adta a különböző úrmértékű daraboknak, fűjt hutaüvegeket és azok későbbi, gyári változatát egyaránt magában foglalva.

Noha meglehetősen sok különleges cseréptárgyat láttunk már, helyel-közzel minden eddigit felülmúlt egy cserép füstfogó (ltsz.: 2003.9.1). Mint tárgytypus korábban teljesen ismeretlennek számított, az utóbbi évek során azonban – nem kis meglepetésünkre – több is előbukkant néprajzi aukciók során. A végül megvásárolt darab felül is nyitott harangforma. A hason körbefutó, rátétes minta: lépő, római ruhájú, félig háttal álló nőalakok, karikába összefogódzva, a kezük között gyümölcsökkel megrakott ágak. Az egész minta girlandot alkot, klasszicista stílusban. A válon bekarcolt felirat a máz alatt: „Nyitra / 1831”. Agyaga alapján feltételezhető, hogy Gömörben készült 1831-ben, ugyanakkor a felirat Nyitrára utal, ám lehet, hogy csupán a használat helyeként (9. kép). A bemutatott tárgy tulajdonképpen nem közvetlenül a kályha része, hanem a Felföldön elterjedt, a palóc háztípusból is ismert szobai, belül fűtős, fektetett, szögletes kemence szája elé épített füstfogó alsó része, amelyhez egy felülről beleillesztett, szintén korongolt agyag kürtő csatlakozik, és az viszi a füstöt a padlástérbe. Ez a típus elsősorban Gömörből ismert, Süvéte, Melléte, Rimaszombat, Fazekaszaluzsány stb. környékéről (vö. BALASSA 1985. 209, 224).

A másik, szintén komoly érdeklődést (és egyben az azonosításban meglehetősen sok fáradozást) kiváltó cserépedény egy kétfülvű, gömbölyű fazék, amelynek felirata egyértelműen magyar készítőről tanúskodik: „Készült 1843ba Marti 7”. A szája ugyan belül függőlegesen csíkozott, ami leggyakrabban a brassói és a környéken előforduló szász edények egyik jellegzetességének számít, ám ennek ellentmond a magyar nyelvű felirat (ltsz.: 2003.39.1). A kérdés végül hosszabb vizsgálódás után dőlt el, tökéletesen megnyugtató eredménnyel (10. kép). Mivel a bemutatott darab párját a Muzeul De Etnografie Braşov gyűjteménye őrzi, annak alapján ez a darab is azonosítható. Barcaújfaluban készült, ami érthetővé teszi a szász hatást, hiszen köztudomású, hogy a barcaújfalusiak szívesen dolgoztak brassói vásárlók számára. Ezzel együtt nem szász, hanem csángó magyar fazekas munkája 1843-ból. Református vidékeken ilyenekben gyűjtötték a presbiterek szombat délutánonként a másnapi úrasztali bort.

11. kép. A Makádon élő Király János vasutasnak készítették Siklóson ezt a kiöntőcsöves korsót, a vállán a tulajdonos stilizált alakjával, ltsz.: 2003.40.2. Csupor István felvétele

12. kép. Moldvában készült 16. századi kályhacsempe, amely Székelyföldön volt használatban. Készítői Ștefan cel Mare hívására kerültek Moldvába, kályháikon a korabeli spanyol nemesi viseletet jelenítették meg, ltsz.: 2003.52.1. Csupor István felvétele

Bár korábban már úgy képzeltük, nagyjából ismerjük a siklósi fazekasságot, ám egy ajándékként a gyűjteménybe került kiöntőcsöves korsó kapcsán mégis újra kellett gondolnunk a kérdést. A korsó stílusa alapján szintén Siklóson készült, bár nem annak jellegzetes, fekete alapszínű változatában, de még csak a színes mázas stílusában sem (ltsz.: 2003.40.2). Hosszúakás, hasas korsóforma, labdás szájjal, gallérjához és vállához ragasztott, vastag füffel, a vállon a füffel átellenben korongolt kiöntőcsővel. Oldalán négy ujjal benyomkodott abroncs fut körbe a válltól lefelé, egyenletesen elosztva. Külseje magafalán színtelen mázas, alatta az abroncsok között széles vörös, fehér és zöld sáv, a vállon a fül mellett kétoldalt és a kiöntőcső alatt sablonnal készített, plasztikus, levélszerű minta párosan, vízszintesen, a fül mellett fehérre festve. A vállán írókás minta látható: a fül alatt és a kiöntőcső mellett lefelé álló virágok fehér körvonallal, sárgával és zölddel színezve, baloldalt borosüvegből ivó, egyenruhás, balra forduló emberalak fehér arccal, zöld csáköval és nadrággal, sárga és vörös, zsinóros kabátban. A jobb oldalon pipázó férfialak, felemelt kezében vasutastárcsa, ruhája sárga-zöld, nadrágja vörös, cipője fekete. Mellette fekete írókás felirat: „Király János”. Az idős ajándékozó édesapja volt Király János, aki az 1860-as évek körül Makádon élt, és vasutas volt, a korsó az ő számára készült (11. kép).

A 2003. évi beszerzések közül is kitűnik egy különös kályhacsempe, elsősorban korai készítési ideje, illetve kultúrtörténeti érdekességei miatt. A domborműves csempe pályázati segítséggel jutott a Néprajzi Múzeumba. Nagyjából négyzet alakú, negatív formába préselt lapcsempe domborműves díszítménnyel, hátoldali pereme körbefut, és erősen szűkül. Előlapján körben kis perem, spanyol, 16. századi ruhába öltözött pár látható: baloldalt a férfialak harisnyában, bugygyos térdnadrágban, körgallérral, kalapban, kesztyűben, jobboldalt nőalak hosszú ruhában, kezén kesztyűvel. A férfi bajuszos, a nő ruházata vízszintes csíkokkal és cikcakkvonallal tagolt. Lelőhelye Székelyföld (12. kép). A 16. században készült domborműves, mázatlan lapcsempe, amelynek hátoldalán a korszakot jellemző, nagyon mély hátsó perem található. (A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményében ebből az időszakból mindössze egy csempe van, a 41843-as leltári számú szász munka, amelyet azonban a meglehetősen mély elülső perem későbbre, a 16–17. század fordulójára datál.) A 16. században Ștefan cel Mare Aragóniából telepített be spanyol kézműveseket, többek között kályhacsempe-készítőket, akik kályháikon a korabeli spanyol nemesi viseletet jelenítették meg. Ezeket a moldvai Suceavától a székelyföldi Székelyudvarhelyig egyaránt kedvelték, főleg nemesi megrendelésre készültek, ám a 17. század folyamán ez a csempetípus a készítőikkel együtt eltűnt Moldvából és a Székelyföldről egyaránt (ltsz.: 2003.52.1).

Sok más tárgy között is kitűnik egy medve formájú, alakos dohánytartó, melynél rögtön az első pillantásra szembeötlik, hogy agyaga sárgásfehér színű, így valószínűleg Gömör valamelyik fazekasközpontjában készülhetett (Itsz.: 2003.54.1). Hengeres testű forma szűkebb fenékkal, a tetejébe illeszkedő, medvefejet ábrázoló fedővel. Agyaga fehér színű, rajta szintelen máz van. A figura testét szítán átnyomott agyaggal díszítették, a medve szőrét imitálva, előrenyújtott, emberszerű keze és lába azonban csupasz. A kezében egy fonott fülű, kis edényt tart, amelyben egy kis figura (?) ül. A két láb közötti szakaszon stilizált hím ivarszerv. A fejnek hosszú, hengeres orra van, szeme barna mázzal színezett, két füle hiányzik. Fenékén bekarcolt felirat: „Vigh / Sándor / 1895”. Bár pontosan nem tudható, a nevezett fazekas hová való, az azonban biztos, hogy valahol Gömörben kellett dolgozzon az agyag színe alapján (13. kép).

Noha a vizsgált időszakban a szerzeményezés a korábbiakhoz képest lassúbbá vált, a 2004. esztendő is a tudatos gyűjteménygyarapítás jellemezte. Ekkor fordult a revízió a finisébe, így a terpmunka tervezése továbbra sem volt reális, ugyanakkor a műtárgygyűjtések terén mégsem lett elvesztegetett év a 2004-es. Sikerült vásárolnunk egy olyan kisebb fazekat, amelyről Kresz Mária is említést tett több munkájában, ám mindeddig nem sikerült nyomára lelnünk. Az 1920-as években, amikor a szigorodó határelőőrzés miatt a gömri fazekasok már nem tudtak az Alföldön árulni, mezőtúri fazekasok megpróbálkoztak saját agyagjukból „gömri” edényeket készíteni. Bár a forma megegyezett, a vörösré égő agyagot úgy tették fehérré, hogy földfestékkel öntötték meg, ám a „tót fazekak” hihetetlenül vékony falát már nem tudták utánozni, a túri másolatok mind vastagabbak és természetesen nehezebbek voltak. A megvásárolt *masinás fazék* ennek a kísérletnek egyértelmű mementója (Itsz.: 2004.68.1).

Egy nagyobb tétel különlegességét az adta, hogy az abban foglalt tárgyakat egykor még Kresz Mária gyűjtötte. A tárgycsoportban akadt bőr viseleti darab is, és természetesen rengeteg cseréptárgy, amelyek a hagyatékból, a leszármazottaktól jutottak az ismert néprajzkutató nevével viselő alapítványhoz, és onnét vásárlás útján a múzeumba. A huszonhárom darab cseréptárgy eredetét tekintve nagyon különböző, hiszen volt köztük olyan, amelyet fazekasmesterek (például Kántor Sándor) ajándékoztak Kresz Máriának, volt emléktárgy, de helyszíni gyűjtésből származó darab is, a melléje rakott adatokkal. Maguk a tárgyak egyébként kéziratok között, dobozokban rejteztek, és csak a hagyaték rendezése, feldolgozása közben kerültek elő (Itsz.: 2004.69.2–2004.69.24).

A néprajzi tárgyak teljességgel más csoportját képviselte egy ajándék, amely Szentendréről került el hozzánk. Ez a töredékekből álló, egy törkölyveremből előkerült anyag a 19. század első feléből származhat, és üvegek mellett cseréptárgyakat tartalmaz, többek között önmázás munkákat is. Ennek feldolgozása azonban – a restaurátori munka mellett – levéltári kutatást is igényel, hiszen szükség volna arra, hogy minél pontosabban megtudjuk, az adott portán mikor ki lakott, és főleg: milyen foglalkozást űzött (Itsz.: 2004.82.1–2004.82.33).

Az év folyamán gyarapodott a múzeum szegedi készítésű tárgyainak sora is (Itsz.: 2004.93.1–2004.93.8). A tétel első négy tárgya – egy butykoskorsó, egy paradicsomszűrő és két tál – révén sikerült kiegészíteni a szegedi fazekasságról alkotott képünket. Ebben a tárgycsoportban előfordult ugyanakkor egy olyan kalácsütő (Itsz.: 2004.93.7) is, amely a felirata szerint Jászladányból származott, ahonnan eddig nem volt tárgyunk. Felirata: „1901 / Június / 12Dike”, alatta vonalak, körben pedig: „Kis Ignáczné Aszony Készítete Jász Ladányba” (14. kép).

Ajándékként két olyan kályhacsempét is kaptunk, amelyek ugyan hagyományos fazekassággal rendelkező központokból származtak, de már azt az időszakot képviselték, amikor a fazekasságtól egyre erőteljesebben elváló kályhásság önálló utakat keresett, és még a csákvári és mohácsi kályhások is polgári ízlés szerint dolgoztak, mintegy másolva a gyári kályhák mintáit és formáit (Itsz.: 2004.94.1, 2004.94.2).

Az ősszel sikerült megvásárolni egy korábban ismeretlen magánygyűjteményből néhány műtárgyat, köztük érdekesebb darabokat is (Itsz.: 2004.97.3–2004.97.13), amelyek között díszesebb fazekasmunkák mellett olyan archaikus tárgyak is megjelentek, mint például a cserépveder, amely évtizedek óta nem fordul elő a műkereskedelemben. Ezt az évet egy kiemelkedő vásárlás zárta, egy bánffyhunyadi házberendezést sikerült megvennünk, amely a bútorok és lakástextilek mellett egy sereg cserépedényből és egy teljes kályhából állt, de értékét leginkább az emelte ki, hogy a tulajdonos az 1910-es évek óta szinte alig változtatott ezen a szobaberendezésen (Itsz.: 2004.127.1–2004.127.61).

Hasonló jelentőségű vásárlással indult a 2005. év is, amikor egy széki szobabelső berendezési tárgyait sikerült megvenni (Itsz.: 2005.22.18–2005.22.97). A múzeum munkatársai korábban egy-egy kiállításához mindig rekonstrukciókban kellett gondolkozzanak, mivel egyetlen hasonló, hiteles enteriőr sem volt a gyűjteményekben. A két berendezés megvételével ez a helyzet alapjaiban változott meg.

13. kép. Medve alakú dohánytartó Gömörből. Vígh Sándor munkája 1895-ből, ltsz.: 2003.54.1. Csupor István felvétele

14. kép. Kalácsütő Jászladányból, rajta a készítettő asszony nevével, ltsz.: 2004.94.3. Csupor István felvétele

15. kép. Fekete szűrőtál, a szentesi fazekasság egyik legmutatósabb emléke, ltsz.: 2005.27.1. Csupor István felvétele

Már a 2004. évre is, de a 2005-ösre különösen rányomta bélyegét a forráshiány, így a gyarapítás – főleg az év második felében – már csak ajándékozás segítségével valósulhatott meg. Az év elején még módunkban állt vásárlás révén gyarapítani a gyűjteményt: ilyen módon szereztünk meg többek között egy olyan, szász stílusú kantát (ltsz.: 2005.25.3), amely leginkább a homoródaróci és brassói darabokra emlékeztet, ám évszáma meglepő módon meglehetősen kései. Az edény technológiai ismervei szerint Korondon készült 1937-ben, méghozzá erdélyi szász stílusban. A korondi fazekasok ebben az időszakban próbálták rátalálni új stílusukra, és ennek kapcsán több ismert erdélyi központ stílusát utánozták (Székelyudvarhely, Torda, Makfalva, a szász központok közül Nagyszében, Brassó stb.). Bár megfogalmazásában ez a darab erősen köthető a brassói előképekhez, ezt az edényformát később a korondiak nem készítették.

A következő kerámia egy fekete, szentesi szűrőtál (ltsz.: 2005.27.1), amely Tihanyi Sándorné tulajdona volt (15. kép). Az asszony 1857-ben született, és 1952-ben halt meg Szentesen, kilencvenöt éves korában. Nászajándékba kapta a tálat az 1870-as években, teszta szűrésére használt. Amikor nem volt használatban, a konyha falán lógott.

Két nagyobb vásárlás elsősorban az észak-magyarországi edénykultúrát mutatta be (ltsz.: 2005.41.1–2005.41.9, 2005.42.1–2005.42.14) változatos tárgyformákkal. Egy másik vétel esetében pedig főleg erdélyi fazekasmunkákat vásároltunk, elsősorban a két világháború között készült darabokat (ltsz.: 2005.43.1–2005.43.6).

A ciklus utolsó nagyobb gyarapodása egy ötvenhárom cseréptárgyat tartalmazó ajándék volt (ltsz.: 2005.66.1–2005.66.53), javarészt a 20. század második felének korondi fazekasmunkáiból. A kollekció jelentőségét az adta, hogy nem egy olyan fazekas alkotása is megtalálható volt benne, akinek szinte még a nevét sem lehetett korábban hallani, illetve kisebb mértékben a korondi agyagipari gyár termékei. Ez a gyűjtemény kitűnő keresztmetszetét adja a korondi fazekasság élvonalának, ugyanakkor nem szerepelnek benne kis esztétikai értékű tömegáruk – érthető okokból, hiszen egyetlen lakásban sem szeretne senki kevésbé sikerült, nemegyszer giccsbe hajló tárgyakat tartani, és nap mint nap nézegetni.

A 2000 és 2005 közötti ciklus hat éve tehát a kerámiagyűjtemény esetében viszonylag intenzívebb gyarapodást hozott más gyűjteményekhez képest, ám ez a kérdés mindig felveti a korábban már többször felmerülő kérdést: vannak-e *zárt* és *nyitott gyűjtemények*? Ha a tárgyak bekerülésének számszerűségét nézzük, akkor nyilvánvalóan igen, hiszen akadhatnak gyűjteménytárak, ahová alig kerül be új tárgy, és vannak olyanok, amelyek fejlesztése folyamatos. A kerámiagyűjtemény esetében egyrészt magyarázható a nyitottság a korábbi tradíciók újszerű feldolgozásának jelenlétével, a folklorizmus fogalmával (azaz napjaink fazekasságával, amely azonban a korábbiaktól eltérően inkább speciális iparművészeti területet jelent), és persze a mai lakáskultúrában megjelenő, szilikáतालapú tárgyak sokaságával. A gyári porcelán, keménycserép tárgyak mellett az üveg szintén jelen van napjaink tárgykultúrájában, és ezek számbavétele, archiválása és átgondolt gyűjtése a következő évek egyik legfontosabb feladata lesz.

Irodalom

BALASSA M. Iván

1985 A magyar parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata. Békéscsaba, Tevan Nyomdaipari Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola.

CSUPOR István

2000 Kerámiagyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 261–297.

EMŐDI János – SIPOS József

2003 A mezőtelegdi fazekasság. A Debreceni Déri Múzeum évkönyve, 2002–2003. évf. 203–245.

KÓS Károly

1976 Csíki fazekasfalvak és fazekasságuk. In Uő: Tájak, falvak, hagyományok. București, Kriterion. 218–276.

KRESZ Mária

- 1977 A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteménye. A kutatás és gyűjtés története, 1872–1972. Néprajzi Értesítő, 59. évf. 17–89. és 16. kép, valamint XX. tábla.
- 1991 A magyar fazekasművészet. Budapest, Corvina–Forum.

NÉPRAJZI ÉRTEŚÍTŐ

1960–1973 A Néprajzi Múzeum tárggyűjtései. Néprajzi Értesítő.

SZACSVAY Éva

2003 Családtörténet, mentalitás és életmód mint tárgycsoportok megszerkesztője. Kísérlet egy háztartás teljes tárgyi anyagának begyűjtésére, rendszerezésére és értelmezésére. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása. Budapest, Néprajzi Múzeum. 52–60. (MaDok-füzetek, 1.)

SZŐCS, Fülöp Károly – ROȘKA, Karla

2006 Mărturii ale civilizației transilvănene. Colecția de cahlă de Muzeului „ASTRA”. / Az erdélyi civilizáció bizonyítékai. Az ASTRA Múzeum kályhacsempe gyűjteménye. Sibiu, „ASTRA” Museum Verlag.

VÉGH Olivér

1977 A kalotaszegi fazekasság. București, Kriterion.

ISTVÁN CSUPOR

The pottery collection

Though between the years 1960 and 1973, collecting activity at the Museum of Ethnography tended to be well-documented, information on subsequent acquisitions was generally obtainable only indirectly. For this reason, the series of efforts on the part of the staff of the pottery collection between 2001 and 2005 began as a project in stocktaking, with no real view to fieldwork. As the project progressed, however, a number of new items were acquired, primarily through purchase – though toward the end of the acquisitions cycle, some donations were also received, something little seen in recent years. In the end, through the efforts of five museum employees, the collection gained a total of 783 objects: 556 through purchase, 149 through donation, 57 handed over by the authorities, 5 in the course of storeroom cleaning, and 6 through actual fieldwork.

Clearly the most significant acquisition of the year 2000 was a collection of Transylvanian stove tiles previously owned by the renowned art collector János Lakos. While the bulk of the collection comprises tiles dating to the 19th century, the material also includes forty-one 18th-century tiles and two pieces dating to the 17th-century.

Of acquisitions registered in 2001, two lots contributed by two different collectors merit particular attention. The first can be divided into several groups, acquired by the museum at intervals. The second consists of a rich array of everyday vessels from Southern Transylvania. Acquisitions of note for 2002 included a Transylvanian plate decorated with a blue and white bird pattern and bearing the label: "Independence. Price: 8 cents". The plate was crafted in the early 1940s as an advertisement for *Independence* magazine. The collection also acquired a number of 18th-century Transylvanian bottles of exceptional quality; a red-patterned clear glass bottle; and a type of vessel known as a "pitcher-glass" possibly made in the late 1600s and one of the earliest pieces known to have come from the glassblowing shop in Alsóporumbák (Porumbacu de Jos, Romania).

The year 2003 witnessed the acquisition of a collection of hand-blown and factory-made canning jars representing virtually all volume measures used during various historical periods, along with one neo-classical ceramic "smoke-catcher" in the shape of a bell open at the top and decorated with garlands and female figures. Also acquired in 2003 was a double-handled, spherical ceramic pot whose label indicates manufacture by a Hungarian potter ("Made in 1843 by Marti 7"). Such pots were used on Saturday afternoons by presbyters in Calvinist (Hungarian Reformed) areas of the country to collect the wine to be used in Sunday Communion. Another ceramic vessel, a jug with a spout, represents a style of Siklós pottery previously unknown to ethnographers. One stove tile warrants note not only for its early date of manufacture, but also for cultural historical reasons. The tile, which features a deep back rim, bears the depiction in relief of a couple dressed in Spanish-style clothing. In the 16th century, Stephan III of Moldavia is known to have brought in Spanish stove-tile makers from Aragon. These immigrant craftsmen depicted contemporary Spanish noble dress on the stoves they manufactured, which were popular from Suceava in Moldavia to Székelyudvarhely in *Székelyföld* (a region of Transylvania, the "Land of the Székely People").

The year 2004 began with yet another exercise in filling gaps in the collection. During the 1920s, when the potters of Gömör were no longer able to sell their goods in the Hungarian Lowlands (*Alföld*) due to increasingly stringent border control measures, the potters of Mezőtúr attempted to create Gömör-style vessels from their own clay. Though identical in form, these pieces lacked the extraordinarily thin walls of the "Slovak pots," which proved impossible to reproduce, making them considerably chunkier than their imported counterparts. A relatively large body of material (23 items) from the collection of Mária Kresz, former curator of the museum came to the museum from her descendents. The museum also acquired a complete set of home furnishings from Bánffyhunяд (Huedin, Romanian) in 2004. The collection also included a multitude of ceramic vessels and an entire tile stove. The year 2005 commenced with a purchase of similar significance in the form of a room interior from Szék (Sic, Romania). Together, the two purchases represent the first authentic interiors of their kind to enter museum holdings. The first ceramic piece of the year to merit special attention was a black pasta strainer from Szentes followed by a donation of 53 ceramic articles consisting primarily of pottery made in Korond (Korund, Romania) during the second half of the 20th century.

For the Museum of Ethnography's pottery collection, the acquisitions cycle of 2000–2005 was characterised by a great deal of activity in comparison to that experienced by other collections. The explanation for this resides in recent efforts at interpreting old traditions in new ways, in the current popularity of folk culture and folklore, and in the abundance of silicate-based objects used in modern home decorating.

A textil- és viseletgyűjtemény

A Néprajzi Múzeum textil- és viseletgyűjteménye 2000 és 2005 között – a korábbi korszakokhoz hasonlóan – a többi gyűjteményhez képest továbbra is sok, jó másfél ezer (1561 tétel) műtárggyal gyarapodott. Ez a szám azonban nem tükrözi a gyarapítással kapcsolatos tényleges munkát, hiszen az új anyag legalább háromszorosa fordult meg a muzeológusok kezén, és sokszor komoly háttérmunka szükséges a végül megszerzett tárgyak kiválasztásához, kontextualizálásához. A gyarapításban a gyűjteményi muzeológusok mellett (Katona Edit, Lackner Mónika és Fülöp Hajnalka) – főként terepmunkáikhoz, illetve átfogóbb gyűjtéseikhez kapcsolódóan – az osztály munkatársai közül többen is részt vettek (Szacsavay Éva, Szojka Emese, Rékai Miklós).

A gyűjtemény gyarapítása önmagában vizsgálva nem nevezhető sikertörténetnek: a rá fordítható idő és energia más múzeumi munkák prioritásai miatt lecsökkent. Így a gyarapítás módjában az utóbbi időszakban sem történt lényegi változás: a helyszínen, terepmunka során, kiérlelt koncepció alapján begyűjtött tárgyak aránya igen alacsony. Ez a tény azért is igen sajnálatos, mert még most is számos településen tanulmányozhatók és dokumentálhatók volnának a tradicionális paraszti kultúra változásainak különféle irányai és jelenkori sajátosságai. A több gyűjteményt érintő, átfogóbb szerzeményezéseken kívül a saját gyűjteményfejlesztési koncepcióba illeszkedően csak Kalotaszegen folyt több öltözet megvásárlásával járó tényleges, mélyrehatóbb kutatással együtt járó terepmunka. Tervszerű gyűjtésekre időnként a megrendezendő kiállítások adtak lehetőséget. A „*Félre gatyá, pendely*”. *Látható és láthatatlan a népviseletben*” című kiállítás-hoz kapcsolódóan az Alsó-Garam menti Bény községben az 1950-es, 1960-as években hordott férfi és női ünnepi öltözet gyűjtése azért különösen jelentős, mert a székelyfelvidéki kollekciónak kiegészítésén kívül a gyűjteményben eddig nem képviselt hosszított derekú, kurta szoknyás női öltözettypust is pótolta, és megjeleníthetővé tette (ltsz.: 2002.35.1–2002.35.11, K. E.). A *Magyar népi ékszerek*³ című kiállítás révén az állomány olyan hiánypótló ékszerekkel gazdagodott, mint a rézpénzből kalapált és az egyes munkafázisok eredményeit rekonstruálva mutató félkész és kész, fényesre csiszolt karikagyűrűk, az életkort színében és sorainak számában jelző mezőszéki gyöngygyűrű-sorozatokat kiteljesítő példányok (ltsz.: 2004.109.1–2004.109.10; 2004. 121.1, 2004.122.1, K. E.). Más esetben a terepmunka inkább kiállítások kölcsönözhető anyagának feltárásával kapcsolódott össze (*Kisó kendői. Kendők és asszonyok a huszadik század végén*;⁴ *Háztörténetek. Német sorsok a Duna mentén*), ami a gyűjteményt nem gyarapította.

A vidékkel egyre lazuló, egyre kevésbé közvetlen kapcsolat miatt már az 1970-es években felbomlott, s azóta nem szerveződött újra a szakember által körülhatárolt, fontosnak tartott helyszíneken az ott élő falusiak közül kiválasztott és „kinevelt” gyűjtőgárda sem. Ehelyett viszont alulról jövő kezdeményezésként új jelenség bontakozott ki, mégpedig a szülőfaluja értékeit megmenteni akaró amatőr gyűjtők részéről, akik „behozták falujukat” az intézménybe, kiemelve településüket környezetükből. Ilyen például a Nógrád megyei szlovák nemzetiségű, öltözködésében a bánki-nézsaisziráki viseletcsoporthoz kapcsolódó Vanyarc, amelyet a múzeum számára Kovács Pál helybeli tanító fedezett fel, és az ügy iránti elkötelezettsége jeleként nemcsak tárgyakat közvetített, hanem a tudományos igényeket figyelembe véve segítette a muzeológus helyszíni munkáját is. Ebben a sorban említhető meg a Budapestre elszármazott, de a Nógrád megyei Buják emlékeit gyűjtő és hagyományait ápoló Kusnyárné Molnár Erzsébet.

1 A továbbiakban gyűjtéseiket és azok értékelését monogramjukkal K. E., L. M., F. H. jelöljük.

2 Budapest, Néprajzi Múzeum, 2002. május 31.–szeptember 29.

3 Ljubljana, Slovenski Etnografski Muzej, 2003. november 20.–2004. február 29. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2005. május 31.–október 30. Balassagyarmat, Palóc Múzeum, 2006. január 23.–május 21., Csorna, Csornai Múzeum, 2006. június 13.–szeptember 17.

4 Budapest, Néprajzi Múzeum, 2001. február 24.–április 29.

5 Budapest, Néprajzi Múzeum, 2002. október 25.–2003. február 25.

A gyűjtemény gyarapodásában a tárgyaltd időszakban tehát a legfontosabb szerepet a múzeumnak felkínált darabok és dokumentumok játszották.⁶ A felajánlott nagyobb vidéki hagyatékok esetében a fent vázolt nehézségek és pénzügyi megszorítások ellenére lehetőség nyílt egy-egy napba sűrített válogatással egybekötött némi adatgyűjtésre a terepen. A 21. század eleje ugyanis az az időszak, amikor távozik az élők sorából a viseletben járó nők utolsó nemzedéke. Az utódok egyre gyakrabban a múzeumnak ajánlják fel megőrzési- emlékéállítási és értékesítési célból a hátrahagyott ruhákat. A muzeológusnak ilyenkor a helyi öltözködési szabályokat ismerő, még viseletben járó adatközlők bevonásával végzett időigényesebb kutatás és a hagyatékok alaposabb feldolgozása helyett általában a helyi közösségből kiszakadt örökösök felületesebb adatai alapján, jobb esetben egy helybeli asszony segítségével kell a szobát elborító ruhahalomból rekordidő alatt válogatnia. Ennek követekztében a nagyünnepi, vasárnapra templomi, valamint az ünnep délutáni és hétköznapi öltözetek – esetleg téli-nyári változatban való – összeállítására vezérli a kutatót. Időhiány miatt csak a tipikus vonások megragadására törekedhet, lemondva az egyéni ízlés vizsgálatáról (vö. K. E. ipolytölgyesi, hévízgyörki és legújabban csömöri gyűjtése). Pedig egy-egy ilyen hagyatékok részletes adatolása, fényképes dokumentálása a tudomány számára is alapvető fontossággal bírna, gondoljunk csak a korábbi korszakok történeti forrásainak szűkszavúságából eredő rekonstrukciós nehézségekre.

A megkeresések szándékában gyakran az is érezhető, hogy a néprajzi tárgyak egy részében megőrzésre érdemes értéket látnak, olyan emlékeket, melyeknek múzeumi közgyűjteménybe juttatása erkölcsi kötelesség. Ezeket a szándékokat időnként nehéz összeegyeztetni gyűjteménygyarapítási törekvéseinkkel és lehetőségeinkkel. Így tehát az eladókkal, ajándékoztókkal folytatott megbeszélés mindig összekapcsolódik a felkínált anyag és a gyűjtemény kapcsolatának elemzésével. Szükséges – még ha vázlatosan is – a gyűjtemény történetének, összetételének, illetve saját gyűjteményfejlesztési irányainak a megismertetése. Ugyanebben a körben fontos a tárgyakhoz kapcsolódó információ értékének hangsúlyozása is.

A szerzeményezésben a néprajzi kutató (Cs. Gergely Gizella) és magángyűjtők által felajánlott darabok (Kachelman Róbert, Makara Judit), a népi tárgyak árusítására szakosodott műkereskedők (Vörösváry Ferenc), továbbá alkalmi eladóktól felkínált textil- és viseletdarabok fordultak elő, a falusi asszonyoktól a leköszönő köztársasági elnök, Göncz Árpád hivatalából adódóan kapott ajándékainak átadásáig. Az utóbbi öt évben is számos levél, telefon érkezett, melyben ajándékoztók, eladók keresték meg a gyűjteményt, tárgyakat kínálva. Gyakran olyan indítékkal kínálnak tárgyakat a múzeumnak az idős generációhoz tartozó személyek, hogy gondoskodjanak egykori családtagjaik emlékeinek jó elhelyezéséről, nem bízva a fiatalabb generáció szándékaiban. A tárgyak adatolása ebben az esetben jobb. Sok esetben pedig a következő generációk, a középkorúak és a fiatalok egy-egy hagyatékokat megörökölve, a régi tárgyakat áttekintve keresik meg a gyűjteményt, mintegy elhelyezési megoldásként. Ebben az esetben az adatolás általában sokkal hiányosabb. A vételre vagy ajándékként felkínált tárgyak közül különféle szempontok szerint válogattunk. Sok esetben azért nem volt visszautasítható a tárgy, mert olyan területről származik, olyan típust képvisel, amely addig hiányként jelentkezett. Más esetben a nagyon jó családi történet, életpálya mintegy felértékelte az objektumokat, vagyis az információs kontextus nagymértékben közrejátszott a tárgyak gyűjteménybe kerülésében.

A Néprajzi Múzeum textil- és viseletgyűjteményének fejlesztési irányelveit az elődök időről időre meghatározták, és gyarapításaikkal meg is alapozták. Történetének feldolgozásából is kitűnik, hogy sokoldalú és egyre bővülő szempontok figyelembevételével alakult ki a gyűjtemény mai összetétele. A múltból örököltén a történeti Magyarországra kiterjedő gyarapításban a magyarság tekintetében már nem érvényesültek ezen területi, sőt földrészhatarok sem. A történeti válatok a múlt felé egyre mélyülnek, a jelen felé pedig kiterjeszkedtek napjainkig. Az életmódkutatás jelentkezése óta pedig már nemcsak a tradicionális népi kultúrát, hanem a parasztság átalakuló környezetét, bizonyos fokig a városi kis- és jobb módú polgárság szerényebb-gazdagabb tárgyi világát, valamint a népművészetnek az értelmiségiek kultúrájára tett hatását szemléltető darabok is részévé váltak az állománynak. A gyűjtésekben egyaránt helyet kaptak a minta- és motívumváltozatok éppúgy, mint a teljes élet megragadására tett kísérletek (KATONA 2000. 246). A szóban forgó időszak gyűjteménygyarapításában a területi fehér foltok közül csak néhány felföldit tüntettek el az újabb gyűjtések (például Alsó-Garam mente, Ipoly völgye). Történetileg elsősorban a 20. század

⁶ A gyarapítás irányait tekintve egyeztetés van a gyűjteményi muzeológusok között. Nincs földrajzi vagy tematikus alapon munkamegosztás, így a múzeumba behozott tárgyak esetében legtöbbször esetleges a szerzeményezés.

zadi textil- és viseletkultúrából származó anyag bővült, e század második fele-vege felé kitolva a gyűjtés időbeli határát, míg korai, 19. század előtti s kiemelkedő jelentőségű textília nem került a látóterbe. Az állomány elsősorban társadalmi szempontból gyarapodott kiemelkedően azzal, hogy szélesebb spektrumot fogott át, és olyan jelenségeket, mint például a folklorizmus, többféle változatban tudott dokumentálni.

A textil- és viseletgyűjtemény tematikailag a három fő részből, a lakás- és háztartási, a gazdasági textíliákból, valamint a viseletekből tevődik össze, amelyek egymáshoz viszonyítottan kiegyenlítetten gyarapodtak. Még a korábban kevesebb figyelemre méltott gazdasági textíliák köre is bővült Székelyföldről és Vanyarcról egy-egy kisebb, a 20. század első felében házilag szövött zsákkollekcióval. Míg a székelyföldi példányokra az jellemző, hogy az egyes családok a jogukat a zsákra és annak tartalmára a textília felületébe beleszótt csíkozással jelezték, addig a vanyarcikon viszont már a behímezett, illetve ráfestett monogram hirdette tulajdonosa kilétét (Itsz.: 2001.64.1–2001.64.6, 2004.73.4–2004.73.8, K. E.).

A magyar néprajzi kutatás és muzeológia egyik kiemelkedő irányát a nagyobb, átfogóbb, az életmódot jobban leképező tárgycsoportok vizsgálata jelenti. Fél Edit és Hofer Tamás átnyíró kutatásában a paraszti háztartásnak és eszközkészletének összefüggéseit elemezte, a kalotaszenti királyi kelengye vizsgálata alapján pedig egy reprezentatív textiles tárgyegyüttes elemzéséből vont le tanulságokat (FÉL-HOFER 1969; 1997). Mindkét kutatás jelentős tárgygyűjtéssel kapcsolódott össze. Ennek a gyűjtési stratégiának időszakunkat érintő példajaként említhető a dunabogdányi monografikus gyűjtés 673 tételre kivevő textilyanaga (vö. Szacsuvay Éva tárgybemutatója, illetve SZACSVAY 2003). A tradicionális paraszti lakáskultúra együttesei szempontjából kiemelkedőnek és mindenképpen hiánypótlónak számítanak az Erdélyből, a mezőségi Székről és a kalotaszegi Bánffyhadaró terepmunka során megvásárolt tisztaszoba-együttesek. A textil- és viseletgyűjtemény korábról már számos tisztaszobába való s összetartozó lakástextíliával rendelkezett, de Székről bútorzat nélkül, s Kalotaszegről is csak a millenniumi kiállítás berendezésével. Ezeknek az új gyűjtéseknek viszont az a legfőbb érdeme, hogy nemcsak a házat díszítő lakástextíliákat, hanem a helyszínről „in situ” kiemelt bútorokat és egyéb kiegészítőket is tartalmaznak (vö. Szojka Emese, Szacsuvay Éva írását a jelen kötetben).

A tárgycsoportok elemzésének további fontos textiles területét jelentik a ruhatárvizsgálatok is. A Néprajzi Múzeum textilgyűjteményében több ilyen kutatás is folyt/folyik. A ruhatár alkalmas az egyéni életpályára, annak korszakolásra, innováció bekerülésére, az öltözködésben rejlő kommunikációs lehetőségekre, akár a közösségi elvárások és egyéni lehetőségek összefüggéseinek megvilágítására. Különösen érdekes mindez egy preindusztriális társadalmi jegyeket is felmutató közösségben élő egyén ruhatárának vizsgálatakor, hiszen annak alakulása, összetétele az öltözködés által kifejezésre juttatható számtalan jel gazdag kommunikációs lehetőségeit mutatja. Mindenképpen hangsúlyozni kell azonban, hogy a teljes ruhatár, amely a születéstől a halálig minden ruhadarabot magában foglal, nem vizsgálható, inkább csak egyes időszakok összetétele (szakirodalmi párhuzamait lásd KAPROS 1991; 1994; 1995).

Az egyik ruhatárkutatás a Kalotaszegen belül elkülönülő, Kolozsvár közeli, úgynevezett Cifraidéken, a magyar lakosságú Mérán folyt. Szerencsésnek bizonyult a település kiválasztása, mert itt a helyi női népviseletet a 20. század második fele előtt nem érintették a városi ruhába való átöltözés divatjának nagy hullámai. Manapság ugyanis az idősebbeken kívül a középnemzedék tagjai, az ötvenes éveikben járók közül is sokan ragaszkodnak a jellegzetes falusi ruházatukhoz, s elevenen él még bennük a továbbalakítás és gazdagítás igénye. Az 1960-as, 1970-es években újra felfedezték a Monarchia széthullása előtt a legfőbb anyagforrásnak számító cseh textilipar termékeit (kelméket, szalagokat, pántlikákat s egyéb cifraságokat), kalandos utazások során felderítették és vásárolták a magyarországi falvak kivetkőző lakosságának viseletdarabjait és díszítési kellékeit ugyanúgy, mint az 1990-es években a használtruha-kereskedések Nyugat-Európából származó áruit. A legnagyobb természetességgel illesztettek be viseletükbe az általuk addig nem használt brokátokat és újfajta műszál kelméket, egyes konfekciós termékeket (például felsőruhaként használt pólókat, vastag, kötött harisnyanadrágokat és a hasonló nadrágokat, úgynevezett „cicanadrágokat”), és alkotó módon éltek a bővülő kínálatból adódó díszítési lehetőségekkel, miközben új, rendkívül díszes népművészetet teremtettek. A viselet korábbi formai sajátosságait is megváltoztató újításokat a féléves és köznapi ruhák szintjén valósították meg. Bevezették például a leráncolthatatlan műszál, szétálló „széjjel szoknyákat”, más elnevezéssel „terülj fessingeket”, amelyek a korábban ideálisnak tartott karsú alak helyett szélesebb körvonalat eredményeztek. A hagyományos formát elsősorban a nagyünnepi öltözetekben őrizték meg valamennyire. Mérán a kiválasztott középkorú asszonyt Fél Edit és Hofer Tamás az 1970-es évek-

ben „fedezte fel”. Terveik között szerepelt viseletének vizsgálata, melynek előkészítéséhez Hofer Tamás a helyszínen diafelvételeket készített a különböző alkalmakra hordott öltözeteiből. Több mint húsz év múlva, a Kalotaszeg-kiállítás kapcsán a felelevenített ismeretség nyomán, Hofer Tamástól megkapott lehetőségként 1997-től folytatódott a kutatás, de már a ruhatár egészére kiterjesztve. A tulajdonos 1930-ban egy közepes módú nagycsaládba született, ahol az öregszerűeknek csak fiak voltak, és az unokák között is ő volt az egyetlen leánygyermek. A család előkelő, „első leányhoz” méltóan gazdag kelengyével indította útnak az életbe, hiszen nemcsak korán meghalt édesanyja, hanem nagyanyja után is örökölt, és az őt felnevelő egyik nagybátyja felesége is gazdagította hozományát az akkor divatosnak tartott ruhadarabokkal. Férje a falu egyik legtehetősebb gazdája fiaként az 1950–1960-as évek nehézségei után (kollektivizálás, házépítés) a kolozsvári vágóhídra ment dolgozni, igen jó módot biztosítva családjának. A számszerűségében is lenyűgöző, a 21. század elején is közel nyolcszáz darabot számláló és korosztályában legdíszesebbnek, legváltozatosabbnak számító ruhakészlete ekkor alakult ki. A szoknyák száma alapján meghatározott ünnepi öltözetekből 25–30 rendje mindig megvolt, mert ha látta, hogy valamelyikből már kiöregedett, szerzett helyette mászt. Az ünnepi öltözet legdíszesebb ruhadarabjaiból, a deréknál keresztben szedéssel és kétoldalt hosszában kötéssel díszített kötényekből is széles választékkal, azaz a 20–21. század fordulóján tizenhárom darabbal rendelkezett, míg két kortársa közül az egyik csak egyet, a másik pedig hatot mondhatott magáénak (1. kép). A viseletben járó fiatalabb asszonyok közül is csupán háromnak volt tizenháromnál több darabból álló kollekciója (TÖRSZEGI 2001. 48–57). A távlati tervek között szerepel a teljes ruhatár megszerzése, ami csak fokozatosan történhet, hiszen tulajdonosa minden darabjához ragaszkodik, s szüksége is van rá, hiszen az év során minden ünnepen, vasárnap a templomban más-más öltözetben kíván megjelenni, jómódját és ízlését reprezentálva.

Jelenleg tíz komplett öltözetet sikerült megvásárolni, amelyek az idősebb koron belül finomabban megkülönböztethető három kisebb korcsoportnak való, a hálóruhától kezdve a különböző alkalmakhoz illő öltözeteket foglalják magukban (ltsz.: 97.30.1–97.30.4, 98.25.1–98.25.13, 98.49.1–98.49.12, 2000.25.1–2000.25.18, 2005.40.1–13., K. E.). A teljes ruhatár megszerzése azért is volna szükséges, mert a korábbi kalotaszentkirályi és szakmári kelengyével ellentétben, amelyek utólag összeállítottak, sőt a szakmári részben rekonstruált, ezért a szükséges és elvárt normákat jobban képviselik, mint a tényleges valóságot, a mérai ruhatár a valóságban is összetartozó tárgy univerzumot képviselhetne. Magyarországon talán csak Laczkovits Emőkének adatott meg az a lehetőség, hogy egy városi ruhába átöltöző kapuvári asszony teljes népviseleti ruhatárát tanulmányban is közzétett példás adatolással ellátva megvásárolhatta a soproni múzeum számára (LACZKOVITS 1973. 199–226; KATONA 2003).

Némethné Fülöp Katalin az 1970-es években intenzívebb kutatásokat kezdett Pest környéki falvakban, elsősorban a viselet kései fázisainak alakulásáról, egy-egy család generációs különbségeiről, mindenképp a kiemelt alkalmakhoz, a lakodalomhoz kapcsolódva. Csóvár mellett Nézsza volt fontos kutatópontja. A Nógrád megyéhez tartozó Nézsza szlovák lakosságának – s főként az idősebb generációhoz tartozó nőknek – jelentős része a vizsgálat idején még viseletben járt. Bár a község nem tartozik a nagy, ismert viseletes falak közé, az öltözködésnek differenciált rendszer jött létre az ünnep – nagyünnep – hétköznap fokozatainak, a munkaruhák alkalmak szerinti tagozódásának, az életkornak, a különféle alkalmaknak, a gyásznak, a családi állapotnak jelölésére. A terepmunkák során Némethné a falu egykori szegényebb rétegéhez tartozó Turcsán család több generációjától gyűjtött, öltözeteket vásárolt, jelen volt, és dokumentálta gyerekeik esküvőjét. A családból legsorosabb kapcsolata a vele egyidős Turcsán Károlynéval, Annussal volt (született 1929-ben). Az 1960-as évektől a tsz dolgozója volt, a termelőszövetkezet takarítóbrigádjának vezetőjeként dolgozott, emellett rendszeresen Vácra járt piacozni tejföllel, túróval, később már csak virággal. Az 1970-es években leányával együtt tagja volt a helyi hagyományőrző együttesnek (*Röpülj páva* mozgalom). Az 1990-es évek elején Vácra költözött férjével. A viselethez való viszonyát jól jelzi, hogy leánya az utolsó a faluban, aki viseletben esküdött. 1996-ban Némethné már nyugdíjas volt, amikor Turcsánné jelentkezett, hogy eladná ruháit – ruhatárának fiatalosabb darabjait –, mivel meghalt legkisebb fia, Imre, s az ő halálával már ezeket a ruhákat nem viseli. Az első nagy tételt több vásárlás követte, ezzel lehetőség nyílt az egyre teljesebb ruhatár vizsgálatára. Az évek során több vásárlásban, 1980 óta közel 250 öltözetdarabot vásároltunk tőle, elsősorban szoknyákat, ujjasokat, kötényeket, alsószoknyákat, fejkendőket, ingeket, pruszlikokat, harisnyákat, cipőket – az öltözködés nagyünnepi, ünnepi, kimenő és hétköznapi rétegeiből egyaránt, a fiatalos ruhák mellett a középgeneráció öltözetdarabjait, illetve a ruhatár jellegesebb rétegét. Turcsánné ruhatárának vizsgálata alapján egy törekvő asszony életútja rajzoló-

1. kép. Ünnepi női kötény az 1970-es évek végéről, Méra, (Mera, Románia), ltsz.: 2006.49.3. Sarnyai Krisztina felvétele

dik ki: számára az öltözködés annyira központi jelentőségű, hogy utólag fokozatosan kialakítja egy ideális, gazdag ruhatár teljességét. Anyagi lehetőségei miatt erre csak az 1960–1970-es évektől nyílt lehetősége, a már kivetkőzöttektől azok ruhadarabjait felvásárolva, illetve újonnan beszerezve az eredeti alapanyagok lehetséges helyettesítését (ebből az időszakból származnak a Csehszlovákiából átcsempészett világoskék és rózsaszín brokátruhák). Ruhatárában fokozatosan adaptálódtak édesanyja – s így nagyanja – már életkori előírások miatt nem hordható ruhái, de bekerülnek ruhatárába az 1980-as években kivetkőzött leánya, Anna ruhái is, s ezeket is átalakította a maga méretére (LACKNER 2003; ltsz.:2001.17.1–2001.17.56, 2002.17.1–2002.17.11, 2002.57.1–2002.57.12, *L. M.*).

Mindkét eset a hagyományos öltözködés eltűnésének legutolsó fázisában a ruhatárokon keresztül lehetőséget biztosíthat egy konkrét példa alapján felderíteni a folyamatok, az általános összefüggések egyedi megvalósulásait, ugyanakkor mutathatja azt is, hogy az egyén életstratégiai elképzelései s azok változásai miként befolyásolják a viselethez való viszonyulásán keresztül a ruhadarabok számának, a ruhatár összetételének alakulását. A kutatás az egyén és közösség kapcsolatának, az egyéni elképzelések érvényesítésének s annak határainak problematikáját is érinti, hiszen a mérai asszony a falubeliek rosszallása ellenére is ragaszkodott a korát megillető színű és díszű öltözetek helyett az annál fiatalosabb ruházathoz. Turcsánné a közösség helytelenítése ellenére is tovább viselte fiatalos ruháit, illetve elkerülendő azt vasárnaponként Vácra járt templomba, ahová még az 1990-es évek elején is felvette rózsaszín, világoskék selyemruháit, tehát csak a fiatal lányokat, fiatalasszonyokat megillető öltözeteket.

A népviselet-együttesek kisebb sorozatában említhető az Alsó-Galga mente népviseleti csoportjához tartozó, s a 20. század második feléből a legfontosabb alkalmakat reprezentáló hévízgyörki négy női öltözet, valamint Vanyarcról a 20. század elejének és közepének különböző divatját kép-

2. kép. Réti és kapalási munkák alkalmával viselt úgynevezett „jobbik” munkaruha az 1960-as évekből, Bogártelke (Băgara, Románia), ltsz.: 2001.50.5-2001.50.8
Sarnyai Krisztina felvétele

3. kép. Menyecskefőkötő az 1920-as évekből. 2001-ben helyi főkötővarró asszony felújította, Székelydálya (Daia, Románia), ltsz.: 2001.12.1
Sarnyai Krisztina felvétele

viselő női és ugyancsak a 20. század közepéről való, még parasztosan hímzett ingből, mellényből, zsinóros csizmanadrágból, cifra kötényből álló, hűvösebb időkben azonban már kötött kardigánal kiegészített férfiöltözet (ltsz.: 2004.88.1–2004.88.54, 2004.71.1–2004.71.8, K. E.). A tovább fennmaradt asszonyi viselet megszerzése mellett eddig nem irányult figyelem a korábban polgárivárosi típusú öltözékre váltó férfiruházatokra. Ezt a hiányt próbálta enyhíteni az ipolytölgyesi hagyatékból való szerzeményezés, amelynek során egy házaspárnak az 1950-es években hordott ünnepi öltözetét, a népviseletes női mellett a már konfekciós öltönyös férfit is sikerült megvásárolni (ltsz. 2002.55.1–2002.55.34, K. E.). Az elmélyült terepmunka hiányában nehézségbe ütközik a hétköznapi öltözetek gyűjtése, mivel a hagyatékok esetében az örökösök mint értéktelen kacatokat gyorsan a tűzre vetik, az alkalmi eladók-gyűjtők is inkább a díszített példányokra figyelnek. Ezért sokszor csak több használatól származó és utólag összeállított hétköznapi együttesek kerülnek a gyűjteménybe, mint például a hévízgyörki női öltözetek kiegészítéseként. Közülük kiemelkedik egyrészt a kalotaszegi Bogártelkéről származó, az 1960-as években műszálal anyagokból készült, és akkortájt viselt két, úgynevezett „jobbik munkaruha”, amelyet szénagyűjtéskor és kapalászkor vettek fel (2. kép). Jelentős másrészt a Vanyarcról bekerült, 20. század közepi aratóöltözet, amely házivászon ingből, gatyából, kötényből és bakancsból áll (ltsz.: 2004.120.1–2004.120.4; 2001.50.1–2001.50.12; 2004.120.1–2004.120.4, K. E.). A nemzetiségi anyag gyarapodásában kiemelkedett a Kolozsvár melletti, román nemzetiségű Nádaspapfalván gyűjtött, az 1950-es években készített és az 1970-es évekig viselt ünnepi női öltözet (ltsz.: 2002.59.1–2002.59.5, F. H.).

Nagyon jelentős gyarapodást jelent a Budapestről és Munkácsról származó izraelita halottas vászonöltözetek kollekciója (ltsz.: 2002.68.1–2002.68.9, 2002.69.1–2002.69.8, 2002.70.1–2002.70.9, Rékai Miklós, Kenyéri Kornélia).

Az egyes tárgyak hiánypótló szerepük miatt részesülnek figyelemben. A múzeum számára a hiányosságot nem csupán olyan típusok jelenthetik, amelyek egyetlen példánnyal sincsenek még képviselve, hanem olyanok is, amelyekből csupán eggyel vagy kettővel rendelkezik a gyűjte-

mény. Ugyanis egyrészt számítani kell arra, hogy a tanulmányozás és a kiállítások során kopnak, károsodhatnak az objektumok. Másrészt a tudományos feldolgozás szempontjából tanulságosabb, ha több példányt megvizsgálva jobban kiviláglanak az adott tárgyfajta általános és egyedi jellemzői. Ilyen értelemben hiánypótló értékű az új beszerzések közül két fejsiveleti ruhadarab. Az első egy székelydályai, részben felújított „tornyos” menyecskefőkötő, amely – Cs. Gergely Gizellának köszönhetően – a korábban meglévő sóváradai példány után másodikként képviseli a székely fiatalasszonyok sajátos életkorjelző fejsiveleti darabját (3. kép). A drótvázás, fekete színű, csipkével, gyöngyökkel-flitterekkel, művirágokkal díszített ruhadarab azért becses, mert a székely népviselet olyan régies és a 20. század elejétől fokozatosan eltűnő darabja, amelyet az asszonyok a kevésbé díszes csepesznek nevezett főkötő általános használata mellett fiatalasszonyként csak rövid ideig viselhettek, majd csak ravatalukon tették újra a fejükre, és ebben temették el őket (Cs. GERGELY 2003. 26; ltsz.: 2001.12.1, K. E.). A második fejsiveleti darab egy Vanyarcról előkerült leventesapka,⁷ amely az 1930–1940-es években ott és az ország sok helyén a kalap mellett szervesen beépült a paraszti férfiviseletbe (ltsz.: 2004.108.1, K. E.).

Formai és használatbeli sajátossága miatt értékes az ugyancsak Cs. Gergely Gizella jóvoltából a múzeumba került két, Udvarhely megyéből származó, várandós és szoptatós anyáknak készült női mellény, *lajbi* is. Korábban a néprajzi irodalom csak az elől derékig felvágott, úgynevezett szoptatós ingről emlékezett meg, most azonban ezek a példányok arról tudósítanak, hogy az általános magyar szépségideálnak megfelelően a mellet teljes egészében leszorító, szűk mellények helyett az élethelyzetnek megfelelően alkalmanként más, lazább szabású darabokat is készítettek (ltsz.: 2001.51.6–2001.51.7, K. E.).

Jelentős kiegészítés történt olyan tárgytípusoknál is, melyekből eddig is gazdag anyaggal rendelkezünk – ilyenek a szűcsmunkák. A vanyarci ködmön és az udvarhelyi székely bőrmellény mellett kiemelkedik az a tisztánai szűcsök által készített, barnára festett bőrből készült, karcsúsított szabású, fekete selyemfonallal gazdagon hímzett ködmön, amelyet a katolikus asszonyok viseltek. A gyűjteményből addig hiányzó típusának igen jó állapotú, szép példányát az egri kolégák közvetítették hozzánk (ltsz.: 2004.72.1, 2001.51.3, K. E.; ltsz.: 2005.45.1, L. M.).

K. Csilléry Klárának és Fél Editnek köszönhetően jól ismerjük a Kalocsa környéki viselet és hímzés alakulását, s a klasszikusnak számító anyagból szép kollekcióval is rendelkezünk. A tárgyalt időszakban a kalocsai Sárközhöz tartozó Drágszélről, Baranyai Sándorné eladótól több alkalommal olyan anyagot vásároltunk, mely a viselet és a lakástextilek egy újabb, átmeneti típusát jelenti. Olyan öltözeteket, melyek a 20. század újabb divatjaihoz köthetők, az új alapanyagok (műszálás szövetek, dzsörzé) megjelenése mellett a divat alakulásának azt a fázisát is mutatják, amikor az öltözetet alkotó ruhadarabok (szoknya, kötény, ujjas) ugyanabból az anyagból készültek. A tárgyak másik része a hímzés, a gépi hímzés helyi közösségben játszott kiemelkedő szerepét mutatja; az öltözetdarabok, lakástextilek széles skáláját hímzés díszíti. A felkínált anyagból olyan tárgyakat válogattunk elsősorban, melyek az újabb típusú tárgyakat mutatják: a hokedlire való terítőt, a kisméretű, villanykapcsoló köré kerülő falvédőket, a babakocsiba való hímzett párnát, a dupla ágyat ékesítő díszpárnát, a néprádióra kerülő terítőt. Ezek a tárgyak a „klasszikus”, igen sajátosan alakuló népművészetnek a legújabb kiegészítései. Jól mutatják a paraszti és polgári elemek sajátos keveredését, valamint azt, ahogyan a gépi hímzés önálló művészeti ággá válva specialisták kiválasztásához vezet, s ahogyan ez az új népművészet újabb és újabb tárgytípusokat érint (ltsz.: 2002.60.1–2002.60.12, 2003.47.1–2003.47.10, 2003.49.1–2003.49.6, 2005.85.1–2005.85.7, L. M.).

Hasonlóan fontos gyarapodást jelent szőttesanyagunk kiegészítése eddig nem dokumentált területekről, mint a Kistelekről származó takácsmunkák (ltsz.: 2001.53.1, 2001.53.2, L. M.), illetve a somogyásmsoni abroszok (ltsz.: 2004.83.1, 2004.83.2, L. M.). Különösen tanulságos, amikor a szőttessorozatok a különféle változatoknak, változásoknak érdekes folyamatait mutatják be (ltsz.: 2002.45.1–2002.45.15, 2003.24.1–2003.24.10, Körtvélyfája, Csókfalva, L. M., F. H.). Bár nem számít egyedi példánynak, de kiemelkedő adatolása miatt megvásárlása indokolt volt annak a sáfránnyal sárgított és szedetttes hímekkel díszített halottas lepedőnek, amelyet 19. század végétől több nemzedék használt Csökölön 1947-ig (ltsz.: 2001.21.1, K. E.).

Tárgysorozatában a Zemplén megyei helyi szőtteskultúra emlékének megőrzését szolgálja az az alsóregmeci, ugyancsak hagyatékból előkerült, és a 20. század első felét átfogóan két nemzedék kelengyéből származó, szövés technikailag egyre bonyolultabbá, egyre tarkábbá, mintájában felnagyítottá, motívumaiban naturalisztikusabbá váló, reprezentatív textil-

7 Leventemozgalom: magyar ifjúsági szervezet, 1921–1945.

4. kép. Gyermekhordó kendő az 1910-es évekből, Alsóregmec (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), ltsz.: 2001.19.5
Sarnyai Krisztina felvétele

készlet, amelyben több, a gyermekágyas asszonyoknak vitt ételajándékok szállítására-letakarására szolgáló „komaabrosz”, a húsvéti ételszenteléskor használt „pászkakendő” és egy gyermekhordó kendő (4. kép) is található (ltsz.: 2001.19.1–2001.19.9, 2001.45.1–2001.45.10, 2001.57.1–2001.57.9, K. E.).

2001-ben vásároltunk Vörösváry Ferenc műkereskedő gyűjteményéből egy sorozat, harminc darab szöveges falvédőt. Bár az 1980-as évek gyűjtéseinek köszönhetően érdekes, de nem nagyszámú kollekciónal rendelkezünk falvédőkből, a kollekción megvásárlása annak ellenére fontos volt, hogy a kereskedő korábbi gyűjtőútjai során vásárolta a tárgyakat, lelőhelyükről információkat szolgáltatni nem tudott. A kollekción megszerzése azért volt fontos, mert a legfontosabb ábrázolási típusok és feliratok (házi áldás, slágerszövegek, vallásos feliratok) mellett a felkínált anyag magyar tárgyak mellett nagy arányban német, szlovák, horvát, román és ukrán tárgyakat is tartalmazott (ltsz.: 2001.34.1–2001.34.31, L. M., F. H.).

A tradicionális népviseletek és lakástextíliák továbbélésének többféle fokozatát sikerült dokumentálni paraszti közegben és polgári környezetben egyaránt.

Az 1920-as években készült székelyszenterzsébeti női öltözetet például még viseletben járó tulajdonosa konfirmációjára kapta, majd továbbadta a népviseletet már elhagyó leányának, ugyancsak konfirmációjára, alkalmi díszruhának (ltsz.: 2001.8.1–2001.8.4, K. E.). A kapuvári viselet hímzésére specializálódott falu, Hövej népe már a 20. század elején áttért a polgári öltözködési módra. Saját kultúrájukban azonban mégis helyet szorítottak népművészetüknek, mégpedig a lakodalmi szokásokhoz kapcsolódóan a kontyoláskor felöltött, országosan is népies stílust idéző menyecskeruha kötényét tették sajátos hímzésük alkalmazásával helyi jellegűvé (ltsz.: 2001.48.15, K. E.). A paraszti társadalomban egy további szintet képvisel a kisújszállási szücsmestertől, Gál Sándortól (1863–1944) megszerzett néhány tárgy. Gál Sándor ugyanis a 19–20. század fordulóján, érzékelve szakmájának lassú hanyatlását, a népi szücsmesterségnek s persze saját tevékenységének is reklámot biztosítva vett részt termékeivel korának szinte minden nagy

magyar és nemzetközi kiállításán, ahol jelentős, oklevelekkel, érmeikkel jutalmazott sikereket könyvelhetett el. Ezzel egy időben új vevőkört keresve nyitottá vált az új formák felé is, amit a gyűjteménybe került s a felesége számára készített, a helyi kisbundák díszítését alkalmazó, de már nem palástszabású, hanem a mezővárosi iparosok polgári ruházatának kedvelt, testre szabott, vatelinozott téli ujjasainak mintájára készített tulajdonképpeni ködmönje képvisel (Itsz.: 2001.9.1, K. E.).

Az eredeti népi tárgyak polgári használatát illusztrálja az a komplett ünnepi székely női öltözet, amelyet a felvidékről Erdélybe települt, jómódú értelmiségi család leánya az 1920-as években vásárolt meg kifejezetten azért, hogy alkalmanként jelmezként használhassa (Itsz.: 2000.13.1–2000.13.6, K. E.).

Az egyes hagyatékokban őrzött anyagokból való válogatás egyik fontos szempontja volt, hogy a gyűjtemény határait társadalmilag is szélesítsük. A falusi, kisvárosi kézművesek tárgyai, különösen, ha több generációtól származó hagyatékokról van szó, azért fontosak, mert ez a hétköznapi életnek egy olyan szintje, melynek tárgyakkal való múzeumi dokumentálása igen szerény. Ez a tárgyi világ ugyanakkor a paraszti tárgykultúra mintájának, párhuzamának tekinthető. A bajnai Metternich-birtok egykori szabójának kézműves leszármazottaitól (Itsz.: 2002.16.1–2002.16.21, L. M.), illetve a máramaroszigeti örmény eredetű tímártól és annak Budapestre került leszármazottaitól beérkezett textilek (Itsz.: 2002. 30.1–2002. 30.4, 2002.48.1–2002.48.15, L. M.) ennek a társadalmi csoportnak a 20. századra jellemző tárgyait jelentik. Az anyagokban a családi, társadalmi stratégiákat (tanulás, migráció, házasodási kapcsolatok) és a női kézimunka elsajátításának módjait, illetve jelentőségét mutató tárgyakat találunk.

Ajándékba fogadtunk el egy uzsonnaabroszt, hozzá való hat szalvétával Huszár Otília kispesti gyógyszerésznő (1920–1997) hagyatékából. Édesapja is gyógyszerész volt, saját gyógyszerárú volt Kispesten, a Főtéren közelében. A száröltéssel hímzett, feliratokkal díszített tárgyak olyan átmeneti műfajt jelentenek, mely jól mutatja a hímzés mint asszonyi időöltés, erény, követelmény, valamint a hímzett lakástextília szerepét polgári családokban. Nagyszerű kiegészítést jelent a rokon népi feliratos tárgyakhoz. Az ajándékozó a tárgyakat távoli rokonától örökölte, aki nagyon szeretett kézimunkázni, az ajándékkal az ő emlékének kívánt adózni (Itsz.: 2004.87.1–2004.87.7, L. M.).

Az egyes időszakok háziipari mozgalmainak, tárgyalgó tevékenységének vizsgálata, valamint a népi és népies tárgyak polgári környezetben való alkalmazása, azok szerepének minél pontosabb megismerése és dokumentálása különösen kiemelt feladat. A korai háziipari mozgalmak tárgyai közül az új gyarapodásban egy, a 19–20. század fordulója körül készült torontáli szőnyeg említésre méltó, melyet Nagybecskerekén rendelt a Segesvár melletti Héjjasfalva földbirtokosának felesége, dr. Cseh Sándorné Bauholzer Irén. A tárgyat a családi kastély kollektívizálása után is használták ágytakaróként kolozsvári otthonukban, s az eladásig őrizték (Itsz.: 2001.63.1, L. M.).

Makara Judit régi eladója a gyűjteménynek, édesanyja már az 1930-as évektől a pécsi vásáron gyarapította magángyűjteményét, melyből számos tárgyat vettek elődeink is. Egy alkalommal az általa felkínált textíliákból kiválasztottunk eredeti népiekből átalakított új tárgyakat is, egy sokác főkötőből varrt könyvborítót és egy délszláv ingdíszből készített zsúraszalterítőt. Makara Judit édesapja Pécsen volt törvényszéki bírósági, fiatalon meghalt. Az özvegy édesanyja vonzódott a népművészethez, saját kis gyűjteménye mellett a pécsi vásáron rendszeresen vásárolt délszláv, főkötő sokác textileket, ingeket, főkötőket, kis töredékeket is, s ezekből készített tárgyakat. A könyvborítókat, kis terítőket iparművészeti vásárokon értékesítette, rendszeres megrendelése volt nemzetközi kiállítások előtt (Itsz.: 2007.15.1–2007.15.3, L. M.).

Polgári lakásbelsőben szerepet kapott néprajzi tárgyak (díszpárnává átformált hímzések, falvédőnek újjáalakított díszlepedők) korábban is voltak már szép számmal a gyűjteményben. Kachelmann Róbert gyűjtőtől ez a kollekción sokác ingek hímzéseiből átalakított uzsonnaabrosszal, terítővel és sokác főkötőkből összeállított, asztalközépre való kisebb terítővel bővült. Mindhárom textília példázta, hogy a 20. század elején és a két világháború között a baranyai-somogyi délszláv hímzések, szőttek mennyire kitüntetett szerepet kaptak a polgári környezetben, az átalakítás változatos módzataival (Itsz.: 2001.13.1–2001.13.9, K. E., L. M.).

A népies stílust képviselő textil- és viseletdaraboknak a mondanivaló szempontjából is többféle változata gazdagította a gyűjteményt. Közöttük figyelemre méltó az a két, Szombathelyről és Budapestről előkerült női kabát, amelyek a magyar népviselet legkarakterisztikusabb ruhadarabjának tartott cifraszűrt anyagában, formájában és díszítésében megidézve készültek, az 1920–1930-as évek magyaros népi ruházatjának szellemében. A két szűrkabát azonkívül, hogy más-más vidék cifraszűrtípusát használja forrásként, figyelemre méltó párost alkot. Az elsőnek az anyaga már puhább, mint a szűrposztó, lágyabb esésű, és ezért is erősebben igazodik a korabeli

5. kép. Szűrskabát az 1930-as évekből, Szombathely (Vas megye),
ltsz.: 2000.35.1. Sarnyai Krisztina felvétele

6. kép. Báli ruha 1938-ból, Budapest, ltsz.:
2001.20.1–2001.20.5. Sarnyai Krisztina felvétele

városi divathoz, ugyanakkor hitelesebben őrzi a dunántúli kanászszűrők jellegzetességeit díszítőményének folthatásában, gazdagabb hímében (5. kép). A másik valódi szűrposztóból készült, merevebb, parasztosabb állású, viszont szerényebb híme a hajdúsági szűrűdíszítő stílusra már csak nyomokban emlékeztet. Ugyanakkor mindkettőnek hímzésére hatottak a „magyaros-szeccsessziós” áramlatok (ltsz.: 2000.35.1, 2001.26.1, K. E.). Ugyanebből a korszakból került a gyűjteménybe egy 1938-ban Budapesten készült báli öltözet, amely ruhadarabjainak összetétele szerint az úgynevezett díszmagyart követi, mert szalagos pártából, csipkeujjakkal ellátott mellényből, alsó- és könnyű műselyem felsőszoknyából, csipkés kötényből, kiegészítésként kis tarsolyból áll, de díszítésében a legfeltűnőbb foltot a párta és a mellény parasztos, tarka, elnagyolt mintájú gyapjúhímzése adja, amelyet Baján hímeztek ki (6. kép). Az öltözet jól példázza a korjelenséget, hogy nemcsak a kizárólag magyaros, hanem a nemzetiségi, jelen esetben a délszláv híméskultúrából való merítés is elfogadott volt (ltsz.: 2001.20.1–2001.20.5, K. E.). A gyűjtemény egyébként 1995-ben már gazdagodott egy hasonló típusú öltözetrel, amely sárközi főköttömintával ékesített, és a budapesti elit számára dolgozó neves szalonban, Tüdős Klára tervezésében készült. Ez az öltözet viszont harsány színével, elnagyolt hímzésével ennek a divatirányzatnak a kispolgári vetületét képviseli. Az öltözetek terén a 20. század második felének népiességét az 1980-as években összeállított, a középkorú asszonyok kortárs divatja szerinti öltözet képviseli, amelyben a népiességet a miskolci népi iparművészeti boltban vásárolt, ó-kalocsai stílusban kihímzett blúz jelentette. Tulajdonosa mint bányamérnök-feleség azért vette meg azt a blúzt, hogy bányásznapon ünnepélyesen, s egyben „magyarságát kifejezve” tudjon megjelenni (ltsz.: 2005.37.1–2005.37.4, K. E.).

A legújabb időszak népies tárgyai közül kiemelkedik az a „székely harisnya”, melyet az 1980-as években készítettek budapesti iskolai keretekben folyó betlehemezés kellékeként. A tárgy eladója építész mérnök, kislánya osztályában kezdeményezte a regölés és a betlehemezés hagyományának megismerését és alkalmazását. Mind a betanulásban, mind a fellépések megszervezésében részt vett, és szereplője is volt az előadásoknak. A székely harisnya az ő jelmezének része volt, anyagát lengyel cserkész társától kapta szállásért hálából, és Budapesten élő egykori nagyjait szűrűszabóval varratta meg. A tárgy jó dokumentuma egy agilis, közösségformáló ember szerepének, a népi hagyományok új, nagyvárosi alakulásának (ltsz.: 2002.18.1, L. M.).

7. kép. Díszpárna hímzése gránátalmás mintával. Juhász Mária terve a Tornyai János Múzeumban őrzött régi párna hímzémintájának felhasználásával, 1936–1940, Hódmezővásárhely (Csongrád megye), ltsz.: 2006.59.6. Sarnyai Krisztina felvétele

8. kép. Szövött díszpárna vertecspike-betéttel az 1940-es évekből. Berke Józsefné terve és munkája, Gyula (Békés megye), gyarapodási szám: 2005/44/3. Sarnyai Krisztina felvétele

A két világháború közötti időszakban felértékelődött népi kultúra hatását mutatja a gyűjteménybe került abrosz, amelyet az 1930-as években a tordai polgárcsaládból származó Kovrig Emma (1912–2000) készített leánykorában, a kalotaszegi asszonyoktól vásárolt házi szövésű fodorvászonra gazdagon, nagyrészt öltéssel kihímézve. Édesanyjának Tordán kézimunkaüzlete volt, s innen eredt az erdélyi hímzések megőrzése és felélesztése iránti elkötelezettsége, amely egész életét végigkísérte. Magyarországra áttelepülve Bács-Kiskun megyében több, a népi hímzéskultúrában jártas szakkörvezető-generációt képezett ki, s maga is a népművészet mestere lett (Itsz.: 2001.47.1, K. E.).

A néprajztudomány és a néprajzi muzeológia szemléletváltásának köszönhetően egyre fontosabbnak tartjuk a népi kultúra, a népművészet adaptációs formáinak és intézményeinek dokumentálását is. A két világháború közötti időszak államilag is kezdeményezett és támogatott háziipari tevékenységeiről ugyan korábban is sikerült néhány tárgyat vásárolnunk, teljes dokumentáció megszerzésére azonban nem volt alkalmunk. Ebből az időszakból számos kiemelkedő személyiség kezdeményezésére és vezetésével háziipari tanműhelyeket alapítottak. A műhelyek egyrészt a korabeli szociális gondoskodásnak, elsősorban a nők keresettség juttatásának kiemelkedő formái, másrészt pedig a népművészet felélesztésének-újraélesztésének szervezetei voltak. A 2005-ben – egymástól függetlenül – két háziipari tanműhely alapításában kulcsszerepet játszó tanárnő hagyatékának megvásárlását segítette a NKA Múzeumi Szakmai Kollégium pályázata. Juhász Mária (később Gadányi Györgyné) rajztanárnő Hódmezővásárhelyen vezetett háziipari tanműhelyt az 1930–1940-es években. A hagyaték jelentős része e tevékenység dokumentációja. A hódmezővásárhelyi szőrhímzésre alapított tanműhely remek példa a régi, helyi népművészet felélesztésének, új kereteinek kialakítására. A felkínált anyag kiemelkedően jó dokumentációt jelent, benne teljes folyamatában végigkísérhető az adaptációs út, a tanműhely tárgyalgató tevékenysége, hiszen a tárgyi anyag, a mintarajzok és -tervek, valamint a műhely működéséről, termékeiről és azok kiállítási bemutatásáról készített korabeli fotók egyaránt megtalálhatók a felkínált hagyatékban (7. kép). A szorosan a tanműhely tevékenységét dokumentáló anyagot kiegészítik az egykori tulajdonos tárgyai; ezek egy része olyan népművészeti tárgy, melyet lakásában használt, illetve népművészeti gyűjteményében őrzött (például erdélyi hímzések), másrészt néhány olyan textil, melyek Juhász Mária társadalmi állását, kulturális környezetét mutatják (fehér lyukhímzéses terítők, hintaszkere való matyó hímzéses terítő, Itsz.: 2006.59.1–2006.59.107, L. M.).

A másik háziipari tanműhely dokumentációja Berke Józsefné hagyatékából származik. Berkéné Gyulán élt banktisztviselő férjével. Kisgyermek korától szeretett kézimunkázni, bár nem tanulta hivatásszerűen. Az 1930-as években Gyulán háziipari tanműhelyt szervezett, vezetett, amelynek tevékenysége remek példa arra, ahogyan a helyi, jellegzetes népművészet hiánya miatt új kézműves-technikát, itt csipkeverést tanítanak be, és azt a békési népművészettel, népies szövással ötvözik. A hagyaték legfontosabb részét azok a tárgyak jelentik, amelyeket ő készített, tervezett a tanműhely vezetése idején (8. kép). Ezt az anyagot egészíti ki az a rajz- és tervhagyaték, mely közvetlenül a háziipari tanműhely működéséhez kapcsolódik (nyolc mappa mintarajz különféle hordozókon és kartonlapok csipkerajzzal). Mindezt kiegészíti a háziipari tevékenységről megmaradt fotók és újságcikkek köre. A hagyaték egy másik része nem kapcsolódik közvetlenül a tanműhely tevékenységéhez, sokkal inkább a tervezés, a tevékenység kapcsolódásait mutatja, a minták forrását, az egyéb kézimunkákkal való kapcsolatokat. A tárgyi anyag mellett az adattári hagyaték is mutat kapcsolódási pontokat (újságkivágások gyűjteménye, más mintarajzok). A háziipari tevékenység mellett a hagyaték tartalmazott kézimunka-árjegyzékeket és háziipari kiadványokat (árjegyzéket, prospektusokat).

Az 1930-as évek népművészetre épülő háziipari tevékenységéről összefoglalás nem született, nem is születhetett, hiszen alapvető gyűjteményi anyag és dokumentáció eddig nem állt rendelkezésre. A két felkínált hagyaték, mely magában is keres és teljes, remekül kiegészíti egymást, hiszen míg a hódmezővásárhelyi a saját népművészet forrásaihoz nyúl, és egy történeti hímzésanyag újjáélesztését állítja középpontba, addig a gyulai az új kézművesség megteremtésére és helyi hagyományok ötvöztetésére ad példát. A gyulai háziipari tanműhely tevékenysége azért is érdekes, mert a Békés megyei szőteshagyományok felélesztésére már a 19. század második felében is kísérletet tettek, s a két időszak eltérő kezdeményezésének összehasonlítása is komoly tanulságokkal szolgálhat. Az anyagok megvásárlása jól illeszkedett gyűjteményfejlesztési és -gyarapítási terveinkhez is, tudniillik konkrét esettanulmány elkészítése világíthat rá a két világháború közötti háziipari tevékenységekre, melyek a korabeli gazdasági, szociális, tanügyi, idegenforgalmi, kereskedelmi célokkal és folyamatokkal egyaránt kapcsolatban állnak (gyarapodási szám: 2005/44, L. M.).

A Néprajzi Múzeum textil- és viseletgyűjteményének 2000 és 2005 közötti gyarapodását nehéz röviden értékelni. Minden megvásárolt, ajándékba elfogadott tárgynak külön története van, a szerzeményezés során sokféle szempont érvényesül. Jelen tanulmányunkban csak néhány, fontosabbnak érzett tétel bemutatására vállalkozhattunk.

Irodalom

FÉL Edit – HOFER Tamás

- 1969 A kalotaszentkirályi kelengye. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. Néprajzi Értesítő, 51. évf. 15–36.
- 1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest, Balassi.

CS. GERGELY Gizella

2003 A letűnt bundaviselet nyomában. Csík-szereda, Pro-Print.

GRIESHOFER, Franz

1994 Sach-Geschichten. Über ein Vierteljahrhundert Sammlungsgeschichte. In Sach-Geschichten aus der Sammlungen des Österreichischen Museums für Volkskunde. Das jüngste Vierteljahrhundert 1969–1994. Wien, Österreichischen Museums für Volkskunde. 19–26. (Kataloge des Österreichischen Museums für Volkskunde, 62.)

HOFER Tamás

1983 A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárgye gyűttesek néprajzi elemzése. Népi Kultúra – Népi Társadalom, 13. évf. 39–64.

JÓKAI Mária – MÉRY Margit

1998 Szlovákiai magyar népviseletek. Bratislava, AB-ART.

KAPROS Márta

- 1991 „Jönni-menni” viselet a Nógrád megyei Patak községben 1985-ben I. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 17. évf. 207–243.
- 1994 „Jönni-menni” viselet a Nógrád megyei Patak községben 1985-ben II. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 19. évf. 113–125.
- 1995 „Jönni-menni” viselet a Nógrád megyei Patak községben 1985-ben III. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 20. évf. 117–127.

KATONA Edit

- 2000 Textil- és viseletgyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 191–260.
- 2003 Egy kalotaszegi viseletgyűjtés tanulságai. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása. Budapest, Néprajzi Múzeum. 65–68. (MaDok-füzetek, 1.)

LACKNER Mónika

2003 A Néprajzi Múzeum textil- és viseletgyűjteményének gyarapítási tendenciái az utolsó húsz évben. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása. Budapest, Néprajzi Múzeum. 61–65. (MaDok-füzetek, 1.)

LACKOVITS Emőke

1973 Egy kapuvári ruhatár bemutatása. Arrabona, 15. évf. 199–226.

SZACSVAY Éva

2003 Családtörténet, mentalitás és életmód mint tárgycsoportok megszerkesztője. Kísérlet egy háztartás teljes tárgyi anyagának begyűjtésére, rendszerezésére és értelmezésére. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása. Budapest, Néprajzi Múzeum. 52–60. (MaDok-füzetek, 1.)

TÖTSZEGI Tekla

2001 Lucrare metodica – stiintifica pentru obtinerea gradului didactic. (Kézirat.) Cluj-Napoca, Universitatea „Babeş-Bolyai”.

TSCHOFEN, Bernhard

1994 Sach-Geschichten. Über Sachen und die Kunst der Dingerzählung. In Sach-Geschichten aus der Sammlungen des Österreichischen Museums für Volkskunde. Das jüngste Vierteljahrhundert 1969–1994. Wien, Österreichisches Museum für Volkskunde. 9–17. (Kataloge des Österreichischen Museums für Volkskunde, 62.)

The textiles and costume collection

This study evaluates additions to the Museum of Ethnography's largest collection — the textiles and costume collection — between 2000 and 2005. During this period, 1561 new pieces came to be housed among the collection's nearly five thousand objects. The study discusses the circumstances surrounding recent acquisitions, the topical areas affected, and the geographical regions and historical periods involved. It additionally gives account of systematic research on local wardrobes in Kalotaszeg (Transylvania), in Méra (Mera, Romania), and in the North Hungarian community of Nézsza begun prior to 2000, and of the latest achievements surrounding these projects. Such research has added significant material to the textiles collection in both the recent, and the more distant past. Another major area of study involves the various roles played by folk art in middle-class environments during various historical periods, and of the forms such art took. By adding an increasing number of original and re-designed objects and ensembles to the collection, the bearing of folk clothing fashions and folk art on modern home textiles can be documented with increasing precision. In some cases, methodic collecting efforts were conducted with a view to some specific exhibition. However, in lieu of fieldwork, which provides more credible information regarding object function, in a relatively large number of cases the museum has been limited to purchasing estates or individual items as they come up for or are brought in for sale, or to accepting gifts as they are offered.

Az állattartás-pásztorművészet gyűjtemény

A Néprajzi Értesítőben az 1960–1970-es években megjelenő tárgygyűjtési beszámolók mindig egy bevezetőt szentelnek a kiválasztási, gyarapítási szempontok ismertetésének, majd az egyes gyűjtemények gazdái részletesebben is beszámolnak a rájuk bízott gyűjteményről, s a számszerűség mellett kiemelik, majd méltatják a legértékesebbnek vagy különlegesnek, hiánypótlónak tartott tárgyat.

Ez a fontos és több szempontból is igen értékes gyakorlat hosszú évek, immár évtizedek óta megakadt, s bár a Magyar Főosztály muzeológusai a közelmúltban többször is tervezték a folytatást, mégsem sikerült igazán megvalósítani. Nehéz ugyan újrakezdeni egy már megszakadt hagyományt, azonban ez mégsem lehetetlen, és nem elhanyagolható feladat. Az egyes gyűjtemények tekintetében véleményem szerint érdemes a korábbi formát megtartani és követni, még akkor is, ha az a szemlélet, ami a korábbi cikkek bevezető soraiból kitűnik, mára megváltozott. Az elmúlt évtizedekben a gyűjtés-gyarapítás célja körülírtabb volt, hozzá kell tennünk azonban, hogy természetesen mások voltak akkor a társadalmi-gazdasági körülmények, azóta a néprajztudomány szerepe, helye is módosult. Ennek ellenére érdemes néhány gondolatot feleleveníteni.

A korábbi évek közül az 1961. évi beszámoló szerint „A módszeres gyűjtés alatt a tervszerű tárgygyarapítási program végrehajtásán túl egyaránt kell értenünk a megszerzendő tárgyak tudományos értékelés alapján történő kiválogatását, valamint a megszerzett tárgyak hiteles népéleti adatokkal való minél teljesebb kísérését. Nem lehet elegendő számunkra a használati eszközök pusztá formái ismerete, hiszen célunk egy-egy paraszti életmód egészének a vizsgálata, amiben a használati- és termelőeszközök csak egy-egy részt – bár igen jelentős részt – képviselnek. Éppen ezért helyeztünk nagy súlyt az eszközök és az azokat kialakító, valamint használó emberek viszonyának párhuzamos gyűjtésére. Csakis ilyen szempontú gyűjtésekkel fejleszthetjük eredményesen gyűjteményeinket, az így gyűjtött tárgyak szolgálhatnak alapvető és megbízható forrásul tanulmányainkhoz, tudományos hitelességű kiállításainkhoz.” (SZOLNOKY, 1962. 203.)

A bevezetőt folytatva az állattartás-pásztorművészet gyűjteményt illetően Hofer Tamás a közvetkező területekre tagoltan mutatja be a gyarapodást: a pásztorkodás munkaeszközei, a pásztori művészkedés megnyilvánulásai, valamint a paraszti istállózó állattartás felszerelési tárgyai. Úgy tűnik, hogy ebben az évben kiemelten foglalkoztak ez utóbbi tárgyak múzeumba kerülésével. Az 1965. évi beszámoló pedig így kezdődik: „Az elmúlt esztendőben folytatott gyűjtőtevékenységünkben a korábbi évek elképzelései vezettek bennünket. Igyekeztünk mind a tematikus, pedig a monografikus igényű munkával eredményeket elérni.” (KODOLÁNYI 1965. 310.) Jóval később Takács Lajos az 1970–1972-es évekről írott hasonló cikkben arról számol be, hogy a gyűjteményi gyarapodás csökkenő tendenciát mutat, ezt viszont indokolja is, azzal hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeum előkészítésében vettek részt a munkatársak. Külön beszámoló nem is jelent meg az állattartás-gyűjteményről, a bútor- és világítóeszköz-gyűjtemény gyarapodási beszámolójából azonban éppen Hodó Mihály (József) pásztorművész munkáiról, motívumairól ismerhetünk meg újabb adalékokat, valamint azokról a palóc faragókról, akik a bútorok figurális díszait alkották (K. CSILLÉRY 1973. 118–123).

Tehát – mint már fentebb is említettem – a későbbiekben nemcsak a gyarapodási beszámolók maradtak el, hanem egy korábban (a múzeum összes magyar gyűjteményét tekintve) egységes gyűjtési koncepció is elakadt, és mostanra az útkeresés útjára lépett, és/vagy pedig az egyéni ambíciók kerültek előtérbe a gyűjtés során. Mellettük persze a korábbiakban szintén fennálló esetlegességre is van példa.

A Néprajzi Múzeum gyűjteményeit tartalmazó kötet *Állattartás-pásztorművészet gyűjtemény* című részének két fejezete foglalkozik a gyűjteményi összetétellel és annak jövőjével. Az itt leírtakat jószerével csak ismételni lehet, hiszen az elmúlt öt évben különösebb változás nem történt ezen a téren, de nem is terveztük. Ott ugyanis leszögeztük, hogy „[...] a korai gyűjtésektől kezdve aránytalanság mutatkozik a pásztorművészet tárgyai javára” (SÁFRÁNY 2000. 91). A tárgyi

összetétel azóta színesedett ugyan, de az akkor megfogalmazott dilemmák továbbra is fennállnak. Gondolok itt arra, hogy a népi iparművészeti alkotások mennyire tekinthetők „pásztorművészeti-nek”. Kell-e ezeket is gyűjteni, illetve a meglévőket a gyűjteménybe emelni? Ebben sem egységes a szakemberek véleménye, még intézményünkön belül sem. Itt szeretnék utalni Szilágyi Miklósnak egy későbbi cikkére, amely már az idézett gyűjteménymertető írása után látott napvilágot. Ebben többek között arról van szó, hogy a népi iparművészeti, konkrétan az 1950-es években készült és múzeumba került, úgynevezett „új népművészeti” alkotások egyenértékűek-e a korábbiakkal, s ezért megilleti-e azokat a múzeumi elhelyezés (SZILÁGYI 2002. 291–299).

A szerző meglepetten ír arról, amit magam is megjegyeztem: a „népművészet” és az „új népművészet” gyűjteményi elkülönítése (ezzel együtt az „új népművészet” csekélyebb értékéről való meggyőződés, amely miatt halogatják, sőt kirekesztik bizonyos tárgyak gyűjteménybe illesztését) nem látszik maradéktalanul következetesnek a Néprajzi Múzeumban. És itt akár az egész tanulmányt lehetne idézni, hiszen a szerző a múzeum munkatársaként ugyanazt tapasztalta, mint amire én is utaltam a korábbiakban (SÁFRÁNY 2000. 92). Hasonló felfogásban dolgozva beletároltam azokat az 1950-es években bekerült kortárs népművészeti/népi iparművészeti tárgyakat, amelyeket valószínűleg „parancsra” gyűjtöttek/vásároltak akkoriban (SZILÁGYI 2002. 294–296 és 297, 19. jegyzet). A megvásárlás célját és okait feltáró dokumentumot, levelezést eddig nem találtam, látókörmbe került viszont egy olyan levélváltás, amely éppen a fentieket igazolja. Ennek egyik darabja egy Fél Edit által Földes Lászlónak, az állattartás-gyűjtemény akkori vezetőjének írott levél 1970-ből, amelynek lényege a következő: az „új népművészetet” két csoportra kellene osztani, egy jobb és egy gyengébb anyagra (a muzeológus ízlése szerint), de mindkettőről „csak jegyzék készülhet.” A gyenge anyag csoportja fogyóanyagként kezelhető, a másik megőrzésre javasolt legalábbis addig, amíg valamely intézmény nem állít fel mintagyűjteményt az új anyagról, amely azután úgy, amint van, átadható lenne.” (Fél Edit, Budapest, 1970. június 8.)¹

Majd ezután következik az a megállapítás, mely véleményem szerint eléggé riasztó, vagyis idéve: „Mindkét csoporttal egyféle lenne a tendencia: távol tartani a törzsanyagtól, és leépíteni.” (Uo.)

A továbbiakban a levél írója arra is utal, hogy: „Amit elhatároztunk, az egész múzeumi anyagra vonatkozik – tehát nemcsak a faragásra, hanem az ennél jobb minőségű kerámiára és részben jobb hímzés-szöttek anyagra is.” (Uo.)

Úgy gondolom, hogy ez a kiemelkedő kutató által képviselt felfogás egyebek mellett jól példázza azt is, hogy több mint harminc év eltelte után sem egységesek az ezzel, mármint a minőségi kiválasztással, szelektálással kapcsolatos vélemények. Ujra Szilágyi Miklóst kell idéznem, aki szintén hosszabb ideig volt a múzeum munkatársa, és a tudomány szak jeles képviselője, valamint az egyes gyűjteményeket is jól ismerte. Ő így ír:

- a) „akadnak az évtizedekkel ezelőtt beletárolzottak között olyan „új népművészeti” tárgyak, melyeknek a „keletkezési körülményei” teljesen azonosak az utóbb a törzsgyűjteményen kívül rekesztettekkel”
- b) „ugyanannak az okkal-joggal elhíresült pásztorfaragónak (vagy fazekasnak, szövőnek, „író”- és hímzőasszonynak) készítménye érdemesnek ítéltetett a törzsgyűjteménybe sorolásra, ha a muzeológus a „műhelyből” (és „adatolva”) vásárolta meg a tárgyat, amíg tehát nem a Hiszöv és a NIT által ellenőrzött, irányított „népművészet mestereként” alkotott, s csak a „népi iparművészeti” védjegyű piaci árukészletből választódhatott ki a műtárgy.

A szerző mindkét megállapítására magam is sorolhatnék konkrét műveket, természetesen a pásztorfaragások köréből.

Megszívlelendőnek látszik Szilágyinak az a megállapítása is, mely szerint a lényeg a tárgyi együttesek kiegészítése, dokumentálása oly módon, amely „segít helyesen értelmezni a sokféleséget...” (SZILÁGYI 2002. 295). Egyetértek vele abban is, hogy a néprajzi muzeológia feladata a népi iparművészeti tárgykészlet integrálása néprajzi gyűjteményekbe anélkül, hogy a már létrejött intézményeket meg kellene szüntetni (például a Népi Iparművészeti Múzeum Kecskeméten). Ő ugyanis idézett cikkében azt is javasolja, hogy „...a Néprajzi Múzeumban a »minőség« védelmével megindokolt arisztokratikus tartózkodás ellenére mégiscsak egybegyűlt új népművészeti anyagot« is alapadottságként célszerű figyelembe venni. Tudatosítanunk kell tehát, hogy a mindaddig csekély értékű, külön-gyűjteményként kezelt, s a honi folklorizmusnak csupán egy-két korszakát (úgyahogy!) tükröző tárgye gyűjtés jól koncepcionált gyűjtésekkel szintén a folklorizmus kutatások forrásbázisává fejleszthető – tehát fejlesztendő.” Fejtegetései végén a

¹ Raktárban őrzött, iktatószám nélküli levélmásolat.

szerző megerősíti azt a véleményét, hogy szerinte a néprajzi muzeológia feladata a „népi iparművészeti” tárgykészlet integrálása, kutatása, elemzése is (SZILÁGYI 2002. 296). A Néprajzi Múzeum pásztorművészeti gyűjteménye kapcsán egyelőre csak az első lépés történt meg, a kutatás, de e tárgyak kiállításon való szerepeltetése is várat még magára.

A gyarapodás és összetétele

Az elmúlt fél évtizedben szintén a korábban is szokásos helyszíni gyűjtés, múzeumba hozott vásárlás, ajándékozás, végül raktárrendezés során gyarapodott a gyűjtemény, legfeljebb az arányok tolódtak el: ez összesen 328 darab tárgyat jelent. Ennek megfelelően három fő csoport rajzolódik ki, így erre felűzve ismertetem a gyűjteménybe került tárgyak jellemző vonásait:

1. *Hagyományos* vagy klasszikus pásztorművészeti alkotások: Tüttő Gyuri zalai faragó munkái (ltsz.: 2003.61.1, 2003.61.2, 2004.77.10.1–2, 2004.77.2, 2004.77.3, 2004.77.4, 2004.77.5, 2004.77.6, 2004.77.7, 2004.77.8, 2004.77.9.1–2), faragott gyufatartók (ltsz.: 2004.79.1–2004.79.35).

2. *Egy alkotó* vegyes anyaga (Salga István hagyatéka), amely témájában és a felhasznált anyagok tekintetében sem egységes (ltsz.: 2001.61.1–2001.61.105).

A faragó a pásztorművészetből indul ki, majd eljut a kisplasztikáig. Tárgyai között nagy számban szerepelnek a busómaszkok és a busójáráshoz kapcsolódó egyéb kellékek (buzogány, vízholdó rúd), a szokással kapcsolatos ajándéktárgyak (textil, kerámia), apró busófigurák.

3. *Népi iparművészet* (az 1950-es évek úgynevezett „új népművészete”, ltsz.: 2004.50.1–2004.50.196).

4. *Egyedi tárgyak*: gyarapodott a gyűjtemény ezeken kívül egy-egy különlegesnek, ritkaságnak számító tárggyal is (kutyahívogató síp, ltsz.: 2002.53.6; tinószoktató, ltsz.: 2002.45.5, szarukanál, ltsz.: 2004.67.2), vagy tulajdonosához fűződő adatai miatt (Göncz Árpád volt köztársasági elnök ajándékai, ltsz.: 2000.30.1–2000.30.5). Két tárgy pedig nem funkciója alapján, hanem díszítőtechnikája miatt került ide (spanyolozott ruhakefe, ltsz.: 2004.128.3; áttört díszű facsillár, ltsz.: 2005.63.1).

Az alábbiakban tehát nem a bekerülés sorrendje, hanem a fentiek szerint mutatom be a tárgyakat.

1.

Eredetileg felajánlásként, majd ennek kapcsán a Nagyházi Galéria és Aukciósház ajándékkaként került a múzeumba Tüttő Gyuri (1884–1970) néhány faragása, ezt követően már kifejezetten törekedtem a számomra korábbról jól ismert pástorfárgó alkotásainak, készítményeinek megszerzésére.

A kiváló faragók egyike Tüttő György, akinek a máig ható nagyszabású vállalkozás, „a Malonyay” pástortremekkel foglalkozó kötete egy egész fejezetet szentel, a későbbi irodalom azonban már nem említi őt, s ebben nagy szerepet játszott az, hogy alkotói korszaka a pásztori életforma feladása miatt megszakadt. Néhány öregkorában megjelent újságcikktől eltelve nem foglalkozott vele a kutatás (SZELESTEY 1969; TÖRÖK 1984). Ennek ellenére vagy éppen ezért érdemes feleleveníteni alakját, s kissé szemügyre venni alkotásait, mégpedig azért is, mert a Néprajzi Múzeum újabb szerzeményei tőle valók.

Ki tehát Tüttő Gyuri? Erről első méltatója így szól: „Művészember a Gyuri, bizony művész és ilyen a magyar pásttorok sorában, ahol még igazán pásttor a pásttor s nem birkaleltáros, amint majd meglátjuk, akad akárhány. Hogy a Gyurinak notesze is van, hogy rajzol is ceruzával, hogy helyesen számolgat s a verseit le is írja? [...] Az idők jele ez, hanyatlás, az ősi jelleg pusztulása már, ha azon nem iparkodunk, hogy annak nemesedése legyen.” (MALONYAY 1911. 29.)

A kiterjedt Tüttő családnak több tagja volt szintén tehetséges, de most arról az alkotóról emlékezünk meg, akinek életútja nem szokványos, hanem inkább rendhagyó. Pásztorsaládból származott, indulásakor maga is az állatok őrzésével foglalkozott, s munkája mellett faragott örömben is, bánatában is. Tüttő György életútjának ez a része azonban rövid volt, csupán néhány évig tartott, s ez összefügg azzal, hogy felhagyott a pástorkodással, juhászkodással és továbbtanult, mezőgazdasági iskolát végzett. Tanulmányai közben még faragott, majd lassanként felhagyott ezzel a tevékenységgel. Pénzkereső elfoglaltsága, de egyéb tényezők miatt is csak jóval később,

évtizedek múlva, öregkorában tért vissza újra ehhez a foglalatossághoz, ekkor azonban már csak az emlékeit másolta újra, nem tudott fejlődni, igazán újat alkotni. Tüttö munkásságában a faragott képeret (1–3. kép) többféle változata foglalja el a fő helyet, amely mint forma határesetet képvisel a paraszti és a polgári között (ltsz.: 2003.61.1., 2003.61.2, 2004.77.3. 2004.77.4).

Érdeemes külön foglalkozni azokkal a motívumokkal, amelyek minden tárgyán többé-kevésbé megtalálhatók, de legjobban mégis a képereten érvényesülnek. Ezek: a pásztorművészetben megszokott és klasszikusnak mondható növényi és állatfigurák mellett a szőlőlevél, a szőlőinda szőlőfejjel vagy anélkül és a búzakalász.

A Balaton környékének pásztorfaragásain, a zalai, veszprémi területeken találkozhatunk visszafogott színezéssel, éppen ott, ahol a bútorban is inkább a keményfa és a faragott, nem pedig a festett volt az elterjedtebb. A domború faragások színezése, egyes motívumok befestése tulajdonképpen csak kései kísérlet a pásztorműveletek, és ezek többnyire nem a legkiemelkedőbb alkotások. Tüttö Gyuri azonban igen jó érzékkel nyúlt ehhez az eszközhöz, ő ugyanis nem festette be harsány színűre a motívumot, éppen csak jelezte a növény természetes színét. A színezőanyag kiválasztását is egyénien oldotta meg, ahogy Malonyaynál olvashatjuk: „A füstés módját is maga eszelte ki.” (MALONYAY 1911. 30.) A 20. század alkotói már szinte teljesen felhagytak a spanyolozással, érdekes átmeneti megoldás azonban a faragások színezése, ami csak néhány alkotóra jellemző. Ennek egyik mestere Tüttö, aki legszebb munkáit huszonevésen készítette, és mint mondta, egy „tükörrámára is ráfaragta” (MALONYAY 1911. 28). E faragások növényi motívumait olykor színnel is kiemelte. Amikor a kíváncsi kutató, a városi ember firtatására a fiatal faragóról a fenti jellemzés megjelent, a pásztorművészet már jóval túljutott a virágkoron, és egy újabb korát élte (SÁFRANY 2005. 475–480).

Szembeötlő, hogy Tüttö faragásain majdnem minden esetben találkozhatunk valami olvasnivalóval, pedig vallomása szerint legnehezebbnek éppen a betűk megmunkálását tartotta. Ennek ellenére, illetve ezzel együtt nagyobb méretű faragásain, főként a képereteken mindig feltüntette nevét, a készítés helyét és idejét jellegzetes, egyöntetű zsinórfírásával, amelynek minden egyes betűjét fegyelmезetten, egyenletesen domborúra faragta. A legfontosabb adatok azonban az öregkorában készült, apró tárgyakon is fellelhetők, ha másként nem, belekarcolva, a tárgy hátán, oldalán feltüntetve.

Mindent egybevetve elmondható, hogy egy évszázad elteltével is kívánatos a pásztorfaragó fennmaradt munkáinak gyűjtése, hiszen ezzel a zalai, a dunántúli és tágabban a magyar pásztorművészet képének további árnyalásához járulhatunk hozzá. Igaz ez akkor is, ha tudjuk, hogy Tüttönek már több tárgyát őrzi a Néprajzi Múzeumon kívül más köz- és magángyűjtemény is.²

A motívumkincs gazdagodásának reményében helyeztük el a többi közé azt a harmincöt darab gyufatartót, amelyek szépen egészítik ki a Néprajzi Múzeum meglévő, több mint kétszáz darabos gyűjteményét. (A tárgyak Szelestey László magángyűjteményéből valók.) A gyufatartó a pásztor maga készítette, apró tárgyainak egyike, amelyet zsebében, szűre bekötött, befenekelt ujjában vagy tarisznyájában hordott. A tárgyforma a maga korában újításnak számított, hiszen a foszforos gyufa feltalálásához kötődik, amely ugyanis tartó nélkül könnyen belobbant. A foszforos gyufa az 1830-as években terjedt el (feltalálója Irinyi János), természetesen e tárgy virágzása csak jóval ezután következett be. Itt érdemes felidézni azt a tényt, hogy az első gyufatartó a 19. század legvégén került be a gyűjteménybe, s legutóbb húsz évvel ezelőtt volt ilyen jellegű gyarapodás. Ezért is jelentős a mostani válogatás, amely további elemzésre, összehasonlításra is alkalmas, sőt újabb típusokkal egészíti ki a gyűjteményt. A „pattantóval” nyitható-zárható tárgy a leggyakrabban fából, s csak ritkábban szaruból készült. A változatos díszítőmotívumok a 19. század végétől és már többnyire domború faragással jelennek meg. A tárgyak származási helye igen változatos, ám egy kivételével (ltsz.: 2004.79.1, Trencsén megye, 1890.) dunántúliak. (4-5-6. kép) Majdnem mindegyik (harminc darab) származási helye ismert vagy meghatározott, s közülük is legtöbb a somogyi (tizenhárom darab), majd ezt követik a zalai készítőhelyű tárgyak (kilenc darab), Baranya és Vas megye készítési hellyel három-három gyufatartó szerepel. Ami a készítési időt jelenti, a 19. század végétől a 20. század közepéig készültek ezek az apró tárgyak, de ennél is konkrétabb, hogy e remekműveknek több mint a felét datálás, évszám is díszíti (tizenkilenc darabon). Néhány tárgyon a készítő saját nevét is megörökítette (Tüttö György 1954, Kapoli Antal 1952, Perczel János). Ennél részletesebb elemzésre most azért nem vállalkozom, mivel a tárgycsoportot a későbbiekben külön katalógusban szeretnénk bemutatni.

2 A közelmúltban Szelestey László Zalaegerszegi múzeumi indított kiállítási sorozatot a 20. századi faragók bemutatására: „Tüttök”. *Egy zalai pásztorfaragó család emlékényaga*, Zalaegerszeg 2006. április 28-tól május 13-ig.

1. kép. Képkeret. Vörösmező, Zala m. 1903, ltsz: 2003.61.1
 Felirata: „1901-ben Keszler Teréz 22 éves Tüttő József 30 éves korába/ Emléül faragta Tüttő György 19 éves korába 1903 IX/6 Vörös Mezőn”
 Sarnyai Krisztina felvétele

2. kép. Képkeret. Pápa, 1911, ltsz: 2003.61.2
 Felirata: „K. Tüttő György Pápán 1911 V/26 gazd. isk. tanuló”. Tüttő György faragta Pápán 1911. V. 26-án, amikor ott gazdasági iskolai tanuló volt. A keretben levő fénykép őt ábrázolja vadászruhában
 Sarnyai Krisztina felvétele

3. kép. Képkeret. Csácsbozsok, Zala m., 1958
 ltsz.: 2004.77.4
 Elejére faragva: „Tüttő Gy. 1958. I. 20. Csácsbozsok.”
 Hátára ceruzával írva: Kész. 1958 jan 16. tól 28 ig.
 Sarnyai Krisztina felvétele

Az állattartás-gyűjtemény pásztorművészeti részét korábban is többnyire a dunántúli tárgyak adták, legalábbis a fémberakások tárgyak kivételével. A szakirodalom is szegényesebbnek tartja az alföldi készítésű, rajzos megfogalmazású tárgyakat, ezért célul tűztük például a mind gyakrabban felbukkanó és korábban kevésbé ismert karcolt, diópáccal színezett remekművek gyűjtését, gyarapítását, ami inkább csak költséges, mintsem lehetetlen feladat.

2.

Teljesen más oldalról közelíthető meg az a tárgycsoport, amelyet pályázat útján vásároltunk meg, s amelynek csak egy része került ide, más része a szokásgyűjteménybe, sőt a bútor-, a kerámia- és a textilgyűjtemény is tartalmaz tárgyakat ebből a gyűjtésből: ez a Salga-hagyaték (ltsz.: 2001.61.1–2001.61.105).

Salga István (1909–1998) mohácsi lakos, cipésszakmával rendelkező faragó szegedi születésű ember volt, aki Mohácsra nősült. Már fiatalabb korában is sok minden érdekelte, vonzódott a művészethez, a szép régi tárgyak történetéhez, készítéséhez. Régészeti ásatási munkásnak is ezért szegődött el. Felmenői földművesek voltak, egy szeged környéki tanyán éltek; egyik nagyapja román nemzetiségű volt. Fantáziáját kezdetben pásztorfaragások formájában élte ki, kezűgyességét ebben kamatoztatta. A kezdeti próbálkozások után áttért (az 1930-as évek elején) a kis szobrok faragására, amelyek nagyjából saját tulajdonában is maradtak, és ezeket nevezte ő az „életrajzának”. (7-8-9. kép) A maszkfaragás csak később – házassága révén – vált kedvenc foglalatossággá nála, ugyanis mohácsi sokác lányt vett feleségül. Bár Mohácson több maszkfaragó működött, és működik ma is, neki is jutott rengeteg megrendelés. 1957-ben a Néprajzi Múzeum már vásárolt tőle busóálarcokat, ezek igen változatosak és egyediek: állatfejeket és fantázia születet, groteszk figurákat is készített, melyeket színesre festett.

Az 1960–1970-es években nagy mennyiségben készült maszkjai viszont újra a hagyományos formákat követték, újabb, helyettesítő anyagokat felhasználva (például műszőrme, műbőr, fa a szaru helyett stb.) Ezeknek egy része nem is a busójárás kelléke lett, hanem kifejezetten dísz- és emléktárgy szerepét töltötte be. Idetartozik a sok apró (de hiteles) busófigura, kerámia, textil falikép. A dísz tárgyak egyike az a több darabból álló „busóhordó” (négy figura tartja), amely egyedinek mondható, saját lakását díszítette egész évben és ünnepeken (főként karácsonykor és busójárás alkalmával), s pálinkával volt minden évben megtöltve.

Salga István faragásai révén a város közismert embere lett, kiterjedt levelezést folytatott, s gyűjtötte a róla és a farsangi eseményekről megjelent újságcikkeket. Sajnos levelezése – amelyhez mint gyűjtő nagy reményeket fűztem – végül nem került elő. A tárgyakkal együtt előkerült viszont egy emlékkönyv és egy fényképalbum, amelyben a faragó saját munkái s az 1960–1970-es évek busójárásai, figurái vannak amatőr felvételeken megörökítve.

A Néprajzi Múzeumba a 2000. év végén bekerült, majd 2001-es leltári számon található, több mint száz darabos kollekción egy részét korábban a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeumban kiállították, majd a pécsi Janus Pannonius Múzeumban jegyzékbe is vették. Megvásárolni azonban nem tudták. Én – egy levélből értesülve – csupán a faragások miatt tekintettem meg a részben a múzeumban, részben az eltartó lakásán fellelhető tárgyakat, s csak később döntöttünk a tárggyűjtés pályázat útján való megvásárlása mellett. Igen érdekes az a folyamat, hogy a kezdetben pásztorfaragásokat készítő, illetve utánzó faragó miként jut el a „szobrászi” tevékenységhez (lásd a kispasztika, majd a busómaszk szintén mint pasztikai forma megalkotásához). Bár ezek a faragások több évtizeddel ezelőtt készültek, és egy kéz munkái, arra a felismerésre jutottam a négy-évenként megrendezett országos *Élő népművészet* című kiállítások kapcsán, hogy a népi iparművészek a pásztorművészetből kiindulva nem annyira az iparművészet (mint alkalmazott művészet) felé törekszenek, illetve jutnak el, hanem figurális, szobrászi (képzőművészeti) alkotások létrehozására törekszenek.

4. kép. Gyufatartó. Illava,
Trencsén m., 1890,
Itsz.: 2004.79.1
Felírata: „EWLÉK 1890WA 1
ILLAVÁN”
Sarnyai Krisztina felvétele

5. kép. Gyufatartó. Baranya
m., 1911, Itsz.: 2004.79.20
Felírata: „SZILÁGYI GÁBOR.
SZ 1863 TALPRA MAGYAR
HÍJ A HAZA IT AZ IDŐ
MOST VAGY SOHA EZ A” /
másik (címeres) oldalán:
„AKÁRMIJEN KEDVES
VENDÉG HÁROM NAPIG
UT... 1911”
Sarnyai Krisztina felvétele

6. kép. Gyufatartó. Nagyrada,
Zala m., 20. század első fele,
Itsz.: 2004.79.18
Felírata: „PERCZEL JÁNOS”
Sarnyai Krisztina felvétele

3.

A harmadik csoportba sorolt és már az 1950-es évektől a gyűjteményben található, a közelmúltban beletárolt tárgyak (ltsz.: 2004.50.1–2004.50.196) a népi iparművészetben szokásos tárgytípusokat jelentik. Sok a díszdoboz, a szarukürt, a sőtartó, a kobak, de az olyan újabb tárgytípus is, mint a cigarettadoboz, a hamutartó, a szipka, a sakk-készlet. Itt kaptak helyet a díszített furulyák is, míg a korábbi népi hangszerek egy másik gyűjteményben szerepelnek. Megtalálhatók köztük olyan tárgyak is, mint az ekkoriban divatos miniatűr faragványok, a barackmagból készült, áttört díszű ékszer (mellett, karkötő). A fából és szaruból készült, domború faragással vagy karcolásal díszített tárgyak között egy-egy faberakásos (intarziás) tárgy is fellelhető. Egyik-másik tárgy beazonosíthatóan szerepelt korabeli népművészeti kiállításokon. A készítőik között név szerint megtalálhatók nemcsak a jól csengő Kapoli Antal, Nagy Ferenc nevek, de más faragóké is, akiket ma már szintén klasszikusként tarthatunk számon. (10–11–12. kép) Úgy gondolom, hogy a készítés-gyűjtés óta eltelt több mint fél évszázad után e tárgyak terén is van jócskán felderítendő, összefoglalandó tanulság.

4.

Egyedi az a keményfából faragott ivócsanak, amelynek készítője és használója is Kós Károly építész volt. (13. kép). Félgömb alakú ivóedényről van szó, rajta a vésett-faragott felirat és évszám: „KÓS KÁROLY 1929”. Az edény állat alakú, plasztikus füle is Kós Károly grafikai munkáinak stílusára emlékeztet, tehát bár a tárgyforma hagyományosnak mondható, a díszítmény a századelő iparművészeti megfogalmazása. Eladója szerint használati helye a művész sztánai házában, az íróasztalon volt.

A következő darab kutyahívogató síp (ltsz.: 2002.53.6), puhafából faragott, hosszúkás, halat ábrázoló tárgy. Oldalán vésséssel jelzett pikkelyek, a fején szemek láthatók, a kerekre nyitott szája a síp szájnnyílása. A hal feje alul stilizált emberfejben végződik, amely alatt található a síprész. A hal felső uszonya tartotta eredetileg a nyakba való akasztózsínórt. A tárgy készítőhelye Moldova (Románia), Erdélyben gyűjtötte dr. Lenkei Tibor 2001-ben, s tőle vásárolta Csupor István, aki a tárgy leírását is adta. Ugyancsak az ő vásárlása az a szintén különleges és egyedi szarukanál, amely 2004.67.2. leltári számon került a gyűjteménybe.

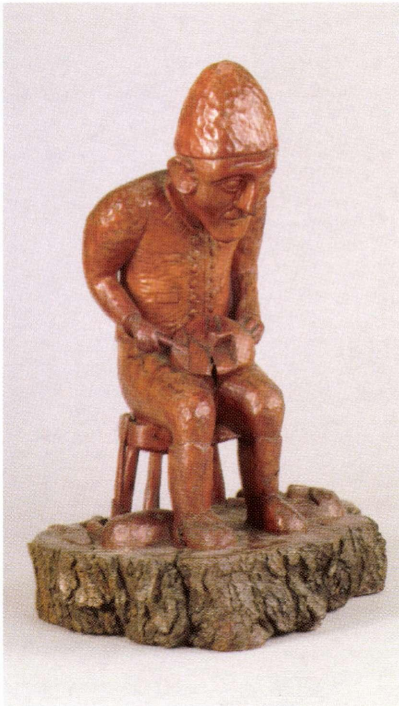
Funkciója és formája szerint ugyan a bútortermék-gyűjteménybe tartozna az a faragott csillár (ltsz.: 2005.63.1), amely ajándék útján került a múzeumba, de díszítése és motívumai alapján pásztorművészeti munka (14. kép). A használati tárgy a népi és úri ízlés egyesítésének szép példája. Kétfajta keményfából – dió és kóris – készült, kör alakú, rajta gyertya alakú égők, ezek mellett plasztikus faragású turulmadarak vannak. A csillártestet és a rudat ugyancsak faragott, hajlítot pántok kötik össze. A kocsikerék nagyságú kerek részt áttört faragású díszítés zárja, tölgylevelek közt vaddisznók. A csillár (legalábbis az áttört faragás) pásztormunka, mégpedig egy helybeli kanász készítette báró Jobaházi Dőry Hugó (1878–1943) születésnapjára 1937–1938-ban a család túskepusztai (Tolna megye, Újdombóvár) birtokán található kúria vadászszobájába. Az ajándékozó, Dőry Ilona szíves közlése szerint a disznópásztor munkája – ezt még édesapjától hallotta –, aki éjjel is őrizte a szabadban tartott állatokat, s ennek kapcsán petróleumlámpa mellett faragott, s két évig tartott, míg elkészült a csillár.

Jól adott az a bot, amely sajnos hiányos, hiszen csak a nyél van meg (a fejét elvitték az oroszok), de éppen ennek díszítése és felirata teszi értékesé. Ezt a keményfából faragott és lakkozott nyelet szakaszokra osztott ember- és állatfigurák díszítik, s köztük vésett rovátkolás és töredékes feliratok vannak, amelyek fentről lefelé jól olvashatók:

„A GAZDATISZTEK / HAVI ÜLÉSÜK A / FŐ TISZT ELŐT; TALÁLKOZÁS BUDA-PESTEN; FŐTISZT A GAZDASÁGBA; ESZT AZ 2 BORJÚT / MÉG MEGVESZI / ISTVÁN; SZÁSZRÉGENBE / A VÁSÁRBA; BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG / AZ ÁLLAT KIÁLLÍTÁSON; BUDA-PESTEN 1909 BE; A BORJÚ SZOPIK; LÓ TENYÉSZTÉS; KOCA ÉS MALACZ;”

A készítő, Galka Máté ács és számadó juhász (aki a tulajdonos dédapja volt) faragta 1909-ben a Károlyi grófok Szatmárnémetihez tartozó erdői birtokán, Rébay Dezső nevű gazdatisztnak.

Az első világháborús lószőr óraláncot Molnár Mária közvetítésével, Horváth Terézia írásos javaslatára alapján vette meg a múzeum (ltsz.: 2000.34.1). Különleges értékét az jelenti, hogy a javaslattevő szerint pénzürmével díszített, hitelesíthető („5 kopeki 1909”, illetve „15 kopeki 1916” jelzésű) első világháborús óralánc egyetlen közgyűjteményben sem.

7. kép. Salga István kisplasztikája. "Maszkot faragó ember". Mohács, Baranya m., 20. század első fele, ltsz.: 2001.61.53
Sarnyai Krisztina felvétele

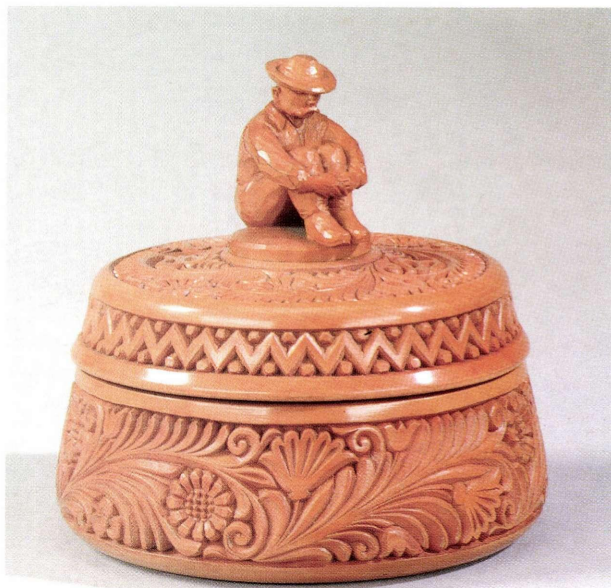
8. kép. Salga István kisplasztikája, „Juhász a nyájjal”. Mohács, Baranya m., 20. század első fele, ltsz.: 2001.61.58
Sarnyai Krisztina felvétele

9. kép. Ivócsanak. Mohács, Baranya m., 20. század első fele
Készítő: Salga István, ltsz.: 2001.61.61
Sarnyai Krisztina felvétele

10. kép. Gyufatartó, 1953, ltsz.: 2004.50.111
Felirata, készítője: „KAPOLI ANTAL”
Sarnyai Krisztina felvétele

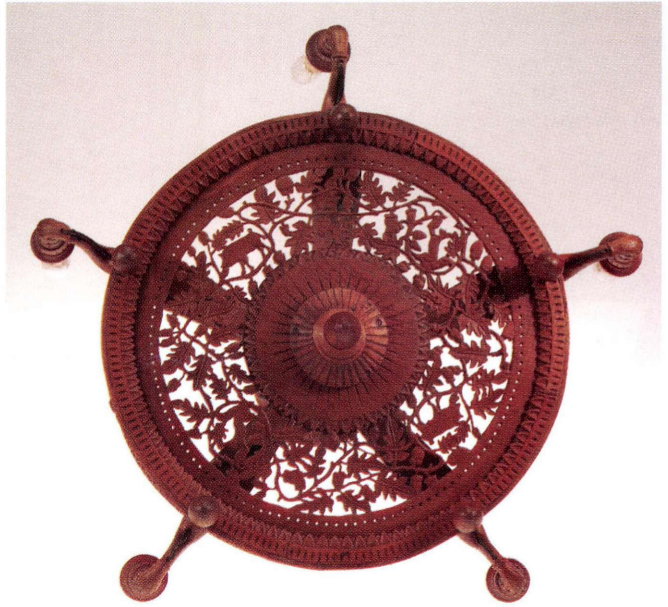
11. kép. Díszdoboz, Tab, Somogy m. 1959, ltsz.: 2004.50.163
Készítő: Nagy Ferenc
Sarnyai Krisztina felvétele

12. kép. Levélnehezék, ltsz.: 2005.50.167,
Készítő: Sztelek Dénes
Sarnyai Krisztina felvétele

13. kép. Ivócsanak. Sztána, Kolozs m.,
1929, ltsz.: 2000.10.1
Felirata: „KÓS KÁROLY SZTÁNA
1929”
Sarnyai Krisztina felvétele

14. kép. Csillár oldal- és alulnézetből. Tüskepuszta, Újdombóvár, Tolna m., 1937, ltsz.: 2005.63.1
Roboz László felvétele

Aukción vásároltuk azt a spanyolozott díszű ruhakefét, amely Szentesen készült 1860-ban. Valójában ez a tárgy – felirata szerint „EMLÉK” – is csak díszítőtechnikája, motívumai alapján sorolható az ismertetett gyűjteménybe (ltsz.: 2004.128.3).

Itt említem meg azt a gyufatartót, amely csak formája alapján lenne a „pásztori” tárgyak közé sorolandó, anyaga alapján viszont nem, illetve csak részben, a két pattantós kis tárgynak csak ezek a részei, vagyis a nyitányelvek készültek szaruból, oldala préselt műanyag, mégpedig galalith (Torma László restaurátor meghatározása), amely a közismertebb bakelit elődje volt. Valószínűleg osztrák munka, német felirattal, bányászjelképekkel. Felirata: „Glück auf; Aus Freundschaft; M F; MF 1929; 1928”. Zala megyéből került múzeumba (ltsz.: 2005.64.1).

Összefoglalásként szintén megerősítem azt a korábbi felvetésemet, hogy a gyűjtési koncepció kidolgozása során más, hasonló profilú intézmények (például a Magyar Mezőgazdasági Múzeum) gyűjteményeit is figyelembe kell vennünk, kiegészítve az állattartás tárgyai tekintetében a magángazdálkodók szerszámaival, s meg kell vizsgálnunk a tartással és tenyésztéssel kapcsolatos gyakorlatukat. Végül a feldolgozás, a publikálás további folytatásáról nem szabad lemondani, hiszen ennek során még új kutatási szempontok is adódhatnak a feltárás nem kevésbé fontos mozzanatai mellett (SÁFRÁNY 2000. 91–92). A faragások tekintetében egyik ilyen szempont lehet az a jól ismert tény, hogy a névtelenségben maradó vagy név szerint ismert alkotók akaratlanul is hatottak egymásra, formálták azt a stílust, amelyet pásztorművészetnek nevezünk. Az egyéniségkutatás módszerének köszönhetően egyre több alkotó került ki a névtelenség homályából, s foglalkozott vele egyenként is a szakirodalom. A domború faragás korszakában lassan megjelennek azok a tárgyak, amelyek a dísz, az ajándék jellegét öltik, s nem kifejezetten a pásztori életmód tartozékai, ugyanis a faragópásztorok már a századforduló körül dolgoztak városi, úri megrendelésre is. A stílusváltó, újabb technikákat használó „egyéniégkutató” munkát a jelenben és a jövőben is érdemes folytatni, hiszen ez a terület is tartogat újabb rögzítendő ismereteket, értékeket. A folklorizmus kutatáskörébe tartozó tárgyak elemzésére a fentiekben már rámutattunk, de a pásztorok művészkedésére mint élő gyakorlatra is akad példa (SÁFRÁNY 2000. 92).

Irodalom

K. CSILLÉRY Klára

1973 A Bútor- és Világítóeszköz-gyűjtemény
gyarapodása. Néprajzi Értesítő, 55. évf. 110–124.

KODOLÁNYI János

1965 A Néprajzi Múzeum 1965. évi tárggyűj-
tése. Néprajzi Értesítő, 48. évf. 309.

MALONYAY Dezső

1911 A magyar nép művészete. A balatonvidé-
ki magyar pásztornép művészete. Budapest,
Franklin Társulat.

SÁFRÁNY Zsuzsa

- 2000 Állattartás-pásztorművészet gyűjtemény.
In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum
gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum.
75–95.
- 2005 Ki volt Tüttő Gyuri? (1884–1970).
Folkloristica 9. Ünneplő írások Verebélyi Kincső
születésnapjára. Budapest, ELTE BTK Folklor
Tanszék. 475–479.

SZELESTEY László

1969 Kell a fény... 85 éves a csácsi faragó,
Tüttő György. Zalai Hírlap, április 27.

SZILÁGYI Miklós

2002 A népi iparművészet és a néprajzi muze-
ológia. Ház és Ember. (A Szabadtéri Néprajzi
Múzeum évkönyve, 15. évf. 291–301.)

SZOLNOKY Lajos

1962 A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárggyűj-
tése. Néprajzi Értesítő, 44. évf. 203.

TAKÁCS Lajos

1973 A Magyar Osztály gyűjteményeinek gya-
rapodása 1970–1972. Néprajzi Értesítő, 55. évf.
109.

TÖRÖK András

1984 Egy zalai pásztor (félbemaradt) karrierje.
Száz éve született Tüttő György, faragó népmű-
vész. Zalai Hírlap, július 7.

The collection of animal keeping and herdsman's art

Acquisitions of the collection during the period in question can be divided into several groups. The collection has, as in years past, acquired material from several sources, including fieldwork, purchase of material brought in for sale, donations, and storeroom cleaning efforts (in a ratio of 1/3 to 2/3). Accordingly, recent acquisitions may be divided into three major groups:

Traditional or classic herdsman's art: works of the Zala carver Gyuri Tüttő (1884–1970). With the aim of enhancing the museum's repository of folk motifs, staff added 35 matchboxes to its collection of more than 200 pieces. The new material complemented the existing collection nicely. It is worth noting at this point that although the first such piece to come into the museum's possession was acquired at the end of the 19th century, no new matchboxes have been added for the last 20 years. The museum plans to publish a catalogue of the material in this grouping some time in the near future.

Items previously owned by a *single artist* (István Salga). A mixed bag in terms of both subject matter and materials used, this collection runs the gamut from traditional, more functional herdsman's art to statuettes of a purely artistic nature. The articles include a large number of Carnival (in Hungarian *'bűsójárás'*) masks and accessories (maces, water-carrying rods), Carnival-related gifts items (textiles, ceramics), and tiny Carnival figures. The collector, István Salga (1909–1998) was born in Szeged, but lived and worked in Mohács. Trained as a shoemaker, the multi-talented and imaginative carver first sought to profit from his manual skill by producing herdsman's art. Following these initial experiments (at the beginning of the 1930s), he switched to carving small statuary, most of which remained in his possession to form what he termed his "autobiography". The Museum of Ethnography first purchased a collection of highly various and individual Carnival masks from Salga in 1957, including colourfully painted animal heads and other fantastic or grotesque creatures.

Applied folk art (known in the 1950s as "new folk art"): This class of objects, which have resided in the collection since the 1950s but were only inventoried recently, represent all the usual sorts of objects describable as applied folk art (decorative boxes, horn trumpets, salt shakers, and gourd vessels) along with several more modern types of object (cigarette boxes, ash trays, cigarette holders, and chess sets). A number of ornamented flutes were also taken on register, as opposed to older folk instruments, which are currently housed in another collection. This category also includes objects associated with contemporary fashion, such as miniature wood-carvings and jewellery (broaches and bracelets) fashioned of peach pits and carved with pierced designs.

Among the *one-of-a-kind objects* one can mention a dog-calling whistle, a tinószoktató (a device used to break young bullocks of the habit of pulling against the yolk), and a spoon made of horn – or that were notable by virtue of their former owners (a number of items donated by former President of the Republic, Árpád Göncz). This category includes a one-of-a-kind carved hardwood drinking dipper dating to 1929, made and used by architect Károly Kós, and a carved softwood dog-calling whistle from Moldavia (Romania) in the elongated form of a fish. Another unusual acquisition came in the form of a chandelier, a piece that by virtue of its form and function would usually be placed in the museum's collection of furniture and lighting instruments, but which in this case bears all the decorative marks of a work of herdsman's art. A beautiful example of the union of peasant and upper class tastes, the chandelier (or at least its pierced carving) was done by a local swineherd for the birthday of Hugó Jobaházi Dőry (1878–1943) in 1937 or 1938, to be placed in the hunting room of the family's provincial lodge.

A szokás- és játékgyűjtemény

A gyűjtemény kezelésében történt személyi változás éppen a vizsgált időszakra esik. 2000. szeptember 15-től Szűcs Alexandrát, a korábbi évek gyűjteményért felelős muzeológusát Szojka Emese váltotta.

A gyűjtemény tematikai befogadóképessége – sokrétű tárgyféleséget magában foglaló jellegeből eredően – elég széles körben érintkezik a mindenkori tárgyi világgal. Ugyanakkor kialakult tematikai profilja egyfajta kényszerű ösztönzést is jelent már meglévő egységeinek további kiterjesztésére, folytonosságuk fenntartására. A gyarapítási folyamatban ehhez még bizonyos fokú esetlegesség is járul, amely az éppen folyó, rendszerint azonban különböző témákban történő kutatások tárgygyűjtéseiből ered – olykor mintegy azok melléktermékeként csupán. Az esetlegesség vagy inkább a véletlen játszik szerepet abban is, hogy a múzeumot kik és mikor keresik fel tárgyaikkal. Az ezekből történő válogatásban, illetve az elfogadás/elutasítás mérlegelésében azonban már érvényesíthetők a gyarapítást irányító tudatos elképzelések (vö. Szűcs 2000. 391–393).

A gyűjtemény 2000–2005 között 738 nyilvántartási tétel alatt 882 darab tárggyal gyarapodott. A viszonylag jelentős mennyiség egyfelől több tárgye gyűttes, illetve -kollekción megszerzéséből keletkezett. Másrészt számottevően növelte még az újonnan nyilvántartásba vett anyagot a latens, be nem leltározott gyűjteményi anyag felszámolása is, amelynek csak a kisebb része régi hagyatéka, nagyobb hányada azonban az utóbbi másfél évtized hozadéka.

A tárgyalt időszak gyarapodásának bemutatásához az időrendi és egyéb szempontú taglalás helyett inkább a szerzeményezés módját választottam, hiszen ennek a körülménynek van igazán jelentősége. Ebben az összefüggésben az egyik fő kérdés tehát az, hogy a szokásgyűjtemény milyen úton-módon, milyen indíttatások alapján bővült az ezredfordulón.

Csupán azokról a tárgyakról/tárgycsoportokról érdemes itt szót ejteni, amelyekhez valamilyen szempontból figyelemre méltó mondanivaló is járul, tehát említésre érdemes, akár önmaga tárgyi minősége kapcsán (például libajátékkészlet), akár a gyűjtemény többi tárgyához való viszonya miatt (például Salga István hagyatéka).

1.

A szerzeményezés mikéntjéből kiindulva elsőként két olyan gyűjtött anyagról kell szólni, amely a Néprajzi Múzeumban több éve zajló kutatásból származik, így megalapozott tudományos, koncepcionális háttérrel, illetve más gyűjteményekben elhelyezett további tárgykapcsolatokkal rendelkezik.

Mindkettő Szacsvey Éva személyéhez köthető. Az egyik egy doboznyi karácsonyfadísz (ltsz.: 2004.66.4, 2004.130.1–48, 2006.2.1–2006.5), ami Szacsvey Éva 1989-ben indult, monografikus igényű kutatómunkája során került a gyűjteménybe Dunabogdányból (Pest megye).¹

A hozzá tartozó adat szerint a dunabogdányi házban karácsonykor „a szublódra tették a karácsonyfát, és a család [minden tagja] hazautazott karácsonyra”.

A díszeket tartalmazó dobozban bizonyos rend uralkodott, amelyet a gyűjtő az arany- és ezüstszínű füzérek elhelyezése kapcsán jegyzett fel: „A karácsonyfadíszes doboz aljában az angyalhaj mellett, egy gombolyagban voltak elhelyezve a különböző időszakokból származó girlandok. Leltározáskor kerültek vékony papírvattába, hogy a leltári számot ráhelyezhessük. Kiállításakor a doboz aljába kell lazább gombolyagban elhelyezni az angyalhaj mellé; legalul a dobozban karácsonyi csomagolópapír – matt fehér és celofán

¹ A szokásgyűjteményben már több sorozat modern kori karácsonyfadísz is található, amelyek az utóbbi évtizedek kisipari gyártásából származnak, Szuhay Péter szerzeményei (ltsz.: 80.109.75–80.109.222, 85.115.32, 85.115.33, 88.71.15.1–88.71.15.20).

–, illetve két üres karácsonyfadísz-zacskó, erre kerültek a gyertyák, szintén szabadon, mellé a gyertyatartók és a legtetején az üvegdíszek. A leltározáskor nem volt lehetőség az eredeti elhelyezésről fotót készíteni.” (A 2004.130.18 leltári számú tárgyhoz tartozó dokumentáció szövege.)

A kis kollekció nem csupán egyes részletei, tárgyai által értékes számunkra, hiszen többnyire régi, kopott üvegdíszekből, már egyszer használt, olykor teljesen leégetett gyertyákból, házi-lag előállított díszítőelemekből, maradvány-csomagolópapírokból áll. Inkább a tárgyak készletbe összeálló együttese az, ami – akár a többi dunabogdányi tárgy ismerete nélkül is – többféle megközelítésben nyújt továbbgondolásra lehetőséget. A készlet egyes darabjainak kronológiai rendjéből tűnik ki, hogy tárgyai értékes adalékokkal szolgálhatnak a karácsonyfák díszítésének egész 20. századi történetéhez. A finom, vékony falú üvegdíszek még a monarchikus időkben megalapozott cseh üveggyártás termékeire emlékeztetnek, csakúgy mint a fűzerek korábbi darabjai. A csillagszórók papírzacskóinak „Bólyi Áfész Csillagszóró Üzeme, FMSZ Bóly, 1971. máj. 18.” felirata pedig arról tájékoztat, hogy a tárgykultúra e periférikus területét a népi demokrácia termelési struktúrája idején a mezőgazdasági vállalatok melléküzemága eltette tovább (1. kép).

Ugyanakkor a készletet mint egymással összefüggő tárgyak csoportját tekintve, a megőrzött gyertyacsonkok, törött csíptetők és az egyéb tárgymaradványelemek által valamelyest betekintést nyerünk egykori használoik mentalitásába, mindennapi életünk menetébe. A régi nejlonharisnya-darabbal átkötött papírdoboz és tartalma nemcsak tulajdonosai leépülő életszakaszáról szól, de az egyszer megszerzett és birtokba vett javakhoz történő ragaszkodáson, illetve azok teljes körű kihasználásán/felhasználásán túl a háziak takarékos életvitelének is lenyomata (SZACSVAY 2003. 52–60)².

A másik, rendszeres terepmunka során gyűjteménybe került új szerzemény egy teljes szobára való bababútor, amelyet Szacs vay Éva vásárolt Erdélyből.³

A tisztaszobát miniatürizáló bútorzat (2. kép) vetett ágyból és a bele való ágyneműből, korondi fazekasedényekkel felszerelt kredencből, szekrényből, padlábából, asztalból, hozzá tartozó székekből, tükörből, bölcsoából, valamint egy hálóágyból és ágyneműből áll (ltsz.: 2003.56.1.1–2003.56.11). Kalotaszegről való, s jól kiegészíti a gyűjtemény játékbútorainak meglévő tárgycsoportját.⁴

Az új tárgyegyüttes megszerzésének módja képet ad a kortárs gyűjtés lehetséges terephelyszíneiről, mégpedig „[...] a kalotaszegi népművészeti találkozó és kiállítás alkalmával látott anyag, ott kiállították (Türe), és a mérai sokadalomban árulták is.”⁵ Augusztus 20-án a Budai Várban Budapesten, a Mesterségek Ünnepe színtéren árulta a készítő, Kovács (Pali) Ferenc, a mákói bútorfestő-asztalos család leszármazottja. Akkor kértük, hogy múzeumunknak is készítsen egy teljes berendezést.” (A tárgyakhoz tartozó leírás szövege.) A kis bútorok a helyi kézműipar sokadosásának gyakorlati szerinti készütek. „A bútorfestő [ti. Kovács/Pali/ Ferenc], mérai asztalosmesternél rendelte meg a bútorokat, amelyek közül az asztal és a székek nem hagyományosak, mert kicsiben nem vállalta azok bonyolult elkészítését. A többi bútor azonban megfelel a cifravidek, különösen Mákó bútorainak. A textiliákat a vetett ágyba felesége készítette el, varrta meg. Tanár az iskolában, Bánffyhunyon született, de megbízhatóan ismeri a mákói tárgyi világot. A berendezés részét képező kerámia a korondi árusoktól származik, akik a kalotaszegi standokon is árulnak.” Múzeumi megszerzésük a gyűjtő indoklása szerint fontos, mert „[...] e tárgyak

2 A gyűjtő közlése szerint az utóbbi évtizedekben – a férfi családtagok elmaradásával – a házban már nem is állították fát karácsonykor, csupán fényőgát raktak egy tábla, amit szaloncukokkal és gyertyával díszítettek fel.

3 Szacs vay Éva erdélyi terepmunkáiból, csupán a szokásgyűjteményt tekintve, még megemlíthető a Bánffyhunyonról származó, 1911-ben készült, festett bútorokból álló enteriőr, kiegészítő tárgyaival (ltsz.: 2004.127.1 2004.127.151). Ebben az együttesben, bizonyos Valkai Erzsébet hagyatékában volt két – feltehetően tojásfestéket tartalmazó – bögre/pohár (ltsz.: 2004.127.105, 2004.127.106), illetve egy lakodalmi hívogatótábla belevésett monogrammal és évszámmal („VI VE 1935”, ltsz.: 2004.127.107). Az utóbbi tárgyhoz tartozó feljegyzés szerint „a halottíhoz hasonló táblával híják össze az utca népét, akik a temetés utcaközösségét képezik. A szomszédok egymásnak adják át a táblát, amelyet végül az utolsó visszavisz a küldőnek. Ennek analógiájára ez valószínűleg egy lakodalomba hívogató tábla, mert egyszerűbb, díszitelenbb, rajta a két eladó lány monogramjával: Valkai Ilona és Valkai Erzsébet.” (A tárgyleírás szövegéből.) Temezésre hívogató tábla van a szokásgyűjteményben is, két példány a Hunyad megyei Kélesfalváról (ltsz.: 87772, 87774), Beluleszkó Sándor és Schmidt Tibolt szerzeménye 1911-ből.

4 A gyűjtemény bababútorait eddig csak a Székről gyűjtött két tisztaszoba-együttes képviselte az erdélyi területről (ltsz.: 77.94.1, 77.95.1 77.95.6, 84.8.1 5).

5 A tárgyvásárlási javaslat dokumentuma tovább árnyalja a tárgy megszerzésének folyamatát: „a tárgyakat a mérai napok rendezvény piacán láttam, egyes darabokat árultak, elsősorban alvóágyat, asztalt, széket és kaszint. Kérésünkre most egy teljes szobaberendezést készítették. A tárgyakat a kalotaszegi népművészeti találkozó kiállításán, 2003-ban láthattuk, majd a Szent István-napi sokadalomban.”

1. kép. Karácsonyfadíszek dobozban tartott készlete, ltsz.: 2004.66.4, 2004.130.1–48, 2006.2.1–2006.5
Roboz László felvétele

2. kép. Babaszoba bútorzata. Kalotaszegi tisztaszoba kicsinyített mása, ltsz.: 2003.56.1.1–2003.56.11
Roboz László felvétele

3. kép. Lakodalmas alakoskodó „Halál” figurájának álarcváltozatai, öltözete és egyéb kellékei

Ltsz.: 2001.62.1–2002.62.9

Roboz László felvétele

megfelelően mutatják a festőgenerációk mintakincsét és nagyjából stílusát is. A szín- és festékhasználat nem pontosan felel meg a korai előzményeknek, de az új, most készülő bútoroknak igen⁶ [...] a textíliák is hitelesen mutatják a felvetett ágy utolsó 60 évének rendjét, a szőtt és csipkepárnák elhelyezését, a paplant, stb. A tárgy dokumentálja az utolsó kalotaszegi bútorfestő munkáját, egy bútorfestő-dinasztia utolsó tagjának munkásságát. [...] Az élő népművészet szép példája, ahol még folyamatos a tudás, és szemünk előtt történik meg a termékváltás a valódi bútorfestésről a játékbútorfestésre.” (Indoklás a tárgyvásárlási javaslat szövegéből.)

Kidolgozott terepmunkához köthető a Halál alakját megformázó lakodalmi maskara tárgyegyüttese is (ltsz.: 2001.62.1–2002.62.9), amely a Somogy megyei Zákányról került a gyűjteménybe (3. kép). A tárgygyűjtést – Forrai Ibolyával együtt – Eperjessy Ernő terepmunkája nyomán végeztük. Eperjessy Ernő a magyar-horvát országhatár mentén elhelyezkedő falvak lakodalmi szokásait kutatta, különös tekintettel a színjátékszerű, alakoskodó figurákat szerepeltető jelenetekre, illetve a rituálisan előadott mozzanatokra.

Az itt tapasztalt gazdag hagyományok az 1950–1960-as években, a terepmunka idején szinte még a fénykorukat élték. A lakodalom eseménysortát a játszásra, boldondozásra hajlamos férfiak közül kikerülő mókamesterek jóvoltából több új, a modern életből vett, humorosan megformált jelenet is bővítette. Az így kialakult lakodalmas játékok hagyományozódtak tovább a későbbi évtizedekre is (EPERJESSY 2000. 11–70).

6 A kalotaszegi festett bútorok valóságos méret szerinti példányainak kései, barokkosan gazdag stílusa ismert. Például egy Magyarvistán, 1962-ben készült fényképfelvételel tanulmányozhatjuk a tisztaszoba részleteit, a szinte mennyezetet súroló felvetett ágyat és sarokpadot, körül az egész falat beborító díszes tányérokat (K. Csilléry 1997. 87–88. kép). Továbbá a kalotaszegi festett bútor legújabb rétegéhez sorolható egy 1972-ben készült (egyes darabjai 1988-ból valók) tisztaszobára való teljes berendezés, amelyet Fülöp Hajnalka Inaktelkéről hozott a Néprajzi Múzeum számára 2006-ban. Így tehát e bababútor és további múzeumi dokumentációi egy, a népi kultúra hosszan tartó paraszti stílusának egymást magyarázó és kiegészítő példányai.

A múzeumi tárgygyűjtés aktualitását a téma filmes megörökítése adta. Eperjessy Ernő Tari János operatőrrel Szentmihályhegyen forgatott filmje 2001–2002-ben készült el *A cerefától a menyasszonymosdatásig* címmel (Néprajzi Múzeum film- és videógyűjteménye, VHS 1188).

A szokásgyűjteményben erről a területről, pontosan az említett községből van már két tökéletről készült álarc, amelyet a lakodalomban szereplő, Halálnak nevezett figura viselt, ugyancsak Eperjessy Ernő gyűjtéséből. A festett álarcokat bizonyos Navracsics Mihály készítette, aki a „környék legismertebb és legnépszerűbb násznagya” volt ebben az időszakban. A kobaktök héjából vájt, tyúk- vagy disznóvérrel pirosra, illetve mésszel és fekete vaslakkal (vagy biciklifestékekkel) festett, artisztikus hatású maszkok (már) nem voltak általánosak a magyarországi falvakban. A kutatott községekben a lakodalmakban a Halál figurájának arcát csak liszttel volt szokás elfedni. A kobak felhasználásával készült álarc a szerző megállapítása szerint a „muraközi Turčíšce (Törökudvar) horvát falu maszkjával mutat rokonságot. Feltehetően a korábbi évtizedekben – talán Muraköz Magyarországhoz történt visszacsatolása idején (1941–1945) – került Szentmihály-hegyre, vagy valamelyik horvát pincéből került elő.” (EPERJESSY 2000. 38.)

E maszkok nyomába szegődve célunk csupán az volt, hogy kiegészítsük azt a figura többi keltével, s így a Halál lakodalmi alakja teljes lehessen. Olyan múzeumi tárgyegyüttes kialakítása lebegett a szemünk előtt, amelynek terepkontextusa jól feltárt, azaz ismert.

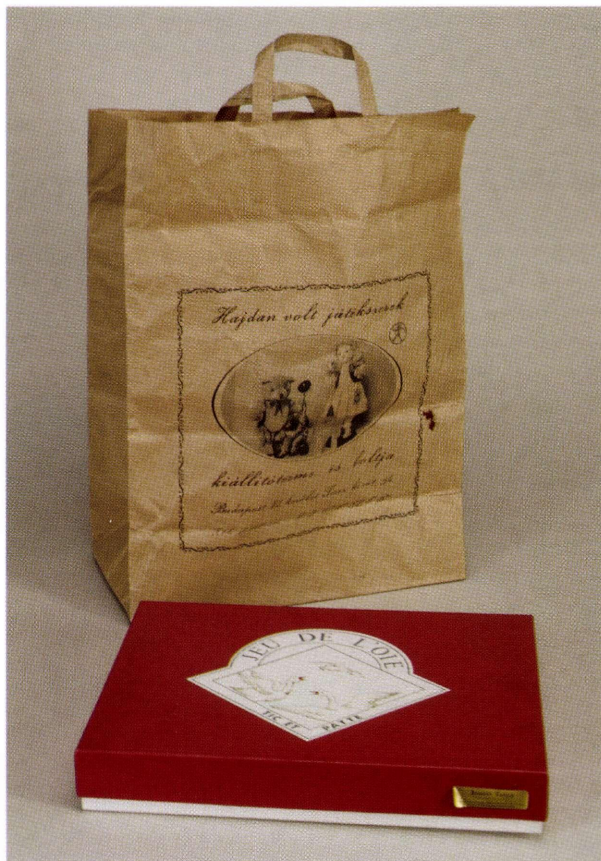
Eperjessy Ernőtől kaptuk meg a zákányi személy, Szokol Ferenc címét, aki vállalkozott arra, hogy a múzeum számára készít még további maszkokat, valamint segít a figura többi keltével is összeállítani. Szokol Ferenc (1932-es születésű) a keresztfia Navracsics Ferencnek (aki 1992-ben hunyt el); tőle tanulta az álarc készítését, és napjainkban ugyanazt a szerepet viszi a lakodalmakban – ma már csak a rokonság körében –, mint előtte keresztapja. A falu rendezvényeire, szüreti bálba, betlehem készítéséhez is rendszeresen őt hívják, mint aki a község és a vidék hagyományait egyaránt jól ismeri.

Szokol mulattató, jó hangulatot teremtő természetéből nekünk is kijutott a gyűjtés idején. Ahogy a decemberi nap egyik délelőttjén beléptünk háza kapuján, látjuk, hogy az ablakban, az elhúzott függöny mögött integet nekünk maga a Halál, kaszával felszerelve, fején vigyorgó maszk. Szokol a mi fogadtatásunkra készítette el már előre a figura öltözetét, amit egy maga eszkábálta állványzatra rakott föl, és úgy állította az ablakba, hogy az érkezők számára jól látható legyen. A bábú fejét gyökérből faragta, a fejet tartó állványzatot pedig az udvaron tárolt hulladékból – lécből, kidobott ablakredőny rozsdás kerekéből, drótból – rakta össze, majd az egészet egy fatuskó nehezkébe verve rögzítette. A figurát elhunyt édesanyja megmaradt ruháiból öltöztette fel, amely egy-egy, a derékra és a vállra felkötött pendelyből, illetve a fejet takaró fehér lepedőből áll. A Halál fontos kelléke még a kasza és a marhaszarv tokmányba helyezett fenőkö. A figura egyik legfőbb tevékenysége a lakodalmi szerepjátszás alkalmával, hogy rigmusos mondókája közben, mintegy ijesztgetésképpen, kaszáját élesítgeti, és „Levágom nyakatok!” kiáltással riogatja a jelenlévőket.

Ezek után nem csupán a Halál alakjához eredetileg hozzátartozó tárgyakat hoztuk el a múzeumnak, hanem annak a gyűjtés idejére rögtönzött installációját is, az alkalom emlékére (ltsz.: 22001.62.1–2001.62.9). Fontosabb azonban, hogy a konstrukciót és a situációt megszerkesztő/kitaláló személy egyéniségének éppen azt az oldalát mutatta meg, amely alkalmassá tette őt a lakodalom hangulatát emelő mókázásra és a különféle újítások bevezetésével a situációs szerepjátékok továbbfejlesztésére ebben a közegben.

2.

A múzeumi kiállítások számára megszerzett, végül állományba került tárgyak jelenthetik a gyűjteménygyarapítás következő módját. A Néprajzi Múzeum *Időképek* című, ezredfordulós kiállításának *Játékidő, időlésés, sorsvetés* témének anyagához, a táblás játékokhoz kerestük az úgynevezett libajátékot. A társasjátéktípus jellemzője, hogy lapján a jelentéssel bíró, hatvanhárom számított kockából álló mezők spirális alakban sorakoznak egymás után. Bár a libajáték régi, első feltűnése még a reneszánsz kor évszázadaira esik (HAIDER é.n.), igazi népszerűségét gyermekjátékként érte el a 19. század második felétől jelezhetően, és ez szinte egészen a mi generációnk gyermekeiig tartott (vö. JÁNOSKA et al. 2001. 523, 530–531). Mivel közgyűjteményben nem találtunk megfelelő, minden kellékével rendelkező példányt, Kelle Antal Teréz körüli boltjához (Játékszerek Anno) fordultunk. A formatervező-művész és felesége, Majercsik Krisztina által 1996-ban alapított bolt és kiállítóterem kínálata reklámszövegük szerint a világ játékszergyártásának azon termékeit mutatja be, „amelyek valamilyen iparművészeti vagy iptörténeti értékkel ren-

4. kép. Libajátékkészlet a *Játékszerek Anno* üzletből,
Ltsz.: 2000.36.1.1–2000.36.1.14. Roboz László felvétele

delkeznek. Gyakran nem az eredeti, régi tárgyakat, hanem azok hiteles másolatát állítják ki. Ehhez segítséget nyújt, hogy szinte valamennyi országban foglalkoznak nosztalgia játékok készítésével.” (www.homoludens.hu/htmlm/muz/2808janm.htm.) Nos, valószínűleg mi is egy ilyen nosztalgia-libajátékot vettünk meg a boltból. Az üzlet egy raktáron lévő referenciapéldányát kaptuk meg, a francia Jouets Taiga-cég árukészletéből (ltsz.: 2000.36.1.1–2000.36.1.14).

A játékkészlet nem csupán megszerzésének körülményei miatt méltó említésre, de különlegesen szép darab is, magas színvonalon előállított, több tárgyból álló együttes (4. kép).

A társasjáték tárolója egy doboz, élénkpiros papírral bevont fedelén a játék emblémája, szálló ludak alakja látható, illetve a játék francia nyelvű megnevezésének szövege: „JEU DE L’OIE TIC ET PATTE” olvasható. Belsejét aranszínű betét tölti ki, ezen helyezkedik el a félbehajtható tábla, amelynek külső bevonata a doboz fedelének anyagával és színével egyezik meg. A tábla játékos oldalát arany-kék-piros csíkok keretezik, csigavonalat alkotó mezőit a korabeli vidéki életből vett idillikus hangulatú jelenetek, ábrák töltik ki (vető férfi, korcsolyázó fiú alakja, méhkapár, francia lobogó, különféle gyümölcsök stb. képe), középen a játékszabály leírása olvasható, míg a lap négy sarkában hangulatos képes jelenet: a levegőben szálló ludak, alattuk vízparti tájban libákat őrző pásztorleánykák. Az aranszínű betéten helyezkednek el gumiszalaggal rögzítve a szintén aranszínű, ólomból öntött, lúd alakú bábuk (hat darab), amelyeket különböző színű – zöld, okkersárga, rózsaszín, kék, piros, lila – talpazatuk különböztet meg egymástól. A játékhoz még két, arany-piros színezésű dobókocka és egy fából esztergált dobóserleg tartozik. Megtartottuk és leltárba vettük a Kelle-féle bolt cégjelzéses papírcacskóját is, amelyben a játékot adták nekünk.

5. kép. „Rákosi-csillag” kalászfőzet. Tárgyrekonstrukció, ltsz.: 2004.116.1. Roboz László felvétele

Itt érdemes felidézni egy másik kiállítás gyűjteményt gyarapító hozadékát is. Kovács Ákos néprajzkutató 2003. június 29.–október 12. között rendezett kiállítást *A kitalált hagyomány. Az aratóünnepről az új kenyér ünnepéig* címmel a Néprajzi Múzeumban. A kiállítás a legújabb kori hagyománygyártás, „hagyománytermelés” (vö. HOBBSAWM 1987) jelenségét tárta fel egy, a gabona aratását követő agrárrítus, lokális jellegű szertartásos ünnep kapcsán. A szerző annak a kérdésnek eredt a nyomába, hogy egy, a mitikus gondolkodásban gyökerező szokásforma hogyan, milyen eszmei és politikai tartalmak által válhatott országos jelentőségű nemzeti ünnepé, és milyen társadalmi és politikortörténeti folyamatok munkáltak annak háttérében.

A kiállításban szerepeltek a szokásgyűjtemény anyagában található búzaszalmából kötött aratási koszorúk is, ezek mellett azonban – a kiállítás gondolatmenetének illusztrálásához – újakat is kellett készíttetni, mivel régi, hiteles példány nem áll rendelkezésre. A tárgyrekonstrukciók elkészítéséhez korabeli dokumentumok, elsősorban fényképfelvételek szolgálták mintául. Ilyenformán gyarapodott tehát a gyűjteményi gabonafőzetek már amúgy is népes tárgycsoportja⁷ további négy újabb formával (ltsz.: 2004.112.1–2004.116.1). Közülük kettő a huszadik század első felének, a Horthy-korszak szellemiségének jegyeit hordozza magán, és jól illeszkedik a propagandával népszerűsített természetbeteremtési hála-

7 A szokásgyűjtemény szalmafonat-tárgycsoportja ugyanis 1994-ben jelentős mértékben gyarapodott. A 94.14.1–94.14.106 leltári szám alatt jegyzett kollekción a II. országos kalászfőző pályázatra készült anyagból került a Néprajzi Múzeumba, illetve még a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményei számára is jutott belőlük. A pályázatot a török-szentmiklósi Városi Művelődési Központ írta ki 1993-ban. A múzeumba került példányokat változatos technikai, formai megoldások és széles körből merített tematika jellemzik.

6. kép. „Cifrakalács”. Boldogi lakodalmi kalács díszítménye és hordozó állványa múzeumi tárolójába helyezve, ltsz.: 2006.41.1 Roboz László felvétele

ünnepek korabeli, a hazafias érzést tápláló kellékei közé. Ebbe a sorba illeszkedik a magyar korona formájára készült búzafonat-kreáció (ltsz.: 2004.113.1) is. A Szent Korona a Trianon utáni évtizedek magyarságszimbólumainak egyik kedvelt motívuma volt, s mint ilyen az aratási ünnepeken is megjelent az alkalomhoz illő anyagválogatásban.⁸ A múzeumi kiállítási jelenetben a koronakoszorú egy feldíszített szekéren kapott helyet, ami a nevezetes, 1936-os szegedi, Péter–Pál-napi kenyérünnep egyik jelenetét idézte. A szekéren hordozott koronakoszorú mint ünnepi kellék bevett, széles körben elterjedt szcenikai eleme volt az aratási felvonulásoknak, ahogyan ezt egy 1921-ben, Keszthelyen készült felvételen is láthatjuk (Kovács 2006. 175). A kiállítás tárgyrekonstrukcióját Huszárovics Antalné készítette Jászszentandráson (Jász-Nagykun-Szolnok megye).

A korszakot idéző másik búzafonat-rekonstrukció eredeti példánya az 1941. július 27-én, Szabadkán tartott magyar kenyérünnepségen szerepelt. A nagyszabású eseményt a második bécsi döntés nyomán visszafoglalt Bácska tiszteletére rendezték, ahol a központi eseménysor a kormányzó részvételével zajlott. A rendezők a három szívfonatot egyesítő koszorúkonstrukciót, a politikai helyzetet az érzelmek síkján megfogalmazó tárgyszimbólumot, a dísztribünön helyet foglaló kormányzópár lábai előtt, párnán helyezték el (Kovács 2006. 179). A kiállítási példányt (ltsz.: 2004.114.1) Csáki Ildikó Ágasegyházán (Bács-Kiskun megye) működő szalmafonótól rendelték meg.

A rekonstrukciós szalmafonatok másik két darabja, az 1940-es évek második felének új politikai eszméket hordozó tárgyai ötágú csillagot ábrázolnak, Rákosi Má-

⁸ A törökszentmiklósi anyagban szintén található egy, a magyar koronát megformázó, nagy alakú példány (ltsz.: 94.14.106).

tyás fotóportréjával. Bár a korszak alapjaiban rendezte át a társadalmi viszonyokat, az ünnepeken használt díszletek és kellékek sok esetben visszautalnak a korábbi évtizedekre, egyes elemeinek előképei onnan származtathatók. Az ötágú csillag mintájára készült szalmafonat a középebe helyezett portréval a bihari asszonyok ajándéka volt az MDP főtitkára számára, 1948-ban (5. kép). A kormány ekkor az új kenyér ünnepét felhasználva jelentette be az új alkotmány tiszteletére létrehozott állami ünnepet, amelynek megülnésére augusztus 20-át, Szent István király napját jelölték ki. Az ezekben az években a kenyérünnepek számára megalkotott, csillag alakú kalászfónatok – mintegy keretet szolgáltatva az MDP főtitkárát ábrázoló képeknek – tartalmukban analógiát mutatnak az előző korszak úgynevezett kalászszenstégtartó típusú aratókoszorújával. Ennél összeállítás részletei, különösen a félhold alakú ostyatarató Szűz Mária tiszteletére utaló jelképek. Mindkét koszorútípus rendeltetését tekintve a hálaáldozatok egy-egy megnyilvánulásának fogható fel (KOVÁCS 2006. 153–162). A kiállítás kalászcillagait Benkő Barnabásné martonvásári (Fejér megye) és Tüskés Tünde zengővárkonyi (Baranya m.) szalmafonók készítették (ltsz.: 2004.112.1, 2004.116.1).

Jóllehet kiállításához köthető, az előzőekhez képest azonban kicsit másképpen, egy boldogi lakodalmi kalácsnak – azaz valójában csak díszítménykonstrukciójának és keretes hordozóállványának (6. kép) – megszerzése (ltsz.: 2006.41.1). Az apropót a Néprajzi Múzeum *Boldog/képek* kiállítása adta (2004. november 4.–2005. május 22.), amelyet Fejős Zoltán rendezett. A kiállítás fotográfiai (és érintőlegesen más képi technika, film) alapján, mintegy azok tükrében, pontosabban feltárt fotógyűjtemények által mutatta be a községet „mint a magyar falu tipikus példáját, vagy mint az etnográfiailag figyelmet érdemlő népi kultúra színhelyét”, azaz „Boldog fényképekbe foglalt világot” (FEJŐS 2005. 8–9). A múzeum a kiállítás idején meghívta a községet, hogy a Néprajzi Múzeum Napján (2005. március 5.) saját programjával szerepelhessen falai között. A folklórbemutatók egyik műsorszáma volt a menyasszonykalács díszítése,⁹ amit a faluból jött asszonyok végeztek bizonyos Bódi Józsefné, Terka néni vezetésével,¹⁰ aki évtizedek óta ennek a speciális tevékenységnek helybeli (szak)értője.

Az asszonyok minden, a díszítéshez való anyagot otthon készítettek elő, a bemutatón csupán az építménynek is beillő, öt szintosor kalácsoromzat díszítményeit fűzték cernára, és aggatták föl a vázként szolgáló pálcák közé. A két métert meghaladó felépítményhez 159 darab mézeskalács figurát¹¹ – tükrös ábrát, lovas huszárt, pólyásbaba-figurát és olvasófüzért ábrázoló süteményeket – használtak fel, hogy csak a mennyiségileg számottevő díszítményfajtákat számszerűsítsük a csücsdíz papírrózsái és a rácsos állvány aranyozott diói mellett. A mézesbáb figurákat egy monori kisiparos, Barta Tiborné készítette,¹² a papírdíszek pedig helybeli kereskedő, Baranyai Béláné „Papírfroszer-Ajándék” üzletéből (Boldog, Kossuth utca) kerültek ki.¹³

A boldogiak lakodalmi szokásában jelentős szerepet játszott e nagyméretű díszalkotmánnyal ellátott kalács, az úgynevezett *menyasszonykalács* vagy *cifrakalács*, amelyet a menyasszony keresztanyja készített, és „alapja kb. 15–20 kg lisztből készült fonottkalács [volt], amit [...] korábban ruháskosárban helyeztek el”. A gazdagon feldíszített kalács szerepét a lakodalmi menetrend által szabályozott módon töltötte be: „[...] a menyasszony kikérése után a menyasszonyt elvezették a vőlegényes házhoz. Két óra múlva követte őket a menyasszony meghívottaitól álló menet, a *hérészesek*, akikért a vőfély ment vissza. Ők vitték a [gyertyákkal] kilágítított *menyasszonykalácsot*, s e mögött az égő gyertyájú tortákat (dióval kevert, égetett cukorból készült páros galamb, kakas figura) és a különböző süteményeket. A vőlegényes háznál a menyasszony, vőlegény és a vőlegény szülei fogadták a menetet. Lerakták az ajándékokat, és következett a *menyasszonytánc*. [...] Menyasszonytánc után a menyasszony vágta fel a kalácsot, s mindenkinek adott egy darabot egy mézeskaláccsal együtt. Ezzel ért véget a lakodalom” (CS. SCHWALM 1981. 358; kiemelés az eredetiben.)

9 A feldíszített lakodalmi kalács a műsor további részében is szerepelt, a boldogi Kaláris néptáncgyűttes által előadott lakodalmas jelenetben. A kalács díszítésének menetét Fábán Márta színes fényképfelvételeken dokumentálta (NM Ethnológiai Adattár ÁEA 7/2007). A nap eseményeiről, közöttük a kalács díszítéséről Tari János operatőr készített videofilmdokumentációt (EA Filmgyűjtemény, ltsz.: 1251).

10 Bódi Józsefné alakja felbukkan a múzeumi kiállítás katalógusában egy általa feldíszített örömkalács társaságában (FEJŐS 2005. 267, 368. kép). A kalácsdíszítő specialista múzeumi segítőitársai Bódi Jánosné, Ószi Imréné és Bugyi Andrásné voltak.

11 Ezenfelül kaptunk még nyolc darab mézesfigurát tartalékba. Bakó Ferenc könyvében „mintegy 300 kisebb mézeskalács”-ot emleget a boldogi örömkalácshoz felhasznált díszítmények ismertetésénél (BAKÓ 1987. 182).

12 Régebben a bábokat hatvani mézeskalácsostól szereztek be (CSÁSZI 2005. 487).

13 A jobbára romlandó, porladozó tárgyból álló tárgykészítésének megőrzése miatt a restaurátorok gondolták optimális tárolásának egyfajta módját vákuumozott üvegtároló, megvalósítására nem volt lehetőség. Végül e jeles tárgyat egy fóliával bevont, kerekken guruló alumíniumvázas állványon helyeztük el.

A boldogiak lakodalmas kalácsa etnográfiai mérlegelés és osztályozás szerint az örömkalácsok (típusának) „legdíszesebb formája” (BAKÓ 1987. 182), és bár földrajzilag a palóc néprajzi táj egyik jellegzetes, tradicionális tárgya, mégsem „palóc sajátosság”, hanem „elterjedése a nyugati palóc területeken közvetlenül összefügg a szomszédos szlovák területek hasonló lakodalmi kalácsaival” (Cs. SCHWALM 1981. 366).

Hogy eme kalács(típus) milyen fontos szerepet játszott a boldogiak életében, illetve évtizedeken át meg tudta őrizni jelentőségét a helyi szokások területén,¹⁴ bizonyára nem kis mértékben köszönhető a falun kívülről, idegenektől érkezett (fel)értékelésének, illetve a folklórmozgalmaknak, mindenekelőtt a Gyöngyösbokrétá hírverésének. A múzeumi kiállítás fotográfiáin korról kora haladva mintegy tucatnyi alkalommal köszön vissza a díszes kalács képe, amely már nem csupán a lakodalom „címere, szimbóluma” (BAKÓ 1987. 181), de legalább annyira a községé is (FEJŐS 2005. 45, 47, 52, 82–83, 87, 107, 115, 128, 132, 188–189, 194, 239, 256, 267).¹⁵

3.

Az öt éves időszak gyűjteményi gyarodásának mennyiségi mutatóját tekintve a múzeumnak felajánlott tárgyak alkotják a legnagyobb csoportot.

A megadott időhatár keretén kívül, időben kicsit visszatekintve említhető a gyűjtemény 1999-ben történt gyarodása az úgynevezett Jungfer-hagyaték tárgyaival. Jóllehet az együttes anyagának nyilvántartásba vételi időpontja 1999. december 9., tényleges leltározása azonban 2000-ben folyt, tehát a kijelölt korszakhatáron belülről esik. Egy népies stílusban kialakított ebédlőről, egy enteriőr teljes tárgyi felszereléséről van szó, amelynek bútorai, illetve a berendezés alaptárgyai a 19. század végéről származnak. Az ebédlő Jungfer Gyula (1841–1908), a historizmus neves műlakatos iparművésze leánya (Csákány Józsefné született Jungfer Matild, 1863–194?) számára készült.

Az ebédlő meglétéről muzeológus kollégáktól értesültünk. A Magyar Nemzeti Múzeum legújabb kori főosztályának munkatársai, Peterdi Vera és Sedlmayr Krisztina, illetve Szikossy Ferenc hívták fel figyelmünket az anyagra (SZOJKA 2001b. 54–56). A Nemzeti Múzeum szakemberei már régóta kapcsolatban álltak az ebédlő tulajdonosaival, Dálnoki Miklós Béla (1890–1948) katonatiszt, miniszterelnök Budapesten élő leszármazottaival, akik számos nemzeti jelentőségű relikvia birtokosai. A Néprajzi Múzeum számára megvásárolt kollekción 315 darab tárgyból áll (ltsz.: 90.50.1–90.50.315). Összetett, sokrétű tárgytematikájának megfelelően anyaga több gyűjtemény között oszlik meg. Tárgyainak jelentős hányada a bútór-, a kerámia-, a textil- és az egyházi gyűjteménybe került, fennmaradó része pedig a földművelés-, a mesterség-, a táplálkozás-, a közlekedés- és az Afrika-gyűjteményt gyarapította.¹⁶

A szokásgyűjteménybe hatvankilenc tételszám alatt hetvenöt tárgyat helyeztünk el, azokat a tárgyféleségeket, amelyeket a gyűjteményi tárgystruktúrába illeszthetőnek véltünk (ltsz.:

90.50.69–90.50.130, 90.50.132–90.50.138). Tekintettel arra, hogy polgári használatú berendezés darabjairól van szó, a gyűjteményi keret pedig a paraszti élet hagyományos világának tárgyai alapján szerveződött, a csoportosításnál bizonyos mértékű rugalmas mérlegelésre volt szükség, illetve szem előtt kellett tartani a raktári elhelyezés gyakorlati vonatkozásait is. Az együttesből így kerültek tehát a szokásgyűjteménybe például azok a (nem kerámiából készült) lakást díszítő, kisméretű tárgyak, apróságok – kártyatartó doboz (ltsz.: 99.50.79), fából esztergált díszdobozkák (ltsz.: 99.50.73–99.50.74), váza (ltsz.: 99.50.83), szalvétatartó (ltsz.: 99.50.78), különféle emléktárgyak, bugaci, balatoni emlékek (ltsz.: 99.50.79, 99.50.85–99.50.95) stb. –, amelyek hovatartozását a klasszikus néprajzi anyagból nehezen lehetett volna levezetni. Ezek mint a lakás- (vagy más tárgyi) kultúra részei a bútór-, illetve egyéb gyűjteményi egység körében is jogosan lehetnének. Gyűjteményi hovatartozásuk eldöntésénél – a tárgykatalógushoz való feldolgozás munkájával összefüggésben (SZOJKA 2001a) – domborodott ki ezen

14 Használatának kizárólagosságáról azonban szó nincs, hiszen egy 1955-ben készült fényképen az örömkalácshoz nem tartozik díszes állvány, hanem csakúgy, mint régebben, egy vesszőkosárban cipelik a lakodalmosok (FEJŐS 2005. 217, 301. kép).

15 A kalács díszítmenykonstrukciója a mintegy fél évszázados ismertsége során alig- alig változott. Jellemző módon éppen régi szimbólumait, kellékeit, a gyertyát és az almát vesztette el.

16 Az anyag gyűjteményi hovatartozását/hovatartozásait illetően konzultációt kértem a kollégáktól Balázs György vezetésével arra vonatkozóan, hogy vajon tartjuk-e egyben ezt az együttest, amelynek tárgyai valóságos használatuk idején szerves egységet alkottak, a kollektív döntés azonban a különféle gyűjteménytarakba történő szétosztásuk mellett szól.

7. kép. Feliratos („Doma!”, „Anyus ne pörölj”) fakanalak népies ebédlő emlékebe adott dísztagyjai közül. ltsz.: 99.50.104, 99.50.108. Roboz László felvétele

tárgyak emléktárgyjellege, szoros kapcsolatuk a szuvenírgyártó iparral, s mint ilyenek ebben az ajándék funkcióban lették helyüket a szokástárgyak között.¹⁷

Az ebédlő vásári emléktárgyai között külön számon tartható tárgycsoportot alkotnak a festett-feliratos fakanalak (7. kép), amelyeknek két időrétege is elkülöníthető. A korábbiak az 1930-as évek második felében, az újabbak az 1960–1970-es években kerültek az ebédlőbe, ahol a taláspogásokon függő bokályokba tűzve szaporították tovább a szoba dísztagyait (ltsz.: 99.50.98–99.50.106, 99.50.124, 99.50.125, illetve 99.50.107–99.50.123, 99.50.126–99.50.128). A festett fakanalokon nem csupán a tárgytypus díszítési módjának időbeli változásait követhetjük nyomon, de festett felirataik, illetve a hátlapjaikon olvasható, az ajándékozók által szövegezett ajánlások is jelentős információs értéket hordoznak (vö. SZOJKA 2000. 423).

A múzeum számára történt felajánlások során bővült a gyűjtemény egy másik jelentős tárgysorozattal, Salga István (1909–1998) mohácsi fafaragó hagyatékával, 2000-ben. A hagyaték tárgyai, melyeket Sáfrány Zsuzsa gondozott,¹⁸ több gyűjteménybe kerültek (állattartás-, textil-, kerámiagyűjtemény), legjelentősebb tetelei azonban a szokásgyűjtemény anyagát gyarapították (ltsz.: 2001.61.1–2001.61.52).¹⁹

A Salga Istvántól származó tárgyak nem előzmény nélküliek a gyűjteményben, hiszen Földes László már 1957-ben, Mohácson járva őt kereste meg mint a „legügyesebb álarckészítőt” (a 57.45.2 leltári számú álarc leltári dokumentációjának szövege), s tőle vásárolt a búsojás kellekeiből egy egész kollektívát (ltsz.: 57.45.2,

17 Az emléktárgyak megjelenésének köznépi színhelyei a búcsújáró helyek bazársora és a vásárok. Néhány innen származó tárgy a gyűjteményi játékananyagban is fellelhető. A népies ebédlődíszként szolgáló emléktárgy műfajához azonban sokkal közelebb áll a szokásgyűjtemény egy már meglévő kollektívája, Györgyi Erzsébet szerzeménye. A majd félszáz tárgyból álló kis hagyaték népies modorban kifestett apró dísztagyakat (dobozkák, váza, paraszttiviseletes figurák) asztali (szalvétatartó, cikkelnymó), íróasztali kellekeket (ítatós, írókészlet) stb. tartalmaz (ltsz.: 89.21.1–89.21.30, 89.21.32–89.21.34, 89.21.36–89.21.57). A hozzá tartozó adatok szerint „Nemes Aranka iparművész hagyatékából, aki az 1920-30-as években dolgozott. [A kollektív darabjai] lehet, hogy az ő keze festése” (leltári dokumentáció szövege).

18 Vö. Sáfrány Zsuzsa beszámolóját a jelen kötetben.

19 Salga István hagyatékából mutatott be egy válogatást a Rákospalotai Múzeum 2003. február 6.–március 16. között *Busó maszkok* címmel.

8. kép. Busófigura. Emléktárgy, ltsz.: 2001.63.34
Roboz László felvétele

57.61.1–57.61.10). Ennek a tárgygyűjtésnek legérdekesebb darabjai a maszkok, amelyek nem a hagyományos mohácsi álarcok szerint, hanem egyéni ötletek alapján készültek (a régi és új stílusú busómaszkokhoz vö. FÖLDES 1958; SZÜCS 2002). Salga az 1950-es években még mint ügyes kezű faragó, falusi specialista működött, aki „az álarcokat télen csinálja, egyrészt ajándékba jó ismerősöknek, de ritkábban pénzért is. Az álarcok legtöbbje saját tulajdona, amit azután farsang alkalmával széjjelkölcsönöz.” (A 57.45.2 leltári számú álarc leltári dokumentációjának szövege Földes Lászlótól.)

A hagyatékában megőrzött busómaszkok (ltsz.: 2001.61.1–2001.61.18) és a busókat ábrázoló kis faragványok (ltsz.: 2001.61.19–2001.61.35) viszont arról tanúskodnak, hogy a későbbiek során Salga István már szinte iparszerűen űzte a busójáráshoz kapcsolódó emléktárgyak készítését (8. kép). A Néprajzi Múzeum szokásgyűjteményében őrzött busótárgyak – a 20. század elejéről származó első gyűjtéseket is figyelembe véve (vö. ERNYEY 1907. 141–142) – illusztrálják egy népszokás idegenforgalmi látványosságba átvezető folyamatát.²⁰ (FÜREDI 2004).

2002-ben ugyancsak a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársainak közvetítésével keresett meg bennünket az MNM pénztárosa azzal, hogy tekintsük meg lakótelepi panellakásának pincéjében a papírdobozokban tárolt családi emléktárgyakat, felkínálva a lehetőséget, hogy a múzeum számára válogassunk belőlük. Így kerültek elő a gondosan elpakolt és megőrzött óvodai és iskolai jelmezek, amelyeket a tulajdonos három – 1968 és 1981 között született – ma már felnőtt gyermeke viselt. Nyolc teljes – pontosabban a készítő és a használók szemszögéből nézve annak tekinthető – farsangi öltözet került elő, amelyeket az édesanya készített házilag (ltsz.: 2002.23.1.1–2002.23.8.8, 2004.54.1, 2004.54.2). Van köztük egész egyszerűen kivitelezett, szinte csak jelzészzerűen összeállított kellék („fürjecske”-jelmez, ltsz.: 2002.23.1.1–2002.23.1.2), de van olyan összeállítás is, amely számos darabból áll, és kivitelezésére láthatóan jelentős munkát fordítottak (a „Kukorica Jancsi” alakját megjelenítő öltözet, ltsz.: 2002.23.4.1–2003.23.4.8 vagy a „bébiszitter” figurája, ltsz.: 2002.23.8.1–2002.23.8.8, 2004.54.1–2004.54.1).

²⁰ E folyamat ábrázolásának jegyében készült a szokásgyűjtemény busótárgyaiból kiállítás a Néprajzi Múzeumban 2006-ban (SZOKA 2006).

9. kép. Süsi, a sárkány. Mesefigura óvodában viselt jelmeze, ltsz.: 2002.23.5.1–2002.23.5.5. Roboz László felvétele

10. kép. Szuvenírbaba spanyol, valenciai népviseletben, ltsz.: 2003.63.143. Roboz László felvétele

A farsangi jelmezek óvodai és iskolai környezetben való megjelenése az 1950–1960-as évektől jószerével napjainkig tartó folytonossággal kor-/korszakjelző alakulat, egybeesik a falusi farsangi népszokások kihalásának, illetve újraeledésének jelenségével.

A megvásárolt jelmezek egy jól körülhatárolható réteggkultúrát és környezetet képviselnek, a gyermekek állami intézmények által irányított szocializációjának egyfajta reprezentatív értékű, kulturális jellemzőket magukba sűrítő tárgyi megfogalmazásai.

A jelmezek a mindennapi élet sokszor éppen közérdekű jelenségeitől inspiráltak fogantak. A kollekción *János vitézből* vett alakja például az 1970-es évek folklórdívatjának köszönhetette létét, hiszen alkalmas volt arra, hogy a népművészeti divat egyes elemei megjelenhessenek rajta/általa (hímzett mellény, ltsz.: 2002.23.4.3, tarisznya, ltsz.: 2002.23.4.6); vagy része az együttesnek Süsi, a sárkány, az 1970–1980-as évek népszerű televíziós mesefigurájának (Takács Vera televíziós dramaturg és Csukás István író alkotása) jelmezes változata is,²¹ a kollekción egyik legnagyobb gondossággal összeállított öltözet (2002.23.5.1–2002.23.5.5; 9. kép). Az együttes egy másik, hasonló alapossággal kimunkált jelmeze a gyermekvigyázó, a bábiszitter elgondolt alakjának megformálása. Ez esetben ugyan a kialakított jelmez – a családi hagyományokra visszavezethetően – kicsit anakronisztikusra sikerült, és inkább a polgári világ dadájához hasonlít, semmint a kilencvenes évek álláshirdetéseiben megjelenő keresett foglalkozás modern típusához, amelyet manapság leginkább fiatal lányok (olykor fiúk) töltenek be.

A jelmezkollekción egy másik lényeges vonása, hogy az öltözetek szinte minden darabját házilag, kézzel vagy géppel varrták, a kiegészítő elemeket kivéve (például a boszorkányalak söprűje vagy a cowboyfigura pisztolya, kalapja, a bábiszitter fülbevalója stb.), illetve meglévő ruhadarabokat használtak fel (például pongyolából készült a bábiszitter ruhája, meglévő farmernadrág került a cowboy öltözetéhez).

Az összeállítások egy másik korjelző aspektusa készítésük mikéntje, az egyes elemek kialakításának módja, a korabeli anyagfélések felhasználása. Így például egyes jelmezek olykor gyenge minősége nem csupán az egy-szeri alkalomra utal, a pillanatnak szóló hamar munkát

21 A gyűjteményben van már egy, ugyanezt a figurát megformázó jelmez (ltsz.: 96.54.1), Szuhay Péter gyűjtése a Heves megyei Besenyőtelekről; 1983-ban készült.

jelzi, hanem a pénzkereső asszony időszűkös helyzetét is, a több gyermeket nevelő, dolgozó nő házon kívüli és otthoni munka mellett kifejtett igyekezetét, hogy gyermekei sikeresen megfeleljenek a különböző helyeken (SZOJKA 2003).

Még ugyanebben az évben érkezett egy másik felajánlás egy budapesti magánszemély, Reményi Gyenes István (1909–2001) újságíró, költő, műfordító leszármazottaitól (F. ALMÁSI, szerk. 1998–2000).

A család az író Szent István körüti lakásában található szuvenírbaba-gyűjteményét ajándékozta a múzeumnak. A kollekción 373 tárgyból áll (ltsz.: 2002.37.1–2002.37.20, 2003.63.1–2003.63.262, 2004.100.1–2004.100.89).²² Összetételét tekintve a babák nagyobb része külföldi, behatárolhatóan mindegyik kontinens képviselt, jóllehet különböző arányban. Míg a legtöbb tárgy Európa különböző országaiból származik, addig Ausztráliát mindössze kettő (ltsz.: 2004.100.54, 2004.100.55), Új-Zélandot pedig egy maori viseletes női baba képviseli (ltsz.: 2004.100.56). A gyűjtemény legkorábbi darabjai a két háború közötti évtizedekből, a magyaros divat idejéből származnak (például ltsz.: 2002.37.18, pártás leányt ábrázoló cérnababa), nagy részük azonban az 1960–1980-as évek terméke.

A kis gyűjtemény létrejötte, alapjainak megvetése, folyamatos gyarapítása az író feleségének, született Preszler Annának (1910–1982) köszönhető, aki élete végéig egyben tartotta, gondozta a kollekción, halála után pedig férje és a családtagok még tovább bővítették. Végül – Reményi Gyenes halála után – lányuk döntött úgy, hogy közgyűjteménynek felajánlva fog megszabadulni a számára már csupán veszélyeséget jelentő, nehezen rendben tartható sok apróságtól. A tárgyak gyűjteménnyé formálásában, mindenekelőtt nemzetközi jellegének kialakításában alapvető körülmény volt a család zsidó származása, részben ez magyarázza a világ több pontjára (Izrael, Ausztrália) szétágazó rokoni szálatokat s az ebből eredeztethető tárgyakat.

Ezenfelül kulcsa a gyűjtemény egyes tárgyainak származási helyéhez, gyűjteménybe kerülésük csatornáinak felderítéséhez Reményi Gyenes Spanyolországba vándorolt fivérének, a Juan Gyenes néven híressé vált fotóművésznek a személye (vö. például REMÉNYI GYENES 2000. 214). A vele való kapcsolat révén kerültek a gyűjteménybe például a spanyolországi babák (ltsz.: 2003.63.143–2003.63.154, 10 kép). A két fivér közös munkásságának eredménye egy Spanyolországról szóló útikönyv is (REMÉNYI GYENES 1972).

A gyűjtemény darabjai egy sajátos tárgyi műfaj, az emléktárgykészítő ipar termékei, azon belül a babák egy külön tárgynemet alkotnak, amelynek lényege a fizikai antropológiai és különböző kulturális jellemzőkkel felruházott, antropomorf típusú megformálás. Olyan áruk, piaci termékek a 20. század második feléből, melyeket készítőik, terjesztőik és vásárlóik alkalmasnak tartottak egy-egy földrajzi vagy etnikai alapon körülhatárolható kulturális egység képviseletére. Olyan konstrukciók, amelyek a társadalmi léptékű önképzőiskolák folyamatában egyfajta közvetítőként jelennek meg. Magukon viselik, sűrűmennyiségű hordozzák mindazokat az ismereteket, olykor sztereotípiaként megjelenő kulturális jellemvonásokat, amelyek alapja a lokális kötődés. A szuvenírbabák műfaja az egyik legalkalmasabb eszköz a helyi identitások megfogalmazására, egyúttal demonstrációjára és az általuk hordozott üzenetek továbbadására, közvetítésére (SZOJKA 2003).

4.

Végül gyarapításnak fogható fel a gyűjteményben leltári szám nélkül lappangó tárgyak ezen időszak alatt megtörtént beletárolása, raktárrendezés címszó alatt. Az így nyilvántartásba vett anyag jelentős része az utóbbi másfél évtizedben, ajándékozás útján került a gyűjteménybe, tehát jogi/elszámolási kötelezettség nélkül lehetett volna akár selejtezésre is ajánlani ezt az állományt.

Mégis az érvek megtartásuk, állományba kerülésük mellett szóltak. Egyrészt azért, mert raktári jelenlétük a korábbi gyűjteménykezelők befogadási szándékára utalt. Másrészt azért is, mert a közelmúltban készült tárgyakról volt szó, végül pedig mindössze két tárgyi műfajt képviseltek, díszített tojásokat (ltsz.: 2005.70.18–2005.70.187) és emléktárgybabákat (ltsz.: 2005.70.1–2005.70.17).

Az utóbbi tárgycsoport gyűjteményi befogadását megerősítette a 2002-ben bekerült, fent említett baba-kollekción, amely mint új gyűjteményi tematika ezekkel a darabokkal tovább bővült, és adatgazdagabb lett. Említésre méltó közülük a román calusartáncos figurá-

²² A babák között van néhány más típusú emléktárgy is (például a sevillai Giralda mecset kicsinyített mása, ltsz.: 2004.100.1, pici japán porcelánváza, ltsz.: 2004.100.53).

11. kép. Díszített tojások:
festékpettyes; viaszlevo-
násos, ltsz.: 2005.70.130;
2007.70.102
Roboz László felvétele

ja²³ (ltsz.: 2005.70.3). G. Szabó Zoltán néprajzkutató munkatársunk ajándéka, aki a babát 1993-ban kapta a II. Duna menti folklórfesztivál alkalmával, a romániai Giurgiuban. A babák egy másik, kisebb csoportot alkotó köre budapesti hölgytől származik, aki nyaralásai, munkahelyi kiküldetései, utazásai során kapta/vette a babákat, de rokonai is ilyen babákkal ajándékozták meg őt külföldi útjaikról hazatérve (ltsz.: 2005.70.4–2005.70.10). Mivel e tárgyak tulajdonoshoz kerülésének időpontja, valamint származási helye is ismert, ezért különösképpen fontosak a gyűjtemény számára. Ezek alapján tehát tudható, hogy a babák többsége még az egypártrendszer idejéből, a kelet-európai országokból származik (a moldáviai babák a Szovjetunióból, ltsz.: 2005.70.4–2005.70.5, a gadulka zenészt ábrázoló figura a bulgáriai Plevenből, ltsz.: 2005.70.6 stb.), de van közöttük japán, Kobéból való, a leányok ünnepén használt szertartási baba is (ltsz.: 2005.70.10). A szám nélküli emléktárgybabák között volt még egy nagyobb méretű gorál pásztorfigura is, amelyet Györgyi Kálmán egykori legfőbb ügyész hivatali ideje alatt kapott ajándékba (ltsz.: 2005.70.15).

A raktárrendezés alkalmával előkerült anyag másik egysége a díszített tojások jelentős, 170 tételből álló csoportja. Gyűjteménybe kerülésük mikéntje összefügg a Néprajzi Múzeumban 1990-től megrendezett húsvéti vásárokkal.²⁴ Ilyenkor az itt árusító és kiállító népi iparművészek, tojásdíszítéssel foglalkozó asszonyok az általuk készített tojásokból egy-egy darabot vagy kisebb kollekciót ajándékoztak a Néprajzi Múzeumnak. Az így felgyűlemlett tojások kerültek most be a gyűjteménybe, olyan ismert, neves alkotóktól, címmel kitüntetett mesterektől, mint a kecskeméti-lakitelki Kása Ilona (ltsz.: 2005.70.98, 2005.70.99) vagy a tolna megyei, bátai Huszákné Czencz Marietta (ltsz.: 2005.70.100–2005.70. 105–102). Továbbá vannak még olyan tojások is, amelyek egy-egy terület, vidék hagyományos mintakincse motívumváltozatainak szinte teljes körét mutatják be. Ilyen a Baranya megyei Magyaregregyőről származó, Pap Éva²⁵ által készített írott tojásokból álló sorozat (ltsz.: 2005.70.18–2005.70.56) vagy a Beregi Tiszahátról Kerkay Emese karcolással díszített darabjai továbbá a gyimesi csángó, árapataki zegzugos díszítésű példányok Lőrincz Etelkától.

A raktárrendezéskor került elő az a tojásanyag is, amelyet Szűcs Alexandra gyűjtött néhány Komárom-Esztergom megyei helységről (Apostyán, Tardos, Tata) 1998 körül (ltsz.: 2005.70.118–2005.70.142). Terepmunka során bekerült, kortárs készítésű húsvéti tojások ezek, olyan amilyeneket mai fiatalok készítenek egyéni ötletek

23 A *calusár* a kárpátontúli románok híres táncja, amellyel néhány részletében analóg a hétfalusi csángók borica táncja is. Olyan ó-európai hagyományokra visszavezethető szertartási tánc, amely a legények pünkösdi avatási szokásához kötődve őrizte meg archaikus jellegét. További párhuzamai a balkáni térségben bukkantak fel (VARGYAS 1955. 559; FÖLDES 1958. 213).

24 A húsvéti vásárok ötletgazdája Rónai Tiborné (Tánya) volt, aki a közművelődési osztály propagandistájaként működött. Ő kutatta fel a Népi Iparművészeti Tanács segítségével az országban működő, tojásdíszítéssel foglalkozó iparművészeket, és vonta be őket a Néprajzi Múzeumban évente megrendezett vásárok programjaiba. A Györgyi Erzsébet néprajzkutató szakmuzeológiai felügyelete és irányítása alatt zajló vásárokon zsűrizéssel összekapcsolt árusítás folyt. A két nagy tradicionális ünnep, húsvét és karácsony előtti napokban a Néprajzi Múzeum azóta is megrendezi kirakodóvásárait, ahol a népi iparművészek és a népi hagyományok szellemében dolgozó kézművesek árusítják termékeiket.

25 Pap Éva dédnagyanyja a millenniumi pécsi vásáron díjat nyert az ott kiállított hímes tojásaival. Györgyi Erzsébet közlése).

és elképzések alapján. Van közöttük különféle textilapplikációval díszített (Itsz.: 2005.70. 118, 2005.70.142) vagy matricás levonatú (2005.70. 140), de olyan is, amelyre csak különféle színű festékpöttyöket tettek (Itsz.: 2005.70.130), illetve az anyagban megjelenik a hazafias tematika is, a magyar trikolor szalaggal díszített példányon (Itsz.: 2005.70.118, 2005.70.119).

Az ismertetésből kitűnik, hogy a periódus gyűjteményi gyarapodása mozgalmal volt, mind a szerzeményezés változatos módja, mind az új tárgyak mennyisége szempontjából.

Tartalmi oldalát tekintve a gyűjtemény mindhárom tematikai csoportja gyarapodott. Legnagyobb tárgyszámmal a szokások témaköre – amennyiben az emléktárgyak viszonylag új csoportját ideszámítjuk –, mennyiségileg ezt követi a díszített tojások egysége, és valamelyest bővült a játékok tárgyalománya is.

A különösen magas tárgyszámot részint magyarázza a gyűjtési szemlélet, amely nem annyira egyes, hanem inkább egymással valamilyen módon összefüggő tárgyak csoportjának, olykor egész kollekcióknak, gyűjteményként kezelt anyagoknak (lásd szuvenír-babák) a megszerzésére irányult. A törekvés ilyenformán valamelyest közelít a tárgyak eredeti használati közegéhez, hiszen figyelembe veszi terepen tapasztalt koherenciájukat, elkerülve a válogatásban rejlő önkényességet (lásd kerácsnyi dísz tárgyak között a roncs-/ töredék-/maradványanyagot).

Ugyanez a látásmód, ami a tárgyak egymást magyarázó erejébe vetett hittel is párosul, érvényesült a múzeumi gyűjteményben szám nélkül felhalmozott tojásanyag válogatatlan nyilvántartásba vételénél is. Ennél az anyagnál kisebb tárgycsoportok vagy (egy-egy alkotótól vagy egy gyűjtésből származó) sorozatok összessége képvisel egy sajátos egészet, amely alkalmas arra, hogy lenyomatként mutassa be egy bizonyos tárgyi műfajon belül a változások/változtatások különféle útjait. Ezekben a darabokon nyomon követhetjük a tradicionális motívumok most már tudatos őrzőinek elszánt munkálkodását (akár lokalitás jelzésével is hangsúlyozott példányokkal, Itsz.: 2005.70.58, „Árapatak 1992. LE” feliratos), vagy azokat, akik a hagyományt tágra értelmezve veszik kezelésbe választott tárgyukat (például Huszákné Czencz Marietta bátai tojásfestő kéziműveit).

A gyűjtemény fejlesztésének egyik tudatos lépése volt a városi gyermekek jelmezeinek megszerzése, ezzel teremtve bizonyos mértékű kontinuitást a tradicionális falusi alakoskodófigurák tárgyi anyaga és modern kori megjelenési formái között.

Az időszak másik jellemző irányultsága a népies tematika Györgyi Erzsébet és Szűcs Alexandra²⁶ által is kitüntetett vonalának erősítése, amely az emléktárgyműfaj bővülését eredményezte jelentősen.

A periódus gyűjteményfejlesztésének koncepcionális megalapozottságát erősíti az a körülmény is, hogy a tárgyakhoz kapcsolódó kutatások jelentősebb része publikált, így az új szerzemények további múzeumi/múzeológiai hasznosítására, reményeink szerint, nagyobb esély mutatkozik.

26 Ennél a kérdéskörnél lehet utalni – a már hivatkozott, Nemes Aranka iparművészeti származó tárgyak mellett – a népviseletes díszbabák tárgykörére, amelynek gyarapítását Györgyi Erzsébet és Szűcs Alexandra egyaránt fontosnak tartotta, így jelentős gyűjteménye van már ennek a tárgyi műfajnak.

Irodalom

- F. ALMÁSI Éva (szerk.)
1998–2000 Kortárs magyar írók 1945–1997.
(Reményi Gyenes István.) Budapest,
Enciklopédia.
- BAKÓ Ferenc
1987 Palócföldi lakodalom. Budapest,
Gondolat.
- CSÁSZI Irén
2005 A népszokások tárgyai. In PETERCSÁK
Tivadar – VERES Gábor (szerk.): Heves megye
népművészete. Eger, Heves Megyei Múzeumi
Szervezet. 467–512.
- K. CSILLÉRY Klára
1997 Lakáskultúra. In BALASSA Iván (főszerk.):
Magyar néprajz. IV. Életmód. Budapest,
Akadémiai Kiadó. 327–426. 87–88. kép
- EPERJESSY Ernő
2000 Lakodalmi rítusok és dramatikus játékok
egy vegyes etnikumú régióban. In JUNG HORTI
Judit (szerk.): Válogatás a magyarországi
nemzetiségek néprajzi kötetéből. 3. Budapest,
Magyar Néprajzi Társaság. 11–70.
- ERNYEY József
1907 A busójárás és más farsangi szokások.
Néprajzi Értesítő, 8. évf. 140–164.
- FEJŐS Zoltán
2005 Boldog / képek / The Village of Boldog –
Images. Katalógus. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- FÖLDES László
1958 A Néprajzi Múzeum busómaszkjai.
Néprajzi Értesítő, 40. évf. 209–230.
- FÜREDI Zoltán
2004 Busójárás, az élő rítus. In PÓCS Éva
(szerk.): Rítus és ünnep az ezredfordulón.
Budapest, L' Harmattan – Marcali Városi
Helytörténeti Múzeum. 315–358.
- HAIDER Edit
é. n. A lépegető libajáték. Internetcím: www.
libajatek.hu.
- HOBBSAWM, Eric
1987 Tömeges hagyománytermelés: Európa
1870–1914. In HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER
Péter (szerk.): Hagyomány és hagyományalko-
tás. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
127–197.
- JÁNOSKA Antal – KRISTON Vízi József – SZOJKA
Emese
2001 Játékidő, időlésés, sorsvetés. In FEJŐS
Zoltán (főszerk.): Időképek / Images of Time.
Katalógus. Millenniumi kiállítás a Néprajzi
Múzeumban. 2000. december 31.–2001. decem-
ber 31. Budapest, Néprajzi Múzeum. 522–539.
- KOVÁCS Ákos
2006 A kitalált hagyomány. Pozsony,
Kalligram.
- REMÉNYI GYENES István
– 1972 Granadától Segoviáig. Útikönyv.
Budapest, Corvina.
– 2000 Ismerjük őket? Zsidó származású
nevezetes magyarok arcképcsarnoka. Budapest,
Ex Libris.
- Cs. SCHWALM Edit
1981 A palóc lakodalmi kalácsok.
Ethnographia, XCII. évf. 350–373.
- SZACSVAY Éva
2003 Családtörténet, mentalitás és életmód
mint tárgycsoportok megszerkesztője. In FEJŐS
Zoltán (szerk.): Néprajzi jelenkutatás és a
múzeumi gyűjtemények változása. Budapest,
Néprajzi Múzeum. 52–60. (MaDok-füzetek, 1.)
- SZOJKA Emese
– 2000 Tárgyak – generációk – történelmi sors-
fordulók. Egy „parasztbédlő” száz éve. In
FEJŐS Zoltán (főszerk.): A megfoghatatlan idő.
Budapest, Néprajzi Múzeum. 409–433. (Tabula
könyvek, 2.)
– 2001a „Parasztbédlő”. Népies enteriőr a 19–20.
század fordulójáról. A társadalmi és a személyes
idő tárgyai. Kiállítási katalógus. (Néprajzi
Múzeum 2001. szeptember 14.–december 2.)
Budapest, Néprajzi Múzeum.
– 2001b „Parasztbédlő”. Népies enteriőr a XIX–XX.
század fordulójáról. Magyar Múzeumok, 7. évf.
4. sz. 54–56.
– 2003 Tárgyegyüttesek lakásokban és azokon
kívül. Múzeumi gyűjteménygyarapítás 2002. In
FEJŐS Zoltán (szerk.): Néprajzi jelenkutatás és a
múzeumi gyűjtemények változása. Budapest,
Néprajzi Múzeum. 89–92. (MaDok-füzetek, 1.)

- 2006 Poklada. A mohácsi busójárás tárgyai. Válogatás a Néprajzi Múzeum tárgyaiból. Kiállítási leporelló. (Néprajzi Múzeum 2006. február 3–26).

SZÚCS Alexandra

- 2000 Szokás- és játékgyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 391–393.
- 2002 Busómaszkok – a Néprajzi Múzeum vendégkiállítása. Intercisa Múzeum, Dunaújváros 2002. január 25.–március 31. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Kamarakiállítások 5.)

VARGYAS Lajos

1955 A bukaresti Folklor Intézet. Ethnographia, VI. évf. 552–563.

EMESE SZOJKA

The collection of customs and toys

The Museum of Ethnography's folk customs and toys collection gained a total of 738 new registry entries — comprising 882 individual items — during the 2000–2005 acquisitions cycle. This impressive outcome may be ascribed to several factors: the addition of a number of ensembles and collections, the official registration of latent material from the museum's older holdings, and finally, the prodigious amount of collecting activity conducted over the past fifteen years. The present work discusses only those items which have some bearing on material or subject matter of interest to the ethnographic community. The order in which items are discussed is based on the manner of their acquisition: whether they were obtained in the course of long-term fieldwork conducted in line with some overarching scientific concept, on the occasion of a recent exhibition, as a donation from a museum benefactor, or from material collected at an earlier date but not yet taken on inventory.

Some of the pieces acquired over the past 5 years served to enrich existing bodies of material within the collection (traditional Carnival-type costume accessories; contemporary Carnival costumes; traditional wedding cake decorations; Christmas tree decorations; painted folk doll furniture; board games; decorated Easter eggs), while others will be used as the basis for new collection sub-groupings (souvenirs; István Salga's carved Mohács Carnival, *busó* masks and decorative figurines; souvenir dolls in folk dress).

Egyházi gyűjtemény

In memoriam Lux Éva

A gyűjtemények története mindig a *kiállítások* története is. Tárgygyarapításaink a *Kalotaszeg – a népművészet felfedezése és az Időképek* kiállítással voltak kapcsolatosak. A tárgyak gyarapodását a múzeumban folyó kutatások és a terepmunka messzemenően alakítják, ebben a ciklusban a jelenkutatás és a változások vizsgálata kapott hangsúlyt. Ugyancsak ebben az időszakban jelent meg a gyűjteményeket bemutató kötet, amely felvetette a néprajzi muzeológia különféle kérdéseit, és gyűjteményenként bemutatta a gyarapítás lehetséges tudományos szempontjait.

E muzeológiai kiemelkedő időszakban az egyházi gyűjtemény jelentősen, a megszokottól nagyobb mértékben gyarapodott; ezt két nagy tárgycsoportban (fejezetben) tárgyalhatjuk, különválasztva a Dunabogdányban folyó gyűjtőmunka eredményeit más gyűjtésektől. Ez utóbbiakban kiemelkedő néprajzi tárgygyűjtést, a bánffyhunyadi enteriőr tárgyait sikerült múzeumunknak minisztériumi pályázat keretében megvásárolnia 2004-ben.

A kutatás és az egyházi gyűjtemény szempontjából különösen tanulságos időszak volt a közelmúlt tíz-tizenöt éve, melynek „vallási reneszánsza” számtalan régi és új vallási közösséget hívott életre. A vallási rítusok ismeretlen új tárgyi világa teremtődött meg, miközben a szent rítusok eszközeit „nem lehet a piacra vinni”, a gyűjtemény gyarapítását mégis folytatni tudtuk. Lux Éva kutatásainak eredményeként 2000-ben egy jelentős, hatvan darabot számláló, a Krisna-tudatú hívők használatából származó tárgyi anyag kerülhetett gyűjteményünkbe, melyet az *Időképek* kamarakiállításaként mutattunk be. E gyűjtés jelentőségét nem csupán az akkori kiállítás sikere, hanem a hat évvel későbbi, Nagyatádon, a Városi Múzeumban megnyílt Krisna-kiállítás anyagának összegyűjtése során tapasztalták a rendezők:¹ a közösség bizonyos különleges, eredeti anyagból készült tárgyait (pávátoll, jakfarok) nem tudta újra elkészíteni, ezeket múzeumunk gyűjteményéből kölcsönöztük. Világosan kiderült, hogy a jelenben alakult vallási közösségekben a tárgyak megszerzése milyen kiemelkedő értéket és tudományos forrásanyagot jelent. Nem lehet eléggé értékelni Lux Éva munkásságát, aki nemcsak szakdolgozatát, de PhD-disszertációját is ezen a területen készítette (amelynek megvédésére ebben az évben került volna sor). Bejutva a somogyvámosi Krisna-tudatú hívők közösségébe, mindennapjaiba, felkészítette őket egy múzeumi kollekciónak összeállítására. *Emlékét legméltóbban e kitűnő terepmunkája és tárgygyűjtése őrzi.*

Voltak és vannak gyűjteményünkben földrajzi és tematikus, valamint korszakbeli fehér foltjaink is. Ezek pótlására folyamatosan készülünk, de sokszor váratlanul és tervezhetetlenül érkeznek be a hiányzó tárgyak, és váratlanul – más feladatok mellett – nagy szakmai befektetésekre kényszerítenek minket. Az egyházi gyűjteményben az eltérő felekezetek tárgyai közül hiányos az evangélikus kegyesség könyv-, kézirat-, nyomtatványanyaga, nagy földrajzi körzetek, szakrális tájak karakterét nem ismerjük tárgyak hiányában (például kelet-szlovákiai magyar populáció, vajdasági magyar területek, kárpátaljai rutén görög katolikus és ortodox, valamint magyar görög katolikus tárgyak). Több eddig kevésbé kutatott felekezet népi vallásosságát, mentalitását szeretnénk tárgyakban is megjeleníteni, különösen az eltérő felekezetek együttélését, közös templomhasználatát, a rítusok egymásra hatását (kalugerek gyógyítótevékenysége a reformátusok körében például); ez mind terepmunkát jelentene, és szervezési munkát a tárgyak áthozatala érdekében.

Láttuk tehát tudományos programjainknak megfelelően (kiállítások, kutatási projektek) feladatainkat a gyarapításban, és úgy gondoljuk, amint a gyarapodás

1 Lásd a néprajzi tárgyak szerzeményezésének elméleti és tudományos kérdéseiről FEJŐS 2000. 42–43.

2 Farkas Judit „Templom a múzeumban, kiállítás a templomban”. *Hétköznapok és ünnepek a magyarországi Krisna-hívők életében* című kiállítása, Nagyatád, 2007. március 3.–május 31.

eredményeit most számba vettük, ebben az időszakban is voltak kiemelkedő tárggyarapításaink. Gyarapítótevékenységünk jó fóruma a múzeumi Gyűjteménygyarapítási Bizottság, amelyben végtelenül sokféle kutatási szempont és tárgyféleség közül kell választani. Harmonikus és megégyezéses alkukban e kiemelkedő eredmények megvalósultak.

Tárgyegyüttesek a dunabogdányi ház berendezéséből

A dunabogdányi kutatásban (*Egy háztartás tárgyai, a dunabogdányi Kristóf család négy generációjának tárgyi anyaga* [vö. SZACSVAY 2003. 52–60]) folyó nagy, harmadik tárgybehozatal is erre az időszakra esett. Ez utóbbiban az egyházi gyűjteményt érintő anyag: képeslapok 448 tételnyi 1125 darab és 179 tételnyi, 515 tárgyat tartalmazó, a tanulás, olvasás, művelődés, illetve a tanítás, a didaktikus lakásdíszítés (képek) körébe tartozó anyag, illetve tárgyak, szobrok és képek. Az egyházi gyűjteményben az összes, ez időben leltározott tétel a dunabogdányi anyaggal együtt összesen 1977 darab tárgy. (A tárgyakat az alábbi számokon vettük nyilvántartásba: 2000.9.1.–2000.9.4, 2000.12.1.–2000.12.61, 2000.15.1–2000.15.581, 2001.1.1, 2001.40.66–2001.40.84, 2001.61.95–2001.61.101, 2002.14.1–2002.14.7, 2002.40.1–2002.40.7, 2002.61.4–2002.61.27, 2003.42.1–2003.42.19, 2003.43.1, 2003.52.7–2003.52.20, 2003.57.1–2003.57.22, 2003.65.1, 2003.65.2, 2004.57.1, 2004.58.1–2004.58.45, 2004.61.1, 2004.61.2, 2004.62.1–2004.62.3, 2004.63.1–2004.63.3, 2004.64.1–2004.64.30, 2004.67.6, 2004.127.77–2004.127.100, 2005.22.153, 2005.32.1–2005.32.3, 2005.33.1, 2005.44.1–2005.44.27, 2005.71.1). A Kristóf-hagyaték harmadik nagy tételű megvásárlása a család harmadik generációjában felhalmozott tárgyi anyag felszámolásakor (elköltözés kapcsán) valósult meg 2000 és 2005 között. A tárgyakat 2000.15.1–2000.15.581, 2003.42.1–2003.42.208, 2004.66.1–2004.66.81, 2004.130.1–2004.130.48, 2005.13.1, 2005.13.2, 2005.13.3–2005.13.221, 2005.13.222–2005.13.264 leltári számokon vettük nyilvántartásunkba, összesen 1305 tárgyat. A család nőtagjainak kézimunkaanyaga és az ezzel kapcsolatos textíliák tették ki a tárgyak legnagyobb részét (Itsz.: 2002.15.634–2002.15.720, 2003.42.124–2003.42.208, 2004.66.34–2004.66.81, 2004.66.165–2004.66.210, 2005.13.3–2005.13.221), jelentős volt a kézimunkázással kapcsolatosan a mesterséggűjteménybe kerülő anyag is (2003.42.68–2003.42.70, 2004.66.1–2004.66.3., 2004.66.3.1–9).³ A táplálkozásgyűjteménybe három háztartás megmaradt edényei, eszközei (Itsz.: 2003.42.71–2003.42.123, 2004.66.5–2004.66.31.) a szokásgyűjteménybe az 1960-as évek közepétől elmaradt karácsonyfa-állítás régi díszei (Itsz.: 2004.66.4, 2004.130.1–2004.130.48) kerültek. A bútorgyűjteménybe a már behozott bútorok kiegészítésére konyhabútorokat hoztunk el két generáció háztartásából (Itsz.: 2003.42.20–2003.42.34). A kerámiagyűjteménybe szintén több generáció háztartásának tárgyait válogatta össze az eladó (Itsz.: 2003.42.36–2003.42.67), néhány földművelési és más tárgy egészítette még ki a gyűjteményt. A Dunabogdányban 2000–2005 között gyűjtött egyházi gyűjteményi tárgyak teljes száma 682 volt, amiben természetesen nem szerepel a 679 darabos képeslapanyag.

A szóban forgó időszakban az egyházi gyűjtemény összesen 1397 tárggyal gyarapodott.

A kézirat, nyomtatvány, könyv, iratok, újságkivágások, brosrák között a képeslapok anyaga nemcsak nagysága, hanem a kutató család „gyűjtőtevékenységének” reprezentációja miatt a polgárosodás megnyilvánulásaként érdekes. A képeslapok kisebb hányadát a kutató család harmadik generációjában írták és kapták; az 1890-es években született családtagok az első világháború körüli időtől kezdtek el képeslapokat küldeni. A folyamatot felerősítette, hogy a család egy része a trianoni békekötés után határon kívülre került, így a látogatásokat (búcsúkor, karácsonykor, húsvétkor) a képeslapküldés váltotta fel. A képeslapok másik nagy csoportját az ötvenes-hatvanas években gyűjtötte Gál Mihályné Kiss Ida (negyedik generáció) pedagógusként, részben kapta tanítványaitól, részben a pedagógus-szakszervezet által szervezett kirándulások alkalmával vette. A gyűjtemény egésze feltérképezi a kutató Kristóf család családi-rokonsági és baráti körét a két háború közötti és az azt követő időszakban, gyakorlatilag a jelenig.

A dunabogdányi ház különös lakásdíszítő elemei voltak a női ipariskola vizsgarajzaiból készített keretezett képek, amelyeket nemcsak készítője, de szülei is elhelyeztek szobáikban. Kedves fényképeket is átadtak keretezeten, az utolsó lovat és szekeret, tehenet vezető férfit, a cseresznyeszüretet, templom előtt álldogáló

³ A Kristóf-hagyatékhoz tartozó tárggyűjtemény egy része a Néprajzi Múzeum székelykataszteri nyilvántartásában található.

1. Vízhordó nő és férfi keleties ruházatban, gipszszobrok, Bánffyhunyard, Kolozs m., ltsz.: 2004.127. 99–100
Roboz László felvétele

csoportot stb. ábrázoló képek a tsz előtti gazdálkodás emlékei voltak a szobák falain. Vallásos gondolkodásukat a falakra feltett igés táblák mutatták, jelezve a betérőknek a katolikus Dunabogdányban felekezeti hovatartozásukat is. A keretezett hímzés minták akár cégéreként is működtek. Dunabogdányban a legnagyobb kézimunka-megrendelést Kristóf Lilla és Kristóf Eszter kapta, és nemcsak kis terítőket, de hatalmas recefüggönyöket, ágyterítőket készítettek a Dunabogdányban már a húszas-harmincas évektől elfogadott, párhuzamosan, illetve egymás mellé helyezett ágyakkal berendezett szobákba.

2a kép. Kossuth imája, olajnyomat, Bánffyhyunad, Kolozs m., ltsz.: 2004.127.96. Roboz László felvétele

2b kép. A 13. aradi vértanú, olajnyomat, ltsz.: 2004.127.97 Roboz László felvétele

3. kép. Esküvői emlékkép, Szék (Románia) 20. század vége, ltsz.: 2005.22.145. Roboz László felvétele

Bánffyhyunadi és széki enteriőr képei, szobrai

A gyarapodásnak az 1996–1997-es *Kalotaszeg, a népművészet felfedezése* című kiállítás adott lendületet. A terepmunkák a kiállítás bontása után is folytatódtak. Jelentős eredményként könyvelhetjük el, hogy Szacsavay Éva gyűjtése révén sikerült Bánffyhyunadon (volt Kolozs megye) egy teljes kalotaszegi szobát megvásárolni, textíliákkal és más lakásdíszítő tárgyakkal. A Néprajzi Múzeumba Erdélyből a millenniumi kiállítás tárgye gyűjtése után (a trianoni békekötés idején és azt követően) teljes enteriőr nem kerülhetett. Az együttest a múzeum új szerzeményi kiállításán, 2004-ben bemutattuk. Kiemelkedő értéket képviselnek az enteriőr képei és szobrai, amelyek a polgárosodott bánffyhyunadiak kalotaszegi szobáit jellemezték. A református történelemismeret és műveltség nyomában divatosá vált történelmi képek (2a, 2b képek) különösen szép együttesét őrizte meg az egykori tulajdonos, Valkai Erzsébet. A festett fiókos szekrényen (sublót) elhelyezett porcelántárgyak között állt két keleties gipszszobor (1. kép), amely a „vidékiés” orientalizmus századfordulós divatját jelenítette meg az enteriőrben. (ltsz.: 2004.127.89, 2004.127.90, 2004.127.94–2004.127.98 [képek], 2004.127.99, 2004.127.100 [szobrok], a keretezett fényképekkel és konfirmációs emlékekkel együtt huszonöt tárgy.)

Az enteriőrök sorában még egy erdélyi tárgye gyűttes kerülhetett be múzeumunkba a mezőségi Székről (volt Szolnok-Doboka megye), Szojka Emese gyűjtése, amelynek lakásdíszítő képei az egyházi gyűjteményben vannak. A képek a református Szék lakásdíszítő kultúráját, annak változásait és jelenkorát mutatják, hangsúlyozottan az egyéni és családi élet emlékeinek oltárszerű elhelyezésével a kitüntetett falrészeken (3. kép) (ltsz.: 2005.22.143–2005.22.153, tizenegy tárgy).

A Krisna-tudatú hívő közösség tárgyai

A Néprajzi Múzeum ezredfordulós kiállítása, az *Időképek* az intézmény történetében is az egyik legnagyobb vállalkozás volt, alapterülete, együtt dolgozó munkatársainak száma, a látványtervezés új beléptetése, a kiállítással kapcsolatos katalógus és cikkek gyűjteményei kiugró méretű vállalkozásként kerültek be az intézmény történetébe. Az *idő* szokatlan ismeretelméleti, antropológiai megközelítéseiben

4. kép. Szerzetesi öltözet darabjai, Murti-öltözethez koronák és kultikus tárgyak oltárhoz, ltsz.: 12.16.1–2, 2000.12.19, 2000.12.9, 2000.12.12, 2000.12.13

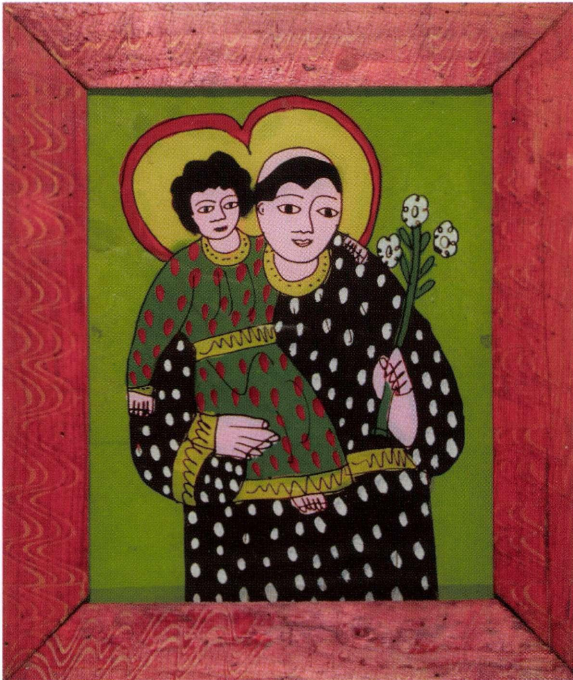
Roboz László felvétele

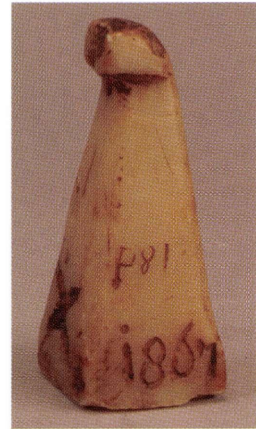
új tárgyegyütteseket emeltek be a múzeumi közegbe, ezek közé sorolhatjuk a somogyvámosi Krisna-völgy közösségtől származó tárgyegyüttest (4. kép), Lux Éva kutatásainak és gyűjtőmunkájának eredményeként (ltsz.: 2000.9.1–2000.12.61). Az *Időképek* kiállítást kísérő kamarakiállítások sorában a *Szent idő a torlódó időben* című kiállításban a tárgyak egzotikuma és keleti szépsége megragadta a látogatókat; egy új keleti vallás a glóbusz egészen vándorolva Somogy megyében is megtelepedett. A magyar Krisna-hívók életéről, vallásos világnépeiről mutatott be a kiállítás szép és különös tárgyakat. A gyűjtemény kiemelkedő darabjai az oltárok és Murti-szobrok, eszközei a vallási közösség életének szakrális tárgyai (vö. Lux 2001a; 2001b). A gyűjtemény múzeumba kerülése egészen kivételes. Megszerzésében Lux Éva kapcsolatteremtő képessége és a közösségnek a múzeumi megjelenés, reprezentáció iránti empátiája játszott szerepet, melynek következtében a közösség a gyűjteményt összeállította, és felajánlotta a múzeumnak megvásárlásra. „A vásárlásra valójában a vallási közösség együttélésének szabályai szerint nem kerülhetne sor.” A krisnás szerzetesek, akik a keresztény vagy más vallások szerzeteseihez hasonlóan a világ javairól lemondtak, és csak a legszükségesebbekkel rendelkeznek, öltözeikeiket az elrongyolódásig hordják. Az elhasznált viseleti és használati szakrális tárgyakat elégetik (Lux 2001a. 5).

Evangélikus tárgyak Budapest környéki falvakból – fehér foltok a gyűjteményben

A gyűjteményi ismertetőben hiányként tárgyalták az evangélikus felekezethez tartozók vallásos tárgyait, ezért jelentősek Kovács Pál – konzultációk keretében – Budapest környéki szlovák falvak vagy szórványok evangélikusaitól gyűjtött tárgyai, kegyes olvasmányok, énekes- és imakönyvek, lakásbelső díszítő kisebb képek, könyvjelzők (ltsz.: 2004.58.1–2004.58.45). E tárgyak többségét az 1947 utáni vallás- és egyházellenes diktatórikus rendszerben használták, e tárgyak ezert is fokozottan az egyéni, individuális vallásosság anyagai, dokumentumai, közöttük lelkészek, kántortanítók tárgyaival. Vallásos témakörben minimálisnak mondható a két világháború közötti időszak tárgyainak jelenléte a gyűjteményben, ez a gyűjtés ezt a korszakot és az 1947 utáni időszakot mutatja be tárgyokban. Ugyaninnen római katolikus, nyomtatott ima- és énekeskönyveket is gyűjtött. Az 1947 utáni időszakban is a háború előtti kiadványokat használták, vallásos

5. kép. Szent Antal, ortodox üvegikon, cigánymunka, Máramaros, 20. század, ltsz.: 2001.40.83. Roboz László felvétele

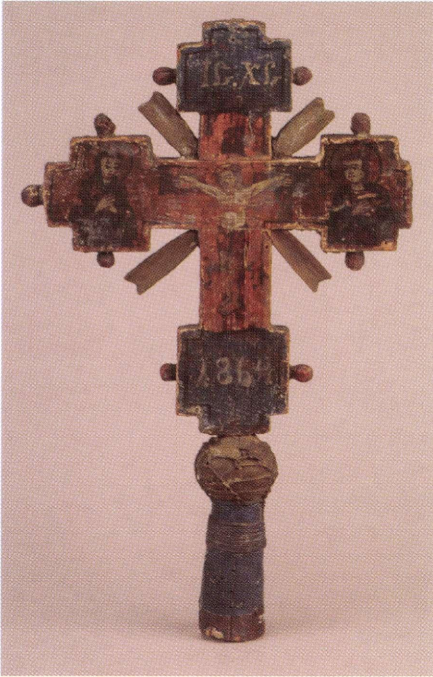

6. kép. Kenyérpecsételő, Aranyosbánya (Románia), 1867, ltsz.: 2002.14.3. Roboz László felvétele

kiadványokat ekkortól csak nagyon kis számban adtak ki. E szűkösség magyarázza a kéziratok használatát is. Nem a használatból, hanem hagyatékokból szerezték meg őket, ez is igazolja, hogy gyűjteményünk gyarapítása milyen nehézségekbe ütközik, az evangélikus vallásosság használatban lévő tárgyait nem adják el. A családi közösségekben folyó kegyességi gyakorlatot az 1947 utáni időkben a templomba járók megbélyegzése, kiközösítése, esetenkénti meghurcolása is magyarázza. Az anyagban vegyesen vannak jelen szlovák és magyar nyelvű olvasmány-, illetve énekgyűjtemények, a korszak nem kedvezett a nemzetiségi lét megélésének sem, az elfogyó szlovák nyelvű nyomtatott imakönyveket magyar nyelvű evangélikus nyomtatványok váltották fel – az a kevés, ami mégis megjelenhetett a korszakban.

A rajkai határállomáson visszatartott tárgyak – származási hely: Észak-Erdély

A rajkai határállomáson 2001-ben állítottak meg egy jelentős szállítmányt, amely nyugati piacokra került volna. A tárgyak együttese világosan mutatta, hogy az anyagot Észak-Erdélyben, román falvakban gyűjtötték össze. A tárgyak jelentős része az egyházi gyűjtemény anyagába illeszkedett. A nagyméretű, fémlemezből préselt gyertyatartók a román vallási kultusz, azon belül is a gyertyahasználat felfokozott méretű és hatású tárgyai, azok a nagy gyertyákhoz szükséges tartók, amelyekben el lehet helyezni a kereszteléskor, esküvőn és halott mellett szokásos négy-hat gyertyát, amely az embert életútján végigkíséri. A szerény fémtárgyak a szegényesebb falvak templomainak, ma ravatalozóinak berendezéséhez tartozhattak, amelyeket napjainkban értékesebb, drága gyertyatartókra cserélnek ki. Az együttesben bécsi eredetű, esetleg nagyváradi üzletekben beszerezhető, porcelánszobrokkal készített, mélyített szentképek voltak, amelyek az egykori Mária-házak kegytárgypári folytatásaiként értelmezhetők. A képek azon az erdélyi területen is elterjedtek, ahonnan Mária-házak használatára vonatkozóan nincsenek adataink. A 19–20. század fordulóján meginduló vasúti kereskedelem révén a nagy mennyiségben készített képek távoli piacokra is eljutottak. Használatukat római katolikus és esetleg görög katolikus házaknál feltételezhetjük, a tematika – szent család – a polgári családfelfogás és a biedermeier gyermektisztelete révén – divattá vált eleinte a városok, majd a falvak lakásaiban is (ltsz.: 2001.40.75, 2001.40.76). A ké-

7. kép. Román csókkereszt, Boród (Brod, Románia),
ltsz.: 2002. 14.2. Roboz László felvétele

8. kép. Szent Mihály-ikon, Szamosújvár (Románia), 19.
század vége, ltsz.: 2002.14.7. Roboz László felvétele

pek között a romantika kedvelt típusai is felbukkannak: olajnyomat, amelyet hímvesszővel díszítettek, Krisztus az ajtón kopogtat témával. A protestáns pietizmus szellemi áramlatának eredményeként a téma a katolikus képhasználásban is elterjedt (ltsz.: 2001.40.79). A megszokottá vált Jézus és Mária Szíve párosan elhelyezett képe ebben a kollekciónban igazolja a téma kiterjedését az egész Kárpát-medencére. A huszadik század román falvaiban kevésbé, de a kisebb városokban élő kispolgári rétegek, iparosok, kistisztviselők képhasználatában ez a típus divattá vált. A vidék románságánál nagyon kedvelt és elterjedt üvegeképek közül a legutolsó korszak munkái, kisméretű, igen gyenge minőségű cigány munkák kerültek még a kereskedőhöz. Színes vagy inkább tarka képeket olcsóságuk miatt szívesen megvásárolták, akár a városokban (Szamosújvár) árulták, vagy házalóktól. Jézus és Mária Szíve mellett a közelmúlt legkedveltebb szentképe Szent Antal, tisztelete azonban csak a római katolikusok körében ismert, a képkészítők (másolók) a nyugati előképekkel (nagy szériákban terjesztett kis imakönyvbe való szentképekről) dolgoztak. Így került ortodox használatba a jezsuita Mária Szíve (ltsz.: 2001.40.82) vagy a ferencesek kedvelt szentje, Szent Antal (ltsz.: 2001.40.83–2001.40.84), a piacokról a román házakba, persze a magyar római katolikusok házaiba is (5. kép). Az üvegeképek mint technika és műhelymunka román eredetű, ugyanakkor Szent Antal a római katolikus magyar kultusz kedvelt szentje Erdélyben is.

Vallási tárgyak erdélyi román vidékekről

2002–2003-ban rendszeres gyűjtés eredményeképpen kiemelkedő fontosságú tárgyakat vásároltunk meg. A gyűjtő, egy erdélyi orvos nagy terepgyakorlattal, anyag- és nyelvismerettel vállalkozott román vallási tárgyak, templomból kikerült, kicserélt rítustárgyak megszerzésére és gyűjteményünkbe való behozására. Munkássága sokban emlékeztet a századforduló jeles gyűjtőinek munkájára, a szakmai konzultációk mellett alapos terep-, ember-, helyzet- és tárgyismeret segítette a tárgyak behozatalában. Kiemelkedőek a nagy, ácsolt faajtókra egykor illesztett fazarak, amelyek egy középkori technika, eszközhasználat maradványai (ltsz.: 2003.52.17–2003.52.20). Gyűjtésében kuriózumot képviselnek az erdélyi „burított” üvegek, hiszen erdélyi használatukról ez az első adat. Az üvegburával leborított viaszszobrok lehetséges változatai közül egy gyermek

9. kép. Hodigitria Madonna, olajnyomat, Olaszország, ltsz.: 2003.57.6. Roboz László felvétele

Jézus- és egy Madonna-ábrázolás megszokott, világi témában azonban még ismeretlen ez a tárgy-típus, egy fiú és egy leány áll kézen fogva egy fatörzsnek támaszkodva; ezt a szobrocskát kenyérből készítették (ltsz.: 2003.52.7–2003.52.9). Az egyik legkevésbé ismert görögkeleti liturgiai tárgy a templomi kenyérpecsételő (preszkuranyomó, 6. kép), amelyet a gyűjtő szép variánsokkal, zsírkőből és keményfából készített változatokban hozott be gyűjteményünkbe. A kenyérpecsételőn Krisztus betűjele és más faragott jelek láthatók. Kiemelkedően archaikus egy ember alakú kenyérpecsételő, amelyet rontás ellen egyszerűen bevésett keresztekkel láttak el, és amelyen 1870-es évszám olvasható. Egy másiknál maga a tárgy formája gondoskodik az ártó szellem szent kenyértől való távol tartásáról, ez kereszt alakú. Egy laposan faragott, ortodox, kereszt formájú, feliratos kenyérpecsételő jól illeszkedik az erdélyi románság mélyfaragással készített csókkeresztjeinek stílusához, a keresztforma elhárítóereje egyértelmű e tárgy esetében is (ltsz.: 2002.14.4–2002.14.6). Két festett csókkereszt az erdélyi görög katolikus gyakorlatból, Nagyszében környékéről való. A kereszt egyik oldalán a Korpusz, a másikon Krisztus megkeresztelésének jelenete, húsvét és pünkösd ünnepének képei, a másikon 1864-es évszámmal (ltsz.: 2002.14.1, 2002.14.2, 7. kép). A gyűjtés szép darabja egy Szent Mihály-ikon, amelynek története is ismert, mivel a kép meghasadt, levették a falról, és eladták, hogy megszabaduljanak e rossz előjeltől (8. kép). A képet a Képzőművészeti Egyetem hallgatója restaurálta, az összeillesztés megtörtént⁴ (ltsz.: 2002.14.7). Ikonok és üvegeképek gazdagították e gyűjtés révén gyűjteményünket, amelyek az egyes tárgy típusokba illesztve, részben kevés tárggyal képviselt műhelyből (Sebesláz, ltsz.: 2003.52.10), részben ikonográfiai változatokkal gazdagítják a meglévő gyűjteményt. Egy ikon, viszonylag szokatlanul zsúfolt, középkorias *Mária halála* kép erdélyi román területről új ikonográfiai típus gyűjteményünkben (ltsz.: 2002.52.12). Ezzel a gyűjtéssel került az első *felajánlási kereszt* is a múzeumba, amely

4 Lásd FORRAI 2005. 10. képek.

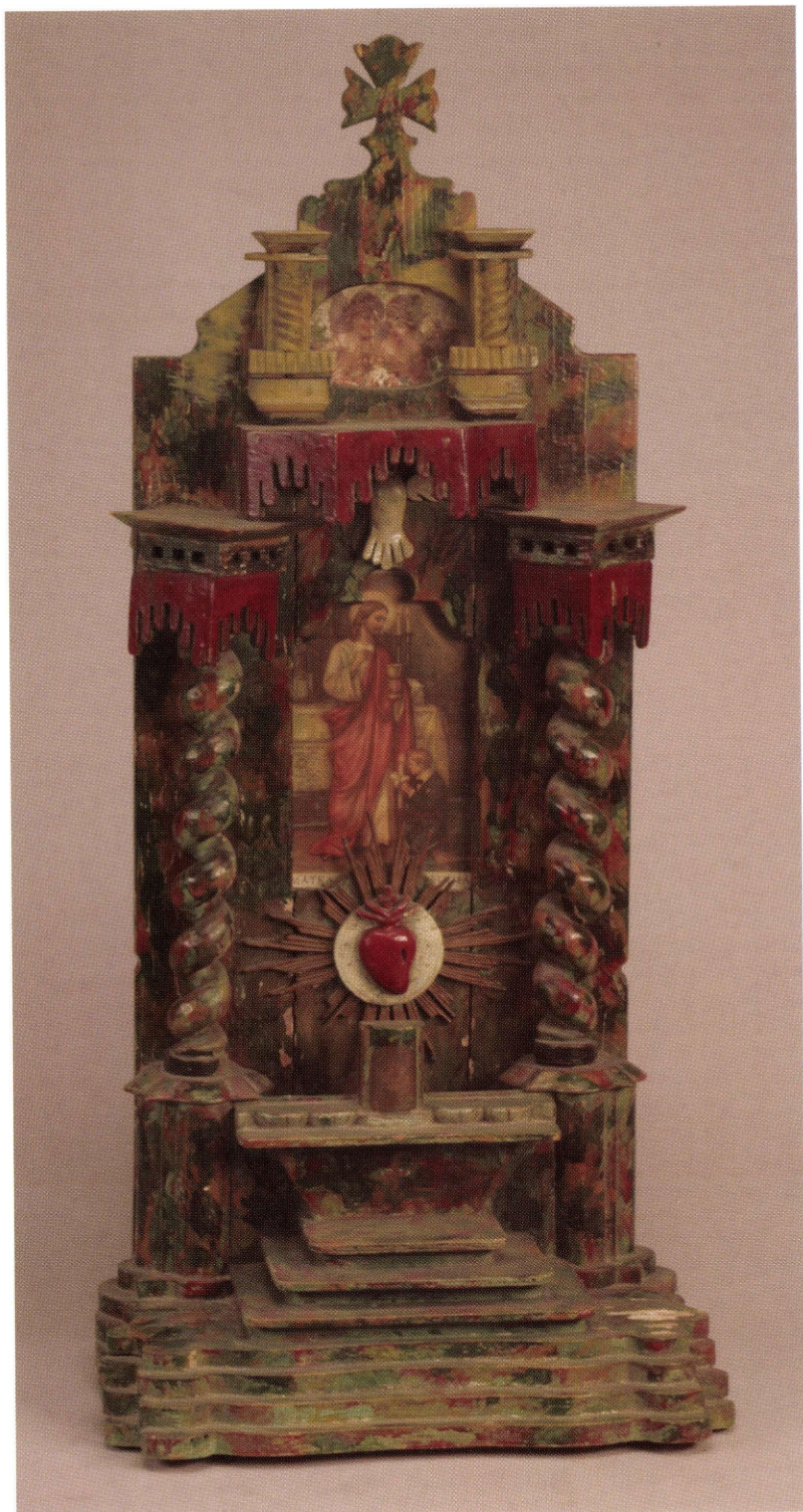
a román szakirodalom szerint (lásd OPRISAN 2003) az ortodox román népművészetnek a 19–20. század fordulója óta sajátos műfaja, változatai még ennél is díszesebbek és gazdagabban festettek. A kereszteken, mint a votív képeken, szentek és események epikus képei, ábrázolások, illetve a felajánlás szövege láthatók. E nagy, talpas keresztekkel a templomok külső oldalát vagy belső hátsó falait díszítik, leállítva a kiválasztott helyen.

Válogatás műgyűjtők különleges, egyedi tárgyaiból

Az egyházi gyűjteményt műgyűjtők jeles darabjai gazdagítják, pótolva a korai korszakok, a 18–19. század hiányait. Kassa környékéről származik az a korpusz, amely a felvidéki szenttisztelet keleti tájainak képviselője, ezáltal egy mind ez idáig a gyűjtési területekről kimaradt szakrális tájat mutat be (Itsz.: 2001.1.1). Gyűjteményünkben egy térdeplő imaszékét őriztünk, a szalmával font keményfa bútor változata a táj bútorművességének (Ófalu) részeként kerülhetett a múzeumba (Itsz.: 2005.33.1). Kivételesen tanulságos az az olajnyomat-együttes, amelyet erdélyi területekről gyűjtött eladója (Itsz.: 2003.57.2–2003.57.21). A képek részben az erdélyi üvegképfestészet ikonográfiai előzményeinek számíthatnak, vagy legalábbis bizonyos darabjai előképként is értelmezhetők. Többségük bécsi nyomdai termék, amelyekből néhányat kifejezetten ortodox felhasználásra készítették, de van közöttük olyan ikonográfiai különlegesség is, amely mindeddig nem került gyűjteményünkbe. A Jézus életét a középen trónoló atya köré rendezett kis képsorozatban bemutató kép az ortodoxiában kedvelt típus. A széles, aranyozott blondel keretezésű, fekvő képen középen hodigitaria típusú Madonna, oldalán két-két képpel, arany háttérben (9. kép). A képek epizódok Mária és Jézus életéből. Két oldalon kerek medálokban a kegykép története képekkel és latin feliratokkal. A kép fenti részén egy térkép látható, amelyen a Názáretből Tersactumra translációval átkerülő kegykép útja látható, a kép alsó részén Szent Orbán pápa köszönti a megérkezett kegyképet (Itsz.: 2003.57.6).⁵ Egy másik, eddig ismeretlen képtípusú olajnyomaton (hímzett, keretezetlen) áldást osztó Jézus mellett két angyal, pálmával és rózsakoszorúval, lent paraszti életkép, szántó-vető és háborúból hazatérő katona. Fent nemzetiszín szírványban a felirat: „Béke legyen a földön.” (Itsz.: 2003.57.8.) Egy köpenyes Mária-ábrázolás, az arany hátteres kartus mögött öt hagymakupolájú templomtorony látható az ortodox templomok építészetének megfelelően, Mária feje mellett két térdeplő angyal, a kép két oldalán két-két kisebb kép, cirill betűs felirata: „pokrobj preszvjatoj bogorodnyici”, a képet a Kárpát-medence ortodox hitű népességének nyomtatták a 19–20. század fordulóján Bécsben. A kép kései román üvegképeknek (1950-es évek, úgynevezett cigánymunkák) is előképe. A viszonylag ritkán előforduló magyarországi házioltár, amely nem az üvegezett szekrénykébe elrendezett oltár (Mária-ház) típusa, hanem oltárápítmény, csak kevés darabdal képviselt a gyűjteményben (10. kép). A márványosra festett, de szecessziós ízlésű párkányokkal és ablakívvel készített oltár szláv betűs felirattal, Jézus Szíve-oltárképpel készült; Délnyugat-Magyarországra lokalizálása bizonytalan (Itsz.: 2004.62.1). Nagyon fontosnak tartjuk a tárgytypusok továbbélésének dokumentálását is a gyűjteményben, ezért is jelentős egy turizmusemléktárgyként készített új üvegkép, amelyet a brassói műhely stílusában festettek (Itsz.: 2004.62.2). Egyedi darab gyűjteményünkben egy mélyfaragásos, feliratos, szláv betűs, hármás szárú kereszt, amely feltehetően orosz eredetű (Itsz.: 2005.32.3). Ugyancsak egyedi darab egy Baumann József által tükör felső felületére festett kép, amelyet a tolnamözsi mester készített a szobák berendezéséhez az 1930-as évek körül,⁶ nálunk teljesen szokatlan, de a német kegyességben nagyon kedvelt *Menekülés Egyiptomba*-ábrázolással (Itsz.: 2004.62.3). A keresztre feszített Krisztus szobra viszonylag megkímélt tárgyként került a gyűjteménybe, közepes kvalitású munka, feltehetően félnépi (specialista) mester munkája. Ma már szinte kizárólag a műtárgy-kereskedelemből, a műgyűjtők tárgyainak áruba bocsátásával lehet az 1950-es évektől a paraszti tulajdonból elszármazott klasszikus kegyességi tárgyakat múzeumi gyűjteményhez megszerezni. Ezért is (nem csak esztétikai kvalitásaik miatt) nagy jelentőségű a klasszikus korszak, a 19–20. század fordulója tárgyainak felbukkanása; e tárgyak a műfajokon belüli gazdag változatokat jelentik, a műhelyek munkájának kiszélesítését, a termelés és fogyasztás kérdéseinek kibővítését. A népi kegyesség képei és szobrai funkcionális sokféleségükkel és ikonográfiai gazdagságukkal a Kárpát-medence népeinek szakrális tájait, kegyességi körzeteit rajzolják fel, a szentkultusz régióit, dialektológiáját.

⁵ Lásd JORDÁNSZKY 1836. XIII. kép, Szeged, Szeged püspökség remetei boldog asszony leendője, Terzatum.

⁶ SZACSVAY 1996. A 377. és 378. számú képek.

10. kép. Házioltár, Nyugat-Magyarország, ltsz.: 2004.62.1. Roboz László felvétele

Irodalom

FEJŐS Zoltán

2000 Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezésére. In Uő (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 9–50.

FORRAI Kornélia

2005 Szamosújvár környéki festő: Szent Mihály arkangyal 19. sz. In KOVÁCS Petronella (szerk.): Megmentett műkincsek. Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem – Magyar Nemzeti Múzeum. 10.

JORDÁNSZKY Elek

1836 Magyarországon, 's az ahoz tartozó részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem'képeinek rövid leírása. Poson, Belnay.

LUX Éva

- 2001a Szent idő a torlódó időben. Kiállítási katalógus, 2001. június 19.–szeptember 2. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- 2001b Krisnás szakrális tárgyak a Néprajzi Múzeum egyházi gyűjteményében. (Új szerzemények.) Ethnica, II. évf. 3. sz. 71–74.

OPRIȘAN, L.

2003 Troițe Românești. O tipologie. București, Editura Vestala.

SZACSVAY Éva

- 1996 Üvegképek. Budapest, Néprajzi Múzeum – Vizió Művészeti Alkotóközösség. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 2.)
- 2000 Egyházi gyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 403–433.
- 2003 Családtörténet, mentalitás és életmód, mint tárgycsoportok megszerkesztője. Kísérlet egy háztartás teljes tárgyi anyagának begyűjtésére, rendszerezésére és értelmezésére. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása. Budapest, Néprajzi Múzeum. 52–60. (MaDok-füzetek 1.)

The collection of religious objects

The systematic investigation of the goods that formerly made up a complete household in a village, Dunabogdány (Pest County), for example, has brought the collection a large quantity of cultural and religious literature and images. The project, which commenced in 1989, today comprises some three thousand objects, 1,361 of which entered the holdings of the collection of religious objects during the 2000–2005 acquisitions period. Of these, 679 were postcards collected by several generations of the family.

Two full home interiors were purchased during the period in question (under the auspices of Emese Szojka), the most significant collections from the Transylvanian towns of Bánffyhunяд (Huedin, Romania) and Szék (Sic, Romania) ever to find their way into museum holdings. The pictures and other decorative items from these collections clearly document the differences in tastes and household decorating customs shown by members of these two traditionally Calvinist (Hungarian Reformed) municipalities.

A recent investigation into the formation of Hungary's own Society for Krishna Consciousness (Somogyvámos, Somogy County) and the collection of related objects may be seen as an exercise in bringing focus to the present. The sixty objects in question — primarily Murti idols and costumes, altar-building accessories, and monk's garments — came to the collection as part of the work of museum researcher Éva Lux following her unforeseen death.

There are still a number of gaps to be filled in the collection. A change in how ethnographic objects are perceived, for example, has paved the way for the inclusion of religious literature, hand-written notebooks, and souvenir images. One recent project in this area produced a body of religious literature and cultural articles used by the German and Slovakian Evangelical (Lutheran) populations of the villages around Budapest. The original total of 50 objects has since been enhanced by further additions.

One recent acquisition — a number of religious objects from the Máramaros Region of Northern Transylvania — came to the museum through official channels, having been confiscated at a national border crossing during a routine check. The material, which dated from the mid-to-late-20th century, included devotional objects from both Hungary and Romania and documented the worship practices of poorer villages and suburban areas. Of particular value were an assemblage of metal candlesticks and pictures from the churches of these communities. To the credit of Zsuzsa Sáfrány, the collection also acquired the personal belongings of the famous mask carver, the late István Salga from the town of Mohács, including a number of objects falling under the heading of religion. The Salga collection serves to put a broader perspective on the carver's artistic career. In another recent transaction facilitated by a knowledgeable collector, the museum purchased a considerable body of Romanian Orthodox and Greek Uniate objects from the Romanian areas of Transylvania. Of these, various dated, mid-19th-century clay bread stamps; a number of dated, painted, hand-held blessing crosses and icons, also from the second half of the 19th century; and the first example of what is known as an "offertory cross," bearing both a date and the text of the offering, represent items of particular scientific value.

The collection has also purchased a significant number of 18th and 19th-century items from well-known, knowledgeable art collectors in recent years, material that not only serves to fill gaps in the collection, but also aids the cause of ethnographic science in general. Examples include a South Hungarian prayer stool, a series of oleographs — antecedents to and the inspiration for Transylvanian glass paintings — and a large quantity of information on the topic of iconography, all of which have reinforced both the collection and related research.

NĚPRAJZI MÚZEUM

MUSEUM OF ETHNOGRAPHY

